

अथ गणरत्नमहोदधेः—प्रस्तावः

इदं पुस्तकं श्रीमता वर्द्धमाननाम्ना परिदत्तवर्षे ऐकादशशतसप्तनवत्युत्तरे (११९७) विक्रमीयसंवत्सरे वैयाकरणानामुपकारार्थं निर्मितम् । तत्र तेन पाणिन्यादिव्याकरणाभिमतगणशब्दान् रुचिकरकाव्यरीत्या पद्येषु निबध्य स्वयमेव सुलभासरसावृत्तिः सम्पादिता । साम्प्रतं यावन्ति कोशपुस्तकान्युपलभ्यन्ते तत्र बहूनां गणशब्दानां नामापि न दृश्यते लोकेऽपि तेषां कालप्रवाहपरिवर्तनेन वाच्यार्थेषु क्वापि केनापि प्रचारो न क्रियते । अतस्तेषां गणशब्दानामर्थबोधायैतत्पुस्तकमन्तरा नान्यच्छरणमस्तीति प्राज्ञैरभ्युपगन्तव्यम् । एतदर्थमेव अथेदं पुस्तकं कुतश्चित्कथंचिन्महता श्रमेणोपलभ्यानल्पश्रमेण संशोध्य च मुद्रापितम् । येन वैयाकरणानामुपकारः स्यादिति । पुस्तकमध्ये क्वापि मया न्यूनाधिकता स्वबुद्ध्या नैव कृता किन्तु यादृशः पाठः पुस्तकान्तर उपलब्धस्तादृश एव मुद्रापितः । यत्र क्वापि स्वानुमतिलेखनमावश्यकं ज्ञातं तत्र टिप्पण्यां तल्लिखितम् । यदि क्वापि विशिष्टं विवरणमपेक्षितं भविष्यति तर्हि संस्करणान्तरे विद्वाद्ग्राहकानुमत्या तत्करिष्ये । अस्मिन्पुस्तकेऽष्टावध्यायाः सन्ति तत्र पाणिनीयाष्टकक्रमेण गणानां सन्निवेशो न कृतः किन्तु प्रकरणनिबन्धपुरस्सरं गणशब्दाः सन्निविष्टाः । तद्यथा प्रथमो नामगणाध्यायः । तत्र व्याकरणस्य सर्वे गत्युपसर्गाव्ययनिपातसर्वनामादीनां गणा व्याख्याताः ।

द्वितीयै समासाश्रितगणा व्याख्याताः सर्वस्मिन्व्याकरणे सम-
स्तशब्दानां ये गणा उपलभ्यन्ते तेषां द्वितीयाध्याये व्याख्यानं
बोध्यम् । तृतीयमारभ्य सप्तमाध्यायावधि पञ्चाध्याय्यां सर्वे-
तद्वितगणा व्याख्याताः । अष्टमाध्याये च कदाख्यातसम्ब-
न्धिगणव्याख्यानमस्ति । यावन्तो गणाः पाणिनीयव्याकरण
उपलभ्यन्ते ततोऽधिकान्यवैयाकरणाभित्तगणव्याख्याऽपि पु-
स्तकेऽस्मिन्कृता । यदा चेदं पुस्तकं वर्धमानेन विनिर्मितं तदा
पाणिनीयादितरद्व्याकरणपुस्तकं पठनपाठनव्यापारे तदा-
नीन्तनैवैयाकरणैरभ्यनुज्ञातमित्यनुमीयते । यतो ह्यत्र पाणि-
नीयव्याकरणस्थगणसूत्राणि विहायान्यान्येव सूत्राणि वृत्तौ
धृतानि तानि च पाणिनीयं व्याकरणं दृष्ट्वैव संक्षेपार्थं कनापि
निर्मिता नीति प्रतीयते । मया च गणनाम्नामपि सूचीपत्रं
पुस्तकारम्भे पूर्वसौलभ्यार्थं निबद्धमन्ते च गणशब्दानामका-
रादिक्रमेण सूचीपत्रं निर्मितम् । अस्य शोधने यद्यपि प्रकृतो
यत्नः कृतस्तथापि पुनरवलोकनेन या अशुद्धयः प्राप्तास्ताः
पुस्तकान्ते सुद्रापिताः । एवं कृतेऽपि यदि क्वाप्यशुद्धिर्जायेत
तर्हि विद्वद्भिः प्रकरणादिना सम्यग्ज्ञात्वा शोध्या । संस्करणा-
न्तरेऽतोऽप्यधिकध्यानेन यन्त्रयिष्ये । मनुष्यस्याल्पज्ञत्वाद-
स्मिन् यन्त्रितपुस्तके यदि कश्चिद्वोपो न्यूनता वोपलभ्येत तर्हि
क्षन्तव्योऽहं प्राज्ञैः । नहि सर्वः सर्वं जानाति । अनुग्रहदृष्ट्या
च विज्ञाप्योहं सुधीभिः । अलं बहुना धीमत्सु ।

विदुषामनुग्राह्यो-

भीमसेनशर्मा

अथ गणानां सूचीपत्रम् ॥

श्लोक

श्लोक

श्लोक

प्रथमाध्यायः ॥

धादिस्वरादी	४
कस्कादिः	१८
अहरादिपत्यादी	२०
सर्वादिः	२१
त्यदादिः	२४
यस्कादिः	२५
उपकादिः	२८
तिकतिकवादिः	३२
गोपवनादिः	३५
क्रौड्यादिः	३६
अजादिः	३८
स्वस्त्रादिः	४२
क्रोडादिः	४३
गौरादिः	४४
शोणादिः	५२
कुण्डादिपात्रादी	५४
लोहितादिः	५९
यदादिः	६१
द्वितीयाध्यायः ॥	
अर्दुर्वादिः	६३
राजदन्तादिः	७८
कहारादिः	८९
आहिताग्न्यादिः	९०
तिष्ठद्गवादिः	९३
ऊर्वादिः	९६
साक्षादादिः	९८
याजकादिः	९९
शौण्डादिः	१०१
पात्रेसमितादिः	१०२
अमयादिः	१०५
किंशुकादिः	१०७

व्याघ्रादिः	१०८
श्रेण्यादिः	१०९
कृतादिः	११०
वृन्दारकादिः	११२
सतल्लिकादिः	११३
खसूच्यादिः	११४
मयूरव्यंसकादिः	११५
दधिपयत्रादिः	१२४
गवाश्रवादिः	१२९
हस्त्यादिः	१३३
कुम्भपद्यादिः	१३४
शरदादिः	१३५
उरत्रादिः	१३६
द्विदशड्यादिः	१३७
प्रियादिः	१३९
कुक्कुटाण्डादिः	१४०
कोटरादिः	१४१
अज्जनादिः	१४१
शरादिः	१४२
अजिरादिः	१४३
पृषोदरादिः	१४४
पारस्करादिः	१५०
नम्राडादिः	१५५
पक्षादिः	१५६
रूपादिः	१५७
सुषामादिः	१५८
गिरिनद्यादिः	१६०
क्षुम्नादिः	१६१
तृतीयाध्यायः ॥	
अस्तादिः	१६३
अनुशक्तिकादिः	१६४
द्वारादिः	१६९

स्वागतादिः	१६८
पैलादिः	१६९
तौखल्यादिः	१७१
मञ्जादिः	१७४
अनन्तादिः	१७८
आद्यादिः	१८१
स्थूलादिः	१८२
अर्वादिः (देवप- थादिः)	१८५
यावादिः	१८७
शाखादिः	१९०
शर्करादिः	१९१
अङ्गुल्यादिः	१९२
विनयादिः	१९३
काकतालादिः	१९५
पश्र्वादिः	१९७
दामन्यादिः	१९८
कम्बजादिः	२०१
भर्गादिः	२०२
वाह्रादिः	२०३
व्यासादिः	२०८
कुर्वादिः	२०८
शिवादिः	२१२
शुभ्रादिः	२१८
कल्याण्यादिः	२२४
गृष्ट्यादिः	२२६
रेवत्यादिः	२२७
वाकिनादिः	२२८
तिकादिः	२२९
नडादिः	२३२
हरितादिः	२३७
अश्रवादिः	२३९

श्लोक

श्लोक

श्लोक

विदादिः	२४३
कुञ्जादिः	२४५
गर्गादिः	२४६
चतुर्थाध्यायः ॥	
घनादिः	२५३
उत्सर्गदिः	२५४
भिक्षादिः	२५७
केदारादिः	२५८
पाशादिः	२५९
खलादिः	२६०
तालादिः	२६१
शरादिः	२६५
राजन्यादिः	"
मौरिक्यादिः	२६७
ऐषुकार्यादिः	२६८
नडादिः	२७०
अप्रमादिः	२७१
सख्यादिः	२७२
सङ्काशादिः	२७४
वलादिः	२७७
पक्षादिः	२७८
कर्णादिः	२८१
सुनङ्गमादिः	२८२
वराहादिः	२८४
कुन्दादिः	२८५
अरीहणादिः	२८६
कृशाश्वदिः	२९०
कृष्यादिः	२९३
वल्गजादिः	२९४
काशादिः	२९६
सृणादिः	२९८
प्रेक्षादिः	२९९

मध्वादिः	३००
उत्करादिः	३०१
शौनकादिः	३०४
उक्थादिः	३०६
क्रमादिः	३११
पञ्चमाध्यायः ॥	
आध्यात्मादिः	३१२
नद्यादिः	३१४
करत्रयादिः	३१५
गहादिः	३१७
काश्यादिः	३२२
पलद्यादिः	३२५
कच्छादिः	३२७
धूमादिः	३२९
सन्ध्यादिः	३३४
अप्रमादिः	३३५
कथादिः	३३६
प्रतिजनादिः	३३८
दिगादिः	३३९
परिमुखादिः	३४१
ऋगयनादिः	३४३
ऋगादिः	३४५
शुण्डिकादिः	३४६
कुमालादिः	३४७
देवासुरादिः	३४९
शिशुक्रन्दादिः	३५०
सिन्ध्वादिः	३५१
शुण्डिकादिः	३५३
कर्णादिः	३५४
पीलवादिः	"
रैवतिकादिः	३५६
गसादिः	३५७

अपूपादिः	३५९
षष्ठाध्यायः ॥	
संशयादिः	३६०
अजादिः	३६१
ऋत्वादिः	३६१
सन्तापादिः	३६२
व्युष्टादिः	३६४
चूडादिः	३६५
स्वर्गादिः	"
उत्थापनादिः	३६६
स्वस्तिवाचनादिः	३६७
दैवव्रतादिः	३६८
महानास्य्यादिः	३६८
अश्वदिः	३६९
वंशादिः	"
छेदादिः	३७०
दण्डादिः	३७१
सुस्नातादिः	३७२
परदारादिः	३७३
प्रभूतादिः	३७४
पर्पादिः	३७५
वेतनादिः	३७६
उत्सङ्गादिः	३७८
भस्त्रादिः	३७९
अक्षयूतादिः	३८०
निकटादिः	३८२
सहिष्यादिः	३८३
शक्त्यादिः	३८४
उत्रादिः	३८५
किशरादिः	३८७

श्लोक

श्लोक

श्लोक

० सप्तमाध्यायः ॥

तारकादिः	३८८
पृथ्वादिः	३८२
दृढादिः	३९३
ब्राह्मणादिः	३९५
युवादिः	४०५
मनोज्ञादिः	४०९
इष्टादिः	४११
यवादिः	४१४
उदन्वदादिः	४१५
उयोत्सनादिः	४१६
पृच्छादिः	४१७
सिध्मादिः	४१८

लीमादिः	४२१
पामादिः	४२२
बलादिः	४२४
मश्यादिः	४२६
सुखादिः	४२७
पुष्करादिः	४२८
कण्यादिः	४३०
ऊषादिः	४३१
अर्शआदिः	४३२
विमुक्तादिः	४३३
गोषदादिः	४३५
अष्टमाध्यायः ॥	
कण्डवादिः	४३७

भृशादिः	४४०
शब्दादिः	४४१
लौहितादिः	४४३
सुखादिः	४४४
ग्रहादिः	४४५
वारादिः (कपरि- कादिः)	४४६
संपदादिः	४४८
मिदादिः	४५१
नन्दादिः	४५३
पचादिः	४५५
ग्रहादिः	४५७
मूलविभुजादिः	४६०

ओ३म्

अथ

श्रीवर्धमानविरचितः स्वीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः ॥

सुखेनैव ग्रहीष्यन्ति गणरत्नानि यां श्रिताः ।

वृत्तिः सारभ्यते स्वीयगणरत्नमहोदधेः ॥

शास्त्रारम्भे समीहितसिद्धयेऽभिमतदेवतायां (१) ग्रन्थकृत्तमस्कारमाह ।

वाग्देवतायाः क्रमरेणवस्ते जयन्ति येषां मिषमाप्रतोऽपि ।

सर्वार्थदर्शी (२) मुकुरेण तुल्यः प्रकर्षमेति प्रतिभाविलासः ॥१॥

येषां वाग्देवतायाश्चरणरेपूनां संस्पर्शमात्रेणापि निखिलपदार्थसार्थप्रति-
बिम्बहेतुः प्रतिभाविलासः सातिशयः सम्पद्यते, ते 'जयन्तीति सम्बन्धः' ।
वाचामधिष्ठात्री (३) देवता वाग्देवतेति साभिप्रायं तस्यां नाम । जयन्तीति
सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते सर्वोत्कृष्टत्वेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तान्प्रति प्र-
णतोऽस्मीति लभ्यते । प्रतिमेति । प्रज्ञा नवनवोक्तेखशालिनी प्रतिभा मता ॥
इदानीं व्याकरणनिष्णातबुद्धीनां पूर्वाचार्याणां स्तुतिमाह ॥

शालातुरीयशकटाङ्गजचन्द्रगोमि

दिग्वस्त्रभर्तृहरिवामनभोजमुख्याः ।

मेधाविनः प्रवरदीपककर्तृयुक्ताः

• प्राज्ञैर्निषेवितपदहितया जयन्ति ॥२॥

शालातुरो नाम ग्रामः । सोऽभिजन्तोस्याऽस्तीति (४) शालातुरीयस्तत्रभवात्
प्राणिनिः । शकटाङ्गजः शाकटायनः । पूज्यश्चन्द्रश्चन्द्रगोमी । गोमिन् पूज्यइति

(१) देवताया इतिपाठान्तरम् । (२) शब्दार्थदर्शीतिपाठ (३) विद्याबोधो-
द्देशेयः । (४) तूदीशलातुरवर्मेती० ४ । ३ । ८४ इति सूत्रेण खण्प्रत्ययः ।

गोमिन् । दिग्वस्त्रो देवन्दी । भर्तृहरिर्वाक्यपदीयप्रकीर्णकयोः कर्ता महा-
भाष्यत्रिपाद्या व्याख्याता च । वामनोऽविश्रान्तविद्याधरव्याकरणकर्ता । भोजः
सरस्वतीकण्ठाभरणकर्ता । मुख्यशब्दस्यादिवचनत्वाच्छिवस्वामिपतञ्जलिका-
त्यायनप्रभृतयो लभ्यन्ते । दीपककर्ता श्रीभद्रेश्वरसूरिः । प्रवरश्चासौ दीपक-
कर्ता च प्रवरदीपककर्ता । प्राधान्यं चास्याधुनिकवैयाकरणापेक्षया ॥ निषे-
वितं पदद्वितयं चरणास्त्रुजद्वयं सुप्तिङ्लक्षणं च येषां ते तथोक्ताः ॥ इदानीं
अमस्तशास्त्रीपलम्भपूर्वकं स्वग्रन्थसारतां दर्शयति ।

विदित्वा शब्दशास्त्राणि (१) प्रयोगानुपलक्ष्य च ।

स्वशिष्यप्रार्थिताः कुर्मो गणरत्नमहोदधिम् ॥३॥

शब्दशास्त्राणीति (२) पाणिन्यादिविरचितानि सौपनिबन्धानि । प्रयो-
गान् सहाकाट्योपनिबद्धानि लक्ष्याणि । लक्ष्यं लक्षणं च सम्यग् ज्ञात्वा गण-
रत्नमहोदधिताम्नानं ग्रन्थं स्वविनेयैरभ्यर्थिताः कुर्मः पद्यग्रन्थेन रचयाप्तः (३) ॥

अथ गणानाह (४) ।

‘ च वा हहैवैवं नह नहि नवा नो चन हि है
स्वधा स्वाहा रै वै यदि यदुत नूनं नहि कमः ।
उताहो हा ही हे किमुत यदि नामेव तु तथा
भगो भो हंही हो इति ह नु सहामा ननु नञः ॥४॥

च । इत्यन्वाचयसमाहारेतरेतरसमुच्चयविनियोगतुल्ययोगितावधारणहेतु-
यु (५) ॥ भिक्षामट गां चानय ॥ पाणी च प्रादौ च । पाणिपादम् ॥ स्रक्षश्च
न्यग्रोधश्च । स्रक्षन्यग्रोधौ ॥ पचति च पठति च चैत्रः ॥ अहं च त्वं च पुत्र ।
गच्छावः ॥ कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया । किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विपः ॥

अतीतः पन्थानं तद्य च महिमा वाङ्मनसयो—

रतहृव्यावृत्त्यायं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।

(१) सर्वशास्त्राणि—इति पा० । (२) सर्वशास्त्राणि—इति—पा० (३) ग्रन्थं
अथशिष्यायं विदुश्मद्व्यत्ययः । स्वशिष्यैः कुमारपालहरिपालमुनिचन्द्रप्रभृतिभिः
प्रार्थिताः ॥ (४) अधुनावसरमाप्तान् गणानाह । (५) सर्वत्राभिधेयक्रमेणो-
दाहरणानि ।

स कस्य स्तोतव्यः कतिविधगुणः कस्य विषयः—

पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥

हे देव यस्तव सहिमा स वाङ्मनसयोः पन्थानं मार्गमतीत एव । उल्ल-
 ह्वितवानेवेत्यर्थः । ग्रामश्च गन्तव्यः शीतञ्च । शीतात् कथं गम्यतइत्यर्थः ॥
 पादपूरणेऽपि । भीमः पार्थस्तथैव च ॥ वा विकल्पानवक्लृप्त्युपमानद्वन्द्वस-
 मुच्चयेषु ॥ यवैर्वा ब्रीहिभिर्वा यजेत ॥ शस्त्रवेदमधिगम्य तरवतः कस्य वेह
 भुजवीर्यशालिनः ॥ जातां मन्ये तुहिनमथितां पद्भिर्नीं वान्यरूपाम् ॥ सा
 वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम । न तृतीयेत्यर्थः ॥ वायुर्वा दहनो
 वा ॥ ह । अह । इति विनियोगे । त्वं ह ग्रामं गच्छ । अयमहारणं गच्छतु ॥
 आचारातिक्रमेऽपि । स्वयं ह श्रोदनं भुङ्क्ते । उपाध्यायं सक्तून् पाययति ॥
 स्वयमह रथेन याति । उपाध्यायं पदातिं गमयति ॥ हः पादपूरणेऽपि ।
 इति ह स्माहुराचार्याः । अह शब्दः पूजायामपि भवति । यथा । अह मा-
 णवको भुङ्क्ते ॥ क्षेमार्थेऽपि शाश्वतः ॥ एव । इति नियमानियमौपस्योत्प्रे-
 क्षासु । अहमेव स्वयमिदं वदामि ॥ अद्येव ॥ इहेव ॥ श्रीस्तवैव मेऽस्तु ॥ तमेव
 मेनादुहितुः कथञ्चिद्विवाहदीक्षातिलकं चकार । तमेवेति अनौरथमिवेत्यर्थः ॥
 क्वेव भोक्ष्यसे । इत्यनवक्लृप्ताविरयेके ॥ एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारे वार्थो-
 पदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारैवार्थेषु ॥ एवंवादिभि देवैर्वा ॥ एवं कुरु ॥ मैवं
 संस्थाः ॥ अग्निरेवं विप्रः ॥ एवं पठ ॥ एवं तावत् ॥ एवमेतत् कः सन्देहः ॥
 एवं कुर्मः ॥ आहार्यमेवं मृगनाभिपत्नमियानशेषेण लघोर्विशेषः ॥ नह । इति
 प्रत्यारम्भे । नह भोक्ष्यस इति ॥ नहि । नवा । नो । इति निषेधे ॥ नहि नहि
 नहिसानं प्राप्य तृप्यन्ति भूपाः ॥ यद्वा । अभ्यासो हि कर्मणां कौशलमाव-
 हति । नहि सकृन्निपातमात्रेणोद्विन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति । अ-
 सकृदित्यर्थः ॥ नवा कुर्व्यात् ॥ व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत् । यद्वा । अविप्र
 इव भापसे । विप्रवन्न ब्रूय इत्यर्थः ॥ ददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥
 चनेति चिदर्थे । किनो विभक्तिप्रत्ययान्तात् परएव ङस्य प्रयोगो भवति ।
 तद्यथा । कञ्चन । काचन । किञ्चन । केचन । क्वचन । कदाचन । कथञ्च-
 नेति ॥ हि । इति स्फुटार्थनिश्चयहेतुषु । कोत्तत्रालिशो हस्तगतं पादगतं
 कुर्व्यात् ॥ दाक्ष्यं हि सद्यः फलदं यदग्रतश्छाद दानेरसुवा वनावलीम् ॥

अग्निरिहास्ति धूमो हि दृश्यते ॥ यो हि दीर्घोसिताक्षस्येत्यादौ पादपूरणवि-
शेषावधारणादावपि ॥ हे । इति सम्बोधने । हे देवदत्त ! ॥ स्नाघाविस्मय-
योरपि ॥ स्वधा । स्वाहा । इति पितृदेवतासम्प्रदानयोः । स्वधा पितृभ्यः ।
स्वाहाऽग्नये ॥ रै । इत्यनादरदानयोः । त्वं ह रै किं करिष्यसि ॥ रै करोति ।
दानं ददातीत्यर्थः ॥ वै । इति पादपूरणे । यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः
स्यविरं विदुः ॥ बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहितइति विशेषेऽपि ॥ यदि । इति
पक्षान्तदे । यदि शमः किं तपसेति (१) ॥ यदुत । इति वाक्यार्थनिर्देशे । स त्वया
वाच्यो यदुतेहागम्यताम् ॥ नूनमिति तर्कनिश्चययोः । नूनं शरत् प्रफुल्ल
हि कांशाः ॥ नूनं सा तव प्रियेति ॥ उत्प्रेक्षायामपि ॥ उहि कमिति निषे-
धे । अस्ति ते किञ्चित् । न हि कमिति ॥ उताहो । इति वितर्क । गौरयमुताहो
गवय इति ॥ हा । इति विस्मयविषादशुग्जुग्मार्त्तिषु । हा लब्धं पाटलि-
पुत्रम् ॥ कन्यान्तःपुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिभार्गवः ॥ हा प्रिये जान-
कि । ॥ हा देवदत्त ! ॥ हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः ॥ ही । इति विस्मयविषा-
दयोः । इत विधिललितानां ही विचित्रो विपाकः ॥ शतकत्वोऽप्यधीयाना
हीं न विद्वो जषा वयम् ॥ हे । इति सम्बोधने । हे देवदत्तेति ॥ स्नाघावि-
स्मययोरपि ॥ किमुत । इति किं पुनरर्थेऽतिशये पक्षान्तरे च ॥ प्राकृतीपि
पुमान्नावमन्तव्यः किमुत राजेति । किमुत ब्रह्मविन्नेमिः ॥ किमुत । रज्जुः
किमुत सर्पः । यदि नाम । इति प्रकृतान्यथात्वे । विप्रोऽसि यदि नाम
मूर्खः ॥ कथं नाम । इत्याश्चर्यार्थ इति केचित् ।

सहावाताहतिभ्रान्तमेघमालातिपेलवैः ।

कथं नाम सहात्मानो ह्रियन्ते विषयारिभिः ॥

इवाइतीषदर्थोपमोत्प्रेक्षावाक्यालङ्कारेषु । कडारइवायम् । चन्द्रइव सुखम् ।
लिम्पतीव तसोऽङ्गानि । कथमिवैतद्भविष्यति ॥ तु । इति विशेषावधारणपू-
जावशावृत्तिपादपूरणाप्यर्थहेतुषु । मिष्टं पयो मिष्टतरं तु दुग्धम् । आत्माद-
यस्तु प्रमेयम् । यद्वा । भीमस्तु पाण्डवानां रौद्रः । यस्तु साणवको मुङ्क्ते ।
त्वं तु किं करिष्यसि । आख्यास्यामि तु ते ॥

(१) यदि वेत्यपि । यदिया स्युर्बहून्वपि ।

कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।

तस्योपकरणार्थन्तु कीर्त्यते ह्यानुषङ्गिकम् ॥

आनुषङ्गिकमपि कीर्त्यते इत्यर्थः ॥ गृह्णीध्वं व्याकरणम् । भृशं तु दुर्ज्ञेयम् ॥

तथा । इति समुच्चयाभ्युपगमनिदर्शनसादृश्येषु । देवदत्तो ब्रजतु । तथा यज्ञदत्तः ॥ तथेति स प्रतिज्ञाय ॥ तथा हि ते शीलमुदारदर्शने ॥ इदमपि तथेति ॥ भगो । भोः । हंहो । हो । इति सम्बोधने । भगो ब्राह्मणाः । भोः शूद्राः । हंहो पान्य ! किमाकुलः । दुःसहो हो वियोग इति ॥ इतिहं । इति लोकप्रवादागमयोः । इतिहाकरोत् ॥ इतिह चकार ॥ इतिह स्तोत्राध्यायो ब्रूते पुनर्वसुरार्त्वेय इति ॥ नु इति प्रश्नप्रतिवचनोपमानवितर्कत्प्रेक्षाविषादपादपूरणेषु । को नु ? वाचसीरयत्यन्तरिक्षे ॥ अकार्षीः ? कटं देवदत्त ! अयं नु करोमि भोः ॥ वृक्षस्य नु ते पुरुहूतवयाः ॥ अहिर्नु रज्जुर्नु ॥ रज्जिता नु विविधास्तस्रुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ॥ क्व नु सां त्वदधीनजीविताम् । आख्यास्यामि नु ते । इति ॥ सह । अमा । इत्येकक्रियादि (१) योगे । पुत्रेण सहाधीते । पुत्रेण सह पण्डितः । पुत्रेण सह धनवानिति ॥ अमा सह भवतीत्यमात्यः ॥ सामीप्येऽप्यमा ॥ ननु । इति परस्मैपदानुज्ञैषणापृष्टप्रतिवचनप्रश्ननयेषु । ननु वक्तृविशेषनिःस्पृहा गुणगृह्या वचने विपश्चितः ॥ अथवा । आपदो नन्वहो वन्द्याः सारासारविवेचिकाः ॥ नन्वनुजानीहि माम् ॥ अकार्षीः कटं देवदत्त ? । ननु करोमि भोः ॥ एवं प्रश्ननययोरप्युदाहार्यम् । विरोधीक्तौ ननुवेत्यपि पठनीयम् ॥ नञ् । इति निषेधेपदर्थावक्षेपेषु । अब्राह्मणः । अब्राह्मणी । अनुदरां कन्या । अपचसि त्वं वृपलेति ॥ अकारो नञी न् इत्यत्र विशेषणार्थः ॥४॥

किंस्वित् प्रत्युत यच्च कञ्चन न कं तत्रा स्मं साकमः ;

साह्वं जातु कृतं यदा वदि वदूमाहो नवै यावतः ।

आहोस्वित् किल किंकिलात्मररे दिष्योः । चिरस्य प्रगे ;

ते मे येन चिराय तेन नहवै शश्वञ्छुभं कूपतः ॥५॥

(१) आदिपदेनात्र गुणद्रव्ययोगोऽपेक्षितः ।

किंस्विदिति वितर्कै । स्याणुरयं किंस्वित् पुरुषः ॥ प्रत्युत । इत्युक्तवै-
 परीत्ये । न दोषः पुनरुक्तेऽपि प्रत्युतेयमलङ्क्रिया ॥ यच्च । इत्येतदनवक्तृ-
 पत्यमर्षगर्हार्थेषु । भावकल्पयामि । न मर्षयामि । गर्हामहे । आश्चर्यं यच्च
 तत्रभवान् वृषलं याजयेदिति ॥ कच्चन । इति कामप्रवेदने । कच्चन जीवति
 ते माता ॥ न । इति निषेधोपमानयोः । आसवः प्रतिपदं प्रमदानां नैक-
 रूपरसतामिव भेजे ॥ मृगो न भीम इति । अयमुपमानवाची छन्दस्येव । स
 चीपमानपदीत्पर एव ॥ कमित्यनर्थकः पादपूरणे(१) । शिशिरं जीवन्नाय कम् ॥
 सत्रा । समम् । साकम् । सार्धमिति सहवत् (२) ॥ जातु । इति कदाचिदर्थे ।
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ कृतमिति निवारणनिषेधयोः ।
 वत्स कृतं साहसेन ॥ कृतं पुरुषशब्देन जातिमात्रावलम्बिना ॥ यदा । इति
 हेतौ । यदा कृणैः सर्वगतस्त्वमुच्यस इति ॥ वदि । इति कृष्णपक्षे ॥ वदिति
 वियोगपादपूरणयोः ॥ वडिति टान्तं प्रशंसायां श्रीभोजः ॥ कृतमिति स्त्रीणां
 विकारवचने । ऊं नाहमेवं वेद्मि ॥ आहो । इति वितर्कै यद्यर्थे च । स्या-
 णुरयमाहो पुरुषइति ॥

अब्धेऽस्मिन्-स्य गितभुवनाभोगपातालकुक्षेः,
 पीतोपायादिह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्रमन्ते ।
 आहो रिक्तः कथमापि भवेदेव दैवात्तदानीं,
 को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥

नवै । इति निषेधावधारणे विशेषनिषेधे च । नवै स्त्रीणानि सख्यानि
 सन्ति । नैव स्त्रीणां सौहार्दानीत्यर्थः ॥ नवा ष एतन्निश्रयसे न रिष्यसीति ॥
 यावदिति साकल्यावधिमानावधारण(३)कालावधिपु । यावत्कार्यं ताव-
 त्कुरु । सकलं कुर्वित्यर्थः ॥ यावद्गन्ता तावत्तिष्ठ । यावदमत्रं ब्राह्मणाणा-
 मन्त्रयस्य । यावद्दत्तं तावद्भुक्तम् (४) । यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति ॥ अन्य-
 त्नापि दृश्यते ।

यावद्भयत्वाहितसार्थकस्य भक्तासुं कस्यास्य निदेशवर्ती ॥

(१) पादपूरणेऽपि (२) एकद्रव्यगुणकर्मयोगइति यावत् (३) मानावधा-
 रणानवधारणफा० इति पा० (४) कियद्दत्तं कियद्भुक्तमिति नावधारयति ।

यावज्जीवमधीते ॥ आहोस्विदित्याहोवत् ॥ किल । इत्यागमारुचिन्यक्क-
रणसम्भाव्यहेत्वलीकेषु । जघान कंसं किल वासुदेवः । एवं किल केचिद्व-
दन्ति । त्वं किल येत्स्यसे । पार्यः किल विजेष्यते कुहून् । स किल कवि-
रेवमुक्तवान् । गोत्रस्खलितं किलाश्रुतं कृत्वा ॥ किंकिल । इति क्रोधाश्र-
द्धयोः । न सर्षयामि । न अदृधे । किंकिल तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति ॥ अ-
लमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । अलङ्कारः ॥ अलमस्त्यस्य घनम् ।
बह्वित्यर्थः ॥ अलं मल्लो मल्लाय ॥ अलमतिप्रसङ्गेन ॥ आलप्यालनिदं बभ्रौ-
र्यत्स दारानपाहरत् । न युक्तमेतदित्यर्थः ॥ अररे । इत्यवक्षेपसम्बोधने ।
अररे महाराजं प्रति कुतः क्षत्रियाः ॥ दिष्ट्या । इत्यानन्दे । दिष्ट्या वर्धा-
महे ॥ सभाजनदर्शनप्रातिलोस्येष्वित्येके ॥ निष्पत्तौ बाह्येति केचित्पठन्ति ॥
उमिति कोपनोक्तौ । उं सैवास्मि तव प्रिया ॥ चिरस्य । इति कुलभूयस्त्वे ।
चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैरिति ॥ प्रगे । इति प्रातरर्थे । प्रगे प्रबुध्यसे ॥
ते । मे । इति त्वया । मया । इत्यर्थे ॥ श्रुतं ते राजशार्दूल ॥ श्रुतं मे भर-
तर्षभेति ॥ येन । तेन । इति हेतौ ॥ वितर गिरमुदारां येन सूकाः पिकाः
स्युः ॥ क्षणमवहितश्च तां दिशं येन चक्षुः प्राहिणवम् ॥ नृदीं तेन जगाम ।
गमने नदीहेतुर्द्वितीयालक्ष्यात् ॥ तथाहि जाम्बवती हरणे ।

वाहैद्रथं येन विवृत्तचक्षुर्विहस्य सावज्ञमिदं (१) बभाषे । कादम्बर्याम्-
सप्रश्रयं मदलेखां तेन वलितप्रमुखो भूत्वा ॥ अपि च ।

हा कः पीडयते पयोधरतटे मातः किमीयः करो
नाभीं तेन क एष कर्षति मुहुर्नीवीमपश्यन्निव ॥

येन दाता तेन श्लाघ्यः ॥ चिराय । इति चिरस्यार्थे । चिराय निर्धनो
भूत्वा भवत्यह्ना महाधन इति ॥ न ह वै । इति निष्ठितनिषेधावधारणे ।
न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति ॥ शश्वदिति सार्वकाल्ये ।
शश्वच्चकारेत्यादि ॥ सातत्येऽपि । शश्वद्वक्ति कुशिक्षितः ॥ नित्यसहार्षयो-
रपि । शाश्वतं वैरम् । शश्वद्भुञ्जाते इति ॥ शुभमिति कल्याणं । शुभंयुः ॥
कूपदिति प्रश्रवितर्कप्रशंसात् । कूपदयं गायति ॥५॥

वाव त्वाव तुवै नुवै खलु चिराद् हेतावृतं तावतो,
मात्रायां मम हुं चिरेण पशवः प्राङ्गे शुकं माकिरः ।
अन्योन्यस्यं यथाकथाच वपटो मर्या स्म माङ्गाथकिं,
चेदहनाय ह्येऽय्यये नकिररे रात्रौ पुरा सीमदः ॥६॥

वाव । इत्येवार्थे । अशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति ॥
त्वाव । इति विशेषयुक्ते वावार्थे । अयं त्वाव प्रशस्यत इति ॥ तान्तावि-
भावनुमानप्रतिज्ञाप्राप्तिसमाप्तिष्विति केचित् । त्वावदित्यपि ॥ तुवै । इति
विशेषे । अयं तुव प्रकथ्यत इति ॥ नुवै । इति वितर्के । 'को नु वै गच्छती-
ति ॥ खलु । इति निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयनियमनिश्चयहेतुविषा-
देषु । खलु कृत्वा । अथो खल्व्वाहुः ॥ स खल्वधीते वेदम् ॥ न खलु न खलु
सुग्धे साहसं कार्थ्यमेतत् ॥ प्रवृत्तिसाराः खलु सादृशां धियः । प्रवृत्तिसारा
एवेत्यर्थः ॥ खलु दानम् । त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् । न विदीर्यं कठि-
नाः खलु स्त्रियः ॥ चिरादिति चिरायार्थे । चिराद्द्रष्टोऽपीति ॥ हेतौ ।
इति निमित्तार्थे । हेतौ ह्यप्यति ॥ ऋतमिति सत्यार्थे । ऋतं ब्रवीति ॥ ता-
वदिति तुल्ययोगितासाकल्यमानक्रमावधिषु । यावत्कार्यं तावत्कुरु । याव-
द्वृत्तं तावद्भुक्तम् । त्वमेव तावत्परिचिन्तय स्वयम् । तावदधीष्व यावद्बुध्य-
से ॥ यावत्तावच्छब्दौ परस्परसापेक्षावेव शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्निजमर्थं गम-
यतः । क्वचित्तु केवली (१) ॥ मात्रायामित्यल्पपरिमाणे । मात्रायां भोजकः ॥
मम । इति प्रत्यगात्मसम्बन्धे । ममेत्यस्य भावो ममत्वं ममता । निर्गतो म-
मेत्यस्मादिति निर्ममः ॥ हुमित्यनिच्छाभयस्मरणभर्त्सनकोपेषु । हुं हुं मुञ्च ।
हुं राक्षसोऽयम् । हुं स त्वमसि । हुं निर्लज्जापसरेति ॥

आः कष्टं वत ही चित्रं हुं मातर्देवतानि धिक् ।

हा पितः ! क्वासि हे मुञ्चु ! बह्वैवं विललाप सः ॥

धिङ्मातः क्लेशि (२) । किं त्वयानुष्ठितमित्यर्थः ॥ चिरेण । इति चिरा-
यार्थे । चिरेण मित्रम्यसनी सुदनी दमघोषजः ॥ पशु । इति सम्पगर्थे । लोभं
न यन्नि पशु मन्यमानाः । दर्शनीयं ज्ञानं सम्पक् प्रतिपद्यमाना लोभं परि-

स्यजङ्गीत्यर्थः ॥ प्राह्णे । इत्यहः प्रारम्भे । प्राह्णे गच्छति ॥ शुकमिति
 शैध्रे । शुकं गच्छति ॥ साकिरिति निषेधवर्जनयोः । रक्षां मे साकिः कुर्विति ॥
 सान्तं तु शाकटायनः । तथा नकिःशब्दमपि ॥ अन्योन्यस्य । इति परस्पर-
 रार्थे । अन्योन्यस्य स्मरन्ति ॥ यथाकथाच । इत्यनादरे । यथाकथाच दीयते ।
 यथाकथाच दक्षिणेति ॥ वषडिति देवहविर्दाने । वषडिन्द्रायेति ॥ मर्या ।
 इति सीमबन्धने । मर्या आदीयते । इति मर्यादा । सीमबन्धनेन गृह्यत
 इत्यर्थः ॥ स्म । इत्यतीते वाक्यपूरणे च । इति ह स्तोपाध्यायः कथयति ।
 अङ्ग स्म विद्वन्माणवुकमध्यापयेति ॥ माङ् । सा । इति निषेधाशङ्कयोः । सा
 कार्षीत् । सा भवतु तस्य पापम् । सा भविष्यति शीतार्ता जानकी हृदय-
 स्थिता ॥ ङकारो लुङ्माङ्गीति (१) विशेषणार्थः ॥ अथ किमित्यभ्युपगमे । देव-
 दत्त ! गच्छसि । अथ किम् ॥ चेदिति यद्यर्थे । शान्तिश्चेदमृतेन भक्तिम् ॥ अ-
 ह्नाय । इति शीघ्रार्थे । अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्जेति ॥ ह्ये । अयि ।
 इति सम्बोधने । ह्ये जाये मनसा तिष्ठ घोरे । अयि विजहीहि दूढोपगू-
 हनम् ॥ अनुनयेऽप्ययि । अप्ययि साहसकारिणि ॥ अत्रे । इति स्मरणे । अत्रे
 रामो दाशरथिः ॥ नकिरित्यौपम्ये । मेघो नकिर्वर्षति ॥ प्रतिषेधवर्जनयो-
 रपि ॥ अरे । इति हीनसम्बोधने । अरे चौर ! ॥ रात्रौ । इति निशायान्ति-
 त्यस्यार्थे । रात्रौ वृत्तं तु द्रक्ष्यसि । रात्रौचरः ॥ पुरा । इति प्रबन्धभविष्य-
 दासत्तिचिरातीतेषु । उपाध्यायेन पुराधीयते स्म । अविरतमपाठीत्यर्थः ॥
 गच्छ पुरादेवो वर्षति । समनन्तरं वर्षिष्यतीत्यर्थः ॥ पुरापि न नवम् । पुरा-
 णमिति ॥ कश्चिद्भविष्यत्यासत्तौ, चिरेऽतीते चेति पृथगाह ॥ सीमिति सर्व-
 तोभावे । सीमादित्यो असृजत् । सर्वत इत्यर्थः ॥ अदित्याश्चर्ये । कस्तद्देद
 यदद्भुतम् ॥६॥

श्रौषट् वौषट् प्याडहो नोहि वादः—

सुपत् कश्चिद् यत्र नेदङ्ग हन्ताः ।

त्वै न्वै छम्बट् पाडवरे वताथो—

कुं हं हिं कद् वेदधायो नुकं चाः ॥ ७ ॥

• श्रौषट् । वौषडिति वषट्शब्दार्थे ॥ प्याडिति प्रशंसामन्त्रणयोः । प्याट्
 शीघ्रं पठति । प्याट्पाठकाः ॥ हिंसासातत्ययोरपि शाकटायनः ॥ कश्चि-

च्चिरत्नेऽतीते काले । समीपेऽनागते चेति पृथगाह ॥ अहो । इति सम्बोध-
 नाश्रययोः । अहो अत महत्कष्टं चक्षुष्मानपि याचते । अहो रूपम् अहो
 रूपमिति ॥ नोहि । इति प्रतिषेधे । नोहि पठसि त्वम् ॥ वादिति वदर्थे ।
 वाडिति तु टान्तं वषडर्थे श्रीभोजः ॥ सूपदिति कूपदर्थे ॥ कच्चिदिति कच्चन-
 वत् ॥ यत्र । इति यच्चवत् ॥ नेदिति शङ्कायाम् । नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पतास ॥
 प्रतिषेधविचारसमुच्चयेष्विति श्रीशाकटायनः ॥ अङ्ग । इति पूजासम्बोधन-
 योः । (१) अङ्ग विद्वन्माणवकमध्यापय । तन्मन्ये क्वचिदङ्ग भृङ्गतरुणेगास्वादि-
 ता सालती ॥ समृद्ध्युपयोगप्रातिलोम्येष्विति श्रीशाकटायनः ॥ हन्त । इति
 हर्षानुकम्पावाक्पारम्भविषादेषु । हन्त जीविताः स्मः । पुत्रक हन्त ते धाना-
 काः । हन्त ते कथयिष्यामि । हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥ दाननिश्चययोरपि ।
 भूरियं हन्तर्कारः । हन्त गच्छामः । निश्चयेनेत्यर्थः ॥ त्वै । इति विशेषवित-
 क्तयोः । अयं त्वै प्रकृत्यते । कस्त्वा एषोऽभिगच्छति ॥ न्वै । इति वितर्क-
 पादपूरणयोः । को न्वाएषोऽभिगच्छति ॥ छम्बडित्यन्तःकरणाभिमुखयोः ।
 छम्बट्संशुद्ध्या शर्वे जयति । छम्बटमुखो धावति ॥ पाडिति प्याडर्थे ॥ के-
 चित् पट् । इत्यपि सादृश्यासम्पत्तिसाकल्यग्रन्याधिकवचनेषु ॥ अवेरे । इत्यरे
 इत्यस्यार्थे । अत । इति हेतुखेदानुकम्पासन्तोषविस्मयामन्त्रणेषु । अतजेनेति
 बलं अतास्ति सत्त्वे । यस्मादित्यर्थः ॥ अहो अत महत्कष्टम् । हता अत वरा-
 की सा । अत प्राप्ता सीता । अहो अतासि स्पृहणीयवीर्य्यः । अत वितरत तोयं
 तोयवाहा नितान्तम् ॥ अघो । इत्यन्वादेशे । इमं वेदमध्यापय । अघो एनं
 उन्दोपि ॥ अन्येऽप्यर्था वक्ष्यमाणा अथशब्दवद्द्रष्टव्याः ॥ कुमिति प्रश्ने कुं त्वं
 करोपि ॥ हमित्यसम्मती । हं क एवमाह ॥ हिमिति स्तोभवचनः । हिं सा-
 म गीयते ॥ कदिति हर्षे । कद्रुद्राय प्रचेतसे ॥ वेदिति वदर्थे ॥ वेडिति वप-
 डर्थे टान्तं तु श्रीभोजः ॥ अध । इत्यथार्थे । अधा स वीरैर्दशभिर्विबूयाः ॥
 अघो इति भोषर्थे ॥ तु कमिति वितर्के । अहिर्नु कं रज्जुर्नु कम् । च ।
 इति चेदर्थे । त्वं च गमिष्यसि फलिष्यति नः कामः ॥ आद्यपदात्परएव
 प्रयोक्तव्यः । यदुक्तमन्यत्र । चो यद्यर्थे प्रथमात्पदात्परः ॥७॥

• ओमादकस्मादुत यत्तदन्यत्,
पर्याप्तमग्रे कुविदाम नामाः ।
• अन्यत्र घाथेद् विषु चित् सुकं किं,
स्विदन्तरेणैकपदेऽहहोत्रः ॥८॥

ओमित्यभ्यादानाभ्युपगमसमाप्त्यर्थे । मङ्गलप्रयोजनञ्च भवति । ओं ओ-
ग्निमीडे पुरोहितम् ॥

ओमित्बुक्तवतीऽथ शाङ्गिण इति व्याहृत्य वाचं नभस्-
तस्मिन्नुत्पतिते पुरः सुरमुनाविन्दीः श्रियं विश्रति ।

ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ॥ आदित्यथार्थे । विश्वकर्मा विमना आद्विहाया
इति ॥ अकस्मादित्यतर्कितोपनते । कस्मादकस्मादमी ॥ उत^० । इति वित-
र्कवाढार्थप्रश्नसमुच्चयपक्षान्तरपादपूरणेषु । स्थाणुरयमुत पुरुषः । उत शिरसा
पर्वतं भिन्द्यात् । उत दण्डः पतिष्यति । स्वाभासो भरवानुत । एकमेव वरं
पुंसासुत राज्यसुताश्रमः । स सर्वलोकस्य शुभो भवत्युत ॥ अ्यत्तदिति हेत्वर्थे,
यदयमधीते तज्जानाति ॥ अन्यदित्यन्यार्थे । देवदत्त आयातोऽन्यच्च यज्ञदत्त
इति ॥ इतरार्थेऽपि ॥ पर्याप्तमिति सामर्थ्यवारणयोः । त्वयैव पर्याप्तम् ।
पर्याप्तमिहान्येन ॥ अग्रे । इति पुरस्तादर्थे । अग्रेसरः । अग्रेवणम् । कुवि-
दिति भूर्यर्थे । कुविदङ्ग यवमन्तः ॥ योगप्रशंसास्तिभावेष्वापि ॥ आस । इति
प्रतिवचनावधारणयोः । कटं कुरु । आस करोमि ॥ तथा—

घण्टानादो निस्वर्णो द्विषिडमानां—
ग्रैवेयाणामारवो वृंहितानि ।
आमेतीव प्रत्यवोचन् गजानां—
मुत्साहार्थं वाचनाधीरणस्य ॥

गच्छाम्याम ॥ अभ्युपगमेऽपि । आस मैथिलि ! ॥ नाम इति प्राकाश्यसंभा-
षनाक्रोधाङ्गीकारकुत्सनालीककथंचिद्विस्मयेषु । हिमालयो नाम नगाधिरा-
जः ॥ कथं नाम समेष्यसि ॥ स्मृतिः सम्भावनैव । स नामायं बन्धुः ॥ समापि
नाम दशाननस्य परैः परिश्रवः ॥ एवमस्तु नाम । को नामायं सवितुरुदयो
यत्र न स्त्रे स्फुरन्ति ॥ दष्टेव सा रोदिति नाम तन्वी ॥ यदि लेपनमेवेष्टं

लिम्पतिर्नाम कोऽपरः ॥ अन्धो नाम पर्वतमारोहति ॥ आमन्त्रणेऽपि ॥ अन्यत्र ।
 इति वर्जने । पतितान्त्र विभृयादन्यत्र नातुः ॥ घ । इति हिंसाप्रातिलोस्य-
 पादपूरणेषु । घ हिनस्ति मृगं व्याघः ॥ अथ । इति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्न-
 कात्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु । अथ परस्मैपदानि । स्नातोऽथ भुङ्क्ते ।
 अथ शब्दानुशासनम् । अथ शक्तोऽसि भोक्तुम् । अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ।
 अथ समासः । गौडो भवानथेति ब्रूमः । भीमोऽथार्जुनः । नित्यः शब्दोऽथा-
 नित्यः ॥ इदित्यनर्थकः । वक्ष्यन्तीवेदागनीगन्ति कर्णम् ॥ विषु । इति सर्व-
 तोभावे । विष्वञ्चतीति विष्वक् ॥ चिदिति साकल्याप्यर्थोपमानासंमतिषु ।
 आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात् ॥ किञ्चित् प्रयच्छति । न किञ्चिद् ब्रवीति ॥ अग्नि-
 श्चिद् भायात् ॥ कुत्मापांश्चिदाहरेति ॥ सुकमित्यतिशये । सुकं शोभते ॥
 किमिति क्षेपप्रश्नेषुदर्थोतिशयेषु । किमयमपि ब्राह्मणः । किं गतोऽसि ? ।
 न किमप्यस्यास्ति । किमप्येष प्रगल्भते ॥ स्विदिति प्रश्नवितर्कयोः । कः
 स्विकेकाकी चरति । अधः स्विकेकासीदुपरि स्विकेकासीत् ॥ अन्तरेण । इति
 मध्यविनार्थयोः । यथाः

मृशालमूत्रामलमन्तरेण,

स्थितञ्चलञ्चामरयोर्द्वयं सः ।

भेजेऽभितः पातुकसिद्धिसिन्धो-

रभूतपूर्वा रुचमम्बुराशेः ॥

चलञ्चामरयोर्मेध्य इत्यर्थः ॥ अन्तरे । इत्यप्यमरसिंहः । यथा—आवयो-
 रन्तरे जाताः पर्वताः सरितो द्रुमाः ॥ अन्तरेण पुरूपकारं न किञ्चिद्व्यभ्यते ॥
 अन्तरेण मातापित्रोरित्यत्र तु प्रयोगे विनार्थेऽन्तरशब्दोऽनव्ययस्तेन द्विती-
 यात्ययः (१) ॥ एकपदे । इत्यकस्मादर्थे । अयमेकपदे तथा वियोगः ॥ अहह ।
 इत्यद्भुतसेदयोः । अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः । अहह कष्टम-
 पण्डितता विधेः ॥ दीर्घान्तोपि । भिक्षित्वापि बुभुक्षिता यदहहा ॥ उज्जिति
 यितर्कसम्बोधनपादपूरणेषु । कउएति । उउत्तिष्ठ । तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ॥
 उ । इत्यम्परिरूपकोऽप्यस्ति । अस्य त्ययं विशेषः । उजो वेति । ऊं इति
 पत्ते भवति ॥ ८ ॥

सत् फट् क्विच्चिररात्राय विभापेति नचेत् पुतः ।

आः शप्समुपजोषं खोरठावाडां स्वरादयः ॥ ९ ॥

सदित्यादरे । सत्कृत्य । सत्कृतम् ॥ ऋडिति विप्रप्रतिहतोत्सारणे । हुं
फट् प्रतिहतोऽसि ॥ क्विदिति भर्त्सनपादपूरणयोः । क्वित् कितव ! कदर्योऽसि ।
क्वित् क्वैतदुपयुज्यते ॥ चिररात्राय । इति चिरस्यार्थे । चिररात्राय जनेन
चिन्तितम् ॥ विभापा । इति विकल्पार्थे । विभापाग्रेप्रथमपूर्वेषु ॥ इति ।
इति हेतुप्रकारप्रकर्षैवमर्थव्यवस्थास्वरूपविवक्षानियमसमाप्तिप्रकृतिवक्ष्यमा-
णापरामर्शमतेषु । हन्तीति पलायते ॥ गौरश्वो हस्तीति जातिः ॥ इतिपा-
णिनि । पाणिनिशब्दः प्रकर्षात् प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ क्रमादसुं नारद इत्यबो-
धि सः ॥ उवलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ वृद्धिरित्येवं या वृद्धिः । शुणइत्येवं यो
गुण इति ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुप् ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं काली
दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ इत्युक्तवन्तं परिरम्य दोर्म्याम् ॥ विनिश्चिता-
र्थासिति वाचमाददे ॥ इत्यापिशलिः ॥ प्रत्यक्षसंनिध्यवधारणपदार्थाविपर्णा-
सादिष्वपि द्रष्टव्यः ॥ नचेदिति निषेधे । नचेत् कर्त्तव्यम् ॥ निषेधार्थं नोचे-
दित्यपि पठनीयम् ॥ पुदिति कुत्सायाम् । पुत् कुत्सितं कसति गच्छति ।
पुत्कसः ॥ कान्तमिति तु शाकटायनः ॥ आः । इति कोपपीडयोः-

विद्यां मातरमाः प्रदर्श्य नृपशून् भिक्षामहे निस्त्रपाः ॥

शबिति प्रग्रहे । गां शप्करोति ॥ समुपजोषमित्यानन्दे । समुपजोषं
वर्त्तते ॥ उपजोषमिति निर्वाणनारायणः ॥ खोः कुत्सायाम् । खोः कटं क-
रोति ॥ अठ । अठ । इत्येते भर्त्सने । अठ करोतीत्यादि ॥ आमिति
प्रतिवचनावधारणयोः । आं किं मां ब्रवीषि । आं चिरस्य प्रतिबुद्धोऽस्मि ॥
स्वरादिरिति सम्बोधनभर्त्सनानुक्त्यापूरण(१)प्रतिषेधेषु यथासम्भवं भवति ।
अ अपेहि । आ एवं नु मन्यसे । इ इन्द्रं पश्य । ई ईदृशः संसारः । उ उत्ति-
ष्ठ । ऊ ऊषरे बीजं वपसि । ए इतो भव । ऐ वचं देहि । औ आवय ॥ अ
ऋ लृ औ । इत्येते मन्त्रस्तोभवचनाः ॥ आदिग्रहणात् कुं खुं गुं पुमित्याद-
योऽपि भवन्ति ॥

अहम् । शुभम् । कृतम् । पर्याप्तम् । येन । तेन । चिरेण । अन्तरेण ।
ते । मे । चिराय । अहाय । चिररात्राय । चिरात् । अकस्मात् । चिरस्य ।
अन्योऽन्यस्य । सप्त । एकपदे । अग्रे । प्रगे । प्राङ्क्ते । हेतौ । रात्रौ । वेला-
याम् । मात्रायाम् । इत्येतेऽहंप्रभृतयो यथाक्रमं प्रथमादिसुविविभक्त्यन्तप्रति-
रूपकार्ष्णन्दोषशाद् यथायथं न्यस्ताः ॥ ९ ॥

उत्तरपूर्वान्यतरा अपरान्यौ चेतराधरावुभयः ।

एद्युस्येते ज्ञेया उभयद्युश्चापि विद्वद्भिः ॥१०॥

एद्युसन्ता(१)एते चादयो भवन्ति । शेषं स्पष्टम् ॥ १० ॥

इत्थं तदानीं कथमः पुरस्तात्—

सद्योऽधुनाद्येह परेद्यविक्रवाः ।

पश्चादिदानीं परुतः परार्यै—

कथ्यं सदा द्युः पुरसः सदं च ॥११॥

सद्य इति तत्क्षणे । असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः ॥ पश्चादिति प्रतीची-
चरमयोः । पश्चादस्ताद्विः । पश्चाद्याति ॥ द्युरिति वासरे ॥ तथा च श्रीभोजः ।
द्युर्दिनमिति ॥ यथा । द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम् ॥ गगनेऽप्ययम् । असान्त-
मिति वररुचिः । नपुंसकमित्यन्ये ॥ सदमिति सदा । इत्यस्यार्थे । यथा ।
भुजङ्गमस्येव नणिः सदम्भाः । सततप्रमदइत्यर्थः ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ पुरस्तादि-
त्युपलक्षणम् । सूत्रनिपातिता अधोऽधस्तादित्यादयो ज्ञेयाः ॥११॥

सुच् कृत्वस् त्रा तस् त्र दा कार्म् हि धैथाः—

स्तादाह्येनात् साच्च्विडाः स्युर्धमुञ् थाः ।

शस् वतू तुम् एम् क्त्वादयश्च प्रसाक्षाद्—

आद्यूर्ध्यादिश्चाव्ययीभावयुक्तः ॥१२॥

तद्वितादिप्रत्ययां सुजादयश्चादिगणे भवन्ति ॥ सुच् । द्विःकरोति । त्रिः-
पञ्चति ॥ कृत्वस् । पञ्चकृत्वोऽधीते ॥ त्रा । देवत्रा कृतम् । देवत्राकृत्य गतः ॥

(१) उत्तरेद्युः । पूर्वद्युः । अन्यतरेद्युः । अधरेद्युः । अन्येद्युः । इतरेद्युः ।
अधरेद्युः । उभयेद्युः ।

तैस्त्र अतः । ततः । अन्ततः । कुतः । एते पञ्चम्यर्थाः । पञ्चम्यर्थश्चोपलक्ष-
णम् ॥ अतः कारणीप्रदेशनिर्देशयोः । अतो गुणात् सर्वजनः पूजयति । अतो
गतः ॥ तत आदिकथान्तरप्रश्नानन्तर्येऽपि । ततः प्रयातो भानुदत्तः । आदौ गत
इत्यर्थः । ततः कथयति । ओदनं भुक्त्वा ततो मोदकान् भक्षयन्ति ॥ अन्ततः
शासनावयवे सम्भावनायाञ्च ॥ किञ्चिदप्यधीष्व । अन्ततः पूजां प्राप्स्यसि ॥
गुणवान् । अन्ततश्च मे दास्यसि ॥ कुतः प्रश्ननिह्वयोः । कुत आगच्छसि ।
कुतो मे हिरण्यम् ॥ अर्जुनतोऽभवन्देवाः ॥ उरस्तः । उरसैकंदिक् ॥ त्र ।
यत्र । तत्र ॥ दा । सर्वदा ॥ काम् । किन्तराम् ॥ हिं । एतर्हि ॥ तर्हीति
विशेषेऽपि । बलवानर्जुनः कृष्णस्तर्हि बलवत्तरः ॥ धा । पञ्चधा ॥ एधा ।
द्वेधा ॥ स्तात् । प्राग्ग्राप्तात् (१) ॥ आहि । उत्तराहि ग्रामात् ॥ एन । पूर्वेण
ग्रामम् ॥ आत् । उत्तराद्ग्रामस्य ॥ सात् । भस्मसात् स्यात् । भस्मसात्कृत्य ॥
च्चि । शुक्ली भवति ॥ डा । पटपटा करोति ॥ धमुञ् । द्वैधं वर्त्तते ॥ धा ।
इत्याकारप्रश्लेषो द्रष्टव्यः ॥ धा । यथा ॥ आ । दक्षिणा ग्रामात् ॥ शस् ।
अल्पशः । द्विशो देहि ॥ वत् । राजवत् (२) ॥ तुम् । कर्तुम् ॥ णम् । भोजं
भोजं व्रजति । चूर्णपेषं पिनष्टि ॥ क्त्वा । कृत्वा ॥ तदादेशोऽपि ल्यो ग्राह्यः ।
प्रकृत्य ॥ आदिग्रहणात् केकेन्यतवैत्वत्यादयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ प्रसाक्षा-
दादीति । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तत्र प्रादिर्वक्ष्यमाणो विंशति-
शब्दको गणश्चादिसञ्ज्ञो भवति । तत्रास्य प्रादिसञ्ज्ञा धातुसम्पृक्तस्यैव ना-
न्यत्र । चादिसञ्ज्ञा तु सर्वत्र स्वरूपनिबन्धना स्यात् । यथा । साधुर्देवदत्तो
मातरं प्रति । मातरमभीत्यादात्रैवं प्रयुक्तिः । एष कर्मप्रवचनीयइति पाणि-
नीये प्रसिद्धः ॥ प्राचार्य्यः । निष्कौशाम्बिरित्यादौ नामसमासे गतिसञ्ज्ञः ।
कुगतिंप्रादयएव पाणिनीयवचनात् ॥ साक्षादादिरपि वक्ष्यमाणो गणः ।
तस्य केवलस्यापि चादित्वम् । करोति साक्षाच्चैत्र इत्येवं प्रयोगः ॥ ऊर्यादि-
रपि तथा ॥ अव्ययीभावश्च चादित्वे तस्य प्रयोजनम् । उपपयस्कारः (३) ।
उपकुम्भमन्यः । अभ्यग्निमन्यइत्यादौ स्यादेशमुभागरूपप्रतिषेधइति वामनः ॥

(१) स्तादित्यनेनास्तातिप्रत्ययो ग्राह्यः । प्रागित्यत्राञ्चेलुंगित्यस्ताने-
र्लुक् । पुरस्तात् । प्राग्ग्राप्तादिति पा० (२) पुत्रवत् । भानुवत्-इति प्रा० ।
(३) उपपयःकार इति महाभाष्यानुकूलः प्रयोगः ।

शाकटायनः पुनराह । अव्ययीभावस्याव्ययत्वे स्वल्पमेव प्रयोजनम् । दोषास्तु
 बहवः । तथाहि । उपकुम्भमन्यम् । उपमणिकंमन्यमित्यत्र खित्यरुद्धिषत-
 श्चाजनव्ययस्येति मुमुप्रतिषेधः प्राप्नोति । यथा । दोषामन्यमहः । दिवाम-
 न्या रात्रिरिति । उपकुम्भीभूतमित्यत्र च्चौ चानव्ययस्येति । ईत्वप्रतिषेधश्च ।
 यथा । दोषाभूतमहः । दिवाभूता रात्रिरिति ॥ उपाग्निकमित्यत्र कादिश्चा-
 व्ययस्येति ॥ अक्च । यथा । उच्चकैः ॥ पाणिनिरपि स्वरादिगणात् पृथग-
 व्ययीभावश्चैत्यव्ययसंज्ञानिमित्तं सूत्रं कुर्वन् लुग्विधिर्मुखस्वरोपचारनिषेधा-
 विति त्रितयमेवाव्ययसंज्ञानिबन्धनं नान्यदिति प्रतिपादयति ॥ दुर्गस्तु ।
 अव्ययाच्चेति लुकि सिद्धेऽन्यस्माद्भुगिति यद्वचनं तज्ज्ञापयति । अव्ययीभाव-
 स्याव्ययत्वं नास्तीति ॥१२॥

आस ब्रूहि नयाति पश्यतयुतौ यात्यादहौ वर्तते-

स्यादातङ्कनवर्तते भवतयो मन्येऽस्तुनास्त्यस्मयः ।

आदङ्कैह्यसि पूर्यतेऽस्तिभवतू शङ्के तथा विद्यते-

पश्याहाविह् कीर्तितौ मतिमता सङ्ख्ये निपाताह्वये ॥१३॥

तिङ्ङन्तप्रतिरूपका एते चादिसंज्ञा भवन्ति । निपाताव्ययसंज्ञास्तु म-
 तान्तरे ॥ आस । इति बभूवार्थे । लावण्य उत्पाद्य(१) इवास यत्रः ॥ वा-
 मनस्तु । अस दीप्त्यादनयोश्चेत्यस्य साधयति ॥ बल्लभस्य तु तिङ्ङन्तप्रति-
 रूपको निपातइति न संभतम् । तादृशस्यैव तिङ्ङन्तस्याभावात् ॥ ब्रूहि ।
 इति प्रैपानुज्ञावसरेषु । ब्रूहि ब्राह्मणाः ॥ नयाति । इति न शक्यत इत्यर्थे ।
 इदं तु कर्तुं नयाति ॥ पश्यत । इति पूजाश्चर्ययोः । पश्यत साणवको
 भुङ्क्ते । पश्यत शिशुरपि विद्वान् । याति । इति शक्यतइत्यर्थे । इदमेव
 कर्तुं याति ॥ आदह । इति हिंसोपक्रमकुत्सनेषु । आदहारीन् पुरन्दर ।
 आदह भक्तस्य भोजनाय । कुर्वादह यदि केरिष्यसि ॥ वर्तते । इति शोभु-
 रटनाङ्गसंवरणे । वृहस्तेन विचारणीयचरितास्तित्यन्तु हुं वर्तते ॥ स्यादि-
 त्यनेकान्ते । स्याद्वादिनो जैनाः । स्यान्न तस्यादपि स्यादिति पक्षान्तरसम्भा-
 यनादावपि ॥ आतङ्क । इति कुत्साविनाशयोः । आतङ्कक्षीरं दधिभवनाय ॥

(१) लावण्यमुत्पाद्य-इति पा० ।

प्रतिग्रहेऽपि शाकटायनः ॥ न वर्तते । इत्यमङ्गलप्रतिषेधे । समराभिमुखे
 धैत्यम्बुश्रुनिपातो न वर्तते तस्याः ॥ भवति । इति सत्तायाम् । भवति नाम
 तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति ॥ मन्ये । इति वितर्के । मन्ये मार्त्तण्डगृह्याणि
 पद्मान्युद्धर्तुमुत्सुकः ॥ अस्तु । इति निषेधासूयाङ्गीकारयोः । अस्तु सान्ना ॥
 असूयापूर्वेऽङ्गीकारे । अस्तुंकारः । एवमस्तु को नाम दोषः ॥ नास्ति । इति
 सत्तानिवेधे । नास्ति वादशूरो नास्तिकः ॥ अस्मि । इत्यस्मदर्थानुवादे ।
 अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ अहमित्यर्थेऽपि । उडुपेनास्मि
 सागरम् ॥ आदङ्ग । इत्यातङ्गवत् ॥ एहि । इति प्रहासादौ । एहि मन्ये
 रथेन यास्यसि । एहि न त्वया सह जल्पिष्यामि ॥ असि । इति त्वगित्य-
 र्थवाक्यालङ्कारयोः । वेत्स्यसि पार्थिव त्वमसि(१) सत्यमभ्यधाः ॥ भोजस्तु
 युष्मदर्थानुवादे । यदपूपुजस्त्वमसि पार्थसुरद्विषमिति प्राह ॥ पूर्यते । इति
 निषेधे । पूर्यते प्राणायामेन ॥ अस्ति । इत्यस्मृग्धनसत्तासु । आस्तेयं चर्म-
 भाजनम् । अस्ति परलोके सतिरस्येत्यास्तिकः ॥ भवतु । इत्यस्तुवत् ॥
 शङ्के । इति वितर्के । शङ्के शशाङ्कोऽयम् ॥ विद्यते । इति भवत्यर्थे ॥ पश्य ।
 इति पश्यतवत् ॥ आह । इत्युवाचार्ये । अथाह वर्णी विद्वितो महेश्वरः ॥
 एते चोच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति निपाताः । तत्र-

केऽप्येषां द्योतकाः केऽपि वाचकाः केऽप्यनर्थकाः ।

आगमाइव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य साधकाः ॥

तत्र द्योतकाश्चवाहाहैवादयः । वाचकाः शश्वत् कुवित् प्राक्लिं प्रगइत्या-
 दयः । अनर्थकाः कनीसिदित्यादयः । संभूयार्थस्य साधका न ह वै न खलु
 मास्तेत्यादयः ॥ १३ ॥

स्वः सायं समया दिवा पुनररं कामं प्रकामं बहिर्-

दोषा ह्यो निकषान्तरासनुतरो नक्तं नसो भूयसः ।

अन्तः प्रातरसांप्रतं परभृते साक्षात् सनत् साचयः-

सत्यं मङ्गु विहायसाशु सहसा प्रायः स्वयं संवतः ॥१४॥

स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः । स्वः सुखयति । एहि जाये स्वरारोहांव ।

स्वः संजानीते । स्वः स्पृहयति । स्वरागच्छति । लाघेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ।

(१) पार्थिवस्त्वमसि-इति पा०

स्वर्वसतीति । स्वर्वातस्य ह्यपुत्रस्य ॥ आदित्यशर्मणोरित्येके ॥ सायं दिनाय-
साने । सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ समया । इति समीपस्य-
योः । त्वां समयास्ते । ग्रामं समयास्ते । ग्राममध्य इत्यर्थः ॥ आदित्सापरो-
क्षयोरित्येके(१) ॥ दिवा । इति दिनार्थे । दिवाकरः ॥ पुनरिति भूयोर्य-
विशेषयोः । पुनरुक्तं वचः । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुरया भक्ता राजर्षयस्तथा ॥
अरमिति शैष्यै । अरं पचति ॥ काममिति स्वाच्छन्दोगनिच्छाङ्गीकारे च ।
कामं भुङ्क्ते । कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ॥ प्रकाममित्यतिशये । प्रकामसमी-
यंत यज्वन्तो प्रियः ॥ बहिरित्यन्तःप्रत्यनीके । बहिविकारं प्रकृतेः पृथग्
विदुः ॥ दोषा । इति रात्री । दोषामन्यमहः ॥ ह्यः । इत्यतीतेऽहि । ह्य-
स्तनः ॥ निकषा । इति समीपे । विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥
अन्तरा । इति मध्यविनार्थयोः । अन्तरा त्वां च मां च कमण्डलुः । त्वामन्तरा
तामरसायताक्षि । ॥ सनुतरित्यन्तर्धाने । सनुतश्चौरो गच्छति ॥ हिंसानुबन्ध-
पूर्वाह्णेपु शाकटायनः ॥ नक्तमिति रात्री । नक्तं चरः ॥ नमः । इति पूजायाम् ।
नमोस्तु वर्धमानाय ॥ भूयः । इति पुनरर्थे । भूयः पचति ॥ अन्तरिति मध्ये ।
अन्तर्वोष्पश्चिरमनुचरो राजराजस्य दध्यौ ॥ प्रातरिति प्रत्यूषे । प्रातरेव समु-
त्थाय ॥ श्वस्तनेऽपि ॥ असांप्रतमित्यन्याद्ये । संप्रत्यसांप्रतं वक्तुमुक्ते मुसल-
पाणिना । विषवृक्षोऽपि संवर्धय स्वयं छेतुमसांप्रतम् ॥ युक्ते सांप्रतमित्यमर-
सिंहः ॥ परमिति किन्त्वर्थे । गुणवानसि परमहंकारी ॥ ऋते इति वर्जने ।
ऋते कशानोर्नहि मन्त्रपूतम् ॥ साक्षादिति प्रत्यक्षतुल्ययोः । साक्षाद्द्रष्टा
साक्षी । इयं साक्षाद्ब्रह्मी ॥ सनदिति नित्ये । सनत्कुमारः ॥ सान्तं तु
मुतिपरित्राणचिरन्तनहिंसाकल्बननिर्भर्त्सनेषु शाकटायनः ॥ साचि । इति
तिर्यगर्थे । साचि लोचनयुगं नभयन्ती ॥ सत्यमिति प्रश्नप्रतिषेधसत्येषु । सत्यं
करोपि ॥ ननु किमर्थमिदम् । सत्यम् ॥ सत्यं ह्यारिनितस्विनीकुचयुगं सत्यं
मनोज्ञाः श्रियः ॥ नङ्क्षु । इति शैष्यै मङ्क्षुदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥
विहायसा । इति विषदर्थे । विहायसा रम्यतमं विभाति । आशु । इति
शैष्यै । आश्वरेहि मय सीधुभाजनात् ॥ सहसा । इत्याकस्मिकादिनर्शयोः ।
शिवः प्रसूतं सहसा पपात । सहसा विदधीत न क्रियासविवेकः परमापदां

पदम् ॥ प्रायः । इति बाहुल्ये । प्रायः स इह नेष्यति ॥ स्वयमित्यात्म-
नेत्यर्थः । स्वयं प्रदुग्धेऽस्य वसूनि मेदिनी ॥ चन्द्रस्त्वात्मानमित्यर्थः ॥ संवदिति
वर्षे । संवत्सरः । संवत्तृतीये ॥ १४ ॥

उच्चैर्नीचैरवश्यं सपदि बलवतः प्रादुराविः पुरस्तात्-
तूष्णीं जोषं निकामं युगपदनिशमः साम्यभीक्षणं
सनोषाः । रोदर्यो भूर्भुवस् कं भटिति पुरतसोऽतीव
सुष्ठु प्रसह्य, द्राक् स्राग् मिथ्या वृथा शंकु मिथुनै-
मृधकोऽद्धाऽरुजसाऽवो मनाकः ॥ १५ ॥

उच्चैः । नीचैरिति महदल्पयोः । उत्कृष्टनिकृष्टयोरिति शाकटायनः । किं
पुनर्यस्तथोच्चैः । नीचैर्गच्छत्युपरि च दशाचक्रनेतिक्रमेण ॥ अवश्यमिति
निश्चये । अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वाऽपि विषयाः ॥ सपदि । इति वर्तना-
नतत्क्षणशीघ्रार्थेषु । सपदि विपदो विद्वद्देशमस्वनर्गलवृत्तयः । सपदि सुकु-
लिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या । सपदि प्रदहत्युपेक्षितोऽग्निः ॥ बलवदित्यति-
शये । बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ प्रादुरिति नामप्राकाश्य-
योः । विष्णोर्दश प्रादुर्भावाः । मत्स्यकूर्मादीनि दश नामानीत्यर्थः ॥ प्रादुरा-
सीत् ॥ आविरिति प्राकाश्ये । आविर्भूतप्रथमसुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम् ॥
पुरस्तादित्यग्रतइत्यर्थः । रत्नच्छायाव्यतिकरइव प्रेक्ष्यमेतत् पुरस्तात् ॥ तूष्णी-
मिति मौने । राजनूराजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः ॥
जोषमिति सुखमौनयोः । जोषमास्ते जितेन्द्रियः । जोषमास्व ॥ उयोष-
मिति शाकटायनः ॥ निकाममित्यंतिशये । निकामं क्षासाङ्गी ॥ युगपदित्ये-
ककालार्थः । तद्वत्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत् ॥ क्रियासमभिहारेऽपि ॥
अनिशमिति सातत्ये । यत्रानिशं कीर्त्यते ॥ सामि । इत्यर्थकुत्सयोः । सामि
सम्मीलिताक्षी । सामि कृतमकृतं स्यात् ॥ अभीष्टमिति पौनःपुन्यसातत्य-
योः । अभीष्टमास्फालयतीव कुम्भम् । अभीष्टं वक्ति ॥ नित्यमिति । सदा
सदिति । अजस्रं सन्ततमिति सातत्ये कश्चिदाह ॥ सना । इति नित्ये । एष
धर्मः सनातनः ॥ तान्तमपि ॥ उषा । इति रात्रौ । उषातनो वायुः ॥ रो-
दसी । इति द्यावापृथिव्यर्थः । द्यावापृथिव्यौ रोदसी रोदसी रोदसीति घ ॥

श्रीमिति ब्रह्मवाचि । श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्म ॥ भूर्भुवः । इति पृथिव्यन्तरिक्ष-
योः । भूर्लोको भुवर्लोकः ॥ भुवसश्च महाव्याहृतेरिति रेफो भवति ॥ कभिति
वारिसूर्द्धसुखनिन्दाव्योमसु । कंजं पद्मम् । कङ्गाः केशाः । कंयुः । कन्दर्पः ।
कङ्गामिनः खगाः ॥ ऋटिति । इति शैष्ये । आनीय ऋटिति घटयति वि-
धिरभिसतमभिमुखीभूतः ॥ ऋगितीत्यपि केचित् ॥ तरसादितासजलेष्विति
लक्ष्यात् तरसापि ॥ तूर्णं द्रुतं क्षिप्रं शीघ्रं लघ्विति क्रियाविशेषणम् ॥ पुर-
तः । इत्यग्रत इत्यर्थे । नीरसतरुरिह विलसति(१) पुरतः ॥ अतीव । इत्य-
तिशये । अतीव शोभते ॥ सुष्टु । इति प्रशंसानिर्भरयोः । सुष्टूक्तम् । सुष्टु-
विभाति ॥ प्रसह्य । इति शीघ्रार्थे हठार्थे च । प्रसह्य सिंहः किं तां चकर्ष ।
प्रसह्य वित्तानि हरन्ति चौराः ॥ द्राक् । स्रागिति शैष्ये । द्रागिद्रुतं कातरैः ।
स्राक् सरन्त्यभिसारिकाः ॥ मिथ्या । इत्यसत्ये । मिथ्यावादिनि दूति ! ॥
अनव्ययेऽपि । यथा । निर्मिथ्यः ॥ वृथा । इति विफलाविध्योः । प्रयुक्तम-
प्यस्त्रमितो वृथा स्यात् । प्रातिभाष्यं वृथादानभाषिकं सौरिकं च यत् ॥
शमिति दुःखोपशमे । शङ्करः । शम्भुः ॥ कु । इति कुत्सेपदर्थयोः । शास्त्रं
काप्रथघटनम् । प्रयः पूर्वं सनिःश्वासं कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ पापार्थेऽपि ॥ मि-
थुनमिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुनं रमन्ते ॥ ऋधगिति सत्ये । ऋधग् वदन्ति
विद्वांसः ॥ वियोगशीघ्रसानीप्यलाघवेष्वित्यन्ये ॥ अद्वा । इति स्फुटार्थाव-
धारणयोः ॥ आराधितोऽद्वा भनुरप्सरोभिः ॥ सत्यतिशययोरित्येके ॥ अञ्ज-
सा । इति तत्त्वशीघ्रार्थयोः । वत्त्यञ्जसा मुनीश्वरः । सुतनु कथय कस्य
व्यञ्जयन्त्यञ्जसैव ॥ अवः । इति वह्निरित्यर्थे । अवो गच्छति ॥ सनागिति
स्तोके । यस्मिन्मनागपि नवाम्बुजपत्रगौरी ॥१५॥

मिथुर्मिथो विष्वगुपांशु ताजग्-

मनश्चनः प्रेत्य मिथः शनैसः ।

मुधाऽन्वगीषच्चिरमो सृपास्तं-

धिगानुपक् स्वस्ति पुरोऽन्न इद्धाः ॥१६॥

मिथुरिति द्वौ द्वावित्यर्थे । मिथुर्मेन्त्रयेते ॥ उकारान्तमप्यनृतार्थे केचित् ॥

मिथो । इति रहःसहार्थयोः । मन्त्रयन्ते मिथो ॥ विरहान्योऽन्यार्थयोरपि ॥

विष्वगिति समन्ततोभावे । कचाचितौ विष्वगिवागजौ गजौ ॥ उपांशु ।
 इत्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । जपतः सदा जपमुपांशु वदन्नमभितो विसारि-
 णिः । परिचेतुमुपांशु धारणां कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥ कथमुपांशुवधः ।
 उपचाराद्भविष्यति ॥ तोजगिति(१) शैद्रये । तोजग् जरामृत्युरुजा जयन्ति ॥
 मनः । इति नियमे । मनो वर्त्तते । नियमो वर्त्तत इत्यर्थः ॥ चनः । इत्य-
 न्ननाम । चनो दधिष्व पचतोत सोमम् ॥ अद्वायामिति श्रीवसुक् ॥ प्रेत्य ।
 इति भवान्तरे । अन्यो धनं प्रेत्यगतस्य भुङ्क्ते ॥ अमुत्र शब्दस्याप्यत्र पाठो
 द्रष्टव्यः ॥ मिथः । इति रहोऽन्योन्यार्थयोः । तथापि वाचालतया युनक्ति
 सां मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥ शनैरिति क्रियामान्द्र्ये । शनैःशनैर्ददा-
 त्येष पादौ भूतानुकम्पया ॥ मुधा । इति निष्फले । प्रीतिकरण इत्यन्ये । किं
 पौलोमि मुधा क्रुधा मयि नतु स्वप्नेऽपि ते विप्रियम् ॥ अन्वगित्यानुकू-
 ल्ये । अन्वगययौ मध्यमलोकपालः ॥ ईषदित्यल्पे । ईषत्पचति (२) ॥ अत्रा-
 प्ते च ॥ चिरमिति कालविप्रकर्षे । किञ्चिन्नम्रमुखी(३) प्रियेण हसता बाला
 चिरं चुम्बिता ॥ सृषा । इत्यसत्ये । सृषा वदति दुर्जनः ॥ वृषा प्रबलार्थ इति
 केचित् ॥ अस्तमिति शैलविशेषादर्शनयोः । अस्तं भास्वान् प्रयातः । घृति-
 रस्तमिता रतिश्च्युता ॥ धिगिति निन्दाभर्त्सनयोः । धिगिसां देहभृतामसा-
 रताम् । धिक्ताकिंकान् ॥ आनुषगित्यानुपूर्व्ये । आनुषक् प्रविशतीह बन्धु-
 ता ॥ अनुमानेऽनुषगिति शाकटायनः ॥ आनुषदित्याकारं दकारं च केचित् ॥
 स्वस्ति । इति पुण्याशीःक्षेमसङ्कलप्रत्यभिवादानेषु । स्वस्त्यस्तु ते धार्मिक स-
 त्प्रसादात् । स्वस्ति तेऽस्तु लतथा सह वृक्ष । स्वस्त्यस्तु ते सौम्य चिराय
 जीव । स्वति श्रीकुसुमपुरात् । राज्ञा नमस्कृता विप्राः स्वस्तीत्येते प्रयुञ्ज-
 ते ॥ पुरा । इत्यग्रत इत्यर्थे । पुरःसरा धामवतां यशोधनाः ॥ अन्नः । इति
 शीघ्रसांप्रतिकयोः । अन्न एव गच्छति । अन्नरेवागच्छति । अन्नसूक्ष्मसूअवशां
 रो वेति रेफो विकल्पेन ॥ इहेति प्राकाशये । समिद्धमिद्देश सहो दधासि ॥
 सामीप्यस्मरणयोरपि ॥१६॥

(१) तोजगिति पा० । तोजक् पचति । तोजकमृत्युरुजा जयन्तीति च ।

(२) ईषदित्यल्पाकृच्छ्रयोः । ईषत्पचति । ईषत्करः कटो भवतेति पाठा-
 न्तरम् । (३) लज्जानम्रमुखी-इति पा० ।

स्थाने वरं दुष्टु हिरुग् बलातः—

प्रवाहुकं ज्योक्तिरसो मुहुः शु ।

युक्तं प्रशानार्थ्यहलं क्षमाऽर्वाग्—

विनाश्च नाना पृथकौ सुदिश्च ॥१७॥

स्थाने इति युक्ते (१) । स्थाने वृता भूपतिभिः परोक्षैः ॥ वरमिति हीनो-
त्कर्षे । वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिः ॥ दुष्टु । इति कृच्छ्रार्थे । दुष्टु वादी
खलः ॥ हिरुगिति धियोगहिंसावर्जनेषु । हिरुकरोति ॥ हिरुकर्मणां मोक्षः ।
कर्मवर्जनात् (२) मोक्षइत्यर्थः ॥ बलादिति हठार्थे । त्वद्भक्तिरेव मुखरी
कुरुते बलान्ताम् । शापयन्त्रितपौलस्त्यबलात्कारकचग्रहैः ॥ प्रबाहुकमिति
समकाले । प्रबाहुकं गृह्णीयात् ॥ ऊर्ध्वार्थे प्रबाहुः प्रबाहुक् चेति कैश्चित्पठ्य-
ते (३) ॥ ज्योगिति कालभूयस्त्वे (४) । ज्योग् जीवामः । ज्योक्कृत्य नृपतिं
गतः शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थेऽपि ॥ तिरः । इत्यन्तर्धानतिर्यगर्थयोः । विश्वयोनि-
स्तिरोदधे । तिरः काष्ठं करोति । अवज्ञायामपि ॥ यथा—

तिरश्चकार अमराभिलीनयोः,

सुजातयोः पङ्कजकीशयोः श्रियम् ॥

मुहुः । इति पौनःपुन्ये । इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः ॥ मुहुर्मुहुर्मुह्यति
सा सृगाक्षी । इत्यादिलक्ष्यदर्शनान्मुहुर्मुहुरित्यपि ॥ शु । इति पूजायाम् । शु
नासीरमस्येति शुनासीरः ॥ शु अश्नुते । श्वशुरः ॥ क्षिप्रार्थेऽपि । शु क्षिप्रं नय-
त्यन्तरिक्ष इति वा । शुनो वायुः ॥ युक्तमिति न्याय्ये । यथा वीराचार्याणाम् ।

युक्तं सिताम्बराणां तुम्बग्रहणं कुटुम्बपरिहरणम् ।

कथमन्यथा तरीतुं शक्यः संसारतोयनिधिः ॥

प्रशानिति सप्तानार्थे । प्रशान्देवदत्तो यद्दत्तेन ॥ आर्य्यहलमिति बला-
त्कारे । आर्य्यहलं गृह्णाति ॥ आर्य्येति प्रीतिवन्धने । हलमिति च प्रतिपे-
धविषदयो रिति शाकटायनः ॥ क्षमा । इति क्षान्तौ । भवान् क्षमा ॥ अ-
र्वागित्यधरे । वर्षात्योडशादर्वाक् । अर्वाकालीनः ॥ विना । इति वर्जने ।

(१) इति—अवसरे—इति पा० । (२) कर्मक्षये—इति पा० । (३) ऊर्ध्वार्थे

प्रबाहुकेति कैश्चित्० इति पा० । (४) कालभूयस्त्वाम्रश्रयोः—इति पा० ।

तात ! नो दधिविलोडनं प्रति त्वविनाद्य वयमुत्सहामहे ॥

नाना । इत्यनेकविनार्थयोः । नानाविधं कृतकदेहभृतां समाजम् ॥ उभ-
यार्थत्वमनेकार्थत्वान्न व्यतिरिच्यते । तेन नानापक्षावमर्शः संशय इत्यभिहि-
तम् ॥ नाना नारीं निष्फला लोकयात्रा ॥ पृथगिति विनार्थे । बहिर्विकारं
प्रकृतेः पृथग्विदुः ॥ सुदि । इति शुक्लपक्षे ॥१७॥

स्वरदीनां कारकशक्त्याश्रयसत्त्वाभिधायिनां स्वर्गन्ता स्वः स्मृह्यतीत्यादी
यथायोगमुत्पन्नाया द्वितीयादिविभक्तेर्लुक् । पञ्चकृत्वःप्रभृतयस्तु विभक्त्यर्थ-
प्रधानाः । स च विभक्त्यर्थः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नइति प्रातिपदिकार्थं
प्रथमैव भवति । सापि संख्याविशेषाभावान्न सर्वा किं तर्ह्येकवचनमेव तस्यो-
त्सर्गत्वात् । तथा चोक्तम् (१) । एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इति । एतन्नः
सम्मतम् ॥ सुधाकरस्त्वाह । अव्ययेभ्यस्तु निःसंख्येभ्योऽव्ययादाप्सुपइति ज्ञा-
पकाद्विभक्त्युत्पत्तिः ॥ अत्राहुः । का पुनरसौ । अत्रैके तसिलादीनामदूर-
विप्रकर्षादानुगुरयाच्च पञ्चम्यादय एवेत्याहुः । तन्न । अभिहितः सोऽर्थोऽन्त-
र्भूतः प्रातिपदिकार्थाभूत इति प्रथमैव निःसंख्येभ्योऽपि न्याय्या ॥ अपि च ।
ज्ञापकात्प्रयोजनस्य पदत्वादेः सिद्धये क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् कपि-
ञ्जलाधिकरणन्यायेन प्रथमैव युक्ता । नहि कपिञ्जलानालभेतेति पञ्चषा आ-
लभ्यन्ते किन्तु त्रय एव । न हिंस्याद्भूतानीति वचनात् । अत्रैवमिति न
वाच्यं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावात् । न ह्योदकात्सात्प्रियं प्रोधमनुव्रजेदिति
द्वितीयाद्युदकान्तानुव्रज्या जयायसी । तदुक्तम् । प्रथमएव वा नियम्येत
कारणादतिक्रमः स्यादिति । प्रथमत्रित्वे बहुवचनं नियम्यत इत्यत्र सूत्रार्थः ॥
अंतञ्चोच्चैः शब्दादीनामधिकरणशक्तिप्राधान्येऽपि प्रथमा न्यायेति सत्त्वा
वृत्तिकारैः सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेत्यत्र ग्राम उच्चैस्ते स्वम् । ग्राम उच्चै-
स्तव स्वमित्याद्युदाहृतम् । यस्तु तत्रेत्यत्र तत्रेति समस्यन्तं समस्यत इति
जयादित्यग्रन्थः स समस्यर्थाभिधानसाधर्म्यादेवमुक्तः । अथमन्तःशब्दात् स्व-
यंशब्दाच्च प्रथमैव न्याय्या ॥ एकवचनमुत्सर्गः करिष्यत इत्यप्युक्तम् । अर्थ-
कथनं चैषां चादीनामुपलक्षणमात्रं द्रष्टव्यम् । तथा चोक्तम्—

निपाताञ्चोपसर्गाञ्च धातवश्चेति ते त्रयः ।

अनेकार्थाः स्यूताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनमिति ॥
आकृतिगणौ चेतौ । तेनान्येऽपि लक्ष्यानुसारतोऽनुसर्तव्याः ॥
इति चादिस्वरादी ॥

कस्कायस्कुण्डसाद्यरक्राः सहकौतस्कुता मताः ।

सद्यस्सालानुनस्कर्णावयस्कान्तश्च भास्करः ॥१८॥

कृस्क आदिरित्यनेन कस्कइत्यादिः शब्दगणो निपात्यते ॥ किम् सु ।
किमः कः । रोरिति विसर्जनीयः । वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ कःक इति तत्र
पूर्वस्य विसर्जनीयस्य कस्क आदि(१) रित्यनेन सिः ॥ स च विसर्जनीयजि-
ह्वामूलीयोपध्मानीयानां बाधकः । उदा० । कस्कोऽन्तेत्युक्तिभिः कौतस्कुती-
भिर्यान्शे स्वभूः ॥ ननु कथं कःकोऽत्र भो इति नाटकादौ प्रयोगः । उच्यते ।
सन्धावित्यधिकारादधसानविषयो (२) विसर्जनीयोऽन्तेत्यदोषः ॥ अपरे पुन-
राहुः । रूढिविषयत्वान्निपातनानां वीप्सायामेवैतत् सित्वम् (३) । अतएव ।
तिष्ठति कः को वा गुच्छतीति वीप्साभावे सित्वं संहितायामपि न कृतम् ।
एवमिहापि वीप्साभावे क इति पदं पूर्वमन्तर्भूतसत्ताकं प्रयुज्यते । ततः
कोऽन्तेति ॥ न च क्रमविवक्षायां वीप्सेति संहितायां युक्तो जिह्वामूलीयः ।
कःकोऽन्तेति ॥ अयसः कुण्डम् । अयस्कुण्डम् ॥ सद्यः क्रीणातीति क्लिप् ।
सद्यस्क्रीः । तस्यापत्यमिदं चेत्यण् । एरितीकारलोपः । ङित्यक्त्वारैजित्य-
नेनारैच् । तदाविवक्षितार्थाभिधायी । यदा तु सद्यः क्रीयते क्रयणं वा सद्य-
स्क्रीस् तत्र भवस्तदा साद्यस्कः क्रतुः ॥ अपरे सद्यः क्रीयत इति साद्यस्कः
क्रतुः । तेषां करोतेः स्यादिभ्यः क इति कप्रत्ययः । मञ्जादिलक्षणस्याण् ॥
सहकौतस्कुता इति । सह कौतस्कुतेन । सहकौतस्कुताः ॥ सहस्य बहुव्रीहेः
स इत्यनेन विभाषितः सः ॥ किमः पञ्चम्याबहुद्व्यादिसर्वादिभ्य इत्यादिना
तत्प्रत्यये वीप्साभीक्ष्ण्येत्वादिना द्विरुक्तिः । ततः कुतःकुत आगत इति
विवक्षयामण् । तत्र सौ यादेरित्यन्ताजादिलोपः । कौतस्कुती ॥ नन्वत्र
सत आगत इत्यनेन पञ्चम्यन्तादुप्यमानः प्रत्ययः कथं तमन्तात् म्यात् । अयं

(१) कस्कादिरि० इति पा० । (२) अधिकारादयग्रहेऽप्यधसानविषये-
इति पा० । (३) सत्वमिति पाठान्तरम् ।

तृदर्थवृत्तेरपि समुदायात्सुबुत्पत्तावपि भविष्यतीति चेत् । न । ककुत्रेहामा-
 त्रतसस्त्यत्रिति स्यपा भवितव्यम् । कथमण् ? । गणपाठादिति ब्रूनः ॥ सद्य-
 स्कालेति समस्तमसमस्तं वा । उदा० । सद्यस्कालं युयुत्सुभिः ॥ शुनः कर्णः ।
 शुनस्कर्णः । श्लुकप्रतिषेधोऽतएव पाठात् ॥ उदा० । शुनस्कर्णोपमैर्मुक्ता
 मुष्टिभिश्चक्रपङ्क्तयः ॥ रत्नमतिस्तु शुनस्कर्ण इति वाक्यं समासे तु श्वकर्ण
 इति ग्राह्यं ॥ अयस आकर्षकः कान्तोऽयस्कान्तः । ननु कृकमीत्येव सिद्धः किम-
 र्थोऽस्य पाठः । तस्यैव प्रपञ्चार्थः समस्तार्थः कस्यर्थो वा ॥ उदा० ॥ अयस चकर्ष
 परस्वं तदयस्कान्त इवायसम् ॥ भासं करोतीत्येवं शीलो विभादेरटि (१) ।
 भास्करः ॥१८॥

मेदस्त्रिण्डतमस्काण्डायस्काण्डाहस्करास्तथा ।

रजःकर्णीरजस्कर्णौ आतुष्पुत्रदिवस्पती ॥१९॥

मेदसो वसायाः पिण्डो मेदस्त्रिण्डः ॥ तमसः काण्डं तमस्काण्डम् ॥ प्रशस्तं
 वा तमः । तमस्काण्डम् ॥ उदा० । क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥ अयसः
 काण्डम्—अयस्काण्डम् ॥ प्रशस्तमयो वा । अयस्काण्डम् ॥ न जहाति, न
 त्यजति दिनकरमित्यहर्दिवा । तत्करोतीत्येवं शीलोऽहस्करः ॥ उदा० । अ-
 लञ्चकारास्य वधूरहस्करः ॥ रजसः कर्णी रजस्कर्णी । कृकमीत्यादिना नित्यं
 स्यादेशे (२) प्राप्ते विकल्पार्थः पाठः ॥ आतुः पुत्रो आतुष्पुत्रः । ऋतो वि-
 द्यायोनिस्सम्बन्धात्तेष्वित्यनेन षष्ठीसमासे श्लुकप्रतिषेधः ॥ दिवः पतिः । दिव-
 स्पतिः शक्रः । श्लुक प्रतिषेधोऽतएव पाठात् ॥ सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपाल-
 म् । बहिष्कपालम् । यजुष्पात्रमित्येकेषां पाठ उत्तरपदस्यस्यापि षत्वं यथा
 स्यादिति । परमसर्पिःफलमित्येवसादिप्रत्युदाहरणं पारायणिका आहुः ।
 माघ्ये वृत्तौ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्यस्येत्यत्र परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्यु-
 दाहरणम् । अस्माकं चायमेव पक्षः संमतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेनापरिगणितशब्दसमूहः । य आकृत्याकारेण लक्ष्यते
 स आकृतिगणः । अयमर्थः—यथा भास्करादिशब्दः, ज्ञाधुः स्वार्थप्रत्यायने

(१) दिवाविभेति ३ । २ । २१ सूत्रेण टः प्रत्ययः । एतद्ग्रन्थकारभते तु
 तन्नाह्वविधिः । बहुव्रीहिकर्मधारयसमासयोश्च टित्वे मेद इति ध्येयम् ।

(२) सादेशे—इति पा० ।

समर्थस्तद्वद्योऽन्योऽपि सिविधानाच्छिष्टसम्मतः स गणोऽस्मिन् प्रणिविष्टः सज्ञ
साधुत्वभाग् द्रष्टव्य इति ॥१९॥

इति कस्कादिः ॥

अहनः पतौ गणे पुत्रे पतिपुत्रे च गीर्धुरः ।

राज्ञि प्रचेतसो रः स्याद्विसृष्टस्योपसो (१) बुधे ॥२०॥

पत्यञ्जेहरादेर्वेत्यनेन विकल्पेन रेफादेशो विधीयते(२) ॥ उपसि रात्री
बुध्यते प्रकाशते-उषर्बुधः ॥ उषर्भुदित्यपि श्रीवसुकः ॥ शेषं तु सुगमम् ॥२०॥
इत्यहरादिपत्यादी ॥

सर्वान्यविश्वोभयनेमयत्तदः किंयुष्मदस्मद्भिभवत्यदेतदः ।

उभत्वदन्योऽन्यपरस्परेतराः समः सिमत्वान्यतरेतरेतराः ॥२१॥

सर्वादेर्गणात् । ए, असि, इ, इत्येतेषां स्थाने । सर्वादेरेभ्यः स्मै । स्मात् ।
स्मिन् । इत्यनेन यथाक्रमं स्मै । इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥ सर्व इति सं-
ख्याप्रकारकलावद्विषये कात्स्न्ये ॥ तत्र संख्याकात्स्न्ये । यथा-सर्व आयाता
यावन्तो लिखिता दश द्वादश वा त-आयाताः । कात्स्न्येन समागता इत्य-
र्थः ॥ प्रकारकात्स्न्ये । यथा-सर्वाण्यन्तानि भुक्तानि । सर्वप्रकाराणीत्यर्थः ॥
कलावत्कात्स्न्ये । यथा-सर्व ओदनो भुक्तः । यो दत्त ओदनः स सकलो
भुक्त इत्यर्थः ॥ सर्वस्मै । सर्वस्मात् । सर्वस्मिन् ॥ तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधा-
नत्वात् परमसर्वस्मै-इत्यादावपि ॥ असर्वस्मै । इत्यादी नञ्प्रसासेऽपि स्वा-
र्थोपरित्यागात् ॥ तथाहि-य एवाश्वशब्देन वक्तुमिष्टः स एव जात्यादिवि-
कलोऽनश्वशब्देनापि ॥ विश्वादीनामप्येवम् । अतो न सर्वादिव्याघ्रातः ॥
यदा पुनरुपसर्जनीकृतस्वार्थानामर्थान्तरवृत्तिर्यं तदा प्रियसर्वायेत्यादी न
स्यन्त । एतच्च सर्वादेरिति पष्ठीनिर्देशान्निश्चीयते ॥ अन्यस्मै । अन्यत् ।

(१) विसृष्टस्य-धिसर्गसंहितस्योपःशब्दस्येत्यर्थः । सिद्धानुवादीऽयं नि-
विसर्गोपाशब्दनिवृत्त्यर्थः । (२) अहर्पतिः । अहःपतिः । अहर्पुत्रः । अहः-
पुत्रः । गीर्पतिः । गीर्पतिः । धूर्पतिः । धूःपतिः । गीर्पुत्रः । गीःपुत्रः ।
धूर्पुत्रः । धूःपुत्रः । प्रचेता राजन् । प्रचेतो राजन् ॥

पृथग्बचनोऽयम् ॥ विश्वस्मिन् ॥ उभयस्मिन् ॥ नेम इति सर्वार्थार्थयोः । ने-
 मस्मिन् ॥ यदिति निर्देशे । यस्मिन् । यतते प्रयत्नं करोति । तेनार्थमुद्देशु-
 मिति व्युत्पत्त्या उद्देशेऽपि ॥ तदिति परोक्षे । तस्मिन् । तनोति विस्तृणाति
 प्रतिनिर्देशमिति व्युत्पत्त्या निर्देशेऽपि वर्तते ॥ किमिति प्रश्नक्षेपयोः (१) ।
 पृच्छते ज्ञीष्यतेऽनेनेति किं प्रश्नवाची । कस्मिन् ॥ युष्मदिति प्रत्यक्षे । युष्यते
 सेव्यत उपचारवतीभिर्वाग्भिरिति । त्वकम् ॥ अस्यते क्षिप्यते सत्कार इति ।
 अहकम् ॥ परमात्मवाचिनौ युष्मदस्मच्छब्दौ ॥ द्वकौ ॥ भवतुश्च परोक्षे ।
 भवकन्तः । उदिच्च च्छन्दोभङ्गभयान्नोपात्तः ॥ त्यस्मिन् ॥ एतदिति प्रत्यक्षे ।
 एतस्मिन् । एजति(२) कम्पतेऽनेन वचसा सामीप्यवाचिना सत्त्वमिति व्युत्प-
 त्त्या सामीप्येऽपि ॥ उभौ । उभाभ्यां हेतुभ्याम् । उभयोर्हेत्वोः । अस्य पाठः
 सर्वादेरबित्यनेन सर्वविभक्त्यर्थः ॥ त्वदिति समुच्चयवाचकः । त्वकत् ॥
 अन्योन्यपरस्परशब्दौ क्रियाविनिमये । अन्योऽन्यस्मै । परस्परस्मै ॥ इतरेति
 पृथगर्थे । इतरस्मिन् ॥ समसिमशब्दौ सर्वार्थे । समस्मिन् । सिमस्मिन् ॥
 सिमः शक्रः । सितः । अवबद्दु इत्यर्थे इत्येके । सिम इति मर्यादायामित्य-
 परे ॥ त्वान्यतरशब्दावन्यार्थे । त्वस्मै । अन्यतरस्मै । अस्य त्वस्मादेव गण-
 पाठात्सिद्धिः ॥ शाकटायनस्तु यत्तत्किमनयाद्द्वयोर्निर्धार्ये इतरः । वैकाद्
 बहूनां प्रश्ने इतमश्चेति सूत्राभ्यां इतरइतमौ । अन्यतराऽन्यतमौ सिद्धौ ।
 ततोऽन्यतरशब्दस्य इतरान्तद्वारेणैव ग्रहणे सिद्धेऽन्यतरग्रहणमन्यतमव्यवच्छे-
 दार्थमित्याह ॥ इतरेतरेति क्रियाविनिमये । इतरेतरस्मै ॥२१॥

एकेदमदसो ज्ञेया उतरो इतमस्तथा ।

स्वमज्ञातिधनेऽनास्मि कालदिग्देशवृत्तयः ॥२२॥

[पूर्वापरावरपरा उत्तरो दक्षिणाधरौ ।]

एकेति संख्यासहाययोः । एति गच्छति गणनामित्येकः । एति गच्छत्य-
 द्वितीय इति वा । एकस्मिन् ॥ इदमिति प्रत्यक्षे । अस्मिन् ॥ अद्स् । इत्य-
 प्रत्यक्षे । अमुष्मिन् ॥ इतरइतमौ प्रत्ययौ । तदन्तः सर्वादिर्भवति । यतर-
 स्मिन् । यतमस्मिन् । ततरस्मिन् । ततमस्मिन् । कतरस्मिन् । कतमस्मिन् ।

(१)प्रश्नाक्षेपयोरिति पाठः । (२) एजते—इति पाठः ।

युक्ततरस्मिन् । एकतमस्मिन् ॥ स्वमज्ञातिधन इति स्वशब्दोऽर्थचतुष्टयवृत्तिः
 स्तत्रात्मनि ज्ञातिधनयोश्च रूढितः । अस्य वृत्तिः । यथा हरिशब्दस्य तुरङ्ग-
 वानरददुरादिषु । आत्मीये तु सर्वत्र विशेषणरूपतया वृत्तिस्तत्रास्य सर्व-
 नामसंज्ञा । स्वे पुत्राः । स्वेषां गृहाणां स्वामी । आत्मीयानामित्यर्थः ॥ स्वस्मै
 बहुमानः । आत्मन इत्यर्थः ॥ स्वे पुत्रा इति न पुत्रा ज्ञातयः किन्तु पितृ-
 व्यमातुंलश्वशुरादयः सपरिच्छदाः । स्वे गाव इति न गावो धनं किन्तु रुक्म-
 राजतकार्णप्रणुरूपकादिकं धनमुच्यते ॥ ज्ञातिधनयोस्तु न भवति । स्वे रक्षा
 विधेया । ज्ञातावित्यर्थः ॥ स्वाय स्पृहयति । धनायेत्यर्थः ॥ तथा ज्ञातिधन-
 विशेषणत्वेऽपि स्वशब्दस्य निषेध एव । स्वा ज्ञातयश्चैत्रस्य । स्वे धने रक्षा ।
 आत्मीय इत्यर्थः ॥ अपरे तु स्वस्मै पुत्राय । स्वस्मै गव इति ज्ञातिधनार्थ-
 योः प्रतीती कथं न निषेधः । उच्यते । पुत्रगोशब्दयोर्हि सान्निध्यादेतदुभयं
 गम्यते स्वशब्दात् स्वात्मीयत्वमात्रमिति । स्वाय ज्ञातये । स्वाय धनायेत्यत्र
 च शब्दान्तरमनपेक्ष्य ज्ञातिधने स्वरूपेणैव स्वशब्देनाभिधीयेते । यद्विषं
 ज्ञातिधनयोरनुप्रयोगोऽपि नोपपद्यते पर्यायत्वात् । यथा वृक्षशब्दप्रयोगे
 तर्शब्दस्य । नैर्ष दोषः । पर्यायशब्दो हि यत्राऽनेकार्थः संदिग्धार्थो वा तत्र
 तदर्थस्य व्यक्तीकरणार्थः पर्यायान्तरस्यानुप्रयोगो न विरुध्यते । यथाऽकार्ण-
 नेकार्थवृत्तेर्हरिशब्दस्य प्रयोगे, सिंहशब्दस्य । यथा च संदिग्धार्थस्य पिकश-
 ब्दस्य प्रयोगे क्रीकिलशब्दस्य । स्वशब्दश्चायमनेकार्थ इति तत्रासत्यनुप्रयोगे
 किं विषयोऽयं प्रवृत्त इति संदेहः स्यात् । तन्निरासार्थो युज्यते ज्ञातिशब्द-
 स्यानुप्रयोग इति व्याचक्षते ॥ अनामि कालदिग्देशवृत्तय इति । पूर्वोदयः
 शब्दा असंज्ञायां वर्त्तमाना दिगादिवृत्तयः सर्वोदिकार्यभाजी भवन्ति । तदत्र-
 पूर्वापरादिशब्दानां केषांचित् प्रविभागतः ।

सामान्येनाभिधानेऽपि प्रवृत्तिर्देशकालयोः ॥

तथाहि—पूर्वापरावरपरोत्तरशब्दा मुख्यवृत्त्या दिक्कालयोर्वर्त्तन्ते । तद-
 यच्छिन्ने देशग्रानारासस्तम्भकुम्भादी च । तथाहि—पूर्वस्यां दिशि यमति ।
 पूर्वस्यां दिशि आगतः । पूर्वदिक् सम्यन्थात् पूर्वा वापी । पूर्वस्यां वाप्यां
 शीतमुदकम् । तथा पूर्वस्मिन् ग्रामे वने देशे वा सुसवासः ॥ पूर्वः कालो,
 रम्यः । पूर्वपालमस्यन्थात् पूर्वा गुरुः । पूर्वस्मिन् गुरी यमति । पूर्वस्यान्प्रा-
 षादागतः ॥ अपरापरशब्दत्रयस्य यिनापि दिक्कालसम्यन्त्यं देशवृत्तित्वं

ख्यात् । तथा हि—अपरदेशसम्बन्धादपरो ग्रामः । अवरो वा ॥ तस्मिन्
 परस्मिन् पर्वते वसति । सति संनिकर्षे विप्रकर्षे च सर्वासु दिक्षु तुल्योऽयं
 व्यपदेशः । ततो न दिग्भिसम्बन्धवृत्तिः । एकस्वामेव दिशि स्थितयोर्नि-
 कटाऽनिकटयोः पराऽवरादिव्यपदेशप्रवृत्तेरेतच्छब्दत्रयापेक्षया मुख्यवृत्त्या
 सार्थकं देशग्रहणं नत्वन्यस्य स्वतो देशवृत्तित्वम् । संनिकर्षासंनिकर्षयोर्देश-
 वत्कालोऽप्युपाश्रयः । ततः परः कालः । अपरोऽवरो वा । परस्मिन् काले
 जातः । अपरस्मिन् । अवरस्मिन् वा ॥ अथ परकालसम्बन्धात् परस्मिन् श्रीहर्षः ।
 अपरकालसम्बन्धादपरो भोजदेवः ॥ परः पाणिनिः । अपरः शिवस्वामी ॥
 परस्मिन् श्रीहर्षे भक्त इत्यादि ॥ दक्षिणाधरशब्दौ दिशि दिग्बच्छिन्ने च
 कलशादौ वर्तते न तु कालेनापि कालावच्छिन्ने । दक्षिणस्यां दिशि वसति ।
 दक्षिणस्मिन्पर्वते देशे वा तदवच्छिन्ने । तथाहि—अधरस्यां दिशि पर्वता-
 द्धसति । अधरदिक्सम्बन्धादधरस्मिन् प्रासादे देशे वा वसति ॥ अनाम्नीति
 किम् । उत्तराः कुरवः । संज्ञारूपेण रूढोऽत्रोत्तरशब्दः । विदेहवर्षवासिना-
 मेकस्यामेव दिशि देवकुरुत्तरवर्षे ॥ दिग्देशकालेभ्योऽन्यत्र । दक्षिणा गायकाः ।
 प्रवीणा इत्यर्थः ॥ एवम् अधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे प्रत्युत्तरे वा शक्तः ॥
 दक्षिणायां कृतमतिर्विप्रः । इत्यदिग्देशकालवृत्तय इति विस्पष्टोऽयमर्थनिर्दे-
 शः ॥ ननु व्यवस्थायामसंज्ञायामित्येवमुपक्षिप्य स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिर्नियमो
 व्यवस्येति यथाऽन्यैर्व्याख्याता । दुरवबोधत्वात् ॥ ननु, स्वेषां चैव परेषां च
 जायन्ते कम्पसम्पदः । क्षीणाः परे शत्रवः । इत्यङ्गुरपरे । इत्यादिप्रयोगेषु
 कथं जसादीनां सर्वादिकार्यविधिः । न ह्यत्र दिग्देशाद्यवच्छेदोऽस्तीति ।
 उच्यते—सारूप्योपचाराच्छिष्टाभीष्टेश्च न दुष्टता ॥२२॥

अन्तरं चोपसंव्याने बहिर्योगे तथाऽपुरि ॥२३॥

उपसंव्यान इति । उपसंवीयत आच्छाद्यते यत्तदित्युपसंव्यानम् । यद्वा,
 संवीयतेऽनेनेति संव्यानम् । तस्य समीपं उपसंव्यानम् । तस्मिन् ॥ बहिर्योग
 इति । बहिरित्यनावृतो देशः । तेन योगो बहिर्योगः । एतस्मिंश्च पूर्वजिते-
 ऽन्तरशब्दः सर्वादिर्भवति ॥ अन्तरस्मै शाटकाय । वस्त्रान्तरेणावृतायेत्यर्थः ॥
 अन्तरस्मै गृहाय । बाह्याय चाण्डालगृहायेत्यर्थः ॥ अपुरीति किम् । अन्तरायां

पुरि वसति । आह्वायामित्यर्थः ॥ अयमनयोरन्तरे तापसः प्रतिवसतीत्य-
दौ मध्यवृत्तित्वेन न भवति ॥२३॥

इति सर्वादः ॥

त्यत्तद्यदिदं युष्मद्द्व्येकादः स्यादथो भवत्वेतत् ।

अस्मत्किमौ च विबुधैर्विज्ञातव्यौ त्यदादिगणौ ॥२४॥

• एषां तस्मादित्वे यथास्थानं प्रयोजनं द्रष्टव्यम् ॥

इति त्यदादिः ॥

यस्कोत्कासवशिष्ठकुत्सखरपाः कुड्युत्रि(१) जङ्घारथाः—

पर्णाटोपरिमेखलौ विपपुटद्ब्रुह्याङ्गिरोविश्रयः ।

पिएडीजङ्घभलन्दनौ च भडिलः कर्णाटककर्णाढकौ—

जह्योभण्डिलशीर्षमायभृगवो रक्षोमुखो वर्षुकः ॥२५॥

यस्कादयः शब्दाः स्थगलपर्यन्ता यस्कादिभ्योऽपत्य (२) इत्यनेन सूत्रेण
विहिताऽपत्यप्रत्ययश्लुभाजो(३) भवन्ति बहुत्वेऽस्त्रियाम् ॥ यच्छति निगृ-
ह्णाति पापमिति यस्क ऋषिः । तस्यापत्यानि यस्काः । शिवादिपाठादुत्प-
न्नस्याणः ॥ उक्तसतीत्युत्कासः । तस्य—उत्कासाः । अत इजः ॥ वशिषु
तिष्ठतीति वशिष्ठः । तस्य—वशिष्ठाः ॥ कुत्साः । ऋष्यणः ॥ खरान् पातीति
खरपः । तस्य—खरपाः । तन्हादिफणः(४) ॥ कुड्येः—कुड्ययः(५) । गृह्यादि
ढञः ॥ अत्ति ग्रसते सर्वविद्या इत्यत्रिः । तस्य—अत्रयः । इतोऽनिज इत्य-
नेन विहितस्य ढणः । जङ्घे एव रथो यस्य स जङ्घारथः । तस्य जङ्घारथाः ॥
अन्ये । जङ्घे एव रथो यस्य स जङ्घेरथः । निपातनात्सुपः श्लुगभाषः ।
तस्य जङ्घेरथा इत्याहुः ॥ पर्णार्थमटतीति पर्णाटः । तस्य पर्णाटाः ॥
उक्त्ति त्रीघायां मेखला यस्य तस्योपरिमेखलाः ॥ विपं पुटो ओष्ठयोर्व्यस्य स
विपपुटो दुर्भाषी । तस्य विपपुटाः । एभ्योऽत इजः ॥ ब्रुहि साधुर्दुःख्यः ।

(१) सुड्युत्रि०—इति पा० । (२) ०भ्यो गोत्र इ०—इतिपाठान्तरम् ।

(३) लुगभाजो भ० इति पा० । (४) फकइति तु युक्तम् । (५) सुड्येः—
सुड्ययः—इति पा० ।

तस्य-द्रुह्याः ॥ शिवाद्यणः ॥ अङ्गिरा बृहस्पतिपिता । तस्य-अङ्गिरसः ।
 ऋष्यणः ॥ विभ्रेर्विश्रयः । गृष्ट्यादि ढजः ॥ पिण्डीयुक्ते जङ्घे यस्य तस्य
 पिण्डीजङ्घाः । अत इजः ॥ भलन्दनस्य भलन्दनाः । शिवाद्यणः ॥ कलन्द-
 निति भोजः ॥ भडिलस्य भडिलाः । अश्रवादिऽफस्य ॥ कर्णाटस्य कर्णाटाः ॥
 कर्णस्याढकं यस्य स कर्णाढकः । तस्य कर्णाढकाः । आभ्यामत इजः ॥ लक्ष्य-
 स्य लक्ष्याः । शिवाद्यणः ॥ भण्डिलस्य भण्डिलाः । अश्रवादिऽफस्य ॥ शीर्षं
 मिनाति-शीर्षमायः । तस्य-शीर्षमायाः । अत इजः ॥ अशुभकर्त्तृश्चि तपसा
 भृञ्जतीति भृगुः शुक्रपिता । तस्य भृगवः । ऋष्यणः ॥ रक्षस इव मुखस्य
 स रक्षोमुखः । तस्य रक्षोमुखाः ॥ वर्षतीत्येवं शीलो वर्षुकः तस्य वर्षुकाः ॥
 आभ्यामत इजः ॥ २५ ॥

वशीकपर्णाढकमिच्छका बहि-
 र्योगोऽजवस्तिस्तृणकर्णवर्ष्मकौ ।
 पटाकयुक्तौ वकसक्थगोतमौ-
 स्यात् क्रोष्टुमायः कटुमन्थमित्रयू ॥ २६ ॥

वशीकस्यापत्यानि वशीकाः ॥ पर्णास्याढकं यस्य स पर्णाढकः । तस्य
 पर्णाढकाः ॥ मिच्छतीति मिच्छकः । तस्य मिच्छकाः ॥ बहिर्योगो यस्य स
 बहिर्योगः । तस्य-बहिर्योगाः ॥ अन्येतु । अहिना योगो यस्येति । अहि-
 र्योगः । गणपाठाद्रेफ इत्याहुः ॥ अजवस्तयः । गृष्ट्यादिढजः ॥ तृणकर्णाः ।
 शिवाद्यणः ॥ वर्ष्मकाः ॥ पटाकाः ॥ वकसक्थाः ॥ गृभ्योऽत इजः ॥ गोत-
 मस्य गोतमाः ॥ ऋष्यणः ॥ क्रोष्टारं मिमीते । क्रोष्टोरिव मायाऽस्येति वा ।
 क्रोष्टुमायः । तस्य क्रोष्टुमायाः ॥ कटु मथनातीति कटुमन्थः । तस्य कटुमन्थाः ॥
 अपरे कटुकमन्थ इत्याहुः । अन्यस्तु कटुक मन्थकेति पृथक् शब्दद्वयमिद-
 नित्याह ॥ आभ्यामत इजः ॥ मित्रयोर्मित्रयवः ॥ औत्सर्गिकस्याणः ॥ २६ ॥

क्रोष्टुपादसदामन्ताऽयःस्थूणकृशभण्डिताः ॥

पदकः कषको हारः कम्बलात् स्थगलस्तथा ॥ २७ ॥

क्रोष्टोरिव पादौ यस्य स क्रोष्टुपादः । पाठसामर्थ्यात् पादस्य सन्नासन्ते
 लुग्न भवति । क्रोष्टून् पादयति निष्कासयतीति वा । क्रोष्टुपादः । तस्य

क्रोष्टुपादाः । क्रोष्टमानमिव मानं यस्य स कोष्टमान इति केचित् ॥ सृष्ट-
 मत्तस्य सदानत्ताः । आस्यामत इजः ॥ अयोमयी स्यूणा यस्य सोऽयःस्यूणः ।
 तस्यायःस्यूणाः ॥ शिवाद्यणः ॥ रुशस्य रुशाः । अत इजः ॥ भण्डितस्य
 भण्डिताः । अशवादिङ्फस्य ॥ पदं वेत्त्यधीते वा । पदकः । तस्य पदकाः ।
 कषतीत्यौणादिकेऽके । कषकः । तस्य कषकाः ॥ कडम इति भोजः ॥ हारः
 कम्बलादिति कम्बलपूर्वा हारशब्दो ज्ञेयः ॥ कम्बलं हरतीति कम्बलहारः ।
 तस्य कम्बलिहाराः ॥ स्थगतीति स्थगेरौणादिकेऽङ्गप्रत्यये । स्थगलः । तस्य
 स्थगलाः ॥ एभ्योऽत इजः ॥ एवं पुष्करसच्छब्दस्य बाह्यादीजः श्लुग् द्रष्टव्यः ।
 अन्ये तु भृगुकुत्सवशिष्टगोतनाङ्गिरोऽङ्गेरिति सूत्रं पृथग्विदुः । तेषां मते यजा-
 दित्वाद् यजादेर्द्व्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुष इत्यनेन भृगुकुलं भार्गवकुलमित्यादि
 सिध्यति ॥२७॥

इति यस्कादिः ॥

उपकलमकौ पिष्टोदङ्कौ कुपीतकर्णकौ

कमककलशीकण्ठौ कृष्णाजिनानुपदौ तथा ।

वधिरकखरीजङ्घावेतौ वटारकपर्णकौ-

गडुकजतुकौ लेखाभ्रूश्च प्रतानपतञ्जलौ ॥२८॥

उपकादयः शब्दा उपकादेरित्यनेन सूत्रेणापत्यप्रत्ययश्लुभाजो वा भ-
 वन्ति ॥ उपकस्यापत्यानि । उपकाः । औपकायनाः ॥ लसकाः । लामका-
 यनाः ॥ नडादिफणः श्लुक् ॥ पिष्टस्य पिष्टाः । पैष्टायनाः ॥ उदङ्कस्य । उद-
 ङ्काः । औदङ्कयः । अत इजः ॥ कुष्णाति भवबन्धनादात्मानन्निति कुपीतको
 नाम मुनिः । तस्य कुपीतकाः । कीपीतकयः ॥ कर्णयतीति कर्णकः । तस्य
 कर्णकाः । कार्णकयः ॥ कसेरीणादिकेऽके कमकः । तस्य कमकाः । कामकयः ॥
 कलशी कण्ठे यस्य तस्य कलशीकण्ठाः । कालशीकण्ठयः ॥ कृष्णमजिनं यस्य
 तस्य कृष्णाजिनाः । काष्णाजिनयः । अनुगतं पदं यस्य तस्य । अनुपदाः ।
 आनुपदयः ॥ वन्धेः किरः । वधिरः । वधिर एव वधिरकः । तस्य वधि-
 रकाः । वाधिरकाः । शिवाद्यणः ॥ भोजस्तु वधिरकाः । वाधिरकप इत्याह ।
 खरी जङ्घे यस्य तस्य खरीजङ्घाः । खारीजङ्घयः ॥ वटारको धैत्रयणभाक्तः ।
 तस्याऽपर्यानि वटारकाः । वाटारकयः ॥ पर्णानि करोतीति पर्णकः । तस्य

पर्णकाः । पार्णकयः ॥ गडुकस्य गडुकाः । गाडुकयः ॥ जतुकस्य जतुकाः ।
 जतुकयः ॥ लेखाकारे भ्रुवौ यस्य स लेखाभ्रुः । तस्य लेखाभ्रुवः । लेखाभ्रेयाः ।
 शुभ्रादि ढणः ॥ प्रतानस्य प्रतानाः । प्रातानयः ॥ पतञ्जलसि घनी भवति ।
 पतञ्जलः । अतएव निपातनात्तकारस्य सकारः । तस्य पंतञ्जलाः । पातञ्ज-
 लयः ॥ भोजस्तु पतञ्जलिशब्दमिकारान्तं मन्यमानः पतञ्जलयः । पातञ्जलाः ।
 श्रीत्सर्गिकाणः श्लुकीत्याह ॥२८॥

शलाथलाडारककृष्णपिङ्गलाः, कठेरणिः पिङ्गलकः कमन्दकः ।
 निदाघंचूडारककृष्णसुन्दराः, सुपिष्टपिञ्जूलकवर्णकास्तथा ॥२९॥

शले स्यलमस्य । शलाथलः । सकारलोपो दीर्घश्च निपातनात् । तस्य
 शलाथलाः । शलाथलयः ॥ थलाथल इत्यन्ये ॥ अडतीति—अडारकः । तस्य—
 अडारकाः । आडारकयः ॥ कृष्णश्चासौ पिङ्गलश्च । कृष्णपिङ्गलः । तस्य कृ-
 ष्णपिङ्गलाः । कार्ष्णपिङ्गलयः ॥ कठेरणेः कठेरणयः । काठेरणाः ॥ वामन-
 स्त्वीकारान्तं मन्वानः कठेरणय इत्याह । अत्राणः । अन्ये कठेरणेत्याहुः ।
 पिङ्गलकस्य पिङ्गलकाः । पैङ्गलकयः ॥ पिञ्जूलक इति शाकटायनः ॥ मन्द-
 एव मन्दकः । के शिरस्यात्मनि वा मन्दकः । कमन्दकः । तस्य कमन्दकाः ।
 कामन्दकयः ॥ निर्गतौ दाघो यस्मात् स निदाघः । तस्य निदाघाः । नैदा-
 घयः ॥ चूडारकस्य—चूडारकाः । चौडारकयः ॥ बडारक इति भोजः ॥ मटा-
 रक इति वामनः ॥ कृष्णश्चासौ सुन्दरश्च—कृष्णसुन्दरः । तस्य कृष्णसुन्दराः ।
 कार्ष्णसुन्दरयः ॥ शोभनं पिष्टं यस्य स सुपिष्टः । तस्य सुपिष्टाः । सौपिष्टाः ।
 शिवाद्यणः ॥ पिञ्जूलकस्य पिञ्जूलकाः । पैञ्जूलकयः ॥ वर्णयतीति वर्णको
 गणकः । तस्य वर्णकाः । वार्णकयः ॥२९॥

मसुरकर्णपदञ्जलजन्तुकाऽनभिहितप्रतिलोमकपिष्टलाः ।

जतुरकः कशकत्स्रसुधायुकौ जटिलकश्च मदाघकवन्तकौ ॥३०॥

मसुरइव कर्णावस्य मसुरकर्णः । तस्य मसुरकर्णाः । मासुरकर्णाः । शिवा-
 द्यणः ॥ अपरे मसूराविव कर्णावस्य—मसुरकर्णः । निपातनाद् ह्रस्व इत्या-
 हुः ॥ मसूरकर्णमपरे पठन्ति ॥ पदञ्जलस्य पदञ्जलाः । पादञ्जलयः ॥ जायत
 इति जन्तुः । ततः के जन्तुकः । तस्य जन्तुकाः । जान्तुकयः ॥ अभिपूर्वस्य

हिनातेर्द्धातेर्वा क्ते नञि च । अनभिहितः । तस्य—अनभिहिताः । आ-
नभिहितयः ॥ केचित् अभिहितेति नञा विना पठन्ति । तत्राऽभिहितः
आभिहितयः ॥ प्रतिगतानि लोमान्यस्य । प्रतिलोमः । प्रत्यन्ववात् साम-
लोम (५।४।७५) इत्यन्त समासान्तः । प्रतिलोमाः । प्रातिलोमयः ॥ कपीनां
स्थलन्निव स्थलमस्य—कपिष्ठलः । तस्य—कपिष्ठलाः । कापिष्ठलयः ॥ केचित्
कपिष्ठलाः । कापिष्ठलायनाः । नडादिफणन्तमुदाहरन्ति ॥ जतुरकस्य जतु-
रकाः । जातुरकयः ॥ कशाभिः कुन्तति । कृतेः क्स्ने । ड्याट्त्वे च ह्रस्वश्च
बहुलमित्यनेन ह्रस्वत्वे—कशकृत्स्नः । तस्य—कशकृत्स्नाः । काशकृत्स्नयः ॥
वामनस्तु कशकृत्स्नेत्याह ॥ सुधायुकस्य—सुधायुकाः । सौधायुकयः ॥ जटाः
सन्त्यस्य जटिलः । के जटिलकः । तस्य जटिलकाः । जाटिलकयः ॥ शाक-
टायनस्तु शिवाद्यणन्तमाह ॥ मदेनाचं यस्य स मदाघः । तस्य मदाघाः । सा-
दाघयः ॥ कवृवर्ण इत्यस्य क्विपि कव् । कव् अन्ते यस्य स कवन्तकः । तस्य
कवन्तकाः । कावन्तकयः ॥ एम्बोऽत इजः ॥३०॥

कमन्तकः कदामत्तः खरीखभ्रष्टकौ तथा ।

अपजग्धानुलोमौ च दामकण्ठोऽप्यबन्धकः ॥३१॥

कमु कान्तावित्यस्य विचि कम् । कम् अन्ते यस्य स कमन्तकः । तस्य
कमन्तकाः । कामन्तकयः ॥ कदामत्तस्य कदामत्ताः । कादामत्तयः (१) ॥ खरी
रासभी तां खनतीति विचि खरीखा । तस्य खरीखाणः । खारीखणाः ॥
सानान्याणः ॥ भ्रष्टकस्य भ्रष्टकाः । भ्राष्टकयः ॥ अपपूर्वस्यादेर्जग्धादेशे ।
अपजग्धः । तस्यापजग्धाः । आपजग्धयः ॥ भोजस्त्वपदग्धेत्याह ॥ अनुलो-
मस्य—अनुलोमाः । आनुलोमयः ॥ वामनस्तु गणपाठात् समासान्ताभावे-
ऽनुलोमानः । प्रतिलोमानः कुमारार्हत्याह ॥ दाम कण्ठे यस्य स दामक-
ण्ठः । तस्य दामकण्ठाः । दामकण्ठयः ॥ बन्धं करोतीति बन्धकः । न बन्ध-
कैर्बन्धकः । न विद्यते बन्धोऽस्येति वा । अबन्धकः । तस्य—अबन्धकाः ।
आबन्धकयः ॥ अबद्धक इत्येके ॥ एम्बोऽत इजः ॥३१॥

इत्युपकादिः (२।४।६९) ॥

(१) कदामन्तस्य—कदामत्ताः । कादामन्तय इति पा० ।

तिककितवौरसलङ्कटकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः कथिताः ।

उपकलमकाश्च वङ्खरभण्डीरथपफकनरकाश्च ॥३२॥

तिककितवादयस्तिककितवादौ(१) द्वन्द्व(२)।(४)इत्यनेन बहुत्वापत्यप्रत्यय
(२)श्लुभाजो भवन्ति । तैकायनयश्च कैतवायनयश्च । तिककितवाः (३) । अत्र
तिकादेरित्यनेन विहितस्य फिजः श्लुक् (४) ॥ औरसायनयश्च लाङ्कटयश्च ।
औरसलङ्कटाः । अत्र तिकादिफिजोऽत इजश्च ॥ कार्णाजिनयश्च कार्णसुन्द-
रयश्च । कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः । अत्रात इजः ॥ औपकायनाश्च लामकायनाश्च ।
उपकलमकाः । नडादिफणः ॥ वाङ्खरयश्च भाण्डीरथयश्च । वङ्खरभण्डीरथाः ॥
वङ्खरइत्यन्ये ॥ पाफकयश्च नारकयश्च । पफकनरकाः । अत इजः ॥ पफको
विकरथनः ॥ अनुकरण इत्यन्ये । पफ करोतीति पफकः ॥३२॥

वकनखगुदपरिणद्धाः शण्डिलकशकृत्सलङ्कशान्तमुखाः ।

प्रहितनरकोञ्जककुभाः प्रोक्ता भ्रष्टककपिष्ठलाश्चात्र ॥३३॥

वकनखयश्च गौदपरिणद्धयश्च । वकनखगुदपरिणद्धाः । आभ्यामत इजः ॥
शण्डिल्याश्च काशकृत्सयश्च । शण्डिलकशकृत्स्राः । अत इजः । बहुषु यजो
लुक्सिद्धैवेजो नित्यं श्लुगर्थं वचनम् ॥ लाङ्कयश्च शान्तमुखयश्च । लङ्कशान्तमु-
खाः । अत्रात इजः । शं सुखं तनोतीति शान्तनं सुखस्येति शान्तनमुख
इत्यन्ये ॥ प्राहितयश्च नारकयश्च । प्रहितनरकाः ॥ औञ्जयश्च काकुभाश्च ।
उञ्जककुभाः । अत्रात इजः शिवाद्यणश्च ॥ भ्रष्टकयश्च कापिष्ठलयश्च । भ्रष्ट-
ककपिष्ठलाः । अत इजः ॥३३॥

दशेरकाग्निवेशेभ्यो गडेरकदशेरकाः ।

कृष्णेभ्यः सुन्दराः प्रोक्ताः ककुभश्च पृथोर्जकात् ॥३४॥

दंशनशीलो दशेरः—सर्पः सारमेयश्च । स्वार्थे के सति तस्यापत्यान्ति ।
गडति सिञ्चति पर्वताङ्गमिति गडैरो निर्हरः । तद्योगात्पुरुषो गडैरः ।

(१) तिककितवादयः पृथोर्जककुभपर्यन्तास्तिककितवादाविति पा० ।

(२) ०प्रत्ययाश्च लुभाजो० इति पा० । (३) तिकस्य कितवस्य वा अपत्यानि
बहवः कुमारास्तिककितवाः—इति पा० । (४) फिजो लुगिति पा० ।

तस्यापत्यानि । दाशेरकयश्च गाडेरकयश्च । दशेरकगडेरकाः । अत इजः ॥
 अग्निवेशाश्च दाशेरकयश्च । अग्निवेशदशेरकाः । यजः पूर्वैणैव लुक् सिद्धा ॥
 परपदस्य दाशेरकिशब्दोपसङ्ग्रहार्थं त्विहोपादानम् ॥ कार्णयश्च सौन्दरयश्च ।
 कृष्णसुन्दराः । अत इजः ॥ पार्थीर्जकयश्च काकुभयश्च । पृथोर्जकककुभाः ।
 अत इजः ॥ ककुभशब्दस्य शिवादौ पाठः प्रायिकः ॥ पृथां पृथिवीमूर्जयति
 वर्धयति । पृथोर्जकः । पृथमूर्जक इति वा गणनिपातनात् कलोपः ॥

उपकलमकभ्रष्टककपिष्ठलकृष्णाजिनकृष्णसुन्दराणां निस्वार्थः पाठः । अ-
 न्मेषां तु-इन्द्रेऽपि पूर्वैण विकल्पः । तेन पिङ्गलककृष्णपिङ्गलाः । पैङ्गलक-
 कार्णपिङ्गलयः ॥३४॥ इति तिककितवादिः ॥

ज्ञेयो गोपवनो बिन्दुः शिशुश्यामाकभाजनाः ।

श्यामकाश्यावतानौ च श्यापर्णः सम्बकस्तथा (१) ॥३५॥

यज्जोश्चेत्यनेन लुक् प्राप्ता न गोपवनादिभ्य (२।४।६७)इत्यनेन निषिध्यते ॥
 गोपवनस्यापत्यानि । गोपवनाः ॥ ब्रैन्दवाः ॥ शिशुरिव शिशुर्निःसारः कश्चित् ।
 तस्य शैशवाः ॥ श्यामा लताः कायति(२) । श्यामाकः । तस्य श्यामाकाः(३)॥
 भाजयतीति भाजुः । तस्य भाजनाः ॥ श्यामं करोतीति श्यामकः । तस्य
 श्यामकाः ॥ श्यावक इत्यन्ये ॥ अश्वानवतनोति-अशवावतानः । तस्य—
 आशवावतानाः ॥ श्यामानि पर्णान्यस्य । श्यापर्णः । अतएव निपातना-
 न्नलोपः ॥ सम्बकस्य साम्बकाः । श्यवक इत्यन्ये ॥ बिन्दुभाजनस्यपणावन्धे
 पठन्ति ॥ वामनमते शिशुः प्रत्याहारः ॥ ३५ ॥

इति गोपवनादिः ॥

क्रौडिव्याड्यापक्षितिसौधातकिद्वैवदत्तिचैक्यताः ।

कापिष्ठलिचैटयतावापिशालिर्लाडिचौपयतौ ॥३६॥

क्रौड्यादीना(४)मित्यनेनैषां पौत्राद्ये स्त्रीलिङ्गेऽपत्येऽग्निजोऽर्था भवति ॥ क्रौडि-
 क्रौडोतीति । अचि ब्राह्मलकादोत्वे । क्रौडः । तस्यापत्यं स्त्री । क्रौड्या ॥ व्यडि ।
 विविधमडतीति व्यडः । तस्यापत्यं व्याड्या । स्वागतादेरित्यपवादादौज्

(१) श्यापर्णश्यावकौ तथा-इति पा० । (२) श्यामलताः कायति-इति,
 पा० । (३) श्यामकस्तस्य श्यामकाः-इति, पा० । (४) (४।१।५०)

न भवति ॥ आपक्षिति । दुष्टु मिथ्या क्षितोऽपक्षितः । तस्यापत्यं स्त्री ।
 अक्षित्या ॥ सौधातकि । शोभनं दधातीति सुधाता । तस्याऽपत्यं व्यासा-
 दीनामकञ् चेत्यनेनेऽयकजादेशे च विहिते । सौधातक्या स्त्री ॥ दैवदत्ति ।
 देवदत्तस्यापत्यं स्त्री । इजि । दैवदत्त्या ॥ चैकयत । चीकं आमर्षणे चुरादि-
 णिजन्तस्ततः शतुरणि स्त्री । चैकयत्या ॥ पाणिनिस्तु चितसंवेदन इत्यस्य
 चैतयत इत्याह ॥ कापिष्ठलि । कपिष्ठलस्यापत्यं स्त्री । कापिष्ठल्या ॥ चैग्र-
 त । चिट प्रैष्य इत्यतो णिचि शतरि । चेटयतोऽपत्यं स्त्री चैटयत्या ॥ आ-
 पिशलि । पिंशतीत्यौष्णादिककलप्रत्यये । पिशलः । न पिशलोऽपिशलः कुल-
 प्रधानम् । तस्यापत्यं स्त्री । आपिशल्या ॥ लाडि । लड विलास इत्यस्याचि ।
 लडः । तस्याऽपत्यं स्त्री । लाड्या ॥ चीपयत । चीपयतीति चीपयन् । त-
 स्यापत्यमण् स्त्री । चीपयत्या ॥ ३६ ॥

वैत्वयतोऽथ क्षत्रियवाच्यो भोजश्च सूतवाग्युवतौ ।

भौरिकिभौलिकिशालास्थलिशालमलिकौटिसैकयताः ॥ ३७ ॥

वैत्वयतः । बिल्ववन्तमाघष्ट इति णिचि । विन्मत्वोरिति मतुब्लोपे
 शतरि । वैत्वयतोऽपत्यमित्यणि स्त्री । वैत्वयत्या ॥ क्षत्रियवाच्यो भोज इति
 क्षत्रिये वाच्ये भोजशब्दः क्रौड्यादौ भवति स्त्रियाम् । भोज्या क्षत्रिया ॥
 यथा । भोज्यां प्रति व्यर्थमनोरथत्वात् ॥ भोज्याऽन्या ॥ सूतवाग्युवताविति सूत-
 शब्दो युवतौ वाच्यायां क्रौड्यादौ भवति । सूत्या युवतिः । प्राप्तयौवना
 स्त्रीत्यर्थः ॥ अन्ये तु सूताः सारथयः । तत्सम्बन्धिनी युवतिः सूत्या । न
 सर्वेत्याहुः ॥ सूत्याऽन्या ॥ भौरिकि । भूरिरेव भूरिकः । तस्यापत्यं स्त्री भौ-
 रिख्या ॥ भौलिकि । वारादेवेति लत्वे । भौलिकिः । तस्यापत्यं स्त्री । भौ-
 लिख्या ॥ शालास्थलि । शालास्थलस्यापत्यं स्त्री शालास्थल्या ॥ शालमलि ।
 शालमलेः शालमल्या ॥ कौटि । कूट दाहेऽच् । अत इजि । कौट्या ॥ भौ-
 रिकिभौलिकिशब्दयोर्गोत्रादिपठितादिति ड्ये प्राप्ते तद्व्यधनार्थं गौरादिषु
 पाठैः । क्रौड्यादिलक्षणस्तु ड्यो भवत्येव । अन्यथा पाठानर्थक्यं स्यात् ॥
 सैकयत । सैक गतावित्यतो णिचि शत्रा । सैकयन् । तस्यापत्यं स्त्री सैकयत्या ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेनाश्वक्या काश्या रौड्या याज्ञदत्त्या इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥
 रौडिः । रूढस्यापत्यमणि स्त्री । रौड्या । केचिद् गोकक्षशब्दं यजन्तमत्र

पेतुः । तन्मते गौकक्ष्या । फलं तु गौकक्षीपतिः । गौकक्षीपुत्रः । षडः संप्र-
सारणं भवेदिति गोनर्दीयो मन्यते । अस्माकं तु मते पीतिमाष्यावत्सिद्धिः ।
तथा गौकक्ष्यापतिः । गौकक्ष्यापुत्र इत्येव भवितव्यम् । अत्रापाठात् । तथा
च सौनागाः पठन्ति । षडः संप्रसारणे गौकक्ष्या प्रतिषेध इति ॥ ३७ ॥

इति क्रौड्यादिः ॥

• अजपरभृताश्वकोकिलचटकैडकमूषिकाविलातश्च ।

कालः पाको मन्दः कन्यो वत्साम्बहोडाश्च ॥ ३८ ॥

• अदजादिभ्योऽस्वस्त्रादिभ्य आडित्यनेन । अकरान्ताच्छब्दात्स्वस्त्रा-
दिवर्जितादजादिभ्यश्च स्त्रियां स्वार्थे आट् प्रत्यये भवति ॥ अज गतिक्लेप-
णयोः । ततोऽधि । अदजादिभ्योऽस्वस्त्रादिभ्य आड् इत्यनेनाडि । अजा ॥
परभृता ॥ अश्नुते पृथिवीं व्याप्नोतीत्यौशादिके वप्रत्यये । अशवा ॥ कुक, वृक
आदाने । कोकले गृह्णाति सहकारमञ्जुरीमिति कोकिला ॥ चट, स्फुट भेदे ।
चटति भिनत्ति वस्तूनीति चटका ॥ ईड, स्तुतौ । आड्पूर्वः । एडयतीति ।
एडका ॥ मुष स्तेये । भुष्णात्यपहरति वस्तुजातमिति मूषिका ॥ एषां जाति-
लक्षणे ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ विपूर्वा रा ला दाने । ततः क्ते शीतादय इत्यौशा-
दिके वा ते । विलाता ॥ वल प्राणने । बलतीति ज्वलादर्णे इति णे । वाला ॥
पाति पिबति पायति वा तमाहाराचारानुसंस्कारैरित्यौशादिके कप्रत्यये ।
पाका ॥ मन्दते स्वपितीति मन्दा । यौवनस्था स्त्री ॥ यदा तु स्त्रीजातिनाम
तदा जातिलक्षणे ङीप्रत्यये ॥ कनति शोभते वपुषा कन्या ॥ अथवा । कनन्ति
गच्छन्ति तस्यां रागिननो नयनानीति कन्या । कुमारी ॥ वदति । आह्वयति
पयस्कामा मातरमिति वत्सा । पुत्रिका ॥ अवति पालयति गर्भाधानारम्भ-
त्याजीवितान्तात् पुत्रमिति । अम्बा माता ॥ होडा ॥ मन्दादन्ये षडपि
बाल्यवचनाः । अन्यमते तु मन्दोऽपि ॥ विषयस्वनन्त्य इति ङीप्रत्यये प्राप्ते
विज्ञातेत्यत्र । कादल्पोक्तावित्यनेन ङीप्रमावित्यन्ये ॥ ३८ ॥

• मध्यज्येष्ठौ मध्यमकनिष्ठपूर्वापहाणदंष्ट्राः स्युः ।

• अपरापहाणमुग्धौ पालान्ताः सम्प्रहाणश्च ॥ ३९ ॥

मां ध्यायतीति मध्या । मध्यस्य भाष्यार्थं वा । मध्या ॥ इयमनयो-
 र-
 द्विष्टयेन वृद्धा प्रशस्या वा । ज्येष्ठा ॥ ज्येष्ठस्य भाष्यार्थं वा । ज्येष्ठा ॥ मध्ये-
 भवा मध्यमा । मध्यान्म इति न प्रत्यये ॥ मध्यमस्य भाष्यार्थं वा । मध्यमा ॥
 अल्पतमा । कनिष्ठा । कनिष्ठस्य भाष्यार्थं वा । कनिष्ठा ॥ अयस्यनन्त्य इत्यनेन
 ख्याख्यादित्यनेन वा ङीप्रत्यये प्राप्ते ॥ अपह्रीयतेऽनयाऽस्यां वा । अपहा-
 णा । पूर्वस्यापहाणा । पूर्वापहाणा ॥ अथ समासात्प्रागेवात्र ङीः कस्मान्न
 भवतीति चेत् । न । वचनानर्थक्यप्रसङ्गः ॥ यद्वा । पूर्वश्चासावपहानश्चेति
 पूर्वापहानः । स्त्री चेत् पूर्वापहाणा । शतृन् निपातनादेव । टिल्लक्षणे ङीविधौ
 प्राप्ते ॥ अपरे शतृन् नाधीयते । ते हि । ओहाङ् गतावित्यस्मिन् कृतनिष्ठा-
 तकारनकारे पूर्वमपहानमस्या इति वाऽनाच्छादाज्जातेरित्यादिना ङीप्राप्ति-
 र्वाध्यत इत्याहुः ॥ एवम् अपरापहाणा ॥ केचित्तु परापहाणेति पठन्ति ॥
 परप्रहाणेत्यपि ॥ दृश्यतेऽनया । दंष्ट्रा ॥ सुग्धा । वयोलक्षणे ङीप्रत्यये प्राप्ते ।
 यदा त्ववयोवाचकत्वं तदाऽत एवाङ् भवति । एतत्तु पूर्वेष्वपि यथासम्भवं
 द्रष्टव्यम् ॥ पालान्ता इति पालोऽन्ते येषां ते पालान्ताः शब्दा अस्मिन् गणे
 द्रष्टव्याः ॥ गोपालकस्य भाष्यार्थं । गोपालिका । ख्याख्यादिति ङीप्राप्तौ ।
 या तु स्वयं प्रतिविधानेन गाः पालयति न तत्र प्राप्तिरुस्ति ॥ एवं पशुपा-
 लिका । द्वारपालिकेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ संप्रहाणेति पूर्वापहाणावत् ॥ भोजस्तु
 पूर्वापहायणा । अपरापहायणा । संप्रहायणेति पठति ॥ ३९ ॥

दिशा दृशा क्षुधा वाचा क्रुञ्चा देवविशोष्णिहा ।

विकल्पाडो बुधैर्लक्ष्या जातिः शूद्रोऽमहत्परः ॥ ४० ॥

दिशा । दिक् ॥ दृशा । दृक् ॥ क्षुधा । क्षुत् ॥ वाचा । वाक् ॥ क्रुञ्चा ।
 क्रुङ् ॥ निपातनान्नलोपाभावेऽन्त्याजादिलोपाभावश्च ॥ देवविशा । देववि-
 ट् । देवानां प्रजेत्यर्थः ॥ भोजस्त्वनयोर्विकल्पं नेच्छति ॥ उष्णिहा । उष्णिक् ॥
 पाणिनिस्तु त्रयाणां विकल्पं नेच्छति । भाष्यकारस्तु हलन्तान्नाप् कित्त्वका-
 रान्तादित्याह ॥ शूद्रा जातिः ॥ जातिरिति किम् । शूद्रस्य भार्या । शूद्री ॥
 अमहत्पर इति किम् । महाशूद्री । आभीरजातिः ॥ ४० ॥

संभस्त्रापिण्डाजिनशाणत्रिपूर्वं फलं नज्रो मूलम् ।

प्राक् शतसदेककाण्डप्रान्तात्पुष्पं परं ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

सफला ॥ भस्त्राफला ॥ पिण्डफला ॥ अजिनफला ॥ शशफला ॥
 ओषधिजातिविशेषाणां संज्ञा एताः ॥ त्रीणि फलानि समाहृतानि । त्रिफला
 द्विगोरिति ङीप्राप्ती ॥ अमूला । मूलान्तलक्षणे ॥ प्राञ्चि पुष्पाणि यस्याः ।
 प्राक्पुष्पा ॥ शतपुष्पा ॥ सत्पुष्पा ॥ एकपुष्पा ॥ काण्डपुष्पा ॥ प्रान्तपुष्पा ॥
 युष्पान्तलक्षणे ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । गिरा । गीः ॥ बलाका । मङ्-
 वेत्यादयः सिद्धाः ॥

इत्यजादिः ॥

स्विसाभाताननान्दाऽथ दुहिता तिसृषुष्मदौ ।

स्तश्चतस्रस्मदौ याता नान्ता संख्यापि कीर्तिता ॥ ४२ ॥

स्वस्यति सम्यगाकर्षति कुलगृहद्रव्यं सोदर्यमनांस्यात्मनि प्रणयाद्वा ।
 स्वसा । भगिनी ॥ भान्यते पूजयतेऽप्रमेयोपकारितया सुतैरिति साता । जन-
 नी ॥ न नन्दति । न समृध्यति । ननान्दा । भर्तृभगिनी ॥ दोग्धि । अप-
 हरति सर्वस्वं नावकुलादिति दुहिता । सुता ॥ तिस्रः ॥ युष्मभ्यम् ॥ चतस्रः ॥
 अस्मभ्यम् ॥ यतत उत्सृहते हितप्रतिपादनेनेति याता ॥ पञ्च ॥ सप्त ॥

युष्मदस्मदौरादि प्राप्तेऽन्येषां तु ङी प्रत्यये प्राप्ते प्रतिषेधः । पाणि-
 निप्रभृतयस्तु युष्मदस्मदौर्गणे पाठं न प्रदर्शयन्ति । अलिङ्गत्वात् । एतच्चा-
 युक्तम् । यतो नान्ता संख्याऽप्यलिङ्गैव ततस्तेऽपि तत्प्रदर्शनं किमिति कृत-
 वन्तः । तस्मादत्र शब्दतत्त्वज्ञा एव प्रमाणम् ॥ ननु तिस्रश्चतस्र इत्यत्र त्रिच-
 तुरोर्विभक्तिसंनिपातेन तिस्रश्चतस्रावुच्येते तत्र संनिपातलक्षणो विधिरनि-
 मित्तं तद्विघातस्येति ङीर्न भविष्यति । सत्यम् एतदेव ज्ञापयति । अनित्येयं
 परिभाषा । तेन या सेत्यादौ विभक्तिसंनिपातलक्षणस्यदाद्यकार आह्वि-
 धिनिमित्तं स्यात् ॥ ४२ ॥

इति स्वस्रादिः ॥

क्रोडवालागलाभालभगोरवाः खुरसंयुताः ।

झाफो भुजो भुदो घोणाकरौ क्रोडादिनामनि ॥ ४३ ॥

क्रोडशब्दः स्त्रीलिङ्गः । विष्टा मञ्जिष्टा काष्ठेत्यादिलिङ्गकारिकासाम-
 प्यात् । कल्याणी क्रोडा यस्याः सा कल्याणक्रोडा गीः । न ना क्रोडं भुजा-

न्तरमिति वचनादपि च ॥ रत्नमतिस्तु कल्याणः क्रोडो यस्या इति विग्रहं दर्श-
 न् पुंल्लिङ्गतां ख्यापयति ॥ कल्याणा वालाऽस्याः । कल्याणवाला ॥ शोभने
 गलोऽस्याः । सुगला ॥ भव्यो भालोऽस्याः । भव्यभाला ॥ शोभने भगोऽस्याः
 सुभगा ॥ उत्खनतीति । उखा स्फिक् । गणपाठाद्दृष्टय उदो दलोपः ॥
 श्रीमत्युखा यस्याः । श्रीमदुखा ॥ कल्याणो गोखो यस्याः । कल्याणगोखा ।
 इत्यपि शाकटायनः ॥ कल्याणः खुरोऽस्याः । कल्याणखुरा ॥ गवादेः पादाग्रं
 शफः । पवित्रः शफोऽस्याः । पवित्रशफा ॥ मृणालवद्भुजावस्याः । मृणाल-
 भुजा ॥ कल्याणो गुदोऽस्याः । कल्याणगुदा ॥ कल्याणं गुदमस्य इति तु शाक-
 टायनः ॥ उन्नता घोणाऽस्याः । उन्नतघोणा ॥ किसलयकारो करावस्याः ।
 किसलयकरा ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन सुरङ्गाप्रभृतयोऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४३ ॥
 इति क्रोडादिः ॥

गौरारीहणखारकर्करचराः सारङ्गशृङ्गाढका-

द्रोणालिन्दवराहविम्बवदरा लोहाण्डपाण्टौ पुटः ।

नाटः पिएडसपाटचेटवरटा मूलाटसूपारटाः-

शूर्पासन्दनदाः पितामहमहौ मातामहो मालतः ॥४४॥

गौरादेरित्यनेन गौर इत्यादेः शब्दगणात् स्त्रियां ङी प्रत्ययो भवति ॥
 गौरी वर्णयुक्ता नामधेयं वा ॥ यथा । सरोजकर्णिका गौरी गौरीं प्रति सनेा
 दधे ॥ अरीहणी । ओषधिः काचित् । हरीकणीत्येके ॥ खारी । षोडशद्रोण-
 परिमाणा ॥ कर्करी जलभाजनम् ॥ ह्रस्वः कर्कः । कर्कटी । ग्रामटी । लौकि-
 कष्टप्रत्यय इति कश्चिदाह ॥ चरी दिगम्बरप्रसिद्धा ॥ तदन्तादपि । अनुचरी ।
 सहचरीत्यादि ॥ सारङ्गी । शवलवर्णयुक्ता ॥ वाद्यविशेषो वा ॥ शृङ्गयुक्तत्वा-
 त् । शृङ्गी । प्रतिविषा कर्कटशृङ्गी च ॥ आढकी । तुवरी ॥ आढजीति
 केचिदाहुः ॥ द्रोणी । जलक्षेपिका ॥ अत्यन्ते भूष्यते पुष्पप्रकरणे । अलिन्दी
 प्रघणः ॥ अथवा । अत्यन्ते निवार्यन्ते तस्यां पतनाद् भाजनानीत्यलिन्दी ।
 कोष्ठिका ॥ वराही । विम्बी । तुण्डिका ॥ विम्बेति कश्चित् । विम्बं वन-
 स्पतिजातिरित्येके ॥ वदुरी वृक्षः ॥ लोह इवाण्डमस्याः । लोहाण्डी नाम

शकुनिः ॥ स्त्रीविषय एवायम् ॥ पाण्टी पिच्छिका ॥ पाण्डोरपत्यमित्येके ॥
पुटी ॥ नाटयतीति नाटी ॥ नाटीसञ्ज्ञया द्वे काव्ये । एको भेदः प्रख्याते
नाटिकाख्यः । इतरस्त्वप्रख्यातः ॥ प्रकरणिकासंज्ञः । तथाच ।

अनयोश्च अन्ययोगादेको भेदः प्रयोक्तृभिर्ज्ञेयः ।

प्रख्यातस्त्वितरो वा नाटीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥

पिण्डी । सदनफलम् ॥ सर्पति गच्छति क्षुद्रद्रव्यसंघातमिति सुपाटी ।
उपान्तं कुर्यं क्षुद्रपुस्तकः परिमाणविशेषश्च ॥ चेटी ॥ बरटी । क्षुद्रधान्यम् ॥
वटरीति-कश्चित् ॥ मूलैरटतीति मूलाटी ॥ सूपी ॥ आरटी ॥ शूर्पी । परि-
वपनं मानं च ॥ आसन्दी । वेत्रासतम् । आनन्दीति पाणिनिः । नदी ॥
पितामही ॥ मही । पृथ्वी नदी च ॥ मातामही ॥ मलत्यामोदैर्बसुन्धराम् ।
मालती जातिः ॥

गौरसारङ्गचेटपितामहमातामहानामजातित्वात् ।

अन्येषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वाद्भास्ते पाठः ॥ ४४ ॥

कदरकदलसूचा मण्डली मण्डकश्च-

प्लवभषकृषभङ्गा यूपतर्कारमत्स्याः ।

गवयमुक्यगाहा मेधशर्कारपुत्राः-

शबलगडुलगूर्दाः सूदकलमापदेवाः ॥ ४५ ॥

कदरी वृक्षविशेषः ॥ केन वायुना दस्यते । कदली । मोचा करिपताका ॥
च ॥ सूची । सूचिभेद्यैस्तमोभिरित्यादि दर्शनात् सूचिशब्दोऽप्यस्ति । पर-
मस्य पाठादिदं सिद्धम् ॥ पञ्चभिः सूचिभिः क्रीतः । पञ्चसूचः । तस्य तु पञ्च-
सूचिरिति स्यात् ॥ मण्डली । संहतिर्देशश्चतुरस्रता च ॥ मण्डकी ॥ म्लवत
इति प्लवी ॥ भपति पैशुन्येन वक्ति । भषी ॥ कृषी ॥ भङ्गी । वृद्धवैयाकरणा-
भिप्रायेण दर्शितम् । विवेचकास्तु भङ्गिभङ्गीशब्दौ विच्छित्तिपद्मार्थौ भङ्गश-
ब्दाप्येव धिवृत्तेराडेव स्यात् तिलमापोमाणुभङ्गाभ्यो वेति सौत्रनिर्देशादिति
मन्यन्ते । उमा । भङ्गी नाम काचिदोपधिरिति शाकटायनः ॥ यूपति उन्नरं
हिनस्तीति यूपी । मुद्गादिनिर्यासः ॥ यूपीति भोजः ॥ तर्कति । इयर्त्ति ।
शर्कारी । जया ॥ सत्सी । जलधरी ॥ सत्स्या नाम जनपदः । तदीश्वरश्च

क्षत्रियस्तन्नामधेयः । तत्र मत्स्यानां राज्ञी मत्स्यस्यापत्यं स्त्रीति वा । पुरु-
 दुग्मगधेत्यादिनाणि तस्यातोऽप्राच्यभर्गादेरिति श्लुचि । मत्सी ॥ गोरिवा-
 यो गमनमस्येति पृषोदरादित्वात् सिद्धौ । गवयी । गोप्रतिनिधिर्मृगः ॥
 मुकं वैवर्यं यातीति मुकयी । मृगजातिः । गर्दभ्यामश्वतराज्जातेत्येके ॥ गाहृत
 इति गाही ॥ मेधृ सङ्गमे वैत्यस्याचि । मेधी ॥ शर्कारी ॥ पुत्री । सूतीग्र-
 जमेरुभ्यो दुहितुः पुत्राद्वेति वक्तव्यमुशन्ति । तन्न । समासेऽप्यनेनैव सिद्धम् ॥
 शवति याति वर्णान् । शवली । शवलवर्णयुक्ता ॥ गडुली ॥ गूर्दी ॥ सूदत
 इति सूदी काचित् ॥ सूदं इत्यपि शाकटायनः ॥ कलयति वर्णान् र कल्पा-
 षी । कलेर्मापनासाविति वचनाद् सूर्थन्यदन्त्यौ ॥ देवी । कृताभिषेका ॥
 मत्स्यगवयमुकयानां जातित्वेऽपि योपान्त्यत्वात् । पुत्रशबलकल्पाषाणाम-
 णातित्वात् ॥ इतरेषां तु जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते पाठः ॥ ४५ ॥

उभयहयमनुष्याः कुम्भदासौ पिशङ्गः—

कुवलहरिणयूथाः शूषमेथौ गुडूचः ।

अमरपिठरसूर्माः पिप्पलो वैजयन्तो—

विकलमठकरीरी केतकास्थानचोराः ॥ ४६ ॥

उभयी । स्थितिः ॥ पाणिनीयास्त्वयच्प्रत्ययविधानेन टित्वाद् डीप्
 प्रत्ययमाहुः ॥ हयी । अश्व ॥ मनुष्यी । शाकटायनस्तु मनोरपत्यमिति
 मनोर्जातौ पुक् चेति यप्रत्यये मत्स्यतद्धितहलो य इत्यनेन यलोपे मनुषी-
 त्याह ॥ कुम्भी । रसाधारत्वात् कुमुदिका । मृदादिपात्रवाची तु कुम्भशब्दः
 कुण्डादौ द्रष्टव्यः ॥ दासते प्रयच्छति स्वामिने वचनकाल इति दासी । चेट्टी ॥
 दासयन्ति प्रयच्छन्ति वेतनं तस्या नद्युत्तारणहेतोरिति दासी । म्हाविका ॥
 अथवा । दासते प्रयच्छत्यारोग्यमिति दासी । शैलेयद्रव्यम् । सकारस्तालव्यो
 दन्त्यो वा । दासःशचेत्कुणादिवचनात् ॥ पिशङ्गी । पिङ्गवर्णयुक्ता । यथा—

विभ्राणमानीलरुचं पिशङ्गीर्जरास्तडित्वन्तनिवास्त्रुवाहम् ॥

कुवली । क्षुद्रवदरी ॥ हरिणी । शुक्लवर्णयुक्ता ॥ यूथी । मागधी ॥ शूषी ॥
 मेधति हिनस्ति वातमिति मेधी ॥ गुडति रक्षति दोषेभ्यः । गुडूची । वत्सा-
 दनी ॥ अमति गच्छत्यष्टगुणमैश्वर्यमिति । अमरी ॥ पिठति हिनस्ति तगडु-

लानिति पिठरी । भाण्डम् ॥ सूर्मी । लोहप्रतिमा ॥ यत्स्मृतिः । सूर्मीञ्जवल-
न्तीमालिङ्गेन्मृत्यवे गुरुतल्पगः ॥ चुम्बिश्च ॥ पिपत्तिं । पिप्पनी । वैदेही-
वैजयन्ती । पताका ॥ विकली ॥ विकलनिष्कलपुष्कलशब्दस्यो वनस्पतिवृ-
त्तिभ्य एव ङीविधिः सम्भाव्यते रूढितः । अन्यत्र विगता कला यस्याः ।
विकला । निष्कला । पुष्कला धनद्विरित्येवं स्यात् ॥ वामने च । कृतीस्म
राज्ञा यदि पुष्कला स्याम् ॥ छित्तपस्तु ।

न पुष्कली ते स्वर्लोके जनता किन्तु सामरी ।

विकली शल्कमात्रेण महती निष्कलीप्यते ॥

इति सामान्येनाह ॥ कथं विकलाकालविशेषवाचिनो नित्यस्त्रीवि-
षयत्वादात्रैव भवतीति भोजोऽपि ॥ मठन्ति निवसन्त्यस्यामिति मठी ॥
करीरी । करिदन्तमूलम् ॥ केतकी ॥ आस्थानी । संसत् ॥ चोरयतीति
चोरी । तथा च ।

नृचित्तचोर्यः सुन्दर्यो दुरुद्वहकटीतटाः ।

नदीगाहीम्वीचर्य इव यद्भूप्रभाभसि ॥

हयमनुष्ययोजातिवेषि योपान्त्यत्वात् । उभयदासपिशङ्गहरिणामर-
चोराणामजातिरवात् । इतरेषां तु जातित्वेषि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते पाठः ४६

द्रुणविटसरसायः स्थूणसौधर्ममाचाः—

पटललवलपादा वह्नकालम्बिनाचाः ।

अतसपृथिवभृङ्गाः कन्दलारट्टिदोटाः—

शमतमकुटपेटा मञ्जरी निष्कलश्च ॥ ४७ ॥

द्रुणी । कच्छपस्त्रिय एवोच्यन्ते न कच्छपाः पुमांसः ॥ विटी । मह-
त्सरः ॥ सरसी । कर्णाटदेशे प्रसिद्धिरेषा हलन्तत्वादप्राप्ते ॥ अयोमयी स्थूणा
यस्य सोऽयःस्थूणः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि । आयःस्थूणी । इयस्य प्राप्ती ॥
अयोमयी स्थूणा यस्याः सा । आयःस्थूणी । कुटी । तस्यान्यार्थे वृत्तिः स्वा-
र्थेत्वयःस्थूणेति स्यादिति कथिदाह ॥ आयस्थेणीति केचित् ॥ शोभनी धर्मा
यस्य स सुधर्मा । तस्यापत्यं स्त्री सौधर्मा । ऋष्यणि इयस्य प्राप्ती ॥ माची ।
अम्बुष्ठा ॥ पटली । महुतः ॥ लयली । लताविशेषः ॥ पादी ॥ यल्लकी ॥

अलम्बस्यापत्यं स्त्री । आलम्बी । अत इजि ड्यस्य प्राप्नो ॥ नाची ॥ अतति
गच्छति नीलैः कुसुमैः स्नेहवद्ब्रीजानीति । अतसी । उमा ॥ पृथिवी ॥
पाणिनिप्रभृतयस्तु ङीप्रत्ययान्तमाहुः ॥ भृङ्गी । भृङ्गराजः । लवङ्गी वा ॥
कन्दली । कन्दविशेषः ॥ अरट्टस्यापत्यमिजि स्त्री । आरट्टी । उफस्य
प्राप्नो ॥ दोटी ॥ शमयति दोषान् । शमी । सक्तुफला सिम्वा वा (१) ॥ ता-
स्यन्त्यस्यामिति तमी । रात्रिः ॥

विभूषणं के कुचमण्डलानां

हाराः

कीदृश्युमा चन्द्रमसः कुतो भाः ।

महादेवरता तमातः ।

सीता कथं रौद्रि दशास्यनीता

हा राम ! हा देवर ! तात ! मातः !

हारामहादेवरतातमातः ॥

इति लक्ष्यात् तमापि ॥ कुटी ॥ पेटी वृन्दं परिच्छदश्च ॥ मञ्जरी ।

पुष्पयष्टिः ॥ निष्कली ॥ विकलनिष्कलशब्दौ जनपदवाचिनौ । स्त्रीविषया-
विति शाकटायनः ॥ उक्तेभ्योऽन्यत्र जातित्वेऽपि स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥४७॥

ऋश्यो बन्धकधातकावनडुही शष्कण्डकोपातका-

ऽनड्वाहीवृसवेतसाः पटनटक्रोष्ट्योकाणाः काकणः ।

आलक्ष्यालजभिक्षुकोर्दसुषवा औद्गाहमानिर्गरो-

गायत्र्यामलकौ हरीतकशचावालब्धिमांसौ तरः ॥४८॥

ऋश्यी ॥ वध्नाति मनेा यूनामिति बन्धकी ॥ धातकी । ताम्रपुष्पी ॥

अनडुही । ङीप्रत्ययान्तपाठो गणेऽस्त्रीत्वप्रतिषेधार्थः । तेन । अनडुही ।

वन्दारिका ॥ वामनादयस्त्वनडुहीभार्य इत्युदाहरन्ति । तन्न युक्तम् । जातिप्रा-

यङ्ङ्योऽमान्यादाविति (२) नियमितत्वात् पुंवद्भावस्य निषेधः सिद्ध एव ॥

अथवा । पञ्चभिरनडुहीभिः क्रीतः । पञ्चानडुहिरित्यादौ ड्यः श्लुचीत्यनेन

श्लुक् प्राप्ता निषिध्यते । एवं सर्वत्र ॥ शष्कण्डी । हैमवतः कश्चिद्वृक्षः ॥

कोशातकी । पटोली ॥ अनड्वाही ॥ वृसी । व्रतिनामासनम् ॥ वेतली ।

(१) शिम्वा वा । इति पा० । (२) स्वाङ्गाञ्चेतोऽमानिनि । जातिश्चे-

त्येतयोरेव पाणिनिभूत्रयोः केनचिदेवं न्यासः कृत इत्यनुमीयते । भी० श०

वञ्जुलः । असूवेतसञ्च ॥ पटी । प्रच्छादनवस्त्रम् ॥ नटी ॥ क्रोष्टी । क्रोष्टी-
शब्दस्य पाठः सुखार्थः । क्रोष्टीः स्वयनी क्रोष्टृजिति । ऋदन्तन्वन्नुषिदेषु
इत्यनेन ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥ ओकणी । पर्यन्तवनस्य-संज्ञा । उकणीत्यन्यः ॥
काकणी । पञ्चतुर्थभागः ॥ अलक्षस्यापत्यमिजि स्त्री । आलक्षी । ड्ये प्राप्ते ॥
आलक्षी ॥ भिक्षुकी ॥ उर्दी । विमानम् ॥ सुषुवति प्रेरयति दोषानिति सुष-
वी । कृष्णजीरकम् ॥ सुष्ठु सवतीति सुसवीति नन्दी प्राह ॥ उदगाहमानस्या-
पत्यमिजि स्त्री । औद्गाहमानी । ड्ये प्राप्ते ॥ गरी । देशविभागस्य संज्ञा ॥
गायतस्त्रायतेऽवश्यम् । गायत्री । छन्दोविशेषः खदिरो वा ॥ आसलति गु-
णाम् । आमलकी । वयःस्था ॥ हरति रोगान् । हरीतकी । पथ्या ॥ शचति ।
शची । इन्द्राणी ॥ अलव्यस्यापत्यमिजि स्त्री । आलव्यी । ड्ये प्राप्ते ॥ का-
लबधीत्यपि शाकटायनः ॥ सांसी । जटा ॥ तरी । नौः ॥

ऋश्यस्य जातित्वेपि योपान्त्यत्वात् । बन्धकनटभिक्षुकाणामजाति-
त्वात् । अत्रहुद्दे हलन्तत्वात् ॥ अन्येषां च स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४८ ॥

कुसुम्भसुन्दरौ पूयः शङ्कुलो देहलस्तटः ।

तापसोऽथ सिनीवालः पूलसल्लकगौतमाः ॥४९॥

कुसुम्भी । ओपधिविशेषः ॥

अस्मिन् रतिअमजितञ्च सरोजवाताः ।

स्मर्त्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्यः ।

अत्र दिव्यस्त्रीविषयत्वाज्जातिलक्षणो ङीर्न भवति । गुणवचनात्
सुन्दरशब्दाच्च शोणादिपाठात् पाक्षिके ङीप्रत्यये कृते सुन्दरीणां सुन्दरा गिर-
इति भवति ॥ भोजस्तु सामान्येनैव ङीप्रत्ययं दर्शयति ॥ पूयी । दुर्गन्धा ॥
शक्यन्ते सृष्यन्ति तस्यां परस्परसम्बन्धं निस्तुपतिला इति शङ्कुली । भक्ष्य
विशेषः । अथवा । शक्नोति पर्याप्नोति पुद्गलविकारं शब्दं ग्रहीतुमिति
शङ्कुली । कर्णशङ्कुली ॥ दिक्ष्यते । देहली । द्वाराग्रस्थला ॥ तटी ॥ तपः-
शीलमस्याः छत्रादर्ण इति णे सति । तापसी ॥ सिनी सिता वाला कला
यस्यां सा सिनीवाली । दृष्टेन्दुरमाद्यास्या ॥ पूनी । वृणश्चातः ॥ असकल-
कृत आस्वाद्यते गर्जरिति मृल्लकी । गजप्रिया ॥ गौतमी । अस्य पाठः सुखा-
र्थः । मतान्तरे तु स्वरः प्रयोगनम् ॥ तटतापस्योरजातित्वात् । अन्येषास्तु
स्त्रीविषयत्वादप्राप्ते ॥ ४९ ॥

कटेटभौलिङ्ग्यधिकारदेहा, गवादनोद्वाहनतेजनाः स्युः ।

आपञ्चिको भौलिकिभौरिकी च काकादनः प्रत्यवरोहिणी च ॥५०॥

कटस्य ईटः । कटेटः । कटेटी ॥ भुवि लिङ्गं कीर्तिरस्येति भूलिङ्ग-
 ऋषिः । तस्यापत्यमिति शास्त्रांसेत्यादिना । इजि भौलिङ्गिः । स्त्री भौलि-
 ङ्गी । इज्यजि प्राप्ते ॥ अधिकः कारोऽस्या इति । अधिकारी । अधिक्रियत
 इति बहुलाधिकाराद्इज्यजि स्त्रियां यथा शोभेत्येके ॥ देही ॥ गवादनी ।
 इन्द्रवारुणी ॥ उद्वाहनी ॥ तेजयत्यग्निमिति तेजनी । कङ्कुणी ॥ आपञ्चिको,
 नाम जनपदः । समाननामा क्षत्रियः । तस्यापत्यं स्त्रीति राष्ट्राख्याद्राज्ञोऽजे-
 वेत्यनेनाजि तस्य च श्लुचि । आपञ्चिकी ॥ भूलिकस्यापत्यमिजि स्त्री । भौ-
 लिकी ॥ भूरिकस्यापत्यमिजि स्त्री । भौरिकी । गोत्रादिपठितादित्यनेन
 इज्यस्य प्राप्तौ ॥ काकादनी । गुञ्जा ॥ प्रत्यवरोहिणी ॥ टन्प्रत्ययान्तस्यास्या-
 न्येषां च टिट्द्वारेणैव डीप्रत्यये सिद्धे गणे पाठः पुंस्त्वद्वावप्रतिषेधार्थः । मता-
 न्तरे तु स्वरः प्रयोजनम् ॥ ५० ॥

वर्बरदाडिमचमसास्तरुणस्तलुनाग्रहायणीवन्दाः ।

पण्डरपुष्कललवणाः पिङ्गलमुसली विभीतकी नन्दः ॥५१॥

वर्बरी ॥ दाडिमी । वृक्षजातिः ॥ चमसी । सोमपात्रम् ॥ तरुणी ।
 सुरा ॥ तलुनी । सुरा ॥ अग्रं हायनमस्याः । आग्रहायणी पौर्णमासी । अत-
 एव निपातनाद्दीर्घत्वं णत्वञ्च ॥ वन्दी । हठहता स्त्री ॥ पण्डते याति मनो-
 ऽस्मिन् । पण्डरः । तद्योगात् पण्डरी । पटी ॥ पुष्कली । वनस्पतिः ॥
 लवणी । ओषधिः । समुद्रपार्श्वस्त्रोतो यत्र ब्रह्मनानि स्थाप्यन्त इत्येके ॥
 लवणा यवागूरिति गुणशब्दोऽजातौ द्रष्टव्यः ॥ पिङ्गली । पिशङ्गी ॥ मुसली ।
 ओषधिः ॥ विभीतकी ॥ नन्दति । ऋद्धिं यातीति नन्दी । प्रज्ञाद्यणि । नान्दी ॥
 पण्डरपिङ्गलनन्दानामजातित्वात् । अन्येषां तु स्त्रीविषयत्वाद्प्राप्ते ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन देवदाली पटोलीत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ ५१ ॥

इति गौरादिः ॥

शोणोऽथभरुजस्तूपकमलौ विकटाहनी ।

चान्द्रभागा भवेन्नद्यां तयर्थशून्यादिकारतः ॥५२॥

शोणादयः शब्दाः शोणादिरित्यनेन(१) ङीप्रत्ययभाजो वा भवन्ति ॥
 शोणी । शोणा । रक्तवर्णयुक्ता ॥ कश्चित्संज्ञायामपि शोणी शोणा वडवेन्द्रि-
 भरुजी । भरुजा । स्नेहभृष्टाः किल तरुडुलाः ॥ तूणी । तूणा । तूणीमुखो-
 दृतशरेणविशीर्णप्रप्लि । वीणा धिषणा तूणा स्थूणेत्यादि ॥ कमली । कमला
 नाम काचित् ॥ विकटी । विकटा । रचना ॥ दीर्घाङ्गी । दीर्घाहा शरत् ॥
 अहन्शब्दः केवलः स्त्रियां न सम्भवति नित्यं नपुंसकलिङ्गत्वात् । अतस्त-
 दन्त उदाहृतः ॥ अङ्गी । अहा । इति कश्चित् केवलस्य स्त्रियामुदाहरति ॥
 चान्द्रभागी वनराजिः । चान्द्रभागा नदी । टिह्णाणजित्यादिना ङीप्राप्तः स
 शोणमदिपाठान्द्यं निषिध्यान्यत्र विधीयत इतिविकल्पार्थः ॥ चन्द्रभागा
 नद्यामिति केचिदाहुः । यद्रूच्छया चन्द्रभागी चन्द्रभागा काचित् । नदी तु
 चन्द्रभागेति मतद्वयं वामनाचार्य्यस्य ॥ पाणिनिशकटाङ्गौ तु चन्द्रभाग इव
 भागो यस्याश्चन्द्रभागी चन्द्रभागा नाम नदी । अन्यत्र चन्द्रभागा नाम
 देवता स्त्री वा काचिदित्याहुः ॥ केचित्तु चन्द्रभागो नाम पर्वतः । ततः
 प्रभवतीत्यणि । चान्द्रभागी चान्द्रभागा नदी । चान्द्रभाग्यन्येत्युदाहरन्ति ॥
 भोजस्तु चान्द्रभागादनद्यामिति सूत्रं पपाठ ॥ त्वर्थशून्यादिकारतः । त्व-
 कणाविति क्तिप्रत्ययो भावाकर्त्रोर्विहितस्तदन्तस्तदर्थप्रत्ययान्तो वा यो न
 भवति । ततोऽनेन ङी विकल्पितः । अशनिः । अशनी ॥ शक्तिः । शक्ती ।
 शस्त्रम् ॥ आत्मम्भरिः । आत्मम्भरी । त्वर्थशून्यादिति किम् । शक्तिः सा-
 मर्थ्यम् ॥ कश्चिदस्मादपि ङी मन्यते । अहरणिः । कां त्वं कारिसकार्पीः ॥५२॥

चण्डः पद्धतिकल्याणपुराणकृपणध्वजाः ।

विशालारालमूपा हन्वहूदारविशङ्कटाः ॥५३॥

चण्डी । चण्डी । परुपा ।

सा किलाश्वसिता चण्डी भर्त्रा तत्संश्रुती वरी ॥

चण्डारालशब्दयोगैरादिलक्षणो ङीप्रत्यये सिद्धे बह्वादी पाठः सङ्ज्ञायां
 विकल्पार्थे इति शाकटायनः ॥ पादयोर्हतिः । पद्धतिः । पद्धती । त्वर्थः-
 पाठः ॥ कल्याणी । कल्याणः कथा ॥ पुराणी । पुराणा छाया ॥ कृपणी ।

(१) शोणारमाशामिति सूत्रं बह्वादिष्वेषान्तभूतं क्रियत इत्यनुमीयते ॥

कपशा नाम काचित् ॥ ध्वजी । ध्वजा । पताका ॥ विशाली । विशाला
स्तीर्तिः ॥ अराली । अराला । भूमिः ॥ मूषी । मूषा । सुवर्णाद्यावर्त्तनस्थानं
प्राणिविशेषो वा ॥ वृत्रघ्नी । वृत्रहा ॥ बह्वी । बहुर्नाम काचित् । गुणवच-
नादुक्तो वाऽखरोरित्यनेन गुणवचनाद्विकल्पः सिद्ध एव ॥ उदारी । उदारा
सूक्तिः ॥ विशङ्कटी । विशङ्कटा बुद्धिः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन सुन्दरक-
न्दरादयो द्रष्टव्याः ॥ ५३ ॥ इति शोणादिः ॥

कुण्डः पात्रेऽकृत्रिमार्थे स्थलं च, भाजः पक्वे कामुकः स्याद्विरंसौ ।
नागः स्थूले कृष्णवर्णे च कालो, धान्याधारे सम्मतो गोणशब्दः ॥ ५४ ॥

कुण्डादयः शब्दाः पात्रादावर्थे पात्राद्ये कुण्डादेरित्यनेन ङीप्रत्ययान्ता
भवन्ति । पात्रे कुण्डी । कुण्डाऽन्या ॥ दाहक्रियैव तत्सम्बन्धादन्यद्वा तयोच्यते ।
यस्तु द्रव्यवचनः कुण्डशब्दः स नित्यं नपुंसक एव वर्त्तत इति न प्रत्युदाहर्तुं
युक्तः ॥ अकृत्रिमार्थे स्थली । स्थलाऽन्या ॥ पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्या वेदिका इत्य-
न्ये ॥ पक्वेऽर्थे भाजी । भिक्षायामित्यन्यः । भाजाऽन्या । वक्रयष्टिः ॥ मैथुनेच्छौ
नायिकायां कामुकी । कामुकाऽन्या । धनाद्यभिलाषुका ॥ स्थूलेऽर्थे नागी ।
नागाऽन्या । दीर्घादिगुणयुक्ता सञ्ज्ञा वा काचित् । क्षयविशेष इत्यन्ये ॥ ह-
स्तिसर्पजातिवाचिनस्तु ङी भवत्येव । प्रत्युदाहरणं गुणवचनस्य ॥ कृष्णवर्णेऽर्थे
काली । छाया बलान्याशु ततान काली ॥ कालाऽन्या । धमनी ॥ रत्नमतिस्तु
कालशब्दस्य सञ्ज्ञावाचिनो ङी । न तु कृष्णवर्णवाचकस्य कृष्णत्वाव्यभिचा-
रादित्याह ॥ धान्याधारे गोणी । यस्याश्छाटीति प्रसिद्धिः । यथा-

गोणीं जनेन स्म निधातुमुद्गतामनुक्षणं नोक्षतरः प्रतीच्छति ।

गोणाऽन्या । वृणविशेषः ॥ ५४ ॥

कुशी लोहविकारे स्याद् घटः कुम्भश्च मृन्मये ।

कवरः केशविन्यासे नीलश्रौषधिदेहिनोः ॥ ५५ ॥

अयोविकारे कुशी । कृण्युपकरणम् । न सामान्येनायोविकारः ॥ कुशा-
ऽन्या । अलोहविकाराकृतिरेव काष्ठादिमयी ॥ भग्नस्याक्षय्य प्रतिष्ठम् इत्यन्ये ।
अपरे तु वल्लेति द्रुवते ॥ मृन्मये पात्रे । घटी ॥ घटाऽन्या । गजघटा । करि-
घटा ॥ कुम्भी । तैलादिस्थानं रत्नभाधारो वा । कुम्भान्या ॥ केशरचनार्थां
कवरी । वेणी । कवराऽन्या । वर्णविशेषोपेता । व्याकीर्णमाल्यकवरां कवरीं

तरुण्याः ॥ ओषधी प्राणिनि च । नीली—ओषधिः । नीली बहवा ॥ अन्यत्र । नीला शाटी ॥५५॥

सूचस्तीक्ष्णो भाजने पात्रपारौ, स्थालः कुम्भ्यां रेवती रोहिणीभे ।
जेयस्तालो लोहमय्यां विपञ्चः, स्याद्दीपायां लोकवृन्दे च गोष्ठः ॥६॥

तीक्ष्णाग्रा सूधी । सूचाऽन्या ॥ भाजने पात्री । काष्ठपात्री ॥ अन्यत्र ।
पात्रनियं ब्राह्मणी । पात्रं तपस्विसंहतिः ॥ पारी । गोदोहनी । यथा—
‘प्रीत्या विमुक्तांल्लिहतीः स्तनन्धयान्, निगृह्य पारीमुभयेन जानुन्धोः ।
वर्षिष्णुधाराध्वनिरोहिणीः पञ्चश्चिं निदध्या दुहतः स गोदुहः ॥
पाराऽन्या ॥ पिठरिकायां स्थाली । स्थालाऽन्या ॥ नक्षत्रे रेवती, रोहिणी ।
रेवता रोहिणान्या ॥ ननु कथं रेवती कन्या । रोहिणी कन्येति नक्ष्याभ्यां नक्षत्रं
वाच्यम् । सत्यम् । रै विद्यते यस्याः । निपातनादेत्वे कृते । रेवती ॥ रोहितस्य
रोहिणी ॥ रेवतरोहिणशब्दौ च नक्षत्रवाचिनौ प्रातिपदिकौ । पञ्चरोहियो
रेवत्यो वा देवता यस्य । पञ्चरोहिणः पञ्चरेवत इत्यादिप्रयोगदर्शनाद्विशेषो
द्रष्टव्यः ॥ लोहविकारे ताली लोकप्रसिद्धा । तालाऽन्या ॥ वीणायां विपञ्ची ।
विपञ्चाऽन्या ॥ लोकवृन्दे गोष्ठी । समानजातीयो जनसमुदायः । यथा—
गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमखलासनान् ॥ गोष्ठाऽन्या । भूर्यत्र गावस्तिष्ठन्ति ॥५६॥

श्लेषद्रव्ये खलो लक्ष्यो विदारशठमोषधौ ।

दूतः सन्देशहारिण्यां कुट्टिन्यां शम्भलो बुधैः ॥ ५७ ॥

श्लेषद्रव्ये खली । खलाऽन्या ॥ विदारी । शठी । ओषधिः ॥ विदारा ।
शठाऽन्या ॥ दूती सन्देशहारिका । दूताऽन्या । यथा—

कृमपुष्पशयनाल्लतागृहानेत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।

इत्यादि लक्ष्यदर्शनादिकारान्तोऽप्यनुमीयते ॥ शम्भं श्रेयोयुक्तं लालि
गृह्णातीति वा । शम्भली । कुट्टिनी ॥ यामनस्तु दूत्यां शम्भलीत्याह । न तद्-
स्मन्मनोरञ्जकं लक्ष्येष्वदर्शनात् ॥ शम्भलाऽन्या । देशविभक्तिः ॥

कश्चिश्शम्भलविदारशब्दौ गौरादावाह । कश्चिन्नायिकायां सुन्दरी । अ-
न्यत्र सुन्दरास्य बुद्धिरित्युवाच । तत्र समीचीनं गौरादावस्य दर्शनात् । अयं
चास्माभिर्लक्षपानुसारेण तत्रैव व्याख्यातः ॥ ५७ ॥

[मातङ्गानां स्नेहपानप्रकारे—

पीनः शालो बह्वभाया भगिन्याम् ।

फालः खण्डेऽथो खनित्रे कशश्च—

ज्ञेयः श्रोण्यां बुद्धिमद्भिः कटश्च ॥ ५८ ॥]

पीनी हस्तिनां स्नेहपानप्रकारः । पीनाऽन्या ॥ शाली कलत्रस्वसा ।
शालाऽन्या ॥ फाली खण्डम् । यथा—

कर्पूरस्फारफालीकलितकिसलयस्त्रस्तरीट्टामलीला ।

फालाऽन्या ॥ खनित्रे कशी । कशाऽन्या । अश्वताडनहेतुश्चर्ममयी यष्टिः ॥
श्रोण्यां कटी । कटाऽन्या । व्यवस्थास्थित्युपाश्रितिर्वा ॥

आकृतिगर्णाऽयम् । तेन । एषणी । नाराची वैद्यशलाका वा । एष-
णाऽन्या । इत्यादयोऽर्थाविभागेन ज्ञेयाः ॥ ५८ ॥ इतिकुण्डादिपात्रादी ॥

लोहितश्रुवकतालिंगुकक्षा बभ्रुवल्गुमनुसूनुतलुक्षाः ।

तण्डमण्डुकपिकन्धकवृक्षा मन्तुतन्तुतनुमङ्क्षुतरुक्षाः ॥ ५९ ॥

यज्ञलोहितादिशकलान्तयज्ञकौरव्यासुरिभारहूकाड्यायन् इत्यनेन स्त्रियां
नित्यं ङी भवति डायनादेशश्च ॥ लौहित्यायनी ॥ श्रौव्यायणी ॥ कात्यायनी ॥
आलिगव्यायनी ॥ काक्ष्यायणी ॥ वाभ्रव्यायणी । कौशिकी तु वाभ्रवी वाभ्र-
व्यायणी ॥ गर्गादौ तु बभ्रुः कौशिक इति पाठादिति नः सम्मतम् । वाम-
नस्तु बभ्रुपाठं मन्यते । कपिशब्दस्य च ॥ वासगव्यायनी ॥ मानव्यायनी ॥
सौनव्यायनी ॥ तालुव्यायणी ॥ तारव्यायनी ॥ मारव्यायनी ॥ काप्यायनी ।
आङ्गिरसी तु कापी काप्यायनी ॥ कान्यव्यायनी ॥ वाह्यायणी ॥ मान्तव्या-
यनी ॥ तान्तव्यायनी ॥ तानव्यायनी ॥ माङ्क्षुव्यायणी ॥ तारुव्यायणी ॥ ५९ ॥

गुहलुः संशितः शङ्कुमनार्यालिगुसम्भवः ।

वंतण्डः शकलो मङ्खुलतुः अङ्गजिगीषवः ॥ ६० ॥

गौहलव्यायनी ॥ सांशित्यायनी ॥ शाङ्कव्यायनी ॥ मानाव्यायनी ॥
लैवव्यायनी ॥ साम्बव्यायनी ॥ अनाङ्गिरसी तु वातण्ड्यायनी । शिवादिपाठात्
वातण्डी । आङ्गिरसी तु वतण्डी । अस्त्रीयपङ्ककणपेर्णपुष्पफलमूलवाला-
न्ताज्जातेरित्यनेन ङीप्रत्ययः ॥ शाकल्यायनी ॥ माङ्खुव्यायनी ॥ लातव्यायनी ॥
आह्यायणी । रौक्ष्यायणीत्युच्यः ॥ जैगीषव्यायणी ॥ ६० ॥ इति लोहितादिः ॥

यच्छब्दो मेनका चात्र दण्डकापिप्पकेष्टकाः ।

रेवकाधारका चैव हारकादेवकैरकाः ॥६१॥

यदादय एडकान्ताः ख्यातोऽयदाम् इत्यनेनाकारस्यैत्वं यत्प्राप्तं यदा
दिपर्युदासात् तद्भाषो न भवन्ति ॥ यका ॥ मनिपचिसचां नाम्नीत्यनेनाका
रस्यैत्वे । मेनका । अप्सराः ॥ दण्डका । अरण्यम् ॥

वर्षाणि तिष्ठतु चतुर्दश दण्डकायाम् ॥

प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु सञ्चिन्त्यमानानि सुखीषभूवुः ॥

इति रघुकाव्ये चिन्त्यम् ॥ पिप्पका ॥ इष्यते काम्यते प्राप्तादादिषु या सा ।
इष्टका मृद्विकारः ॥ रेवा नदी । ततः सञ्जायां के । कुत्सादी वा । रेवका ॥
धारयतीति धारका ॥ द्वारप्रकारा । द्वारका नगरी ॥ यथा धनञ्जयस्य—

चलत्पताकामुद्बद्धतोरणां तावविक्षताम् ।

द्वारकां गोपुरद्वारैः किष्किन्धनगरीमिव ॥

देवकाः । अप्सराः ॥ एरका । उदकवृणजातिः ॥ ६१ ॥

क्षिपका ध्रुवका चरका तत्सेवकया करकाचटके स्तः ।

अवकालहके अलका स्यात् कन्यकया ध्रुवकैडकया च ॥६२॥

क्षिपतीति क्षिपका । आयुधम् ॥ अथवा । अज्ञाता क्षिप । क्षिप-
का ॥ धू विधूनने । ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा । अज्ञाता
ध्रुवा । ध्रुवका ॥ चरका ॥ सका ॥ सेवा मक्तिः । कुत्सिता वा सेवा । सेव-
का ॥ करका । वर्षोपलः—

तान्कुर्वीथास्तुमुलकरकावृष्टिहासावकीर्णान् ।

केचित्तु करकशब्दं पुंस्याहुः । कमण्डली च करक इति ॥ चटका ॥
अवतीति । अवका । शैवलम् ॥ लहका ॥ अलका । नगरी ॥ कन्यका ।

सवर्णकन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी ॥

ध्रुवतीति ध्रुवका । आवपनविशेषः ॥ अथवा । कुत्सिता ध्रुवा । ध्रुवका ॥
एडका । अविजातिः ॥ वेगयतीच्छन्दः । त्रिसफारपरं गुरुकं चेद्वेगयतीति च
भादय भौ गौ ॥ आरुन्तिगणोयम् । तेन यथा दर्शनमन्येऽपि भवन्तीति ॥६२॥

इति यदादिः ॥

इति श्रीगोविन्दमृत्तिशिष्यपण्डितश्रीवर्द्धमानविरचितस्त्रीय-

गणरत्नमहोदधियन्यवृत्ती प्रथमो नामाध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयोध्यायः ॥

अर्धर्चध्वजकुञ्जशीधुमधवो वर्चस्कूर्चाढकाः—

पङ्कानीकपिनाकनिष्ककपटाष्टङ्कः किरीटः कुटः ।

कूटः कङ्कटकर्वटाण्डशकटा वल्मीकसानू नटः—

खण्डोद्योगविडङ्गशृङ्गसरकाः पुङ्खव्रजौ मोदकः ॥६३॥

एतेऽर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंके साधवो भवन्ति ॥ अर्धश्चासौ । ऋक् च ।

अर्धर्चः । अर्धर्चम् ॥ ध्वजं पताका ॥ कुञ्जो वनषण्डो हस्तिदन्तश्च । यथा—

अथोष्णभासेव सुमेरुकुञ्जान् विहीयमानानुदयाय तेन ॥

निकुञ्जोऽपि ॥ शेते सुह्यत्यनेनास्मिन् वा हिताहितप्रतिपत्तिरिति शीधुर्मद्यम् ।

सन्नोज्जगन्धं सहकारभङ्गं पुराणशीधुं नवपाटलं च ॥

सधुर्द्राक्षादिमद्यम् ।

विभ्रतौ सधुरतासधिपात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते ।

आननैर्मधुरसौ विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥

वर्चस्कं शकत् ॥ कूर्चो दीर्घप्रसश्रु ॥ आढकं सानविशेषः ॥ पङ्कं कर्द-

सः । यथा—

पुरोगैः कलुषास्तस्य सहप्रस्थायिभिः कृशाः ।

पञ्चात्रयायिभिः पङ्काश्चक्रिरे मार्गनिन्नगाः ॥

अनीकं सैन्यं सङ्गामश्च ॥ पिनाको रुद्रधनुः । त्रिशूलं च ॥ निष्क आभ-

रणम् । कण्ठे निष्क इवार्पितः ॥ कपटं व्याजः ॥ टङ्कः पाषाणच्छेदनः ॥

किरीटो सुकुटम् ॥ कुटं घटः ॥ हलाङ्गविशेषश्च ॥ कूटम् । सङ्घातो माया

निञ्चलो मृगादिवधार्यं खलं कैतवम् अयोधनः शैलशृङ्गं सीराङ्गं च ॥ कङ्कटं

सन्नाहः ॥ कर्वटः । नद्यद्रिवेष्टितं खेटं कर्वटं शैलवेष्टितम् ॥

दुर्गस्तु कर्पटम् अल्पोपकरणस्थानमित्याह ॥ अण्डं पत्न्यादिप्रसवः ॥

शकटो गन्त्री ॥ वल्मीको वासलूरः ॥ सानु प्रस्थम् । सानूनि गन्धः सुरभी-

करोति ॥ नटो नर्तनविशेषः (१) । आनट इति शाकटोयनः ॥ खण्ड इत्यु-

विकारविशेषः शकलं च । यथा—

(१) नर्तकविशेष इति प० । एतदेव साधुभाति ।

जनस्य नूनं परिपूरणाय ताराः स्फुरन्ति प्रतिमानखण्डाः ॥
 खण्डनक्रियावाचिनस्तु वाच्यलिङ्गतैव । खण्डी घटी । खण्डो घटः ।
 खण्डं कुलम् ॥ चद्योग उत्साहः ॥ विडङ्ग औषधम् ॥ शृङ्गो विषाणाम् ॥ सरकं
 नद्यम् ॥ पुङ्खः शराङ्गम् ॥ ब्रजं पुञ्जः ॥ मोदकं भक्ष्यविशेषः ॥ ६३ ॥

शाको मस्तककल्कशूकनिकटाः शुल्कं निदाघो नखो-
 बाणद्रोणसुवर्णभूपणस्याः कार्षापणस्तोरणः ।

काण्डस्ताण्डवदण्डमण्डपिटकाः सक्तुस्तडागव्रणौ-

पटौ मश्वकवारबाणचरणां वस्त्राम्बरैरावताः ॥६४॥

शाकं भक्ष्यविशेषः ॥ मस्तको मूर्ध्ना ॥ कल्कम् । औषधानां निर्यासी दम्भः
 पातकं च ॥ शूकं धान्यादेः सूची । वृश्चिकादेः कण्टकोऽपि ॥ निकटः समीपम् ॥
 शुल्को मण्डपिकायाम्नायस्थानं स्त्रीधनं च ॥ निदाघं ग्रीष्मः ॥ नखं पाण्डिजः ।
 यथा रुद्रस्य त्रैलोक्यसुन्दर्या हस्तिवर्णने । ज्योत्स्नाजनितदन्तवेदनाशङ्कया
 प्रसादनार्थं पादलग्नानि चन्द्रमण्डलानीवोज्ज्वलानि नखानि धारयन्तम् ॥
 बाणं शरः ॥ द्रोणं चतुराढकोऽष्टाढको वा देशभेदात् ॥ सुवर्णं कनकम् ॥
 दुर्गस्तु स्त्रीनरङ्घ्रिङ्ग इत्याह । सुवर्णं इति शाकटायनः ॥ भूषणं अलङ्कारः ॥
 रणन्ति दुन्दुभयोऽन्तेति रणम् । यथा-रणे रभसनिर्भिन्नद्विपपाटविकासिनि ॥
 रभसेन निर्भिन्ना द्विपपाटविकानामसयो यत्र तदित्यर्थः ॥ कार्षापणं हिर-
 श्यप्रमाणम् । अणप्रत्ययं विनापि पुनपुंसकवाचीत्यर्थः ॥ तोरणं मन्दनमाला ॥
 काण्डः शरो नालं वर्गं वारि कुत्सितं च ॥ ताण्डवम् । चतुतनृत्तं तृणविशे-
 पश्च ॥ दण्डं यष्टिश्चतुर्थोर्पायो दमो मन्याश्च ॥ मण्डं सर्वरसानां द्रवद्रव्याणां
 सुगन्धम् ॥ पिटकं गण्डोलफः । विस्फोटवाची(१) तु त्रिलिङ्गः ॥ सक्तु यवा-
 दिविकारः ॥ तडागः सरः ॥ व्रणं क्षतम् ।

विपक्षचित्तोन्मथना नखव्रणान्तिरोहिता विभ्रममण्डनेन ये ॥

समाप्ते तु पुल्लिङ्गो यथा नाहीवृणः ॥ पेटं संहतिः परिच्छदश्च ॥ मञ्चकं
 शयनविशेषः ॥ धारम् आच्छादकं वानमस्य शयनग्न्यादेः प्राग्बदित्यनेन
 शब्दे । धारवाणं कञ्जुकुः ॥ बाणं धारणस्य(२) व्यत्ययो मयूरव्यंसकादित्वादिति
 श्रीभोजः ॥ चरणं पादः । यथा-

(१) विस्फोटकवाचीति पा० । (२) धारणं वाणस्येति पा० ।

स्खलति चरणं भूमौ न्यस्तं न चार्द्रतरा मही-
स्फुरति च तथा वामो बाहुस्तनुश्च विकम्पते ।
शकुनिरहितश्चायं तारं विरीति हि नैकशः-
कथयति महाघोरं वृत्तं न चात्र विचारणा ॥

वस्त्रो वासः ॥ अस्वरो वस्त्रम् ॥ ऐरावतम् । इन्द्रगजः ॥६४॥

चरकमठविटङ्कक्षवेडिता भूतवृत्त-

प्रयुतघृतवसन्ता हस्तबुस्तापराह्लाः ।

पलितफलककण्वा नामकर्माभिधाना-

ऽयुतशंतृणनीडा यौवनोद्यानधानाः ॥६५॥

चरकं शास्त्रविशेषः ॥ मठं व्रतिनां स्थानम् ॥ विटङ्कं कपोतपाली ॥
क्षवेडितो मुखध्वनितभेदः ॥ भूतः पिशाचः ॥ वृत्तः शीलम् ॥ प्रयुतम् ।
दश लक्षाः ॥ घृतः । आज्यम् ॥ वसन्तम् । ऋतुविशेषः ॥ हस्तं पाणिः ॥ बुस्तं
मांसशष्कुली ॥ अपराह्णं दिवसापरार्धभागः ॥ पलितः । पाण्डुराः केशाः ॥
फलकः खेटकम् ॥ कण्वं पापम् ॥ नासा ॥ अयं कर्तुं ॥ अभिधानं नाम श-
ब्दश्च ॥ अयुतम् । दश सहस्राणि ॥ शतः । सङ्ख्याविशेषः ॥ तृणः शष्पः ॥
नीडः कुलायः ॥ यौवनो द्वितीयं वयः ॥ उद्यान आरामः ॥ यानो वाहनम् ॥६५॥

तीर्थप्रोथौ नलिनपुलिनस्तेनयोधौषधानि-

स्थानं शूर्पं निधनशयनद्वीपपुच्छायुधानि ।

यूथं गूथं कुणपकुतपक्षेमवर्णासनानि-

छत्राकाशप्रतिसरमुखीष्ठापदारण्यवर्षाः ॥६६॥

तीर्थः पुरयस्थानम् ॥ प्रोथोऽश्वदीनां नासा ॥ नलिनः कमलम् ॥
पुलिनः सैकतम् ॥ स्तेनं चौर्यं चोरश्च ॥ योधं सुभटः । यथा सूर्याचार्याणाम् ।
योधैर्योधानि हन्यन्ते क्रोधान्यैः सिन्धुरैर्गजाः ।

न गणयते स्वपक्षोपि धिक् क्रोधमसमञ्जसम् ॥

श्रीषधो भेषजम् ॥ स्थानम् । आधारः ॥ शूर्पं मानविशेषः ॥ निधनो
मृत्युः ॥ शयनः शय्या ॥ द्वीपम् । अन्तरीपः ॥ पुच्छं लाङ्गूलम् ॥ आयुधो
हेतिः ॥ यूथः पशुसमूहः । द्वयोर्यूथयोः समाहार इति विग्रहे द्वियूथमित्यपि

शाकटायनः ॥ गूथो विष्टा ॥ कुणपं शवः ॥ कुं तपति सूर्योऽत्रेति कुतपः
आहुकालः । यस्मृतिः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो यत्र पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

यद्वा छागरोममयो वस्त्रविशेषः ॥ क्षेमः—कुशलम् ॥ वर्णम् । अक्षरम् ।

शुक्लादिद्विजादिश्रुतिवाची तु पुल्लिङ्गः ॥ आसनः पीठम् ॥ आचर्या ।
असनं वृक्षविशेषः ॥ छत्र आतपत्रम् ॥ आकाशो नभः ॥ प्रतिसरः । कङ्कणं
चाहिनीजघनं च ॥ मुखो वदनम् ॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाऽस्येति सञ्ज्ञा-
यामष्ट इत्यनेनात्वे । अष्टौ पदान्यत्र । अष्टापदं शारीफलम् । अष्टापदः
सुवर्णम् ॥ अरण्यः । अटवी ॥ वर्षं वृष्टिः संवत्सरश्च । व्यथा—पुष्पवर्षं इव
सौक्तिकवर्षः ॥६६॥

कमण्डलुर्मण्डपकुट्टिमारुदाऽवतंसपाराः शतमानचन्दनौ ।

समानयूपौ दृढमूपिकौदना,दिनं विमानं च वितानलोहितौ ॥६७॥

कमण्डलुः करकं कुण्डिका च ॥ मण्डपं जनाश्रयः ॥ कुट्टेन निर्वृत्तः ।

घणव्भावादिम(१) इत्यनेन । इमप्रत्यये । कुट्टिनो बहुभूमिकम् ॥ अर्बुदो दश-
कोटिरक्षजो व्याधिश्च । पर्वते तु पुल्लिङ्गः ॥ अवतंसं शेखरम् ॥ पारः पर-
तीरम् ॥ शतं मानानामस्य । शतमानो भूभागविशेषः ॥ यद्वा । शतमानं
रूप्यपलम् ॥ यस्मृतिः—

द्वे कृष्णले रूप्यमाणो धरणं षोडशैव ते । शतमानं तु दशभिर्धरणैः पलमेव च ॥

चन्दनौ मलयजम् । समानः सदृशम् ॥ यूपो मुद्गनिर्यासः ॥ दृढोऽधि-
नष्टम् ॥ मूपिकम् । आसुः ॥ उद्यते मिश्रयते व्यञ्जनैरिति । औदनम् ॥
दिनो वासरः ॥ विमानो देवतायानं सप्तभूमिकगृहं च ॥ वितानो याग उल्लेची
धिस्तारश्च । तुच्छवाची तु त्रिलिङ्गः ॥ लोहितः शोणितम् । गुणवचनस्तु
वाच्यलिङ्गः । लोहितो गौः । लोहिता शाटी । लोहितं वस्त्रम् ॥ ६७ ॥

अंसर्जीरकपायविम्बविटपा नेत्राव्ययौ शेखरः,

केदाराश्रमशूल्यशूलबलया वालस्तमालो मलः ।

(१) भागप्रत्ययान्तादिप्रत्यय इत्यस्य वार्तिकस्यैव पाठान्तरमिदं विज्ञे-
यमिति भी० श० ।

गुल्माङ्गारविहारतोमररसाः पात्रं पवित्रं पुरं,

मध्यं बुधमृणालमण्डलनला नालप्रवालोत्पलाः ॥६८॥

अस्यते भारेण । असं स्कन्धः ॥ क्षीरं पयः ॥ कषायं तुवराख्यो रसो
निर्यासरागविशेषौ च ॥ बिम्बो मण्डलम् आकृतिश्च ॥ विटपं स्तम्भः । स्क-
न्धादूर्ध्वं तरीः शाखा ॥ नेत्रो नयनं परिधानपरिमाणविशेषौ च ॥ अव्ययम् ।
अलिङ्गसंख्यम् ॥ शेखरम् । आपीडः ॥ क्लिद्यति । आर्द्रीभवति पाकार्थं जले-
नेति केदारम् । क्षेत्रविशेषः ॥ आश्रमो मुनीनां स्थानम् ॥ शल्यं वंशादीनां
कीलविशेषः ॥ शूलं प्रहरणविशेषो रुजा च ॥ वलयो हस्ताभरणम् । यथा-
तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च । अभवन्नितरां तस्या वलयः कान्तिवृद्धये ॥

बालं शिशुः केशश्च ॥ तमालं वृक्षविशेषः ॥ मलः पापविट्किट्टानि ।

यथा सागरचन्द्रस्य—

मुष्णातु कल्मषमलानि मनोऽपकूलखेलन्मरालमिथुनात्तपनात्मजेव ॥

स्मृतौ तु । वसा शुक्रमसृङ् मज्जा मूत्रं विट्कर्णविगणखाः ।

श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

गुल्मः प्रकाण्डम् । यद्वा । गुह्यन्ते व्याकुलीक्रियन्ते पथिकसार्थास्त-
स्मिन्निति गुल्मः । आयस्यानम् ॥ अङ्गति गच्छति निर्धूमकौलाग्नितामिति ।
अङ्गारो वह्निदग्धकाष्ठम् ॥ विहारं भिक्षुस्थानम् ॥ ताम्यन्ति काङ्क्षन्ति
तेनारीन् प्रहर्तुमिति तोमरं शर्बला ॥ रसम् । मधुरादिः शृङ्गारादिश्च विषं
वीर्यं रागश्च ॥ पात्रो भाजनम् । अत्रास्य पाठः प्रचुरप्रयोगापेक्षः ॥ पवित्रः
पावनम् ॥ पुरः पुरी ॥ मध्यः । उदरम् ।

आकर्षतेवोर्ध्वमपि क्रशीयानत्युन्नतत्वात् कुचमण्डलेन ।

ननाम मध्योऽतिगुरुत्वभाजां नितान्तमाक्रान्त इवाङ्गनानाम् ॥

बुधनम् अधोभागः ॥ मृणालो विसम् । मृणालीत्यपि द्रुश्यते महाक-
विलाक्ष्येषु ॥ विसाङ्गुर इत्यन्ये ॥ मण्डलो विम्बं भूभागविशेषश्च । यथा—

अयमनेन सहोदधिभोगिना वलयितो वसुधाफणमण्डलः ॥

* नलं शुषिरं(१) तृणम् ॥ नालः पुष्करादीनां दण्डः ॥ अमरमालायां तु
नालं नाला स्त्रियामिति स्त्रीलिङ्गोऽभिहितः ॥ प्रधोलं पल्लवो विद्रुमश्च ॥
उत्पलो जलजम् ॥६८॥

(१) सुषिरमिति पा० । ,

जृम्भो वज्रकबन्धकर्षककुदाश्वक्रान्धकाराङ्कुशा—

वक्तुं सङ्गमदेहदाडिमहिमाः पत्रं बलं वल्कलम् ।

कर्पासामिषकाशकोशकुसुमप्रथीवमासेक्कसा—

निर्यासः कलशाम्बरीषकलला माषः करीषं कुशः ॥६९॥

जृम्भो जृम्भणम् ॥ वज्रः कुलिशम् । यथा । वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ॥ यथा
या । भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ हीरकश्च ॥ कबन्धं रुण्डः । यथा—

साक्षांससं सक्तंसुराङ्गनः स्वं नृत्यत्कबन्धं ससरे ददर्श ॥

कर्षः पलचतुर्थभागः ॥ ककुदः । प्रधानं राजचिन्हं शङ्खं च ॥ चक्री
रथाङ्गम् ॥ अन्यकारस्तमः । यथा—प्रोषिताय्येक्षणं मेरोरन्धकारस्तटीनिव ॥

अङ्कुशः सृणिः । यथा—

प्रत्यन्यनागं चलितस्त्वरवता निरस्य कुण्ठं दधतान्यमङ्कुशम् ॥

वक्तो मुखं छन्दोजातिश्च ॥ वक्तृत्यपि शाकटायनः ॥ संगमं नद्यादि-
मेलः ॥ देहं शरीरम् ॥ दाडिमं फलविशेषः ॥ हन्ति हिनस्ति पद्मवनानीति
द्विमः । तुहिनम् ॥ पत्रं पर्णं वाहनं च ॥ बलं सामर्थ्यं सैन्यं च ॥ वल्कलं
तरुत्वक् ॥ कर्पासं तूलकारणम् ॥ आमिषो मांसम् ॥ काशं वृणभेदः ॥ कोशं
घनम् । अमरसिंहस्तु कोष इत्याह ॥ कुसुमः पुष्पम् ॥ प्रथीवं वातायनं
वास्तुनिमित्तधारणं च ॥ मासं त्रिंशदहीरात्रः ॥ इक्कसः । चिक्कसं यवपिष्टप-
र्यायम् अमरसिंहाद्याः ॥ निर्यासं वृक्षादेर्निस्यन्दः ॥ कलशं घटः । कलश-
स्त्रिष्वित्यमरसिंहः ॥ अमृत्तरीषं भ्राष्ट्रः । अमरसिंहस्तु क्लीबे ॥ कललं शुक्र-
शोणितपर्यायः ॥ माषं दशार्धगुञ्जी व्रीहिविशेषश्च ॥ करीषो गोमयाग्निः ।
शुष्कगोमयसङ्घात इत्येके ॥ कुशं दर्भः ॥६९॥

मुसलमुकुलमूलाः पार्श्वपात्रीवपूर्वाः—

कमलहलचपालाः खण्डलं कुण्डलं च ।

निगडफलपलाला मङ्गलं शालशीले—

विषचपकविशालाः पूलतैले कपालम् ॥७०॥

मुसलम् । आयुधविशेषः क्षौदनविशेषश्च ॥ मुकुलः कुङ्कुमलम् । यथा
विक्रमोर्वश्याम् ।

उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोमूलालवाले शिखी-

निर्भिद्योपरि कर्णकारमुकुलान्यध्यासते षट्पदाः ॥

मूलः । प्रतिष्ठा । आदिः । शिफा । नक्षत्रभेदश्च ॥ परशूनां समूहः ।
पाश्वर्यम् । कक्षयोरधः ॥ पात्रीवं यज्ञोपकरणम् ॥ पूर्वं रूढितोऽर्थोऽवगन्त-
व्यः ॥ दिक्कालयोगे त्वाश्रयलिङ्गः । पूर्वः पर्वतः । पूर्वा नदी । पूर्वं वनम् ॥
कमलंपद्मम् ॥ हलः सीरम् ॥ चषालं यज्ञपात्रम् ॥ खण्डलं खण्डम् ॥ कुण्डलः
कर्णवेष्टनम् ॥ निगडं पादबन्धः यथा कालिदासस्य—

मणिवन्धविगलितमिदं सङ्क्रान्तोशीरपरिमलं तस्याः ।

हृदयस्य निगडमिव मे मृणालवलयं स्थितं पुरतः ॥

फलं प्रयोजनं कुसुमादिसम्भवश्च ॥ पलालः । धान्यादेः शुष्कतृणम् ॥
मङ्गलः (१) प्रशस्तम् ॥ शालो वृक्षविशेषः ॥ शीलः । चरित्रम् ॥ विषः शृङ्गि-
कादिद्रव्यभेदः ॥ चषको मधुपानभाजनविशेषः । यथा—

अधिरजनि बधूभिः पीतमैर्यरित्तं, कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाक्रान्तमन्तर्मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति ॥

विशालो विशङ्कटम् ॥ पूलं बहुवृणसञ्चयभेदः ॥ तैलुः । तिलादीनां
विकारः ॥ कपालः । शिरसोऽस्थि । घटादिखण्डोऽप्युपचारात् ॥७०॥

समरतिमिरवारा राजसूयोपवासौ-

चमसदिवसकंसा वाजपेयो हिरण्यम् ।

जठरदरशरीरारावकान्तारराष्ट्राः—

पटहृहकवाटाः कुकुटाद्रौ च धाम ॥ ७१ ॥

समरो रणम् ॥ तिमिरः । तमः ॥ वारं परिपाटिः ॥ राजसूयं क्रतुः ॥
उपवासं भोजनच्छेदः ॥ चमसं यज्ञपात्रविशेषः ॥ दिवसं दिनम् । यथा—
प्रविश्य हेमाद्रिगुहागृहान्तरं निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः ॥

• कंसं परिमाणभेदः । लोहभेदो वा ॥ नृवाची तु पुल्लिङ्गः ॥ वरजपेयं
यागः ॥ हिरण्यो धनम् ॥ जठरम् । उदरम् ॥ दरं त्रासः श्वभ्रं च ॥ शरीरः
कायः ॥ आरावं शब्दः ॥ कान्तारो महारण्यं दुर्गपथश्च ॥ राष्ट्रम् । जनपद

उपद्रवश्च । पराद्राष्ट्रभयम् ॥ पटहं डिग्दिहमः ॥ गृहो वासः । गृहाः पुंसि
च भून्त्येवेति कश्चित् ॥ कं शिरः पाटयति प्रविशताम्(१) । जपादित्वात् ।
कवाटो द्वारपिधानम् ॥ कुक्कटं ताम्रचूडः । अमरसिंहस्तु कुक्कटः पुंस्त्वेवेत्या-
ह ॥ आर्द्रः शृङ्गवेरम् ॥ धाम्ना गृहं तेजश्च ॥७१॥

पद्मापाठकपित्थषष्टिककुलान्यम्भोजवाजामृताः—

स्थूलद्यूतखलीनलोहकवचाशोकक्षयानेकपाः ।

शङ्खस्तएडकधर्मचर्मरजतस्नेहासिंहंसापराः—

सारः सैन्धवमध्यमाध्वरधनुर्मानस्तनस्थाणवः ॥७२॥

पद्मो जलजम् । निधिवचनस्तु पुंस्त्रिङ्ग एव । यथा श्रीहर्षस्य ।

अच्छिन्नामृतविन्दुवृष्टिसदृशीं प्रीतिं दधत्या दृशां-

याताया विगलत्पयोधरपटाद्द्रष्टव्यतां कामपि ।

अस्याश्चन्द्रमसस्तनोरिव करस्पशोस्पदत्वङ्गता,

यन्नैते मुकुलीभवन्ति सहसा पद्मास्तदेवाद्भुतम् ॥

यथा वा कुमारिलस्य ।

सम्पिण्डवाङ्गावयवा उदीयुः पद्मा नवाः कण्टकितोर्ध्वदण्डाः ।

अन्तर्जलावासविवृद्धशीतत्रस्ता वसन्तातपकाश्चयेव ॥

आपाठम् । व्रतिनां दण्डं नासश्च ॥ कपित्थो वृक्षविशेषः ॥ षष्टिकं
त्रीहिभेदः ॥ कुलोऽभिजनी गृहं च ॥ अम्भोजः कमलम् ॥ वाजं पिच्छम् ॥
अमृतम् । सलिलं सुधा मेक्षो हृद्यं च ॥ स्थूलं दूढः ॥ द्यूतो दुरोदरम् ॥
खलीनं कविकम् । खलिर्नेति शाकटायनः ॥ लोहोऽयःप्रभृतिद्रव्यविशेषः ॥
कवचः सन्नाहः ॥ अशोकं तरुविशेषः ॥ क्षयं गृहम् ॥ अनेकपं हस्ती ॥ शङ्खं
कम्बुः । निधिललाटास्थिवचनस्तु पुंस्त्रिङ्ग एव ॥ तण्डकम् । छन्दोगयोग्यो
ब्राह्मणो ग्रन्थविशेषः परिष्कारो दण्डको वा ॥ धर्मोऽदृष्टार्थवाची । लत्साध-
नवाची तु नपुं कलिङ्गः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्(२) ॥ अमरसिंहस्तु।

(१) प्रविशतां कवाटो द्वारपट्टः जपादित्वाद्भुत्वम् । इति पाठ ।

(२) धारणाद्धर्मः । यागाङ्गे नपुंसकम् । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥
फले तु पुमान् । एष धर्मः सनातनः । इति विशेषोऽस्य नेष्टः । लोकधर्मो
नात्यधर्मोति पारिभाषिकी धर्मो शब्दोऽप्यस्ति । इत्यधिकं क्वचित् ।

धर्ममस्त्रियामिति पठन् सामान्येनाह । धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसो-
मपा इति च(१) ॥ चर्माऽजिनम् ॥ रजतो रूप्यं श्वेतं च ॥ स्नेहं सौहृदम् ॥
असि खड्गः ॥ हंसं सितच्छदः ॥ अपरोऽपरमन्यत् ॥ सारो बलं चन्दनादि-
स्थिरांशञ्च । सारं न्यायादनपेतम्(२) । उक्कर्षवाचकस्तु त्रिलिङ्गः ॥ यत्तु जया-
दित्येनोक्तम् । उक्कर्षे सारशब्दः पुंलिङ्ग एवेति । तन्न समीचीनम् । सज्जा
सुतवती सारा दर्पिकाव्रतगर्धिनः ॥

तथा । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् । इत्यादि बहुतरलद्वयविरोधात् ॥
ननु वाच्यलिङ्गत्वोऽस्य । सारं सारङ्गलोचना ।

राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम् ।

इत्यादौ कथं न विशेष्यपदलिङ्गपरिग्रहः । सत्यम् । सामान्यविशेषभावयो-
जनाया अङ्गीकृतत्वादिति न यथोक्तदोषप्रसङ्गः ॥ सैन्धवो लवणोत्तमम् । यौ-
गिकस्तु त्रिलिङ्गः । सैन्धवं वस्त्रम् । सैन्धवोऽश्वः । सैन्धवी शाटी ॥ मध्यमो
मध्यगं नातिप्रधानम् ॥ अध्वरं क्रतुः ॥ धनुः कीदण्डम् । यथा—

धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति ॥

मानं दर्पः ॥ स्तनं पयोधरः ॥ स्याणुः कीलकः ॥ ७२ ॥

महिमनेत्रकपञ्चकदण्डकाः, क्रकचशम्बलकुण्डपकन्दराः ।

कटकमालकमर्मरदैवताः, शिखरकेशरदारुभगन्दराः ॥ ७३ ॥

महिम महत्त्वम् ॥ नेत्रकः शृङ्खलकम् ॥ पञ्चकः पञ्चकं विस्तारः ॥
दण्डकं छन्दोविशेषः ॥ क्रकचः करपत्रम् ॥ शम्बलं पाथेयम् ॥ कुण्डपं क्रतु-
विशेषः ॥ कन्दरं दरी ॥ कटकः सैन्यम् । यथा सागरचन्द्रस्य—

(१) पुण्यः । यागाद्यहिंसा वा ॥ यमो धर्मराजः । धर्मस्तु भीमवत् ॥ न्याये च ।
धर्माधिकारिणः ॥ स्वभावे यथा क्रूरधर्माः ॥ आचारे यथा धर्मशास्त्रम् ॥ सोमये
यथा । एष धर्मः सनातनः ॥ युधिष्ठिरपितापि तावदेव ॥ धर्मसाधने यागादौ
च क्लीवे । यच्छ्रुतिः—तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ इत्यधिकं क्वचित् ।

(२) बले यथा—सुसारः । घृतान्सांसन्तु सारकत् । स्थिरांशे—चन्दनसारो
नज्जासारः । न्याय्ये—नैतत्सारं चरेत् । जये धरित्र्याः पुरमेव सारम् ॥ इत्य-
धिकं क्वचित्पुस्तकान्तरे ॥ भी० श० ।

कटकः कण्टकान्यस्य दलयामास निर्दयम् ।

स हि न क्षमते किञ्चिद्बिन्दुनाप्यात्मनोऽधिकम् ॥

बलयं भूभृन्नितम्बश्च ॥ मालको ग्रामान्तरालाटवी ॥ मर्मरं शुष्कपत्र-

ध्वनिः ॥ दैवतो देवः ।

यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।

तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥

शिखरोऽग्रम् । यथा—

अगस्त्याज्ञासद्यःश्रनितविकलोच्छ्रायविषमान् ।

उदस्यन्तः सेतावलगितवतो विन्ध्यशिखरान् ॥

केशरः किञ्जल्कम् । यथा—

सम्पिण्डीकृतजीर्णजीरककणश्रेणीश्रियः केशरान्—

सन्नद्धे परितो निरन्तरदलद्रोणीनिवेशैस्त्रिभिः ॥

दारुः काष्ठम् । केचिद्दार्विंति नपुंसकमेवाहुः ॥ भगन्दरो रोगः ॥७३॥

दीपोद्यमब्रह्मपिधानभावा वास्तुव्रतार्थप्रवरापिधानाः ।

अर्मो मुहूर्त्तं धनवप्रसौधा रेणुस्तलं लोम पटो विहायः ॥७४॥

दीपं प्रकाशविशेषः ॥ उद्यमं उत्साहः । शाकटायनस्त्वस्मादेव पाठा-
दात्वे । उद्यामनित्याह ॥ ब्रह्म । प्रजापतिर्वेदाः शाश्वतं ज्ञानं तपश्च ॥

वेधसि पुंस्त्वमित्यन्यः ॥ पिधानः संवरणम् ॥ भावम् । स्वभावः शब्दविष-
योऽभिप्राय आत्मा योनिश्च ॥ वास्तुः । वैश्वभूगृहं च ॥ यतो ब्रह्मचर्यादि-

नियमः ॥ अर्द्धं समभागः । अर्धोऽसमभागः ॥ प्रघरः प्रकृष्टम् ॥ अपिधानः
स्यगनम् ॥ अन्नं चक्षुरोगविशेषः । अर्मन्निति दुर्गः ॥ मुहूर्त्तो द्वादश क्षणाः ॥

धनो वित्तम् ॥ वप्रं प्राकारः फेदारं तटं च । तत्र तटे—

यम्रेण पर्यन्तचरोद्बुचक्रः सुमेरुयप्रोऽन्वहमन्वकारि ॥

संध्या अर्कोपलोहसितवह्निभिरह्नि दीप्ता—

स्तीव्रं महाव्रणमिवास्य चरन्ति वप्राः ॥

सौधः सुधाधलितम् ॥ रेणुधूलिः ॥ तलोऽधो रूपं च ॥ लोमा
तनून्मृत् ॥ पटं यस्त्रविशेषः ॥ विहायः । आकाशम् ॥७४॥

उटजचापनपुंसकपातका भुवनकोटरपल्लवगोमयाः ।

अतिखरं हरिचन्दनमूलकौ भवनसंक्रमगाण्डिवपत्तनाः ॥७५॥

उटजः पर्णशाला ॥ चापो धनुः । यथा परिमलस्य-

विपक्षहृद्भङ्गकता नितान्तं भ्रूलेखया कुञ्चितयोत्तलसन्त्या ।

नाकारमात्रेण परंतपस्य यस्यान्वकारि क्रिययापि चापः ॥

नपुंसकं शरदः । स नपुंसकोऽभवदिति भाष्यकारवचनात्पुंस्यपि ॥

पातकः पापम् ॥ भवनो लोकः ॥ कोटरं निष्कुटः ॥ पल्लवं किशलयम् ।
यथा-

लोलौष्ठसौष्ट्रकमुदग्रमुखं तरुणाम् ।

अभ्रंलिहानि लिलिहे नवपल्लवानि ॥

गोमयः करीषः ॥ अतिखरम् । अर्थस्तु लोकाद्वसेयः ॥ हरिचन्दनम् ।

हरेरिन्द्रस्य चन्दनो हरिचन्दनः । स चातिपीतः शीतश्च देववृक्षश्च ॥ मूलकं
शाकविशेषः ॥ भवनो गृहम् ॥ सङ्क्रमः दुर्गसञ्चरः सेत्वादिः ॥ गाण्डिविद्यते
यस्य । गाण्ड्यजगात्सञ्ज्ञायामित्यनेन वप्रत्यये । गाण्डिवोऽर्जुनधनुः ॥
पत्तनोऽधिष्ठानम् ॥ ७५ ॥

कर्पूरकुर्पासकषट्युशीरा गाण्डीवनिष्ठेवसुपर्णभस्त्राः ।

पिण्याकपुस्तौ नखरेषुषण्डा वैनीतकं ह्रीपिनमारकूटम् ॥७६॥

कर्पूरं घनसारः ॥ कुर्परेऽस्यते । कुर्पासकः । स्त्रीणां कञ्चुकिकाख्यः ॥
षष्टिः सङ्ख्यावाची । अन्ये पुनः स्त्रियामेव मन्यन्ते ॥ उशीरो बालकम् ॥
गाण्डी विद्यते यस्य । गाण्ड्यजगात्सञ्ज्ञायामित्यनेन वप्रत्यये । गाण्डीवो-
ऽर्जुनधनुः ॥ निष्ठेवो निष्ठीवनम् ॥ सुपर्णं गरुडः ॥ भस्त्रम् ॥ पिण्याकः ।
सुगन्धिसल्लकीप्रभवधूपस्तिलकत्कं च ॥ पुस्तं लेप्यकर्म ॥ नखरं नखः ॥ इषु
शरः । स्त्रीपुंसयोरित्यन्ये ॥ षण्डः पद्मादीनां समुदायः ॥ वीट्टपरम्परया वा-
ह्ये यत्तद्विनीतानामिदम् । वैनीतकं यानम् ॥ ह्रीपिनं व्याघ्रः ॥ आरकूटं
पित्तलम् ॥ ७६ ॥

[मञ्जीरनूपुरशफाणुतरण्डमेढ्राः—

संसारचूर्णवतवासरजन्तुसत्त्वाः ।

कोलाहलः ककुभजानुभगाब्दवेषा—

वित्तस्वभूर्जलशुनाः शललं च गेहम् ॥७७॥]

मञ्जीरो हंसकम् ॥ नूपुरं तुलाकोटिः ॥ शफं खुरः ॥ अणुः सूक्ष्मपरि-
माणविशेषोऽन्नविशेषश्च ॥ तरण्डं ह्रवः ॥ मेढ्रं मेहनम् । यथा—ह्रस्वं वृत्तं मृदु-
स्थूलं मेढ्रं शस्तं महामुखम् ॥ संसारं जगत् ॥ चूर्णं क्षोदः ॥ घटं तुल्यता
गोलश्च ॥ वासरं दिनम् । यथा—

वासरणि कतिचित्कथञ्चन स्याणुना पदमकार्यत प्रिया ॥

जन्तुसत्त्वेति । जन्तौ प्राणिन्यभिधेये सत्त्वं पुंनपुंसकं भवति यथा—
अन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ जन्ताविति किम् । सत्त्वं द्रव्यं प्रकृतिगुणश्च ॥
कोलाहलम् । अव्यक्तो ध्वनिः ॥ ककुभो वीणावादनम् ॥ जानु । अष्टीयान् ।
यथा—जानुमस्य गृह्णीयात् ॥ भगं योनिः ॥ अब्दं संवत्सरः ॥ वेषो नेपथ्यम् ॥
वित्ते स्वम् । वित्ते वाच्ये स्वं पुंनपुंसकम् । स्वाः । स्वानि ॥ भूर्जो वृक्षवि-
शेषः ॥ लशुनः । रसोनः स्निग्धश्चीष्णश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥ शललं सल्लक-
शूची ॥ गेहं वेश्म ॥ अरुणादत्ताभिप्रायेणैते दर्शिताः ॥ ७७ ॥

इत्यर्थर्चादिः ॥

राजदन्तार्पितोतावक्लिन्नपक्वपरःशतीः ।

नृवरोऽग्रेवणं भृष्टलुञ्चितो लिप्तवासितः ॥७८॥

राजदन्तादी समासे पूर्वनिपातो न भवति । दन्तानां राजा । राजदन्तः ।
प्रमुखदृश्यदन्तद्वयम् । अत्र षष्ठीत्यनेन(१) । यदा तु राजा च दन्तांश्चेति
समासान्तरं तदा न नियमः ॥ पूर्वसुतम् अतानवितानीकत्वं पश्चादपितम् ।
अर्पितोतम् । यथा—

ज्योत्स्नापटे तुहिनदीधितिनार्पितोते, द्यौरास नग्नमुपितेव हृतेऽरुणेन ।
व्योमोत्सगाढमिव भानुमरीचिसस्यं, विक्लिन्नपक्वफलानीफलवच्च वध्रे ॥

पूर्वं पक्वं पश्चादवक्लिन्नम् आर्द्रम् । अवक्लिन्नपक्वम् । अनयोरेकादिसू-
त्रेण ॥ शतात्परे । परःशताः । यथा—

(१) षष्ठीति सूत्रे षष्ठीति पदं प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनं तस्मात्तस्य पू-
र्यनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात्परनिपातः । १. भी० श० ।

स जवेन पतन्परःशतानां पततां ब्रात इवारवं वितेने ।
पृषोदरादित्वात्सकारागमः । अत्र पञ्चमीसूत्रेण(१) ॥ ना चासौ वरश्च । नृवरः ।
प्रधानपुरुषः ॥ वनस्याग्रे । अग्रेवणम् । अतएव पाठात्सप्तम्या अलुक् । अ-
म्भावश्चाव्ययीभावत्वात् ।

बहुधाभिन्नसर्माणो भीमाः खरणसादयः ।

अग्रेवणं वर्त्तमाने प्रतीच्यां चन्द्रमण्डले ॥

वनस्याग्रम् अग्रेवणमित्येके । निपातनासत्वम् । अत्र षष्ठीसूत्रेण ॥ पूर्वं
लुञ्जितम् अपनीतं पश्चाद्भृष्टं पक्वम् । भृष्टलुञ्जितम् । यथा—

यद्भृष्टलुञ्जितशशेव शशाङ्कपात्री ॥

पूर्वं वासितं भावितं पश्चात्क्षिप्तं दिग्धं लिप्तवासितम् । अनयोदेकादिसू-
त्रेण(२) । यथा—यत्क्षिप्तवासितमिव द्युसदोऽज्जवातैः ॥ ७८ ॥

उत्तगाढकुरुश्रेष्ठौ सिक्तसंमृष्टसंयुतौ ।

उत्तमर्षाधमर्षौ च परःसहस्र इत्यपि ॥७९॥

पूर्वं गाढम् अवलोडितं पश्चादुत्तम् उत्तगाढम् । अत्रैकादिसूत्रेण । यथा—
व्योमोत्तगाढमिव भानुमरीचिसस्यम् ॥

कुरुश्चासौ श्रेष्ठश्च । कुरुश्रेष्ठः ॥ पूर्वं संमृष्टं पश्चात्सिक्तम् । सिक्तसंमृष्टम् ॥
सिक्तसंमृष्टमित्यन्ये ॥ अत्रैकादिसूत्रेण । यथा—

यत्सिक्तमृष्टमसृष्टेव नभोऽङ्गणश्रीः ॥

ऋण उत्तमः । उत्तमर्णः ॥ ऋणेऽधमः । अधमर्णः । अत्र सप्तमीशौण्डैरि-
त्यनेन ॥ सहस्रात्परे । परःसहस्राः । अत्र पञ्चमीत्यनेन ॥ शतसहस्रावित्यु-
पलक्षणम् । तेन—परोरजोभिः स्वगुणैरगाधः सगाधिपुत्रोऽपि गृहानुपैति ।

इत्यपि सिद्धं भवति । पृषोदरादावप्येतद्भृष्टव्यम् ॥ ७९ ॥

कुंबेरकेशवौ श्रद्धातपसी विष्णुवासवौ ।

सोमरुद्रौ शिरोजानु चित्रास्वाती शिरोविजु ॥ ८० ॥

(१) पञ्चमी भयेनेति सूत्रे पञ्चम्याः प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वेन शतप-
दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ एवमन्यत्रापि बीज्यम् ।

(२) पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणेति सूत्रेण वासितादीनां पूर्वं प्रयोगः प्राप्त इति
योज्यम् । भी० श० ।

कुबेरश्च केशवश्च । कुबेरकेशधौ । पूज्यद्वारेण(१) ॥ अद्वा च तपश्च । अद्वात-
पसी । लघुद्वारेण(२) ॥ विष्णुश्च वासवश्च । विष्णुवासधौ । वर्णभ्रातृणामनुपूर्व-
मित्यनेन(३) ॥ सोमश्च रुद्रश्च । सोमरुद्रौ । पूज्यद्वारेण ॥ शिरश्च जानुश्च ।
शिरोजानु ॥ चित्रा च स्वातिश्च । चित्रास्वाती ॥ शिरश्च विजुश्च । शिरोविजु ।
विजुर्ग्रीवा स्कन्धो वा । असखियुद्द्वारेण(४) ॥ भोजस्तु शिरोविजुइत्याह ॥८०॥
जम्पती दम्पती जायापती पुत्रपती तथा ।

गौपालिधानपूलासविष्वक्सेनार्जुना मताः ॥८१॥

जाया च पतिश्च । जम्पती । दम्पती । जायापती । इह पाठाज्जा-
याशब्दस्य जदंभावश्च ॥ पुत्रश्च पतिश्च । पुत्रपती । एवामसखियुद्द्वारेण ॥
गाः पालयतीति गोपालः । तस्यापत्यं गौपालिः । स धीयते यस्मिंस्तद्वी-
पालिधानम् । ग्रामोऽवस्थानं वा ॥ पूलानस्यतीति पूलासः ॥ गौपालिधानं
च पूलासश्च । गौपालिधानपूलासम् ॥ अल्पाज्द्वारेण(५) ॥ विष्वक्सेनश्चार्जुनश्च ।
विष्वक्सेनार्जुनौ । अजाद्यद्द्वारेण(६) । यदा पूज्यता न विवक्ष्यते तदा पर-
निपातार्थः पाठः । अथवा । विष्णोरन्यो विष्वक्सेनः ॥८१॥

वैकारिमनं तण्डुलकिण्वावन्यश्मकाश्च दारगवम् ।

केशश्मश्रु स्नातकराजानौ नममुषितश्च ॥ ८२ ॥

विकारस्यापत्यं वैकारिः । स च सतश्च । वैकारिमतम् । अल्पाज्द्वारे-
ण ॥ शाकटायनस्तु वैकारिर्मतो वैकारिमतः । गाजयतीति गाजः । वाज-
यतीति वाजः । गाजस्य त्वाजः । गाजवाजः । वैकारिमतश्च गाजवाजश्च ।
वैकारिमतगाजवाजमित्याह ॥ तण्डुलाश्च किण्वं च । तण्डुलकिण्वम् ॥ अक्ष-
न्तिर्नाम राजा जनपदो वा । अश्मका नाम जनपदः । अक्षन्त्यश्चाश्मकाश्च ।

- (१) अम्पहितं च पूर्वं निपततीति वार्त्तिकेन केशवपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ।
(२) लघ्वत्तरं च पूर्वमिति वार्त्तिकेन तपःपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ।
(३) भातुश्च ज्यायसइति वार्त्तिकेन वासवपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते । (४) द्वन्द्वे-
घीति सूत्रेण जान्वादिपदानां पूर्वनिपाते प्राप्ते । एवमग्रेऽपि योज्यम् ।
(५) अल्पाक्षतरमिति सूत्रेण पूलासपदस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते । (६) अजाद्य-
दन्तमिति सूत्रेण प्राप्ते । भी० श० ।

अवन्त्यश्मकम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ दाराश्च गौश्च । दारगवम् । अल्पाज्-
द्वारेण ॥ केशाश्च श्मश्रु च । केशश्मश्रु ॥ केशश्मश्रु इति भोजः ॥ असखियु-
द्द्वारेण । स्नातकः समाप्तवेदः । स च राजा च । स्नातकराजानौ । अल्पा-
ज्द्वारेण ॥ पूर्वं मुषितः पञ्चान्नग्नः । नग्नमुषितः । यथा—

द्वीरात् नग्नमुषितेषु हृतेऽरुणेन । एकादिसूत्रेण ॥८२॥

दूषदुपलं पुत्रपशू पूलासकुरण्डगाजवाजानि ।

आरट्वायनिचान्धनिसिञ्जास्थोशीरबीजानि ॥८३॥

दूषदुपलं च । दूषदुपलम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ पुत्रश्च पशुश्च । पुत्र-
पशू । असखियुद्द्वारेण ॥ पूलासश्च कुरण्डश्च । पूलासकुरण्डम् ॥ शाकटाय-
नस्तु कुरण्डानां स्थलं कुरण्डस्थलम् । कुरण्डस्थलं च पूलासश्च । कुरण्डस्थल-
पूलासमित्युवाच ॥ गाजश्च वाजश्च । गाजवाजम् ॥ अन्यस्तु । गजानां समूहो
गाजम् । वाजिनां समूहो वाजम् । गजं च वाजं चेति । गजवाजम् ।
तत्प्रत्ययस्तु गणपाठादेव न भवतीत्याह ॥ अनियमप्रसङ्गे वाजशब्दस्यैव
परनिपातः ॥ आरट्तीति । आरट्ती नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् आरट्वाय-
निः । तिकादित्वात् फिञ् ॥ चम्यं भक्ष्यं धर्मस्य । तस्यापत्यं चान्धनिः ॥
आरट्वायनिश्च चान्धनिश्च । आरट्वायनिचान्धनि । अल्पाज्द्वारेण ॥ कश्चिद्
आरट्वायनिबन्धनीत्याह । पाणिनिस्तु । आरट्वायनिबन्धकीत्याह ॥ सिञ्जनं
सिञ्जा । आस्थानं आस्था । सिञ्जा चास्था च । सिञ्जास्थम् । अत्रानियमे
प्राप्ते नियमः ॥ उशीरं च बीजं च । उशीरबीजम् ॥ शाकटायनस्तु ।
उशीरं बीजं यस्मिन् । उशीरबीजो नाम पर्वतः ॥ सिञ्जायां तिष्ठतीति
सिञ्जास्थः पर्वतः । उशीरबीजश्च सिञ्जास्थश्च । उशीरबीजसिञ्जास्थम् ॥
अल्पाज्द्वारेण ॥८३॥

विषयेन्द्रियाधरौष्ठाः स्थलपूलासं च दारजारौ च ।

• भार्यापती उलूखलमुसलाक्षिभ्रुवगजाश्वशूद्रार्याः ॥८४॥

विषयाञ्चेन्द्रियाणि च । विषयेन्द्रियाणि । अजाद्यद्द्वारेण ॥ अधरश्चौ-
ष्ठश्च । अधरौष्ठम् । अल्पाज्द्वारेण ॥ स्थलं च पूलासश्च । स्थलपूलामम् ॥
दारयतीति हृदयमिति दारः । जरयतीति जारः । दारश्च जारश्च । दारजारौ ।

अत्रानियमप्रसङ्गे दारशब्द एकवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा । धर्मप्रजासम्पन्ने
 दारे नान्यं कुर्वीत ॥ भार्या च पतिश्च । भार्यापती । अमखियुद्दारेण ॥
 उल्लूपन्त इत्युल्बो धान्यानि । आप्ये(१) क्षिप् । उल्वः खल्यन्ते सञ्जीयन्ते प्र-
 क्षिप्यन्त इति । उल्लखलम् । तच्च मुसलं च । उल्लखलमुसलम् ॥ अक्षिणी च
 भ्रुवी च । अक्षिभ्रुवम् । अत एव पाठात्समासान्तः ॥ अनयोरल्पाज्द्वारेण ॥
 गजश्चाश्वश्च । गजाश्वी ॥ शूद्रश्चार्यश्च । शूद्रार्यौ ॥ अनयोरजाद्यद्द्वारेण ॥८४॥

काकमयूरौ मेधातपसी दारार्थपाण्डुधृतराष्ट्राः ।

नरंनारायणदीक्षातपसी चित्ररथबाल्हीकौ ॥८५॥

काकश्च मयूरश्च । काकमयूरौ ॥ मेधा च तपश्च । मेधातपसी । अन-
 योरर्च्यलघुद्वारेण ॥ दाराश्चार्यश्च । दारार्थम् । अजाद्यद्द्वारेण ॥ पाण्डुश्च
 धृतराष्ट्रश्च । पाण्डुधृतराष्ट्री । वर्णभ्रातृणामनुपूर्वभित्तयेन ॥ नरश्च नारा-
 यणश्च । नरनारायणौ ॥ दीक्षा च तपश्च । दीक्षातपसी ॥ अनयोरर्च्यलघुद्वारा-
 रेण ॥ चित्ररथश्च बाल्हीकश्च । चित्ररथबाल्हीकी राजानी । अल्पाज्द्वारेण ।
 पाणिनिषामनमतेन ॥ शाकटायनस्तु बल्होऽस्यास्तीति बल्ही । बल्हिकः ।
 सञ्ज्ञाप्रकृत्योरित्पत्नेन कौ । चित्ररथबल्हिकम् ॥ भोजस्तु चित्ररथबाल्हि-
 कावस्मिन् गणे पपाठ । उणादिसन्ध्ये तु सृष्टीकातिन्निहीकबाल्हीकबल्मी-
 ककल्मीकफिल्डिणीकापुण्डरीकचञ्चरीकसमीकप्रतीकपूतीकपर्फरीकादय इत्य-
 स्मिन् बाल्हीकमिति प्रादर्शयत् ॥ एतेषामेतैः सूत्रैः प्राङ्निपाते प्राप्ते
 परनिपातः क्रियते ॥ ८५ ॥

पूर्वोऽप्यर्थो धर्मतः शब्दकामात्—

इन्द्रार्कान्तेभ्योऽग्निचन्द्रादयोऽपि ।

भीष्मादित्यं द्रोणचन्द्राञ्च राहो—

श्वन्द्रो ग्रीष्मो वा वसन्ताद्भिभाव्यः॥८६॥

‘पूर्वोऽप्यर्थं इति न केवलं धर्मशब्दकामेभ्यः पूर्वोऽर्थशब्दः परोऽपि
 द्रष्टव्यो गणपाठसामर्थ्यात् । नगंश्च धर्मश्च । अर्धधर्मौ । धर्माधीनं ॥ अर्धग-
 प्ती । शब्दाधीनं ॥ अर्धकामी । कामाधीनं ॥ न केवलम् अग्निचन्द्रादयः पूर्व

भवन्ति परतोऽपि । अग्निश्चेन्द्रश्च । अग्नीन्द्रौ । इन्द्राग्नी ॥ चन्द्राकौ ।
अर्कचन्द्रौ ॥ आद्यन्तौ । अन्तादी ॥ भीष्मद्रोणौ । द्रोणभीष्मौ ॥ चन्द्रादित्यौ ।
आदित्यचन्द्रौ ॥ राहुचन्द्रौ । चन्द्रराहु ॥ ग्रीष्मवसन्तौ । वसन्तग्रीष्मौ ॥८६॥

शुक्रशुचिकरभरासभगुणवृद्धिसमीरणामिकुशकाशाः ।

सर्पिर्मधुदीर्घलघू सतपःश्रुतपाणिनीयरौढीयाः ॥८७॥

शुक्रशुच्यादयः शब्दाः शकन्मूत्रशब्दपर्यन्ता विपर्ययेणापि भवन्ति ॥
शुक्रश्च शुचिश्च । शुक्रशुची । शुचिशुक्रौ ॥ करभरासभौ । रासभकरभौ ॥ गुणः
वृद्धौ । वृद्धिगुणौ ॥ समीरणग्नी । अग्निसमीरणौ ॥ कुशकाशम् । काशकु-
शम् ॥ सर्पिर्मधुनी* । मधुसर्पिषी ॥ दीर्घलघू । लघुदीर्घौ ॥ सतपःश्रुतेति ।
सह तपःश्रुताभ्यां वर्तन्ते । सतपःश्रुताः । सतपःश्रुताश्च ते पाणिनीयरौ
ढीयाश्च ॥ तपःश्रुते । श्रुततपसी ॥ पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयपाणिनीयाः ८७

भीमसेनार्जुनावेतौ कपित्थाश्वत्थसंयुतौ ।

शकन्मूत्रं कृतहन्द्वा व्यत्यासेन सतां मताः ॥८८॥

भीमसेनार्जुनौ । अर्जुनभीमसेनौ ॥ कपित्थाश्वत्थौ । अश्वत्थकपित्थौ ॥
शकन्मूत्रम् । मूत्रशकत् ॥ एतेषां स्वीयस्वीयसूत्रेण नियमे प्राप्ते गणपाठाद्वि-
कल्पः ॥ सतां मता इति साभिप्रायम् । तेन जित्याविषूयविनीयाः । विषू-
यविनीयजित्याः ॥ देवापिशन्तनू । शन्तनुदेवापी इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥८८॥

इति राजदन्तादिः ॥

कडारः पिङ्गलो गौरौ भिक्षुकः खलतिस्तनुः ।

शौण्डः कुण्डो वृकः खञ्जो बठरो गडुलस्तथा ॥८९॥

कडारादयः शब्दाः कडाराः कर्मधारये वेत्यनेन पूर्वं वा निपतन्ति ।
कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥ पिङ्गलमाण्डव्यः । माण्डव्यपिङ्गलः ॥
गौरगोतमः । गोतमगौरः (१) ॥ भिक्षुकदाक्षिः । दाक्षिभिक्षुकः ॥ खलतिखा-
रपायणः । खारपायणखलतिः ॥ तनुत्तणविन्दुः । तृणविन्दुतनुः । तनुशब्दः
कशवाची ॥ शौण्डलिगुः । लिगुशौण्डः ॥ कुण्डमाण्डिः । माण्डिकुण्डः ॥

(१) गौरगोतमः । गोतमगौरः । इति पा० ।

वृकशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यवृकः ॥ खज्जुवात्स्यः । वात्स्यखज्जुः ॥ अठरच्छान्द-
सः । छान्दसवठरः ॥ गडुलगालवः । गालवगडुलः ॥ ८९ ॥

वृद्धखोडाविमौ काणः कूटखेलौ च कीर्त्तितौ ।

आहिताग्निगतार्थोऽढभार्यपीतघृतप्रियाः ॥९०॥

वृद्धमनुः । मनुवृद्धः ॥ खोडकहोडः । कहोडखोडः ॥ काणद्रीणः ।
द्रीणकाणः ॥ कूटदाक्षिः । दाक्षिकूटः ॥ खेलशाण्डिल्यः । शाण्डिल्यखेलः ॥
एतेषां गुणवचनत्वात्पक्षे परत्वार्थं वचनम् ॥ इतिकहारादिः ॥

एते शब्दा बहुव्रीहौ प्राप्तपूर्वनिपाताः सन्ती वाहिताग्न्यादावित्यनेन
पूर्वपदस्वभाजो वा भवन्ति ॥ आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः । अग्न्या-
हितः । यथा च भट्टिकाव्ये ।

अग्न्याहितजनप्रहे विजिगीषापराङ्मुखे ।

कस्माद्वा नीतितीक्ष्णस्य संरम्भस्तव तापसे ? ॥

यथा वा । प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरग्न्याहितानां

विधिविहितविरिञ्चैः सामिधेनीरधीत्य ।

कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वयुर्वर्यै-

हुतमयमुपलीढे साधु सांनाव्यमग्निः ॥

गतोऽर्थो यस्यासौ गतार्थः । अर्थगतः ॥ ऊढा भार्या येन । ऊढभार्यः ।
मार्योऽढः ॥ पीतं घृतं येन । पीतघृतः । घृतपीतः ॥ प्रियशब्दस्य केवलस्ये-
होपदेशादुत्तरपदमनियतम् । तेन प्रियगुडः । गुडप्रियः ॥ प्रियविश्वः ।
विश्वप्रियः ॥ प्रियद्विः । द्विप्रियः ॥ एतेन वाहिताग्न्यादयो गणाधीता एव
ग्राह्या नाधिकप्रयोगाः । तेनाहितवसुरित्यादी यथाप्राप्तं स्यान्न विकल्पः ॥९०॥

जातादन्तः सपुत्रोऽथ तैलं मद्यं च पीततः ।

गड्वादेः सप्तमी क्तान्तं जातिकालसुखादितः ॥९१॥

जाता दन्ता अस्य । जातदन्तः । दन्तजातः ॥ पुत्रो जातोऽस्य । पु-
त्रजातः । जातपुत्रः ॥ तैलं पीतं येन । पीततैलः । तैलपीतः ॥ मद्यं पीतं
येन । मद्यपीतः । पीतमद्यः ॥ गड्वादेः सप्तमीति गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तो (१)

बहुव्रीहौ पूर्वं वा निपतति । गडुः कण्ठे यस्य । गडुकण्ठः । कण्ठेगडुः ॥
गडुशिराः । शिरसिगडुः(१) ॥ गुरुमध्यः । मध्येगुरुः ॥ गुर्वन्तः । अन्तेगुरुः(२) ॥
इन्दुमौलिः यस्य । इन्दुमौलिः । मौलीन्दुः । यथा च

मौलीन्दोमौलिभूषा मनसिजनृपतेरान्तरः केलिकेशः ।

प्राचीदिङ्नायिकायाः कनकविरचितप्रौढताडङ्कान्तिः ।

पीयूषासारवर्षी त्रिभुवननयनानन्दवृन्दैकपात्रं

देवः श्रीश्वेतभानुर्जयति कुमुदिनीबान्धवः सिन्धुजन्मा ॥

भोजस्तु नेन्द्रादिभ्य इत्यनेन निषेधान्मौलीन्दुरिति मन्यते ॥ समर्थ-
धिकाराद्बहेगडुरित्येव भवति । तथा शशिशेखरः । पद्मनाभः । ऊर्णनाभः ।
शङ्खपाणिः । पद्मपाणिरित्यादौ परनिपात एव ॥ क्तान्तमित्यादि । क्तान्तं
च वा पूर्वं निपतति ॥ जातेः । पलाण्डुभक्षिती । भक्षितपलाण्डुः ॥ सारङ्ग-
जग्धी । जग्धसारङ्गः ॥ पाणिगृहीती । गृहीतपाणिः ॥ कालात् ॥ मासजाता
जातमासा ॥ संवत्सरजाता । जातसंवत्सरा ॥ सुखादेः । सुखजाता । जातसु-
खा ॥ जातदुःखा । दुःखजाता ॥ तृप्तोत्पन्ना । उत्पन्नतृप्ता ॥ न्यासकृता सुखा-
दयो गुणवचना इत्युक्तम् । भोजस्तु सुखादयो दश व्यञ्जविधौ निरूपिता इत्यु-
क्तान् जातिग्रहणमकृत्वाकृतिग्रहणात् ॥ आकृत्या संस्थानेन व्यज्यते सा जातिः ।
तेनेह न भवति । आहूतब्राह्मणः । सेवितक्षत्रियः । तर्पितदाक्षिः । प्रीणित-
कट इत्येके ॥ जातिपरत्व आकृतेः पूर्वनिपातः । न व्यक्तिपरत्व इत्येके ॥१९॥

ज्ञेयो जातश्मश्रुः पीतदधिच्छिन्नशीर्षपीतविषाः ।

क्तः प्रहरणवाचिभ्यः सप्तम्यपि सम्मंता विदुषाम् ॥२०॥

जातं श्मश्रु यस्य । जातश्मश्रुः । श्मश्रुजातः ॥ पीतं दधि येन ।
पीतदधिः । दधिपीतः ॥ छिन्नं शीर्षं यस्य । शीर्षच्छिन्नः । छिन्नशीर्षः ॥ पीतं
विषं येन । विषपीतः । पीतविषः ॥ क्त इति । प्रहरणं घनुः खड्गाद्यर्थी येषां
तेभ्यः क्तान्तं सप्तम्यन्तं च पूर्वं निपतति । उद्यत उखातोऽसिर्येन स उद्य-
तासिः । अस्युद्यतः ॥ कलितप्रहरणः । प्रहरणकलितः ॥ दण्डः पाणौ यस्यासौ
दण्डपाणिः । पाणिदण्डः । विश्रान्तन्यासकृत्त्वसमश्रुत्वाद्दण्डपाणिरित्येव मन्यते ॥

(१) शिरोगडुरित्यपीति पा० । (२) मध्यगुरुः । अन्तगुरुः । इत्यपि क्वचित् ।

वज्रपाणिः । पाणिषज्जः । अविशेषोक्तावप्यसमर्थत्वात् । शूलपाणिः । शा-
ङ्गपाणिः । धनुष्याणिः ॥ पाशहस्त इत्यादौ परनिपात एव ॥ आकृतिगणो-
ऽयम् ॥२२॥ इत्याहितान्यादिः ॥

तिष्ठद्गु प्ररथं खलेबुसमधोनाभं समम्भूमि च—
प्राङ्गं पुण्यसमं वहद्गु विषमं प्रान्तं तथा निःषमम् ।
एकान्तं च समम्पदाति सुषमं तीर्थं समानात्परम्—
पूतेर्नान्वितपूयमानखलतो लूनाद्यवं वा बुसम् ॥१३॥

तिष्ठद्गु । इत्येवमादयः समासास्तिष्ठद्गूवादिरयमित्यनेनाव्ययीभाव-
सङ्घा निपात्यन्ते । अयमेव निपातितः समासो भवति नान्यः ॥ तिष्ठन्ति
गावो यस्मिन् काले दीहाय स कालस्तिष्ठद्गु । प्रथमरात्रेरर्धघटी । प्रावृत्-
काल इत्यन्ये । अयमेवेति वचनात्कथनमयं भट्टिकाव्ये प्रयोगः ।

आतिष्ठद्गु जपन्सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।

प्रातस्तरां पतत्रिभ्यः प्रबुद्गुः प्रणमन् रविम् ॥

तिष्ठद्गु पावद् आतिष्ठद्गूच्यते । भाष्योदाहरणात्तावदयं विजातीयः ।
न च समासमात्रेण न भवितव्यमित्युक्तम् । अभिधानप्रमाणश्च समासः ॥
प्रगतत्वं रथस्य । प्रगताः प्रभूताः वा रथा अस्मिन्देसे । प्ररथम् ॥ खले बुसानि
यत्र काले स कालः खलेबुसम् ॥ नाभेरधोऽधोनाभं प्रहृतवान् । गणपाठाद-
कारः समासान्तः ॥ समत्वं भूमेः । समम्भूमि । निपातनान्मुगागमः ॥ शाक-
टांयनस्तु समभूमीत्यप्याह । अन्यार्थत्वे तु । समभूमयो वीथय इत्येवं यौगि-
कत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः । अन्यार्थत्वेऽपि समभूमीति केचित् ॥ प्रगतत्व-
मह्यं प्रगतसह इति वा । प्राङ्गम् । निपातनाद् अह्नादेशः ॥ पुण्यत्वं समायाः
पुण्या समेति वा । पुण्यसमम् । पुण्येन समं तृतीयासमासापवाद इति केचित् ।
वहन्ति गावो यस्मिन् काले स कालो वहद्गु । शरत्काल इत्यन्ये ॥ विगतं
समं विगतत्वं समस्य वा । विषमम् ॥ समाद्विप्रकृष्टो हीनो वा देश इति
केचित् ॥ प्रगतत्वमन्तर्क्ष्य प्रगृतोऽन्तोऽस्मिन्देश इति वा । प्रान्तम् ॥ निर्गतं
समं निर्गतत्वं समस्येति वा । निःषमम् ॥ समान्निष्क्रान्तो निःषममिति
केचित् ॥ एकोऽन्तो यस्य तद् एकान्तम् ॥ समत्वं पदातिः । समपदाति ।

निपातनान्मुगागमः ॥ समपदातीत्यपि शाकटायनः ॥ अन्यार्थत्वे तु । समप-
दातुयो राजान इति यौगिकत्वेनास्य लक्षणस्य प्रवृत्तिः ॥ शोभनाः समा यत्र
स कालः सुषमम् । शोभनत्वं समस्येति वा ॥ समानं तीर्थं तीर्थस्य समान-
त्वमिति वा, समानतीर्थम् ॥ पूताः पूयमानाश्च यथा यत्र काले स पूतयवम् ।
पूनयवमिति भोजः ॥ पूयमानयवम् कालः ॥ खलं रणजिरं धान्यावपनस्थानं
च । खलन्ति संघीयन्ते यशांसि शूरैर्धान्यानि वा यत्र तत्खलम् । खले यथा
बुशानि च यस्मिन् काले स खलेयवम् ॥ खलेबुशम् ॥ लूना यथा यस्मिन् काले
स लूनयवम् ॥ वा बुशमिति वा शब्दो व्यवस्थावाची । तेन बुशशब्दः खलः
शब्दादेव द्रष्टव्यः ॥ ९३ ॥

समपक्षं पापसमं समानतीरं प्रदक्षिणं प्रमृगम् ।

अपदक्षिणं च सम्प्रति वासंप्रति लूयमानयवम् ॥९४॥

समत्वं पक्षस्य समः पक्षोऽस्मिन्निति वा । समपक्षं देशः ॥ पापाः समा
यस्मिन्नुगे काले वा । पापसमम् ॥ समानं तीरं समानत्वं तीरस्येति वा
समानतीरम् ॥ प्रस्तुत्य दक्षिणतो भ्रमति । प्रदक्षिणम् । भोजस्तु प्रदक्षिणं
वानमित्याह ॥ प्रकृष्टत्वं दक्षिणाया वा । प्रदक्षिणम् ॥ प्रगता मृगा यत्र
काले यतो वाऽऽरण्यादेस्तत् प्रमृगम् ॥ अपगता दक्षिणा यत्र तत् अपदक्षिणम् ॥
सम्प्रतीति प्रादिसमुदायरूपः शब्दः । स एव नञ्सम्पर्काद् असम्प्रति ॥
लूयमाना यथा यत्र काले स लूयमानयवम् ॥९४॥

संहृतसंह्रियमाणाद् वुसं यवं चायतीगवाविषमे ।

अपरायत्योश्च समं दुःपममिःप्रत्ययोऽपि गणे ॥९५॥

संहृतानि संह्रियमाणानि च वुशानि यथाश्च यत्र काले स कालः संह-
तवुसम् । संह्रियमाणवुसम् ॥ संहृतयवम् । संह्रियमाणयवम् ॥ दोहार्थं जल-
पानार्थं निवासार्थं वायत्यो गावो यत्र काले स आयतीगवम् । यथा-आति-
ष्ठन्नु जपन्सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ॥ न विषमम् । अविषमम् ॥ अपरा
आयत्यो वा समा यत्र काले सोऽपरसमम् । अवसरमिति भोजः ॥ आय-
तीसमम् ॥ दुष्टत्वं समाया दुष्टाः समा वा यत्र तद्दुःपमम् । गणपाठसाम-
र्थ्यात्स्त्रीत्वनिवृत्तिः ॥ इच्छुप्रत्ययोऽपीति । इच्छुद् इत्यनेन य इञ् विहित-

स्तदन्तः शब्दोऽत्र गणे द्रष्टव्यः । तेन परमं भीमं वा केशाकेशीति समासा-
रम्भकत्वं न भवति ॥

तिष्ठद्गु वहद्गुवायतीगवं लूनलूनमानपूतपूयमानयवाः खलेसंहृतसं-
ह्रियमाणयवबुसाश्च कालविशेषवाचिन एव गणे द्रष्टव्याः ॥ अन्ये तु देशवृ-
त्तित्वमपि सन्त्यन्ते । तेनान्यत्र पूर्वेण बहुव्रीहिः स्यात् । तिष्ठन्ति गावो यत्र
स तिष्ठद्गुः । तिष्ठद्गवो ग्रामाः ॥ वहन्त्यो गावो यत्र सा वहद्गुर्हलपङ्क्तिः ।
वहद्गवः कुटुम्बिनः ॥ आयत्यो गावो यत्र स आयद्गुः ॥ लूनयवेषु क्षेत्रेषु
वसतीत्यादि ॥ लूनयवादयस्तु प्रथमैकवचनान्ता एव प्रयोक्तव्याः । तेन द्वि-
तीयादिका विभक्तिर्न भवति ॥ समं भूमिपदातिभ्यामन्यपदार्थं प्राङ्हरथमृग-
दक्षिणाभिरित्येताभ्यां सूत्राभ्यां कालभावयोरेवान्यपदार्थं इष्यते । तेन समा
भूमिरस्मिन्ग्रामे । समभूमिर्ग्रामः । प्रगता मृगा अस्मात् । प्रमृगोदेशः । प्राल्लः ।
प्ररथः । प्रमृगः । प्रदक्षिणः ॥ अन्यपदार्थं एव । समा भूमिः । समभूमिरि-
त्यादौ तत्पुरुष एवेति भोजः ॥ आकृतिगणोयम् । तेन यत्प्रभृति तत्प्रभृती-
त्यादीनामपि क्रियाविशेषणवृत्तीनां व्युत्पत्तिरनेनैव द्रष्टव्या ॥ ९५ ॥

इति तिष्ठद्गुवादिः ॥

ऊरीभ्रंशकलोररीगुलुगुधाधूलीस्वधाविःसजू—

धूलीध्वंसकलोररीमसमसाविकलीफलीमस्मसाः ।

तालीसंशकला फलू च शकला स्वाहा वपट्श्रौषटौ—

वेताली च पशूपलीगुलुगुलातालीवितालीश्रुदः ॥ ९६ ॥

ठस्पुक्तेत्यादिना सूत्रेणोर्यादयः सुवन्ता भ्वादिना सह समस्यन्ते । स स-
मासस्तत्पुरुषो भवति ॥ ऊरीत्यङ्गीकारे विस्तारे च । ऊरीकृत्य । अङ्गीकृत्य
विस्तारं कृत्या वेत्यर्थः ॥ केचिद् अनुकरणविस्तारयोरिति पठन्ति । अपरे
भृशार्थशब्दप्रशंसासु । यथा—

तद्ऊरीकृत्य कृतिभिर्योचस्पत्यं प्रतायते ॥

अंशकलेति हिंसायाम् । अंशकलाकृत्य । हिंसित्येत्यर्थः ॥ उररी ।
ऊरीवत् ॥ गुलुगुधेति पीडायाम् । गुलुगुधाकृत्य (१) । पीडयित्वेत्यर्थः ।

(१) गुलुगुधेति० गुलुगुधाकृत्य । इति पा० ।

क्रीडायामित्यन्ये ॥ गुलूगुधेत्यन्ये ॥ धूमीति विस्तारे । धूमीकृत्य । विस्तार्य-
त्यर्थः ॥ धूमी कान्ताविति शाकटायनः । अपरे धूमी काङ्क्षायाम् । धूमीकृत्य ।
काङ्क्षां कत्वेत्यर्थः ॥ स्वधेति संप्रदाने । स्वधाकृत्य स्वधाशब्दोच्चारित-
मग्न्यादिकर्म कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ तृप्तिप्रीत्योरित्यन्यः ॥ एवं स्वाहावषट्
श्रीषट् वीषटामर्थो द्रष्टव्यः । वषट् पूजायामित्यन्यः । एतेषां सम्प्रदानार्थ-
त्वात्करोतिनैव सम्बन्धः ॥ आविस् । इति प्राकाशये यथा—

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिस्नानमुखश्रियाम् ॥

आविष्करोति । प्रकटयतीत्यर्थः । आविःशब्दस्येह पाठात्सूक्तत्वे
घातोः प्रागेव निष्पन्नः । एवं च योऽयं प्रयोगः । वारुणीमदविशङ्कमथावि-
श्वसुषोऽभवदसाविव रागः ॥ इति । तथा—

पृथुदर्विभृतस्ततः फणीन्द्रा, विषमाशीभिरनारतं वमन्तः ।

अभवन् युगपद्विलोलजिह्वा, युगलीढोभयसङ्गभागमाविः ॥

इति च सप्रसादज एव नास्त्यभ्युद्गारः । आविरभवद्रागः । आवि-
रभवन्फणीन्द्रा इति क्रियायोगस्य समीहितत्वात् ॥ सजूरिति सहार्थः । सजूः
कृत्य । सहितं साहित्येन वा कृत्वा गत इत्यर्थः । सहार्थत्वाद्यं कम्बुशितभि-
र्युज्यते । आविःशब्दश्च प्राकाशयार्थत्वात् ॥ धूलीति विदूरवयाकुलीभावे ।
धूलीकृत्य । विदूराकुलतां कत्वेत्यर्थः ॥ ध्वंसकला । अंशकलावत् ॥ उरुरी ।
ऊरीवत् ॥ मसमसेति ध्वंसकलावत् ॥ विक्ली फली । इति विकारे । हिंसा-
यामिति वामनः । विकारार्थत्वात् कम्बुशितभिर्युज्यते । विक्लीकृत्य ॥ अपर
आक्ली विक्लीति विचारे । विक्लीकृत्य विचार्येत्यर्थः ॥ फलीकृत्य ॥ मस्मसेति
मसमसावत् । अपरे तु मस्मसा, मसमसेति द्वौ सञ्चूर्णने संवरणे चेत्याहुः ॥
ताली विदूराकुलीभावे । तालीकृत्य ॥ ताली आताली वर्णे शाकटायनः ॥
अपरे तूत्तमार्थे । तालीकृत्य । उत्तमं कत्वेत्यर्थः ॥ विस्तारे तु भोजः ॥ संश-
कलेति मसमसावत् । असङ्कलेति भोजः ॥ फलू विक्लीवत् । फलू फलीति
क्रियासम्पत्तौ । फलूकृत्य । फलीकृत्य । क्रियां सम्पाद्येत्यर्थः ॥ शकला । म-
स्मसावत् ॥ अपरे शकला संशकला ध्वंसकला भू, शकलेति चत्वारः परिभवे ।
शकलाकृत्य । परिभूय गत इत्यर्थः ॥ वेतालीति तालीवत् । विस्तारे तु
भोजः ॥ पशू । इति हिंसायाम् । पशूकृत्य गतः । हत्वा गत इत्यर्थः ॥

फलीति विक्रीवत् ॥ गुलुगुला । गुलुगुधावत् ॥ आताली वितालीति तालीवत् ॥
श्रुदिति शीघ्रार्थे । श्रुत्कृत्य गतः । शीघ्रं कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ अन्यस्तु श्रु-
दिति श्रद्धाने । श्रद्दाय । श्रद्दां कृत्वेत्यर्थः । अयं दधातिना युक्तः प्रयुज्यत
इत्याह ॥ ९६ ॥

प्रादुः पाम्प्यालम्बीपाम्पालीसङ्कलाश्च केवाली ।
आलोष्ठी केवासी सेवाल्याक्की च वार्दाली ॥९७॥

प्रादुः प्राकाशये । यथा समैव—

निः सीमाश्चर्गघाम त्रिभुवनविदितं पत्तनं यत्त्वदीयं—

तन्मध्ये वृद्धिभीयुः फलभरनमिताः शाखिनश्चूतानुखाः ।

नैतच्चित्रं विचित्राद्विहितकृतयुग त्वत्प्रभावात् क्षितीश—

प्रादुःपन्ति प्रभूता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्बुधानाम् ॥

श्वादिनेति सामान्योक्तावपि कृत्वस्तिभिरेव योग एतेषां समासः ॥

पाम्पी विस्तारविध्वंसमाधुर्येषु करुणविलापे च । पाम्पीकृत्य । विस्तारं
विध्वंसं माधुर्यं च कृत्वेत्यर्थः ॥ पाम्पीकृत्य । करुणं विलप्येत्यर्थः ॥ आल-

म्बीति प्राकाशये हिंसायां च । आलम्बीकृत्य ॥ पाम्पाली । सङ्कला । केवा-
ली । आलोष्ठी । केवासी । सेवाली । आक्की हिंसायाम् ॥ पाम्पालीकृत्य ।
हिंसित्वेत्यर्थं इत्यादि ॥ आक्कीशब्दो विकारेऽपि । आक्कीकृत्य ॥ वार्दा-
लीति प्राकाशये हिंसायां च । वार्दालीकृत्य ॥ वार्दालीति कश्चित् ॥

इत्यूर्यादिः ॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना—

बीजर्या लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयग्नावमाः ।

अद्वा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्याद्रमास्योऽष्टमः—

प्राजर्या च विकम्पने विहसने शीतं वशे प्रादुसः ॥९८॥

साक्षादित्यादयः शब्दाश्चैव विषयाः करोतिना सह साक्षादाद्याच्चि-
दित्यनेन वा समस्पन्ते । स च तत्पुरुषसङ्गो भवति । साक्षात्कृत्य । सा-
क्षात् कृत्वा । असाक्षाद्भूतं साक्षात् कृत्वेत्यर्थः ॥ बीजरुहेति रुहिक्रियार्थः ।
बीजरुहाकरोति चैवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ नृमस्कृत्य ॥ प्रसहने । द्रयुत्सा-

हे सामर्थ्यं च । प्रसहनेकृत्य ॥ चिन्ता इति मानसे व्यापारे । चिन्ताकृत्य ॥
चित्तेति कश्चित् । स चाचित्ता चित्ताकृत्वा । चित्ताकृत्य । अव्ययत्वादसमासे-
ऽपि विभक्त्यश्रवणमव्ययत्वं च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह । एवमन्येष्वपि ॥
आविष्कृत्य ॥ रोचना इति अद्भोत्पादने प्रशंसायां च । रोचनाकृत्य ॥ लो-
चनेति दीप्ती कश्चिदाह ॥ वीज्या इति जरणक्रियार्थः । वीजर्याकृत्य घनस्य
गतः ॥ शोभार्थ इत्यन्ये ॥ लवणमिति रुच्यर्थे । लवणंकृत्य ॥ सह इति
सम्बद्धार्थः । सहकृत्य ॥ प्रतपने इति तापार्थः । मिथ्याकृतां प्रतपनेकदथ
क्षितीशः ॥ वितपन इत्यपि वामनः ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु ।
अभद्राभद्राकरणं पूर्वम् । भद्राकृत्य ॥ केचित् अभद्रां भद्राङ्कृत्वेति विग्रहे
विभक्तिमुच्चारयन्ति ॥ अर्थेकृत्य श्लोकं पठति । सार्थकं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा—
अर्थेकृत्य वदति । सप्रयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः । यथा हित्तपस्य—

साक्षात्कृतेऽथ लवणंकृति दिङ्मुखानाम्—

उष्णंकृतीऽर्चिषि वशेकृदमाकृदास्ते ।

आस्थाकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थे—

कृत्य व्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नौकृत्य । अग्नौकृत्वा ।

अग्नौकृतमथ हुतैरुदकंकृदंशाव्—

आर्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम् ॥

अग्नाविति तैक्षये शाकटायनः ॥ अमा इति रहःसमवायसंयोगसा-
ल्येषु । अमाकृत्य ॥ अद्भुतकृत्य । यथा—

शीतंकृदर्चिषि तटीमपरास्बुधेः सं-

सर्वाचिकीर्षति रवावुदयाद्रिशृङ्गम् ।

प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्त्तम्—

अद्भुतकृतेव वियता सरसि स्वलक्ष्मीम् ॥

प्राजरुहा इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरुहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः ॥
शोभार्थ इत्यन्ये ॥ उदकंकृत्य ॥ विसहने । प्रसहनेवत् ॥ मिथ्याकृत्य ॥ आर्द्र-
कृत्य ॥ आर्द्रे इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रकृत्य ॥ आस्था इत्यादरे
प्रतिज्ञायां च । आस्थाकृत्य ॥ प्राजर्या इति वीजर्यावत् ॥ प्राजुरा इत्यपि
शाकटायनः ॥ चिन्ताकृताश्रितहितोरिविकम्पनेकृत् ॥ शाकटायनस्तु विकम्पने

फलीति विक्रीवत् ॥ गुलुगुला । गुलुगुधावत् ॥ आताली वितालीति तालीवत् ॥
श्रुदिति शीघ्रार्थे । श्रुकृत्य गतः । शीघ्रं कृत्वा गत इत्यर्थः ॥ अन्यस्तु, श्र-
दिति श्रद्धाने । श्रद्दाय । श्रद्दां कृत्वेत्यर्थः । अय दधातिना युक्तः प्रयुज्यत
इत्याह ॥ ९६ ॥

प्रादुः पाम्प्यालम्बीपाम्पालीसङ्कलाश्च केवाली ।

आलोष्टी केवासी सेवाल्याक्ली च वार्दाली ॥९७॥

प्रादुः प्राकाशये । यथा समैव—

निः सीमाश्चर्यघाम त्रिभुवनविदितं पत्तनं यरवदीयं—

तन्मध्ये वृद्धिनीयुः फलभरनमिताः शाखिनश्चूडलुख्याः ।

नैतच्चित्रं विचित्राद्विहितकृतयुग त्वत्प्रभावात् क्षितीश—

प्रादुःपन्ति प्रभूता यदि सुरतरवश्चित्रमेतद्बुधानाम् ॥

भ्वादिनेति सामान्योक्तावपि कश्चस्तिभिरेव योग एतेषां समासः ॥

पाम्पी विस्तारविध्वंसमाधुर्येषु करुणविलापे च । पाम्पीकृत्य । विस्तारं

विध्वंसं माधुर्यं च कृत्वेत्यर्थः ॥ पाम्पीकृत्य । करुणं विलप्येत्यर्थः ॥ आल-

म्बीति प्राकाशये हिंसायां च । आलम्बीकृत्य ॥ पाम्पाली । सङ्कला । केवा-

ली । आलोष्टी । केवासी । सेवाली । आक्ली हिंसायाम् ॥ पाम्पालीकृत्य ।

हिंसित्वेत्यर्थं इत्यादि ॥ आक्लीशब्दो विकारेऽपि । आक्लीकृत्य ॥ वार्दा-

लीति प्राकाशये हिंसायां च । वार्दालीकृत्य ॥ पार्दालीति कश्चित् ॥

इत्यूर्यादिः ॥

साक्षाद्बीजरुहानमःप्रसहनेचिन्ताविसो रोचना—

बीजर्या लवणं सह प्रतपने भद्रार्थयग्नावमाः ।

अद्वा प्राजरुहोदकं विसहने मिथ्यार्द्रमास्थोऽष्टमः—

प्राजर्या च विकम्पने विहसने शीतं वशे प्रादुसः ॥९८॥

साक्षादित्यादयः शब्दाश्चैवर्धविषयाः करोतिना सह साक्षादाद्याच्चि-
रित्यनेन वा समस्यन्ते । स च तत्पुरुषसङ्घो भवति । साक्षात्कृत्य । सा-

क्षात् कृत्या । असाक्षाद्भूतं साक्षात् कृत्वेत्यर्थः ॥ बीजरुहेति रुहिक्रियार्थः ।

बीजरुहाकरोति सेवकः ॥ शोभायामित्यन्ये ॥ नमस्कृत्य ॥ प्रसहने । इत्युत्सा-

हे सामर्थ्ये च । प्रसहनेकृत्य ॥ चिन्ता इति मानसे व्यापारे । चिन्ताकृत्य ॥
 चित्तेति कश्चित् । स चाचित्ता चित्ताकृत्वा । चित्ताकृत्य । अव्ययत्वादसमासे-
 ऽपि विभक्त्यश्रवणमध्ययत्वं च स्वरादेराकृतिगणत्वादित्याह । एवमन्येष्वपि ॥
 आविष्कृत्य ॥ रोचना इति श्रद्धोत्पादने प्रशंसायां च । रोचनाकृत्य ॥ लो-
 चनेति दीप्ती कश्चिदाह ॥ वीजर्या इति जरणाक्रियार्थः । वीजर्याकृत्य घनस्य
 गतः ॥ शोभार्थे इत्यन्ये ॥ लवणमिति रुच्यर्थे । लवणकृत्य ॥ सह इति
 सम्बद्धार्थः । सहकृत्य ॥ प्रतपने इति तापार्थः । मिथ्याकृतां प्रतपनेकृदथ
 क्षितीशः ॥ वितपन इत्यपि वामनः ॥ भद्रा इत्यालोचनाप्रशंसामङ्गलेषु ।
 अभद्राभद्राकरणं पूर्वम् । भद्राकृत्य ॥ केचित् अभद्रां भद्राङ्कृत्वेति वियहे
 विभक्तिसुच्चारयन्ति ॥ अर्थेकृत्य श्लोकं पठति । सार्थकं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा—
 अर्थेकृत्य वदति । सप्रयोजनं कृत्वा वदतीत्यर्थः । यथा क्लित्तपस्य—

साक्षात्कृतेऽथ लवणकृति दिङ्मुखानाम्—

उष्णकृतोऽर्चिषि वशेकृदमाकृदास्ते ।

आस्याकृताः कृतनमस्कृतयोऽर्थमर्थे—

कृत्य व्रती च नृपती च नृपस्य जग्मुः ॥

अग्नौकृत्य । अग्नौकृत्वा ।

अग्नौकृतामथ हुतैरुदककंदंशाव्—

आर्द्रकृते विहसनेकृति पद्मिनीनाम् ॥

अग्नाविति तैक्षये शाकटायनः ॥ अमा इति रहःसमवायसंयोगसा-
 ल्पर्येषु । अमाकृत्य ॥ अद्वाकृत्य । यथा—

शीतकृदर्चिषि तटीमपराम्बुधेः सं—

सर्वाचिकीर्षति रखावुदयाद्रिशृङ्गम् ।

प्रादुष्कृता मिलितकोकयुगे मुहूर्त्तम्—

अद्वाकृतेव वियता सरसि स्वलक्ष्मीम् ॥

प्राजरुहा इति रुहिक्रियार्थः । प्राजरुहाकृत्य पर्जन्यो निवृत्तः ॥
 शोभार्थे इत्यन्ये ॥ उदककृत्य ॥ विसहने । प्रसहनेष्वत् ॥ मिथ्याकृत्य ॥ आर्द्र-
 कृत्य ॥ आर्द्रे इत्येकारान्तमपि कश्चित् । आर्द्रकृत्य ॥ आस्या इत्यादरे
 प्रतिज्ञायां च । आस्याकृत्य ॥ प्राजर्या इति वीजर्यावत् ॥ प्राजुरा इत्यपि
 शाकटायनः ॥ चिन्ताकृताश्रितहिनोरिविकम्पनेकृत् ॥ शाकटायनस्तु विकम्पने

प्रकपने वैरूप्ये । विकपने हिंसायाम् । प्रकपने सन्ताप इत्यन्ये । इत्याह ॥
विहसनेकृत्य ॥ शीतंकृत्य ॥ शीतमनादर इति शाकटायनः ॥ वश इत्यस्वा-
तन्त्र्ये । वशेकृत्य ॥ प्रादुष्कृत्य ॥

विकल्पनेप्रभृतीनामेजन्तत्वं लक्षणंप्रभृतीनां सान्तत्वं च गणपाठसाम-
र्थ्यादेव । अथवा । एते सप्तमीप्रतिरूपका द्वितीयाप्रतिरूपकाश्च निपाताः ॥
चादित्वाभावे । आस्थांकृत्वा । अग्नौ कृत्वा जलं तापयतीत्यादि स्यात् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन पर्यटनं वृत्तिसंसर्ष्याप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ९८ ॥

इति साक्षादादिः ॥

स्युर्याजकोद्वर्त्तककर्त्तृकारकाः—

प्रयोजकोत्सादकभर्त्तृवर्त्तकाः ।

अध्यापकस्नापकगोप्तृपूजका—

स्तुर्यः परेश्वारकवेषकाविमौ ॥ ९९ ॥

याजकादिभिः शब्दैः सुवर्तं पदम् अकयाजकादिभिरित्यनेन समस्थ-
ते । स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ ब्राह्मणानां याजकः । ब्राह्मणयाजकः ।
याजयिता ॥ शरीरस्योद्वर्त्तकः । शरीरोद्वर्त्तकः ॥ प्रणम्य सर्वकर्त्तारम् ॥ धर्मस्य
कारकः । धर्मकारकः ॥ तत्प्रयोजककर्त्तृत्वमुपैति मन जल्पतः ॥ रिपूणामुत्सा-
दकः । रिपूत्सादकः ॥ छद् अपवारण उत्पूर्वः । क्षत्रियस्योच्छादकः । क्षत्रियो-
च्छादक इति शाकटायनः ॥ भुषो भर्त्ता । भूभर्त्ता ॥ वर्त्तयतीति वर्त्तकः । भा-
ष्यस्य वर्त्तकः । भाष्यवर्त्तकः ॥ पुत्राणामध्यापकः । पुत्राध्यापकः ॥ स्नापयतीति
स्नापकः । राज्ञः स्नापकः । राजस्नापकः ॥ ध्यात्र्या गोपकः । धात्रीगोपकः (१)
साधूनां पूजकः । साधुपूजकः ॥ ब्राह्मणानां तुर्यः । ब्राह्मणतुर्यः ॥ परिचर-
तीति परिचारकः । गुरोः परिचारकः । गुरुपरिचारकः ॥ परिवेवेष्टि । परि-
वेपकः । राज्ञः परिवेपकः । राजपरिवेपकः ॥ यद्वा । घृतस्य परिवेपकः ।
घृतपरिवेपकः ॥ ९९ ॥

(१) मूले गोप्तृपदमुदाहरणे च गोपक इति धिरोधो नैव ज्ञेयः । यतो
मूलेऽपि गोप्तृपदेन गोपक एवाभिप्रेतः । छन्दोभङ्गमयात्तु तथापाठो न कृत
इत्यनुमीयते । भी० शं० ।

गणको रथपत्तिभ्यां चतुर्थोन्मादकौ तथा ।

होता हि त्रि च तीयान्तं तुरीयोऽपि सतां मतः ॥१००॥

रथानां गणकः । रथगणकः ॥ पत्तीनां गणकः । पत्तिगणकः ॥ आत्म-
नश्चतुर्थः । आत्मचतुर्थः ॥ चित्तस्योन्मादकः । चित्तोन्मादकः ॥ क्षीरस्य होता ।
क्षीरहोता ॥ राज्ञां द्वितीयः । राजद्वितीयः ॥ राज्ञां तृतीयः । राजतृतीयः ॥
राज्ञां तुरीयः । राजतुरीयः । तुरीयोऽपि सतां मत इति साभिप्रायम् । तेन
द्वितीयतृतीयेत्यादिभूतं बृहत्तन्त्रे व्यर्थम् । गणसमाश्रयणमेव श्रेयः ।

क्रियानुगतिमास्थाय लोके ख्यातिमुपागताः ।

ये कर्त्ताः पावकाद्यास्ते द्रष्टव्या याजकादिषु ॥

तेन गोमयानां पावकः । गोमयपावकः ॥ गृहस्य दीपकः । गृहदी-
पकः ॥ पिष्टस्य मोदकः । पिष्टमोदक इत्यादि ॥ न कर्त्तरीति प्रतिषेधे प्राप्ते
पाठः ॥ १०० ॥

इति याजकादिः ॥

शौण्डव्याडौ निपुणचपलौ पण्डितान्तःप्रवीणाः-

स्यात्संवीतः कुशलकितवाधीनधूर्तप्रधानम् ।

सव्यध्यानप्रवणविदिताः(१) सारगुर्वायसाः स्युः-

सिद्धो बन्धः कठकविरसौ शेखरः शुष्कपक्वौ ॥१०१॥

सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह सप्तमी शौण्डैरित्यनेन वा समस्यते । स
समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ॥ अक्षेषु प्रसक्तः शौण्डः । अक्षशौण्डः ॥ वृत्ती
प्रसक्तक्रियाया अन्तर्भावः शौण्डः प्रवीणः । यथा पण्डितश्रीसागरचन्द्रस्य-

द्रव्याश्रयाः श्रीजयसिंहदेवगुणाः कणादेन महर्षिणीक्ताः ।

त्वया पुनःपण्डितदानशौण्ड गुणाश्रयं द्रव्यमपि व्यधायि ॥

यद्यपि शौण्डशब्दो मद्यपि रूढस्तथापि लक्षणया प्रवीणोऽपि भग्यते ।
दुर्घसन्नो वा ॥

पानशौण्डः श्रियं नेता नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥ इति मुख्यार्थोऽपि
समासभाक् ॥ अस्त्रव्याहः ॥ आचारनिपुणः ॥ वाक्चपलः ॥ रथपण्डितः ॥

(१) प्रणवविदिता इति पा० ।

ते नालिकेरान्तरपः पिवन्तः । न चैतत् पृथ्वीसमासेन सिध्यतीति शक्यं प्रति-
 पत्तुमर्थभेदात् । न ह्यर्णवेऽन्तर् अर्णवस्यान्तरिति चैकोऽर्थः । किं चाव्ययत्वा-
 त्पृथ्वीसमासप्रतिषेधः ॥ श्रीभोजस्त्वन्तरशब्दं पपाठ ॥ शास्त्रप्रवीणः । शाक-
 टायनस्तु । अर्थप्रवीणः । अर्थविषये निपुण इत्याह ॥ लोकसंवीतः ॥ सेवाकु-
 शलः ॥ अक्षकितवः ॥ जिनवचनाधीनः । अधीनशब्दोऽस्मादेव गणपाठात्
 तस्याधीन इति ज्ञापकाद्वा स्वप्रत्ययान्तो वीद्व्यः ॥ अथवा । अधिगत इति ॥
 अधिगत, इतोऽनेनेति वा । अधीनः । यथा लोकाधीनः ॥ अक्षधूर्तः ॥ विबु-
 धप्रधानम् ॥ कार्यसव्यः । कार्यविषयेऽनिपुण इत्यर्थः ॥ कर्मध्यानः । कर्मसु
 युक्त इत्यर्थः ॥ पृथिवीप्रणवः(१) ॥ पृथिवीविदितः ॥ त्वर्चिर्गौरः ॥ मध्येगुरुः ॥
 कायायसः । कायविषय औदारिक इत्यर्थः ॥ कान्मिपत्यसिद्धः ॥ चक्रबन्धः ॥
 हस्तकटकः ॥ अवसानविरसः ॥ शिरःशेखरः ॥ छायाशुष्कः ॥ कुम्भीपक्वः ॥
 आकृतिगणोऽयम् ।

तेन व्यवहारपटुः । ज्ञातपरमणीय इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १०१ ॥

इति शौण्डादिः ॥

ड्यन्तात्पात्रात्समितबहुलौ मेहगोष्ठात्प्रगल्भ-

क्ष्वेडिन्नर्दिन्विजितिपटवः पण्डितव्याडशूराः ।

गर्भाच्छूरः सुहितसहितस्तृप्तदृप्तौ च धीरः-

पिएडीशूरो व्रणकमिरथो कूपमण्डूकयुक्तः ॥ १०२ ॥

पात्रेसमितादयः सप्तमीतत्पुरुषा निपात्यन्ते । क्षेपे गम्यमाने पात्रेसमि-
 तादयोऽय(२)मित्यनेनायमेव निपातितः समासो भवति नान्यः । ड्यन्तादिति
 यथासम्भवं सर्वत्र सम्बध्यते ॥ पात्रेसमिता । अपचितक्षीरा धेनुर्या सा पात्र-
 संगतिमात्रपर्यवसितव्यापारा सत्येवमुच्यते । तद्वदन्योऽपि यः फलविकलव्या-

(२) पृथिवीप्रणव इति पा० ।

(३) पात्रेसमितादयोऽयमित्याकारकं सूत्रं पाणिनीयव्याकरणे नोपलभ्य-
 ते । पाणिनीयाष्टके तु-पात्रेसमितादयश्चेत्याकारकं सूत्रमस्ति । तेनानुमीयते
 तादृशं सूत्रमन्यव्याकरणस्यमादत्तम् । एवमन्यत्रापि यत्रयत्र सूत्रभेद उपलभ्यते
 तत्र तन्नान्यव्याकरणसूत्राणि श्रुतानीति बोध्यम् । इति-भी० श०

पाराडम्बरः स तदुपमानात्तथा वाच्यो यथा चञ्चा खरकुटी चैत्रं इति ॥ पात्रे
 वाहुल्येन संघटनात् क्षीरादिफलविकला । पात्रेवहुला । शेषार्थः पूर्ववत् ॥
 अथवा । पात्र एव समिता मिलिताः । पात्र एव बहुलाः प्रचुराः । नान्यत्र
 कार्ये, पात्रशब्देन साहचर्याद्भोजनं लक्ष्यते ॥ गेह एव प्रगल्भः । गेहेप्रगल्भः ॥
 एवं गोष्ठेप्रगल्भः ॥ गेह एव क्ष्वेडति विक्रमं दर्शयति । अन्यत्र भीरुः ।
 गेहेक्ष्वेडी ॥ गोष्ठेक्ष्वेडी ॥ गेह एव शौर्याडम्बरं प्रकाशयन् । गेहेनर्दी ।
 तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गोष्ठेनर्दी ॥ विजितमनेन विजिती । यद्वा ।
 विजितमस्यास्तीति विजिती ॥ गेह एव विजयते न शत्रुमध्ये । गेहेविजिती ॥
 एवं गोष्ठेविजितीति एवं गेहेपटुः । गोष्ठेपटुः ॥ गेहेपखिडतः । गोष्ठेपखिडंतः ॥
 गेहेव्याडः । गोष्ठेव्याडः ॥ गेहेशूरः । गोष्ठेशूरः ॥ गर्भ एव शूरः । गर्भान्निः
 सृत्य भीरुः । गर्भेशूरः ॥ गर्भ एव सुहितो न तु वहिर्निःसृतः । गर्भसुहितः ॥
 गर्भ एव द्रुप्तः * स्वमात्राहतेनाहारेण ततो निःसृत्य न कदाचिदुदरपूरं कृत-
 वानिति । गर्भद्रुप्तो दरिद्रः ॥ गर्भ एव द्रुप्तो मातुश्चेष्टया मातुरायासनेन वा
 ततोऽन्यत्र निस्तेजाः । गर्भद्रुप्तः ॥ अथवा गर्भसुहितादीनामयमर्थः—योऽली-
 काभिमानित्वादानुचितचेष्टः स एवमुच्यते ॥ गर्भ एव धीरो गर्भान्निःसृतश्च-
 पलः । गर्भधीरः ॥ पिण्ड्यां खादितव्ये वस्तुनि शूरः । कलहवर्धनादिकं कृत्वा
 खादितव्यं खादत्यन्यत्र कार्यान्तरे निर्विक्रमः । स पिण्डीशूरः ॥ ब्रह्मण्य
 एवकमिः । ब्रह्मकमिः । अल्पद्रुश्वा ॥ कृमिशब्दः संयोगादिः संयोगविकलो-
 ऽप्यस्ति । उदुम्बरे कृमिरिव । उदुम्बरकमिः । तस्माद्रसाद्विशिष्टं रसमन्यं न
 वेत्ति स एव मुच्यत इति कञ्चिदाह ॥ कूपे मण्डूक इव । कूपमण्डूकः । ततो-
 ऽन्यज्जलस्थानं सरः समुद्रं वाऽधिकं न पश्यति । तद्द्रव्यः पुरुषो ग्रामे नगरे
 वा शास्त्रे वा प्रतिबद्धः । ततोऽन्यत्र पश्यति विशिष्टं स एवमुच्यते ॥१०२॥

गेहेनन्दी गृहकलविङ्को गेहेमेह्याखनिकवकौ च ।

गेहेवादी ननु नगरश्वा ज्ञेयः कर्णेतिरितिखासौ ॥१०३॥

गेह एव नन्दति । गेहेनन्दी ॥ गेहेनर्तीत्यपि कश्चित् ॥ गृहे कलविङ्क
 इव । गृहकलविङ्कः ॥ गेह एव मेही । गेहेमेही । य आवश्यकार्यमपि वहिर्न
 निर्गच्छति भोजन एव च संरभते स एवमुच्यते ॥ आखनिकी जलस्रोतः खातं
 तस्मिन् वक इव । आखनिकवकः । यत्किञ्चिदासीत् आखनिके लभते

तद्भक्षयति नाम्यत्र गच्छति तद्दहन्योऽपि य आत्मीये गृहे यत्किञ्चिदस्ति
 तद्भक्षयति नान्यत्र गच्छति स एवमुच्यते ॥ अपरआह । आखनिरेव । अखि-
 निकः । कुत्साद्यर्थे कः । स्वल्पखातनिम्नप्रदेशो जलाधार उच्यते तस्मिन्
 वकः । आखनिकवकः । स हि जलाश्रयक्षुद्रजन्तुभक्षणानुसंधानेन संकुचितात्मा
 बहुलक्षस्तद्दहन्योऽप्येवमुच्यते ॥ गेह एव दहनशीलो नान्यत्र । गेहेदाही ॥
 नगरे श्वेष । नगरश्वा धृष्ट उच्यते ॥ टिरिटिरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते ॥
 मत्ता छन्दः । ज्ञेया मत्ता सभसगयुक्ता ॥ १०३ ॥

कर्णचुरचुरा कूपकच्छपावटकच्छपाः ।

गेहेमेली गृहात्सर्पो नगरात्काकवायसौ ॥ १०४ ॥

कर्णचुरचुरा चापलेनानुचितचेष्टोच्यते । टिरिटिरीति गत्यनुकरणम् ।
 चुरुचुर्विति वाक्यानुकरणम् । तत्करोतीति शयन्तादप्रत्ययो निपातनसामर्थ्या-
 द्वाऽनो न भवति ॥ शाकटायनस्तु कर्णेटिरिटिरिः कर्णेचुरुचुरित्याह । अन-
 योश्च व्याख्या । कर्णे किमपि जल्पित्वा जीवति । नास्य विक्रम इति क्षेपः ।
 टिरिटिरिचुरुचुर्वित्यनुकरणशब्दौ तदाकारिणि द्वयवह्नियेते ॥ कूपकच्छपाव-
 टकच्छपी कूपसर्पकृषत् ॥ गेह एव मिलनशीलो नान्यत्र । गेहेमेली ॥ गृह
 एवसर्पः । गृहसर्पः । दुष्ट इत्यर्थः । नगरे काक इव । नगरकाकः । नगरे
 वायस इव । नगरवायसः । स्वार्थनिष्ठः परवञ्चनानिपुण उच्यते ॥ अथवा ।
 नगरकाको न क्वचित्तिष्ठति सर्वमेव नगरं परिभ्रमति तद्दत्तत्रान्यत्र वाऽनव-
 स्थितः पुरुष उच्यते ॥ १०४ ॥

मातरिपुरुषोदुस्वरमशकौ गेहेविचिल्यपि प्रोक्तः ।

श्रमणाप्रव्रजिताथो कुलटा पटुनां च मृदुनापि ॥ १०५ ॥

मातरिपुरुषः । यः सदाचारं भिन्नति स एवमुच्यते । यद्वा । मातरि
 पौरुषमवलम्बमानो मातरिपुरुषः । तत्तुल्यवृत्तिरन्योऽप्येवमुच्यते ॥ पितरि-
 शूर इत्यपि भोजः । उदुस्वरे मशक इव । उदुस्वरमशकः । अल्पदृशक ॥
 अथवा । उदुस्वरमशकोऽल्पप्राणः सुकुमारश्च । तादृशो यः स उदुस्वरमशकः ।
 विचिह्नमनेन । विचिती । गेह एव विचिती । गेहेविचिती । अयमर्थः—गेहे
 स्थित्वेदं युक्तमिदमयुक्तमिति विचिनोति निरूपयति बुद्धिमत्तां प्रकाशयति
 न सभामध्ये कार्यं वा स एवमुच्यते । एतेषां यथासम्भवं गणपाठसामर्थ्यात्

सप्तम्या अलुक् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन उदपानमण्डूक इत्यादयोऽनुसर्त-
व्याः ॥ इति पात्रेसमितादिः ॥

कुमारशब्दः अमणादिभिर्विशेष्यैः सह समस्यते । समासस्तु कर्मधारयः ।
आस्यतीति अमणा । कुमारी चासौ अमणा च । कुमारअमणा ॥ कुमार
प्रव्रजिता । कुमारकुलटा । कुमारश्चासौ पटुश्च । कुमारपटुः ॥ कुमारसृदुः ॥ १०५ ॥

तापसीनिपुणादासीगर्भिण्यध्यापकाः स्मृताः ।

कुशलः पण्डितश्चात्र चपलश्चाभिरूपकः ॥ १०६ ॥

कुमारतापसी ॥ कुमारनिपुणा ॥ कुमारदासी ॥ कुमारगर्भिणी ॥ कुमा-
राध्यापकः ॥ कुमारकुशलः ॥ कुमारपण्डितः ॥ कुमारचपलः ॥ कुमाराभिरूपकः ॥

लिङ्ग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् कुमारशब्दः अम-
णादिभिः स्त्रीलिङ्गैः स्त्रीलिङ्ग एव समस्यते । पट्वादिभिस्त्वभिधेयलिङ्गै-
स्तस्मिङ्गैः । तेन कुमारपट्वी । कुमारसृद्वी । इत्यादि सिद्धं भवति ॥ १०६ ॥

इति अमणादिः ॥

किंशुकः किंवदन्ती स्यात् किंकिरातश्च किंनरः ।

किंपुरुषोऽथ किंदासः किंजल्काद्या बुधैर्मताः ॥ १०७ ॥

किंशुकादयस्तत्पुरुषसञ्ज्ञायां विषये साध्रवो भवन्ति किंशुकः=पला-
शः । किंवदन्ती=जनश्रुतिः ॥ किंकिरातः=कुरण्टकः ॥ किंनरः=मयुः ॥ किं-
पुरुषः स एव ॥ किंदासः=राजर्षिः ॥ किंजल्कः=पुष्परेणुः ॥

आद्यशब्दादन्येऽपि द्रष्टव्याः । अयं च गणः श्रीभोजदेवाभिप्रायेण ॥ १०७ ॥

इति किंशुकादिः ॥

व्याघ्रः क्रुश्रामहिषरुरवः कुञ्जरेन्दू वराहः—

सिंहो वज्रं वृषभकलशौ चन्दनं पुण्डरीकः ।

चन्द्रः कुम्भर्षभकिसलयं पल्लवस्तृक्षपद्मौ—

हस्तिश्वानावृषितरुवृका विम्बमप्यत्र लक्ष्यम् ॥ १०८ ॥

सुबन्तं पदं केनचिद्गुणेन परार्थं प्रयुक्तैर्व्याघ्रादिभिः सह गौणैर्व्याघ्री-
रित्यनेन समस्यते । समासः कर्मधारयसञ्ज्ञी भवति । व्याघ्र इव=व्याघ्रः ।

पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च=पुरुषव्याघ्रः ॥ स्त्रीक्रुञ्चा ॥ पुरुषमहिषः ॥ पुरुषरुहः ॥
 पुरुषकुञ्जः ॥ वदनेन्दुः ॥ पुरुषवराहः ॥ पुरुषसिंहः ॥ वाग्बज्रः ॥ पुरुषधृष-
 मः ॥ कुचकलशौ । मुनिचन्दनः ॥ मुखपुण्डरीकम् ॥ मुखचन्द्रः ॥ स्तनकुम्भौ ॥
 पुरुषर्षभः ॥ करकिंसलयम् ॥ पाणिपल्लवः ॥ पुरुषर्क्षः । पाणिपद्मम् ।
 पुरुषहस्ती ॥ वानरशवा ॥ राजानऋषय इव=राजर्षयः । वैरं तरुरिव समूल-
 त्वात् । वैरतरुः ।

वद्भूमूलस्य मूलं हि महद्वैरतरोः स्त्रियः ।

पुरुष वृकः ॥ ओष्ठो लौहित्याद्विम्बनिव ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन पुरुषवृषइत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १०८ ॥

इति व्याघ्रादिः ॥

श्रेणिः पूगो निधननिपुणब्राह्मणाः पण्डितोऽथो-

मन्त्रो मुण्डो निचयचपलक्षत्रियाध्यापकाश्च ।

इन्द्रो देवः कृष्णविशिपौ निर्धनोऽथो पटुर्वा-

राशिर्भूतश्रमणकुशलाः कुन्दुमः स्याद्द्वन्द्वः ॥ १०९ ॥

श्रेणीत्यादयः शब्दा अच्यन्ताः कृतादिभिः सह वा समस्यन्ते । समा-
 सः कर्मधारयो भवति ॥ अश्रेणयः श्रेणयः कृताः=श्रेणीकृताः पुरुषाः ॥

वणिकूपथे पूगकृतानि यत्र अनागतैरम्बुभिरम्बुराशिः ॥

अनिधनरूपाः निधनरूपाः कृताः=निधनकृताः शत्रवः ॥ निपुणो-
 दाहताः ॥ ब्राह्मणमताः ॥ पण्डितज्ञाताः ॥ मन्त्रमिताः ॥ मुण्डसंभाषिताः ॥
 निचयोच्चारिताः ॥ चपलापाकृताः ॥ क्षत्रियमताः ॥ अध्यापकोदिताः ।
 अधीतेऽध्यापक इति शकटाङ्गमः ॥ इन्द्रावधारिताः ॥ देवाच्चाताः । वेदेति
 रत्नमतिः ॥ कृष्णारयालाः ॥ विशिपं गृहम् । अविशिपं विशिपं कृतम्=
 विशिपकृतम् । भोजस्तु विशिष्ट इत्याह । वामनो गण इत्यपि ॥ निर्धनो-
 पकृताः ॥ ऊको राशिस्थानम् । किलिष्ठा इत्यपरे । ऊकायकल्पिताः ॥
 पटुक्ताः ॥ राशिकल्पिताः ॥ भूतनिराकृताः ॥ अमणविश्रुताः ॥ कुशलाख्या-
 ताः ॥ कुं भूमिं दुनोति=कुन्दुः=उन्दुरः । तं मीनाति । हिनस्ति । कुन्दुमो=

मार्जारः । कुन्दुमावकल्पिताः । अपरे तु कन्दुमेति पठन्ति । कन्दुः पाकस्या-
नम् । तस्मिन्मिनोतीति कन्दुमः । अकन्दुमाः कन्दुमाः कृताः कन्दुमकृताः
शालयः । कुङ्कुमेति रत्नमतिः । वदान्योदीरिताः ॥

कृतादयस्तु सर्वैरपि व्याघ्रादिभिः सम्बन्धमनुभवन्ति । अश्रेणयः श्रेणयो
विहिताः । श्रेणिविहिताः । श्रेणिनिरूपिताः । श्रेण्यासीना इत्यादयो भवन्ति ।
यत्र सामर्थ्यं नास्ति तत्रेति शब्दाध्याहारो द्रष्टव्यः । अनिर्धना निर्धना
इत्युपकृताः । अचपलाश्चपला इत्यपाकृताः । अभूता भूता इति निराकृता
इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन तूलकृता इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः ॥ १०९ ॥

इति श्रेण्यादिः ॥

कृतादयस्तु यथायोगं व्याख्याताः । ते च—

कृतमितभूतोदाहृतविश्रुतकलितावधारितोपकृताः ।

आस्थितनिराकृतोक्ताः संभावितमतविकल्पितासीनाः ११०

अवकल्पितो निरूपितविहितोपाकृतसमाज्ञाताः ।

आम्नातोदितदृष्टावज्ञातोदीरिताख्याताः ॥१११॥

इति कृतादिः ॥

वृन्दारको वराहश्च नागकुञ्जरपुङ्गवाः ।

वृषभव्याघ्रशार्दूलहंससिंहर्षभादयः ॥११२॥

गौश्चासौ वृन्दारकश्च । गोवृन्दारकः । नृवराहः । पुंनागः । अश्वकु-
ञ्जरः । मुनिपुङ्गवः । रघुवृषभः । नरव्याघ्रः । राजशार्दूलः । राजहंसः ।
पुरुषसिंहः । भरतर्षभः ॥ आदिग्रहणात् । नवतमालनिभस्य नभस्तरोरित्या-
दयोऽपि भवन्ति ॥११२॥ इति वृन्दारकादिः ॥

मतल्लिकोद्धमिश्राः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः ।

हस्तपाशतटाः पादः पालीमचर्चिकादयः ॥११३॥

अश्वमतल्लिका । गोमतल्लिका । यथा—

अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णकां—निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ।

धर्गाद्वां हुंकृतिचारुनिर्यतीम्—अरिर्मधैरैक्षत गोमतल्लिकाम् ॥

साध्वीं गामपश्यदित्यर्थः । पुरुषोद्वाः । आर्य्यमिश्राः । गोप्रकाण्डम् ।
वक्षःस्यलम् । अंसभित्तिः । केशहस्तः । केशपाशः । स्तनतटम् । तातपद्माः ।
कपोलपाली । गोमचर्चिका । एतन्नाविष्टलिङ्गत्वान्मतल्लिकादयोऽन्यलिङ्गेपि
जातिशब्दे स्वलिङ्गोपादाना एव समानाधिकरणा भवन्ति । प्रशंसावचनत्वं
चैषां समास एवेति वाक्यं न भवति । आदिग्रहणात् तमस्काण्डः । उरःक-
वाटः । कुमारीतल्लजकादयो भवन्ति ॥११३॥

इति मतल्लिकादिः ॥

खसूचिखेटौ कितवोऽथ चौरमूर्खब्रुवास्तस्करदुर्दुरूटौ ।

धूर्तो विटः स्याद्धतकश्च भीरुश्चेलश्च जालमापस्तौ च धृष्टः ११४

कुत्सितवाचि पदमेतैः खसूच्यादिभिः सह समस्यते । तत्पुरुषश्च स-
मासः । वैयाकरणश्चासौ खसूची च । वैयाकरणखसूची ॥ यः पदपदार्थनिर्णयं
कर्तुमुचितं पृष्टः सन् निष्प्रतिभत्वात् खम् आकाशं सूचयति स एवमुच्यते ।
शाकटायनस्तु पृषोदरादित्वात् षत्वे खसूच्याह । वामनप्रभृतयस्तु खसूचिरि-
त्याहुः । मुनिखेटः । याज्ञिककितवः । कविचौरः । पाठकमूर्खः । ब्राह्मण-
ब्रुवः=जातिमात्रीपजीवी । रक्षकतस्करः । सीमांसकदुर्दुरूटः । सीमांसा-
ध्यनेन शौचाचारादिलक्षणं फलमनवाप्य वेदविस्मयनमद्यपानाद्यनुष्ठाननि-
रतो नास्तिको जातइत्यर्थः । मुनिधूर्तः । मुनिविटः । शिरस्तुण्डमुण्डनद-
ण्डादिमुनिवेषधारणाद्वेश्यागमनमद्यपानाद्यनाचारप्रवृत्त एवमुच्यते । राक्षस-
हतकः । क्षत्रियभीरुः । ब्राह्मणचेलः । ब्राह्मणजालमः । तापसापसदः ।
ग्राम्यधृष्टः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन कागक्षीरकागक्षस्यपृच्छान्दसंबन्धरहत्यादयो द्रष्ट-
व्याः ॥ एतच्छय गणत्रयं श्रीभीमवैशाखिणीभ्यः प्रकृतम् । अन्यवैयाकरणमतेन
सूत्राण्येतानि ॥११४॥ इति शतस्यारिः ॥

मयूरच्छत्रतच्छात्राच्छर्मासकः प्रोहवाणिजा ।

कम्बोजाद्यवनान्मुण्डोऽथ प्रतिस्वागता तथा ॥११५॥

मयूरव्यंसकादयः समसंसा मयूरव्यंसकाणाम् । इत्यनेन कर्मधारयसंज्ञा
भाष्ये ॥ विगता अंसा यस्य । व्यंसकः । रमणीयाकारदेहनेपश्योपेतत्वाद्(१)

(१) दामपतिपुण्योपलम्भान्—इति पाठान्तरम् ।

मयूरवन्मयूरः पुमान् । स चासौ व्यंसकश्च बाहुसाध्यव्यापारपुरुषकारविकलः
 कश्चिदेवं प्रतिक्षिप्यते ॥ यद्वा । व्यंसयति च्छलयतीति व्यंसकः । स चासौ
 स च यो लुब्धकानां मयूरो गृहीतशिक्षोऽन्यान्मयूरांश्छलयति वञ्चयति स
 विप्रलम्भक उच्यते । छत्रवद्व्यंसकः । छत्रव्यंसकः । छत्रं हि प्रसारितं सत्
 सुन्दराकारमाभाति स्वयं तु स्यातुमशक्तमन्येन प्रयत्नवता धार्यते । एवमन्यो-
 ऽपि यः सदा परावष्टम्भवलस्थितिः सुन्दराकारोऽपि स एवमुच्यते । छात्रव-
 द्व्यंसकः । छात्रव्यंसकः । छात्रो हि यथा लब्धभिक्षामात्रवृत्तिकृतसंतीषो
 निर्व्यापारतया कार्यतो व्यंसकस्तद्वदन्योऽप्येवमुच्यते । छात्ररूपेण वञ्चको वा-
 लोकस्य । छात्रव्यंसकः । कम्बोजइव मुण्डः । कम्बोजमुण्डः । यवन इव
 मुण्डः । यवनमुण्डः । दीक्षितेन मुण्डितव्यम् । कम्बोजा यवनाश्च मुण्डा भव-
 न्ति । एवमित्तौ वृथा मुण्डावित्येकोऽर्थः । प्रेहि त्रियस्व वाणिजेति यस्यां
 सा प्रेहिवाणिजा । प्रपूर्वं इत्यनरणे । यथा प्रेतः ॥ अन्यत्वाहुः । प्रेहि । आ-
 दरेणागच्छेत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गत्वादाङ्निपातनादेवाकारइति केचित् । प्रेहि
 स्वागतमस्याम् । प्रेहिस्वागता ॥ ११५ ॥

एह्यपेहि क्रियापूर्वा वाणिजा स्वागतापि च ।

द्वितीया विघसाचापि प्रघसा प्रकसा तथा ॥११६॥

एहि वाणिजेति यस्यां तिथौ क्रियायां वा सा । एहिवाणिजा । के-
 चिद् आयान्ति गच्छन्ति वाणिजा यस्यान्निति विगृह्य निपातनादेहिभावः ।
 अपेहि । अपसर वाणिजेति यस्यां सा । अपेहिवाणिजा । एवम् एहिस्वाग-
 ता । अपेहिस्वागता । एहिद्वितीया । अपेहिद्वितीया । एहिविघसा । अपे-
 हिविघसा । एहिप्रघसा । अपेहिप्रघसा । एहिप्रकसा । अपेहिप्रकसा ।
 अपेहिप्रकसं दूरनिति यस्याम् । अपेहिप्रकसा । इति तु शाकटायनः ॥११६॥

स्नात्वा कालकपीत्वास्थिरकाकिञ्चननिपत्यरोहिण्यः ।

आहरपूर्वाश्वेलावसनावनितास्तथा वितता ॥११७॥

स्नात्वा कालीभूतः कृष्णीभूतः । स्नात्वाकालकः । पीत्वा स्थिरीभूतः ।
 पीत्वास्थिरकः । न भवति किञ्चन क्वचित् किञ्चिदुपयुज्यत इत्यकिञ्चनं नि-
 षप्रयोजनम् । निपातनान्मुगागमः । नास्य वा किञ्चनास्तीति । अकिञ्चनम् ।
 अकिञ्चनः ।

अकिञ्चनः सन् प्रभवः स संपदानकिञ्चना ।

न किञ्चनं नास्य वा किञ्चनमस्तीति विग्रहेण किञ्चनशब्दोऽनव्ययोऽ-
प्यस्तीति चन्द्रदुर्गाभिप्रायो लक्ष्यते ॥ निपत्य भूमौ पतिता रोहिणी लोहि-
नीरक्ता भवति या सा निपत्यरोहिणी । आहर चेतनिति यस्यां सा । आ-
हरचेला । एवम् आहरवसना । आहर वनितामिति यस्यां क्रियायां सा ।
आहरवनिता । आहर विततं विस्तीर्णमिति यस्यां सा । आहरवितता ।
विततं जालमानाय इत्येके ॥ ११७ ॥

एहीडं पचलवणा प्रोहकपर्दा निकुच्यकर्णश्च ।

उद्गमचूडैहियवं भुक्त्वासुहितोद्धरावसृजे ॥११८॥

इडा स्त्री । यथा । महतीइला । सहेला ॥ एहि आगच्छ इडे स्त्रीति
यस्मिन् कर्मणि तत् एहीडं विवाहादिकर्म । शास्त्राध्यायादिको वा ग्रन्थप्रवि-
भागः । अन्यपदार्थत्वेपि शब्दशक्तेर्नपुंसकत्वमेव । पंच लवणमिति यस्यां
क्रियायां सा पचलवणा । प्रोहापनय कपर्दं केशकलापं वराटकं वेति यस्यां
सा प्रोहकपर्दा । निकुच्य कर्णो धावति । निकुच्यकर्णः । उद्गमोत्क्षिप चूडा-
मिति यस्यां सा । उद्गमचूडा । अभिभवनं निर्भयता वा वर्त्तत इत्यर्थः । एहि
यवेति यस्मिन् कर्मणि तद् एहियवम् । अन्यस्तु । एहि यवैरिति यस्मिन्
कर्मणीत्याह । भुक्त्वासुहितः । यो यत्किञ्चिदशित्वा तृप्तो भवति स एवमुच्यते ।
उद्धर कोष्ठाद्धान्यमन्यद्वा । अं वसृज देहीति यस्यां सा । उद्धरावसृजा ॥११८॥

उच्चावचप्रोहकटोच्चनीचनिश्चप्रचाः कृन्दिद्विविचक्षणा च ।

विचप्रचा चाचपराचयुक्ताऽकुतोभयाचोपचकांदिशीकाः ॥११९॥

उच्चं च तद्वचं च । उद्क् चावाक् चेति वा । उच्चावचम् । यथा-

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विवेन्दो-

रुच्चावचैरुपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥

उच्चितं चावचितं च । उच्चावचमित्यन्ये । प्रोह कटमिति यस्यां सा
प्रोहकटा । प्रोहणं वीरणादेः कटादिभावाय विरचना ॥ उच्चैश्च नीचैश्च यत्तद्-
उच्चनीचम् । उच्चं च नीचं भिति वा । निश्चितं च प्रचितं च । निश्चप्रचम् ।
निश्चितं च प्रचितं च यस्यां क्रियायां सा निश्चप्रचा । निष्कुपितं च निस्त्वचं
च । निश्चत्वचमिति केचित् ॥ कृती वेष्टने । कृन्दिद्विविष्टं चक्षणमिति यस्यां

सा कन्दिद्विविचक्षणा । शाकटायनस्तु । कन्दिद्विविक्षिणीहीति यस्यां सा कन्दिद्विविक्षिणा । कर्पासविषया क्रिया । निपातनाद्धि लोपो विकरणस्य ह्रस्वत्वं चेत्याह । विकृतं च प्रकृतं च यस्यां क्रियायां सा विचप्रचा । आचितं च पराचितं च । आचपराचम् ॥ अवाक् च परस्ताच्च । आजपराचम् । नास्ति कुतोऽपि कस्मादपि भयं यत्र । अकुतोभयम् ।

अकुतोभयसञ्चाराः षट् कर्माणि प्रकुर्वते ।

आचितं चोपचितं च । आचोपचम् ॥ आगच्छ चोपगच्छ च यस्मिन् कर्मणि तद् आचोपचमित्यन्ये । कां दिशं ब्रजामीति कांदिशीकः । गणपाठसामर्थ्याद्रीकण् प्रत्ययः ॥ ११९ ॥

उद्धपनिवपाथोद्धमविधमाहोपुरुषिकेहपञ्चम्यः ।

अहमहमिकायदृच्छोत्पंचनिपचाः प्रोष्यपापीयान् ॥ १२० ॥

उद्धप निवपेति यस्यां सा । उद्धपनिवपा । उद्धम विधमेति यस्यां सा उद्धमविधमा । अहो पुरुषोऽहमित्यस्य भावः । आहोपुरुषिका । मनोज्ञादित्वादकञि ॥ इह पञ्चमीति यस्यां क्रियायां सा । इहपञ्चमी । इह पञ्चमीशब्दसम्पर्कात्प्रकरणमधिकारो वा । इहपञ्चमीत्यन्ये । अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्ति यस्यां सा । अहमहमिका । स्वार्थिको मत्वर्थीयो वा काट् । अहमपूर्वम् अहंपूर्वं प्रवर्तते इति विगृह्य तद्भावोऽहमहमिका । पृषोदरादित्वादृद्ध्यभावादिरिति सुधाकरः । या ऋच्छाभिप्रायः । यदृच्छा । स्वभावाद् यथेच्छमित्यर्थे वृत्तिः । यथा—यदृच्छया सूयति यस्तपस्यते । उत्पच निपचेति यस्यां क्रियायां सा । उत्पचनिपचा । आख्यातमाख्यातेन सातत्येति सातत्ये समासः । असातत्यार्थेणैव पाठः । अन्ये तु । उत्पच । आख्यातोपसर्गसमुदायो नाख्यातग्रहणेन गृह्यते । पापं विद्यते यस्य स पापी । बहूनां पापिनां मध्येऽतिशयेन पापी । पापीयान् । प्रोष्य विद्युक्ती भूत्वा पापीयान् विरूपकः । यथा—
राघवः प्रोष्यपापीयाञ्जहीहि तसकिंचनम् ॥ १२० ॥

आख्यातेनाख्यातं सातत्येऽन्यक्रियापदस्यार्थे ।

कर्त्तारश्च ब्रूते हि कर्मणा बहुलमांभोक्षणे ॥ १२१ ॥

आख्यातं तिङन्तमाख्यातेन तिङन्तेन सह समस्यते । अन्यस्य क्रियापदस्यार्थे । अश्रीत पिवतेति सततं वाचो भवन्ति यस्यां भृत्यजनाच्चादानक्रि-

यायां सां अश्रीतपिबता । अत्रैषामाख्यातप्रतिरूपकाणामव्ययानामन्यपदार्थे
स्त्रीलिङ्गता । अर्शआदित्वाद्वादन्तता । एवं खादतमोदता । गणपाठसाम-
र्थ्यादतङ् । खादाचासायां को नाम कस्य न सहायः । पचतभृज्जतेत्यादि ॥
ह्यन्तं क्रियापदं कर्मणा ह्यन्तस्यैवाप्येन बहुलं समस्यत आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने ।
स च समासः कर्त्तारमाचष्टे । जहि जोष्टं देवदत्त यो वक्ताभीक्ष्णं सातत्येन
ब्रवीति स वक्ता जहिजोष्टः । एवम् । उज्जहिजोष्टमित्यादि ॥ पचौदनमिति
बहुलवचनान्न भवति ॥१२१॥

. एहिरेयाहिराभिन्द्दिलवणोत्पत्यपाकलाः ।

स्याद्ग्रहंपूर्विका प्रोहकर्दमाथोद्धरोत्सृजा ॥१२२॥

एहि आगच्छ रे । याहि गच्छ रे । इति यस्यां क्रियायां सा एहिरेया-
हिरा । गणपाठादात्वम् । भिन्द्दु लवणमिति यस्यां सा भिन्द्दुलवणा । उत्प-
त्य । आकाशे भूत्वा । या पाकला पाण्डुर्भवति सा । उत्पत्यपाकला । अत्र
परकालक्रियाया अभावे क्त्वाप्रत्ययेऽपि । अनेनैव सूत्रेणैवं पूर्वेष्वपि ॥ अहं-
पूर्वम् अहंपूर्वमिति यस्यां सा । अहंपूर्विका । काटौ पूर्ववत् ।

साहंपूर्विकयाहि मे विदधतां सिंहासनाध्यासनम् ॥

प्रोहापनय । कर्दममिति यस्यां सा प्रोहकर्दमा । उद्धर किमपि द्रव्य-
मुत्सृजेति यस्यां सा । उद्धरोत्सृजां ॥ १२२ ॥

उत्पतनिपता श्यामा निषण्णपूर्वोन्मृजावमृजा ।

ज्ञेया त्वहंप्रथमिका प्रोद्यपदीहद्वितीये च ॥ १२३ ॥

उत्पत निपतेति यस्यां सा । उत्पतनिपता । निषण्णा सती श्यामा
जाता निषण्णश्यामा । निषद्यश्यामेति श्रीभोजः । अत्र विशेषणसमाप्ते पूर्व-
पदानियमः स्यात् । उन्मृद्धि अवमृद्धीति यस्यां क्रियायां सा । उन्मृजाव-
मृजा । अतएव निपातनादनयोरिहैव साधुत्वम् । अहं प्रथमो यस्यां सा ।
अहंप्रथमिका । प्रोद्य पादौ घावति । प्रोद्यपदि । इह द्वितीयेति यस्यां
क्रियायां सा । इहद्वितीया । शाकटायनस्तु । अद्यपञ्चमी । अद्यद्वितीये-
त्याह । वामनप्रभृतिभिरयङ्गिति वचनात्परमो मयूरव्यंसकः समासान्तरं न
भवतीत्युक्तम् । भोजस्तु न चानेन समास इति वचनादयमन्येन सह समस्य-
तएवेत्याह । मयूरव्यंसकप्रिय इति ॥

आकृतिगणोयम् । तेन शाकपार्थिवघण्टामाद्यच्छत्रभारविप्रभृतयो वे-
दिज्ञव्याः ॥ १२३ ॥

इति सयूरव्यंसकादिः ॥

दधिपयसी मधुसर्पिःसर्पिर्मधुरामलक्ष्मणां ज्ञेयाः ।

आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामवाङ्मनसे ॥१२४॥

न दधिपयआदीत्यादिना योगेन समाहारे प्राप्ते प्रतिषेधादितरेतर-
योग एव भवति । दधिपयसी । मधुसर्पिणी । सर्पिर्मधुनी । रामलक्ष्मणी ।
आद्यवसाने । श्रद्धामेधे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे । यथा—

अतीतः पन्थानं तव च सहिमा वाङ्मनसयो—
रतद्व्यावृत्त्यायं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ॥

अस्मादेव गणपाठादेतयोः समासान्तः ॥१२४॥

मेधादीक्षाश्रुतश्रद्धाध्ययनेभ्यस्तपः परम् ।

प्रथोपसदौ स्कन्दविशाखौ हरिवासवौ ॥१२५॥

मेधातपसी । दीक्षातपसी । श्रुततपसी । श्रद्धातपसी । अध्ययनतप-
सी । शेषं स्पष्टम् ॥ १२५ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ सोमरुद्रौ नारदपर्वतौ ।

शुक्लकृष्णौ पितापुत्रौ ज्ञेयौ भीमार्जुनौ तथा ॥१२६॥

मित्रावरुणौ मातापितरावथ कम्बलाश्वतरौ ।

सोलूखलमुसलाविहं सपरिज्याकौशिकौ च गणे ॥ १२७ ॥

सुहोळूखलमुसलाभ्यां वर्त्तते सह परिज्याकौशिकाभ्यां च । उलूखलमु-
सले ॥ परिज्याकौशिकौ ॥१२७॥

नरनारायणशिववैश्रवणा ब्रह्मप्रजापती चापि ।

अग्नीपोमाविध्मावहिर्याज्यानुवाक्याद्याः ॥ १२८ ॥

एषोऽपि स्पष्टः । आद्यशब्दः प्रकारे । तेषां लोक इतरेतरयोग एव
द्वन्द्वो वृष्यते तेषामिह ग्रहणं भवति । यथा—चन्द्रार्कविति ॥ १२८ ॥

इति दधिपय आदिः ॥

गवाश्वजाविकं कुब्जवामनं तु गवाविकम् ।

दर्भशरं श्वचण्डालं स्त्रीकुमारं तृणोलपम् ॥ १२९ ॥

पूर्वपदेत्यादिना सूत्रेण गवाश्ववादीनां समाहार एव द्वन्द्वो भवति ॥
गौश्व अश्वश्च । गवाश्वम् ॥ अजा च अविकश्च । अजाविकम् ॥ अजश्च अ-
विका चेति वा । कुब्जश्च वामनश्च कुब्जवामनम् ॥ अन्ये तु कुब्जाश्च स्त्रियो
वामनाश्च स्त्रियः । अतएव वचनारपुंभावे कुब्जवामनमित्याहुः । गौश्व अ-
विकश्च । गवाविकम् ॥ दर्भश्च शरश्च । दर्भशरम् ॥ श्व च चण्डालश्च श्वच-
ण्डालम् ॥ शाश्वतिकवैराभावे समाहारः । चण्डालपरिग्रहीतानामेव शुना
सहैकत्रावस्थानम् ॥ स्त्रियश्च कुमाराश्च । स्त्रीकुमारम् ॥ अन्ये तु स्त्रियश्च
कुमार्यश्च । उत्तरपदस्यातएव निपातनाद् ईकारनिवृत्तौ स्त्रीकुमारमित्याहुः ।
तृणानि च । उलपाश्च । तृणोलपम् ॥ १२९ ॥

दासीदासाजैडकदासीमाणवकपुत्रपौत्राणि ।

कुब्जकिरातोष्ट्रखरे मूत्रपुरीषं यकृन्मेदः ॥ १३० ॥

दासी च दासश्च । दासीदासम् ॥ अजश्च अजा च वा । एडकश्च ।
अजैडकम् ॥ दास्यश्च माणवकश्च । दासीमाणवकम् ॥

अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्मृतः ।

नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः ॥

स्वार्थिकश्च कः । अन्ये दासीमाणवमित्येव पठन्ति । पुत्रश्च पौत्रश्च ।
पुत्रपौत्रम् ॥ कुब्जश्च किरातश्च । कुब्जकिरातम् ॥ कुब्जाश्च कैरातकाश्च । कु-
ब्जकैरातकम् ॥ किराता जनपदः । तत्र भवाः कैरातका इति शाकटायनः ।
विश्रान्तन्यासस्तु किरात एव कैरातो श्लेच्छइत्याह । उष्ट्रश्च खरश्च । उष्ट्रखरम् ॥
मूत्रं च पुरीषं च । मूत्रपुरीषम् ॥ यकृच्च मेदश्च । यकृन्मेदः ॥ १३० ॥

अर्जुनपुरुषं शाटीपट्टिकम् उष्ट्रशशमूत्रशकती च ।

भागवतीभागवतं तृणकाष्ठकुटीकुटे चापि ॥ १३१ ॥

अर्जुनश्च पुरुषश्च । अर्जुनपुरुषम् ॥ अर्जुनपुरुष इति (१) शाकटायनः ।

(१) अर्जुनश्च शिरीषं चार्जुनशिरीषम् ॥ द्वावपि वृक्षविशेषवाचिनौ ।
अर्जुनः पार्थः पुरुषो वासुदेवः—अर्जुनपुरुषम् । यद्वा अर्जुनः समच्छदः पुरुषः
पुत्रागः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

शाटी च पट्टिका च । शाटीपट्टिकम् ॥ शाटीप्रच्छदमिति भोजः । उष्ट्रश्च
शशश्च । उष्ट्रशशम् ॥ मूत्रं च शकञ्च । मूत्रशकत् ॥ भगवान् देवताऽस्याः ।
भगवत इयं वा । भागवती । भागवती च भागवतश्च । भागवतीभागवतम् ।
तृणं च काष्ठं च । तृणकाष्ठम् ॥ कुटी च कुटश्च । कुटीकुटम् (१) ॥ कश्चित्
कुडी वाला । कुडो वालः ॥ कुडी च कुडश्च । कुडीकुडमित्याह ॥ १३१ ॥

मांसशोणितशब्दोपि दर्भपूतिकसंयुतः ।

बालवृद्धं बुधैर्ज्ञेयमुपाध्यायश्च याजकात् ॥ १३२ ॥

मांसं च शोणितं च । मांसशोणितम् ॥ दर्भश्च पूतिकश्च । दर्भपूती-
कम् ॥ वामनस्तु दर्भपूतिकमित्याह (२) ॥ बालश्च वृद्धश्च । बालवृद्धम् ॥ याजकश्च
उपाध्यायश्च । याजकोपाध्यायम् ॥

गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चारितरूपग्रहणादिह न भवति । गोऽश्वौ ।
गोऽश्वम् ॥ नियतश्चायं गणः ॥ १३२ ॥

इति गवाशवादिः ॥

हस्ती महेला गणिका कुसूलङ्कटोलगण्डोलकटोलकाश्च ।
गण्डोलकाजौ च कपोतगण्डौ कण्डोलकण्डोलकजालयुक्तौ १३३

पादस्याहस्त्यादेर्लुगित्यनेन हस्त्यादेर्वर्जितत्वाद्भुक् समासान्तो न
भवति । हस्तिन इव पादावस्य असी हस्तिपादः ॥ महेलापादः । गणि-
कापादः । कुसूलपादः । कटोलपादः । गण्डोलपादः । कटोलकपादः ।
गण्डोलकपादः । अजपादः । कपोतपादः । गण्डस्येव पादावस्य । गण्ड-
पादः ॥ कण्डोलसिव पादावस्य । कण्डोलपादः ॥ कण्डोलक इव पादावस्य ।
कण्डोलकपादः ॥ गण्डोलगण्डोलकशब्दावपि वामनः । जालपादः ॥ १३३ ॥

इति हस्त्यादिः ॥

० (१) कुटी कुम्भदासी कुटः कुम्भः । यद्वा कुटी पर्णशाला कुटो गृहम् ।
इत्यधिकं क्वचित् । (२) दर्भश्च पूलीकं च दर्भपूलीकम् । वामनस्तु दर्भपूती-
कमित्याह । पूतिका वनौषधिविशेषो या सीमध्वनीप्रतिनिधित्वेनोपादीयत
इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

कुम्भस्थूणाशतविकलशीविष्णुगोधैकदासी—
द्रोणीसूचीमुनिशुचिशक्तकृष्णजालार्द्रनज्जरेः ।

सूत्राष्टभ्यां कुण्णिगुणनिरः सूकरहेः षषश्व-

ड्यन्तं पादं सुविहितपदादेशमेनं विदन्तु ॥१३४॥

कुम्भाविष पादावस्थाः। कुम्भपदी ॥ स्थूणापदी । शतं पादा यस्याः । शतपदी ॥ खर्जूरकजन्तुः(१) । विगतौ पादौ यस्याः। विपदी ॥ कलशीव पादावस्थाः। कलशीपदी ॥ विष्णोरिव पादावस्थाः। विष्णुपदी ॥ एवं गीघापदी । एकं पादो यस्याः । एकपदी ॥ केचिन्न पठन्ति । एकस्यदित्यपि हि स्त्रियां दृश्यते । अन्ये तु व्यवस्थितवानुवृत्तेरिहैकस्मिञ्छब्दे विकल्पं वर्णयन्ति । दासीपदी । द्रोणीपदी । सूचीपदी । मुनिपदी । शुची पवित्रौ पादौ यस्याः । शुचिपदी । शक्तपादी यस्याः । शक्तपदी ॥ कृष्णौ पादौ यस्याः । कृष्णपदी ॥ जालनिव पादौ यस्याः । जालपदी ॥ आर्द्रौ पादौ यस्याः । आर्द्रपदी ॥ अविद्यमानौ पादौ यस्याः । अपदी ॥ त्रिपदी । यथा—त्रिपदीच्छेदनामपि । सूत्रमिव पादावस्थाः। सूत्रपदी । अष्टौ पादा अस्याः। अष्टापदी ॥ सञ्ज्ञायामष्टन इत्याख्ये । कुणी पादावस्थाः । कुणिपदी । गुणस्तन्तुः । तद्वत्पादावस्थाः गुणपदी । निर्गतौ पादावस्थाः । निष्पदी ॥ सूकरस्येव पादावस्थाः । सूकरपदी ॥ द्वौ पादावस्थाः । द्विपदी ॥ छन्दोविशेषजातिः ॥ षट् पादा यस्याः । षट्पदी ॥ ड्यन्त इति पाद इत्यनेन डीप्रत्ययान्तं सुविहितपदादेशमिति कुम्भपद्यादिरित्यनेन पदादेशे कृते ग्यसुट्शिणिक्येऽपदस्य पादः पदित्यनेन सुविहितः पदादेशो यस्य तमिति । उपमानसङ्ख्यापूर्वपदस्येह पाठो नित्यञ्चर्थः । कुम्भपदादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्ताभावेपि रूढितः शतपुष्पादिशब्दवत्स्वाभिधेये प्रवृत्तिर्द्रष्टव्या । यथा—त्रिपादः काष्ठमयोपकरणविशेषः । नहि तस्यापि त्रयएव पादाः किन्तु पादचतुष्टयसङ्गावेऽपि तादृग्व्यपदेशो यादृक्पादत्रये सति । आकृतिगणनायम् । तेन । शितिपदी । अशीतिपदी । शाक्यपदी । इत्याद्यो द्रष्टव्याः ॥ १३४ ॥

{ इति कुम्भपद्यादिः ॥

(१) शतपदी—श्रीपधिविशेषो जन्तुविशेषो वेति पा० ।

शरदिपाशौ हिमवत्कियत्सदो यद्दृग्विदो द्यौर्विडनोमनस्त्यदः ।
दिवपथ्युपानच्चतुरस्तदाऽनडुज्जरा जरोऽक्षि प्रतिसंपरानुतः ॥ १३५ ॥

शरदादिभ्योऽव्ययीभावादित्यनेन शरदादिभ्यष्टच् समासान्तो भवति ।
शरदः समीपम् । उपशरदम् ॥ विपाशो नद्याः समीपम् । उपविपाशम् ॥
हिमवत आ आहिमवतम् । कियन्तं कियन्तं प्रति । प्रतिकियतम् ॥ सदःसदः
प्रति । प्रतिसदम् ॥ ययं प्रति । प्रतियदम् ॥ दृशं दृशं प्रति । प्रतिदृशम् ॥
विदं विदं प्रति । प्रतिविदम् ॥ द्यौरित्यनेन दिव्शब्दो द्यौशब्दश्च संगृहीतः ।
दिवं दिवं प्रति । प्रतिदिवम् ॥ द्यां द्यां प्रति । प्रतिद्यवम् ॥ विशं विशं प्रति ।
प्रतिविशम् ॥ अनन्तः समीपम् । उपानसम् ॥ मनो मनः प्रति । प्रतिमनसम् ॥
त्यंत्यं प्रति । प्रतित्यदम् ॥ दिशं दिशं प्रति । प्रतिदिशम् ॥ यथा—प्रतिदिशं
क्रियते कलभैरवः । पन्थानं पन्थानं प्रति । प्रतिपथम् ॥ अनुपथम् । ऋक्पू-
रब्धूः पथादित्यनेनैव समासान्तस्य सिद्धत्वादस्य पाठो न संगतः प्रतिभाति परं
वृद्धवैयाकरणमतानुरोधेन पठितः । उपानहः समीपम् । उपोपानहम् ॥
घतुर्णां समीपम् । उपचतुरम् । उपतदम् । अनड्वाहननड्वाहं प्रति । प्रत्य-
नडुहम् । जराजर इति जराशब्दोऽत्र पठ्यते । तस्य च स्थाने जरसादेशः ।
जरायाः समीपम् । उपजरसम् । अक्षयक्षि प्रति । प्रत्यक्षम् । एवं समीपमक्षणः ।
समक्षम् । परोक्षम् । भोजस्तु परसमानार्थः परः शब्दोऽव्ययम् । अक्षयोः
परम् । परोक्षम् । अव्ययेऽव्ययीभावः । कथं प्रत्यंक्षोऽर्थः परोक्षः काल इत्या-
देरव्ययीभावस्य सत्त्ववचनताऽर्शं आदित्वादतो भविष्यतीत्याह(१) ॥ अन्वक्षम् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन । हिरूक् । इत्यस्यांनतिक्रमो यथाहिरूकमि-
त्यादयो वेदितव्याः ॥ १३५ ॥

इति शरदादिः ॥

उरः सर्पिर्मधूपानद्वधि शालिः पयः पुमान् ।
अनड्वान्नौस्तथा लक्ष्मीर्नऽपूर्वान्नित्यमर्थतः ॥ १३६ ॥

ऋन्नित्यादुर आदिभ्यद्वत्यनेनोरःप्रभृतिभ्यः शब्देभ्यः कच् भवति ।
व्यूहोरस्कः । बहुसर्पिष्कः । प्रियमधुकः । भारीस्तु—

(१) अर्शं आदित्वादचू भविष्यतीत्याहेति पा० ॥

प्रियमधुरसनानि षट्पदाली-मलिनयतिस्म विनीलवन्धनानि ॥

इति चिन्त्यम् । प्रथमं लीढमधवः पिबन्ति कटुभेषजम् ॥ इत्यादिषु ।

अथमुक्तोपानत्कः । प्रियदधिकः ॥

रक्षतु वः क्षिप्तकरः क्षोभितदधिभाण्डगलितदधिकस्य ॥

वामनवृत्तौ प्रियदध्न्य इति चिन्त्यम् । सम्पन्ना शालयो यस्य । सम्प-
न्नशालिकः ॥ प्रियं पयो यस्य । प्रियपयस्कः । प्रियपुंस्कः ॥ प्रियानडुत्कः ।
प्रियनौकः ॥ प्रियलक्ष्मीकः ॥ पय आदीनामेकवचनान्तानां पाठाद्वचनान्तरे
विकल्पः । द्वे बहूनि वा पयांसि यस्य स द्विपयः । द्विपयस्कः ॥ बहुपयाः ।
बहुपयस्कइत्यादि । यथा—

क्षीणपयस्युपेयुषि भिदां जलधरपटले ।

समुद्रमध्ये गतनौः स्रवमाना इवास्मसि ॥

नात्र नाथो विपत्तिमात्रविवक्षा किं तर्हि कृत्स्नानां नावां निवृत्तिः ।

अकृशमकृशलक्ष्मीश्चेतसा शंसितं सः ॥

अत्र बह्व्यो लक्ष्म्यः शोभा विवक्षिताः । केचिल्लक्ष्मीद्रीशब्दौ प्रातिप-
दिकौ पठन्ति नित्याद्द्वयैव सिद्धे तुल्ययोगेऽपि कवर्थम् । सलक्ष्मीको विना-
शितः । सदरीकः खातः । अत्र लक्ष्म्या सह पुरुषो विनाशितः । दर्या सह
पर्वतः खात इति तुल्ययोगः । लक्ष्मीपाठ ऋन्नित्याडौऽयं विधिर्न भवति ।
बहुतन्त्री । बहुतन्त्रीक इत्येके ॥ नञ्पूर्वादिति । न विद्यतेऽर्थो यस्य सोऽनर्थको
नीचव्यापारः श्लोको वा । नञ्पूर्वादिति किम् । व्यर्थो व्यर्थकः । सनञ्पूर्वा-
दक्षणादुदीचामिति गणसूत्रमत्र यामनो मन्यते । सह क्षणेन वर्तते । सक्षणकः ।
अविद्यमानः क्षणो यस्य सोऽक्षणकः । प्राचां सक्षणः । अक्षणः ॥ १३६ ॥

इत्युर आदिः ॥

ज्ञेयौ द्विदण्डसंहतपुच्छी द्विमुसलिनिकुच्यकर्णी च ।

आच्यपदिप्रोह्यपदी अन्तेवास्येकपदिसपदी ॥ १३७ ॥

द्विदण्डीत्यादयः समुदाया इचममासान्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डा
यस्मिन्प्रहरणे । द्विदण्डि प्रहरति ॥ संहतानि पुच्छान्यस्मिन्प्रहरणे । संहत-
पुच्छि धायति । द्वे मुसले यत्र प्रहरणे । द्विमुसलि प्रहरति । निकुच्य कर्णी
धायति । निकुच्यकर्णि । आच्य पादौ शेते । आच्यपदि शेते । अन्ये तु ।

आच्यौ पादावस्मिञ्छयने । अतएव वचनाद् अञ्जतेर्घ्यणि नलोपं प्रतिपन्नाः ।
प्रोह्य प्रेर्य पादौ । प्रोह्यपदि हस्तिनं वाहयति ॥ मतान्तरं प्राग्बद्धेदित्यम् ।
अन्ते वासोऽस्मिन्निति । अन्तेवासि तिष्ठति । अन्तेवासी गुरोरित्यन्यएव
शब्दः । अन्ते वसति तच्छीलइति णिनन्तः । एकः पादोऽस्मिन्गमने । एक-
पदि । समानौ पादावस्मिन् । सपदि गच्छति ॥ १३७ ॥

अञ्जलिदन्तात्पाणेः कर्णाद्वाहोश्च हस्ततश्चापि ।

उभयोभध्वनिपूर्वादिज्विज्ञेयः परो गणतः ॥ १३८ ॥

उभयोभशब्दपूर्वभ्योऽञ्जलत्यादिशब्देभ्य इच् परो वेदितव्यः । उभावञ्जली
यत्र पाने । उभयाञ्जलि ॥ उभाञ्जलि पिबति । उभौ दन्तावस्मिन्खादने । उभ-
यादन्ति । उभादन्ति खादति । उभयापाणि । उभापाणि । उभयाकर्णौ । उभा-
कर्णौ शृणोति । उभयावाहु । उभावाहु प्रहरति ॥ अत्र निपातनादिजलोपः ।
प्रत्ययलोपलक्षणेनाव्ययीभावसञ्ज्ञा । यदिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपात-
नात्सिद्धम् । उभयाहस्ति । उभाहस्ति । उभौ हस्तिनौ यत्र सङ्गामादिविधाने
तदुभयाहस्तीत्यजितदेवाचार्यः । क्रियाविशेषणत्वाच्चान्यत्र न भवति । द्वौ
दण्डावस्यां शालायाम् । द्विदण्डा । द्विसुसला । केचिद्द्वौ दण्डौ यस्मिन्सङ्गामे ।
उभौ कर्णावस्य प्रासादस्य । उभाकर्णीत्यादौ क्रियाया अन्वत्राप्यन्यपदार्थं
प्रतिपन्नाः । स्वद्विवचनं विनाप्युभशब्दस्य वृत्तौ प्रयोगो गणपाठात् ॥ १३८ ॥

इति द्विदण्डादिः ॥

प्रियाकान्तामनोज्ञास्वाकल्याणीभक्तिर्दुर्भगाः ।

सचिवावामनाक्षान्ताचपलानिचितासमाः ॥ १३९ ॥

सुभगा दुहिता बाल्या वामाथ तनया तथा ।

कुक्कुटाण्डमृगक्षीरकाकशावादयो मताः ॥ १४० ॥

पुंस्त्रयनूडित्यादिना प्रियादिषूत्तरपदेषु पुंस्त्री न भवति ॥ कल्याणी
प्रिया यस्य कल्याणीप्रियः । दर्शनीयाकान्तः । भव्यामनोज्ञः । कल्याणीस्वः ।
प्रियाकल्याणीकः । वाग्देवताभक्तिः । कथं दूढभक्तिः । दूढं भक्तिरस्येति नपुं-
सकमत्र पूर्वपदम् । भोजस्तु भक्तौ च कर्मसाधनायामित्यनेन सूत्रेण भवानी-
भक्तिरित्यादि भवति भाद्रसाधनायां तु स्थिरभक्तिर्दृष्टभक्तिर्भवान्येत्यादि

भवतीत्याह । कल्याणीदुर्भंगः । प्रियासचिवः ॥ प्रियावामनः । प्रियाक्षान्तः ।
प्रियारक्षान्त इत्यपि कश्चित् । प्रियाचपलः । प्रियानिचितः । दर्शनीयासप्तः ॥१३९॥

कल्याणीसुभगः । कल्याणीदुहितृकः । कल्याणी वाल्या यस्य । कल्या-
णीबाल्यः । भोजस्तु कल्याणीबालइत्याह । प्रियावामः । कल्याणीतनयः ॥
अस्वार्थ इत्येव । कल्याणप्रिया । कल्याणमनोज्ञा । इत्यादि । भट्टे-
श्वराचार्यस्तु-

किञ्च स्वा दुर्भंगा कान्ता रक्षान्ता निचिता समा ।

सचिवा चपला भक्तिर्बाल्येति स्वादयो दश ॥

इति स्वादौ वेत्यनेन विकल्पेन पुंवद्भावं मन्यते ॥

इति प्रियादिः ॥

कुक्कुट्यादयोऽणडादिषु वेत्यनेन कुक्कुट्यादयः शब्दाः स्त्रीलिङ्गा अणडा-
दिषूत्तरपदेषु पुंवद्भा भवन्ति । कुक्कुट्या अण्डम् । कुक्कुटाण्डम् ॥ कुक्कुट्यण्डम् ।
मृगक्षीरम् । मृगीक्षीरम् । काकशावः । काकीशावः । आदिशब्दस्य व्यवस्था-
वाचित्वात् । मयूराण्डम् । मयूर्यण्डम् । काकाण्डम् । काक्यण्डम् । मृगपदम् ।
मृगीपदम् । मृगीव चपला । मृगचपला । मृगीचपला ॥ हंसगद्गदा । हंसी-
गद्गदा । इत्यादयो भवन्ति । अयं विकल्पो भोजदेवाभिप्रायेण शाकटायनस्तु
नित्यमिच्छति ॥ १४० ॥

इति कुक्कुटाण्डादिः ॥

कोटरमिश्रकसिध्रकसारिकपुरगा गणे समाख्याताः ।

अञ्जनभञ्जनकिंशुकलोहितखञ्जा नलः शाल्वः ॥१४१॥

सञ्ज्ञायां गिरिवनेऽञ्जनकोटरादेरित्यनेनैतेषां शब्दानामग्दीर्घा भवति ।
कोटराणां वनम् । कोटरावणम् । मिश्रकावणम् ॥ सिध्रकावणम् । सारिका-
वणम् । पुरगावणम् । इति कोटरादिः पञ्चको गणः ॥

अञ्जनेनोपलक्षितो गिरिः । अञ्जनागिरिः । भञ्जनस्य राज्ञो गिरिः ।
भञ्जनागिरिः । शाकटायनस्तु भाञ्जनागिरिरित्याह ॥ किंशुकागिरिः ।
लोहितवर्णो गिरिः । लोहितागिरिः । खञ्जस्य गिरिः । खञ्जागिरिः । नलस्य
गिरिः । नलागिरिः । शाल्वर्षनाम जनपदो राजानश्च । तेषां गिरिः । शाल्व
गिरिः ॥ १४१ ॥

किंशुलकशल्बपिङ्गलकुक्कुटयुक्तः शराहिवंशकुशाः ।

ऋषिकपिहनुमुनिधूमा वार्दः पद्मं शुचिमृगो वेटः ॥ १४२ ॥

किंशुलको रामा । तस्य गिरिः । किंशुलकागिरिः ॥ किंशुलकः शिला-
पुष्पमिति केचित् । शल्बानां गिरिः । शल्बागिरिः । पिङ्गलागिरिः । कुगिति
शब्दं कुर्वन्तोऽटन्तीति कुक्कुटाः । तेषां गिरिः । कुक्कुटागिरिः ॥

इत्यञ्जनादिः ॥

शराद्यनजिरादिबह्वचो मतावित्यनेन शरादीनामजिरादिवर्जितेष्व
बह्वचो मतौ सञ्ज्ञायां विषयेऽगूदीर्घो भवति । शरावती नाम नदी । अही-
वती । वंशावती । कुशावती । ऋषीवती । कपीवती । हनूमान् । वसन्तकालो
हनुमानिवागतः । इत्यादौ दीर्घत्वं विनापि सञ्ज्ञा प्रतीयते शब्दशक्तिस्वा-
भाव्यात् । हनुहनूशब्दावित्यन्ये (१) । मुनीवती । धूमावती । वार्दावानाम
पर्वतः । पद्मावती । शुचीवती । मृगावती । वेटावान् पर्वतः । आकृतिग-
णोऽयम् । तेन । भोगावती । वातावतीत्यादि ॥ १४२ ॥

इति शरादिः ॥

अजिरस्थविरौ खदिरौ मलयालङ्कारचक्रवाकाश्च ।

खपुरः शशाङ्कपुलिने हिरण्यकारण्डवकरीराः ॥ १४३ ॥

अजिरवती । स्थविरवती । खदिरवती । मलयवती । अलङ्कारवती ।
चक्रवाकवती । खानि पृणन्ति । खपुराः पूगाः सन्त्यस्यामिति । खपुरवती ।
शशाङ्कवती । पुलिनवती । हिरण्यवती । कारण्डववती । करीरवान् पर्वतः (२) ।
घातुरर्थिको मनुः । चत्वारोऽपि गणाः सञ्ज्ञायां वेदितव्याः । कोटराणां वनं
कोटरवनम् । अञ्जनस्य गिरिरञ्जनगिरिः । शरवतीतूणः ॥ १४३ ॥

इत्यजिरादिः ॥

(१) हनु हनू इति द्विरूपं शब्दद्वयमेकार्थमित्यन्ये । इति पा० ।

(२) अजिरवती, खदिरवती, कारण्डववती, हंसवती, पुनिलवती,
चक्रवाकवती । एता अपि पुरीविशेषस्य नदीविशेषस्य सञ्ज्ञा एव । वदुंमा-
नस्तु अजिरस्थविरौ इति पठित्वा काशिकाद्यपेक्षयाऽधिकं सप्तकसूरीचकारे-
त्यधिकं क्वचित् ॥

पृषोदराश्वत्थनखाः पलाशकपित्थदूणाशपिशाचदूह्याः ।

विडौजसोलूकमृगौ गभस्तिबृहस्पतिहापरकांदिशीकाः ॥ १४४ ॥

पृषोदरादीनि यद्योपदिष्टमित्यनेन पृषोदरादयः शब्दा अविहितलो-
पागमवर्णविकाराः शिष्टैः प्रयुज्यमानाः साधवो भवन्ति । पृषते(१) उदरम् ।
पृषोदरम् । पृषद् उदरे यस्य स पृषोदरो देवताविशेषः । पृषच्छब्दो घृतसं-
मिश्रदध्यादिहविष्यवृत्तिः । यद्वा । हूयमानपृषद्विधानसहचरितो ग्रन्थोऽप्यभे-
दोपचारात् पृषच्छब्दवाच्यः ॥ अश्वइव तिष्ठति अश्वत्थः । पिप्पलः । न
खनतीति नखः । पलमश्रातीति पलाशः । कपिरिव तिष्ठतीति कपित्थः ।
कप्रयस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति वा कपित्थः । कपिरिव लम्बतेऽधश्च पततीति कपि-
त्थः । रुच्छ्रेण नाश्यते निन्दितो वा नाश इति दूणाशः । दूर उत्त्वम् । उत्तर-
पदे दुत्वं च । पिशितमशित्वा चन्दतीति पिशाचः । दुष्टु ध्यायतीति दूह्यः ।
वेवेष्टीति विड् व्यापकम् ओजो यस्य । विडौजाः पाकशासनः । ऊर्ध्वौ
कर्णावस्येति । उलूकः ॥

मृदूकुर्वन्ति गच्छन्ती मृगास्तेन प्रकीर्त्तिताः ॥

गां वभस्ति दीपथतीति गभस्तिः । बृहतां पतिः बृहस्पतिः । तकार-
रस्य सकारे । द्वाभ्यां कृतत्रेताभ्यां परम् । द्वौ परौ मुख्यावत्रेत्युभयकोटिस्पृ-
क्त्वात् । द्वापरं युगं संशयश्च । कां दिशं ब्रजामीति कांदिशीकः (२) ॥ १४४ ॥

पृषोद्धानवलीवर्ददूडाभवानमन्तराः ।

परःसहस्रदूडाशपोढातस्करपोडशाः ॥ १४५ ॥

पृषत उद्धानं शुष्कम् । पृषोद्धानम् । उत्पूर्वाद्वातेष्टनप्रत्यये । उद्धानमिति
शाकटायनः । बलं वर्धयतीति बलीवर्दः । रुच्छ्रेण दभ्यते निन्दितो वा
दाभः । दूहाभः । उत्वं दुत्त्वमनुनासिकलोपश्च । पाणिनिभोजौ तु दूडभ
इत्याहतुः । वनानामन्तराणि । वनान्तराणि । वनान्तरेषु भयाः । वानमन्तरा

(१) पृषत—उदरं यस्य । पृषते हरिणस्योदरं पृषोदरम् । पृषत उदर-
निचोदरं यस्येति वा विग्रहः । पृषच्छब्दो घृतमिश्रदध्यादिहविष्यवाची तदु-
दरे यस्य स पृषोदरो देवविशेष इति यदुक्तं नानः ॥

(२) कां दिशं यातीति कां दिशीको भयद्रुतः ॥

देवाः । सहस्रात्परे परःसहस्राः । लुच्छ्रेण दाश्यते निन्दितो वा दाश इति
दूडशः । षड्भिः प्रकारैः षोडश । उत्वे टुत्वे च । तत्करोतीति तस्करः ।
षट् च दश च षोडश । षष उत्वे दस्य टुत्वे ॥ १४५ ॥

अवटकुलटे प्रायश्चित्तं परःशतधूर्जटी—

पुरुषमहिषावश्वत्थामा बिडालबलाहकौ ।

अमरवडवासीमन्ताश्च श्मशानमनीषिते—

मुसलकितवौ प्रायश्चित्तिः सृगालवनस्पती ॥१४६॥

अघागटन्त्यस्मिन्निति अवटः । कुलान्यटतीति कुलटा । प्रायस्य
पापस्य चित्तम् । प्रायश्चित्तम् । अतिचारशोधनम् । आलोचनादि । शतात्परे
परःशताः । भोजस्तु परशब्दसमानार्थं परः शब्दमाह । धूर्जङ्गा जटास्वस्य ।
धूर्जटिः । महेश्वरः । पूः शरीरम् । तत्र शेते । पुरुषः (१) । सच्यां शेते ।
सहिषः । अश्व इव तिष्ठति अश्वत्थामा द्रोणपुत्रः । यथा—
अश्वत्थामा हत इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ॥

बिलं दारयतीति बिडालः । ललोपो टुत्वं रस्य लट्वं च । यथा—
विभ्युर्बिडालेक्षणभीषणाभ्यः । वारिणो वाहकः । बलाहको मेघः । यथा समैव—
नतिमतां सधुरं कवितामृतं—ददति सन्त्रिललामवलहके ।

विदधती निखिलार्थविवेचनं—जयति कल्पलता चिरदीधितिः ॥

अमन् रौतीति अमरः । अश्वस्याम्बा । वडवा । अश्लोपे डक्यनुना-
सिकलोपश्च । सीम्नोऽन्तः । सीमन्तः । केशविन्यासः । शवानां शयनम् ।
श्मशानम् । मनसद्दृष्टम् । मनीषितम् । यथा—मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ।
यथा वा समैव—

दूरादपि रिपुलक्ष्यो मनीषितं यन्त्रयन्ति सावेगाः ।

अविधसिवेतरभूभृन्निरुद्गतयोऽपि कूलिन्यः ॥

(१) पुरुषो जीवात्मा नरो वा ॥

पुरि ब्रह्माण्डे शेते पुरुषः । अन्येषामिति दीर्घः पुरुषः । इत्थं—समैव—

श्वरस्यापीमे नाम्नी इति । श्री० श० ॥

मनस ईष्टे । मनीषी । शिनि मनसौऽन्त्याजादिलोपः । शकारस्य
 यकारः । स्तृत्यर्थदयीशामित्यनेन षष्ठी । इति शाकटायनः । मुहुः स्वनं ला-
 तीति मुसलम् । किं तवास्तीति कितवः । प्रायस्य चित्तिः । प्रायश्चित्तिः ।
 अतिचारशोधनम् । असृज्यालीयते । असृगिलति । असृगाळेढीति वा ।
 सृगालः । वनस्य पतिः । वनस्पतिः । अपुष्यो वृक्षो न्यग्रोधादिः । सर्वोऽपि
 हरितकायो वनस्पतिरिति केचित् ॥ १४६ ॥

आशीविषपुरोडाशषड्ढानिल्र्वयनीस्वराः ।

हेरम्बारग्वधावाद्यषोडहाड्वलिमन्मथाः ॥ १४७ ॥

आश्वस्य विषमिति आशीविषः । आशुविषयोर्बहुव्रीहावाशुशब्दस्य
 आशीभावः । आशिषि दंष्ट्रायां विषमस्येति वा । तथा च । शाश्वतकोशे-
 दंष्ट्राशौरनिलाशिनाम् । अजयेऽपि—

आशीरिष्टस्याशंसायां दंष्ट्रायामनिलाशिनाम् ।

आशीस्तालुगता दंष्ट्रा तथा विद्धो न जीवति ॥

तस्यां विषमस्य । आशीविषः । इत्येके । पुरो दाश्यतइति पुरोडाशः ।
 पिष्टपिण्डः । यथा । पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टं कर्तुमलन्तराम् ॥ षड्भिः प्रकरैः
 यद्वा ॥ नितरां लूयते स्वशरीराद्बहिः क्रियते सरीसृपैरिति निल्र्वयनी ।
 भुजङ्गमुक्ता त्वक् । स्वयं राजन्त इति स्वराः ॥ प्रत्यूहे रम्बते शब्दायते ।
 हेरम्बो गणपतिः । आराद् रोगान् हन्तीति आरग्वधः । आध्यायन्ति जना-
 स्तमिति आढ्यः । घणर्थे कः । यद् दन्ता अस्या षोडन् । षोडती । वाग्वाद्-
 स्यापत्यम् । अत इजि । वाड्वलिः । यूनं मनो मथ्नातीति मन्मथः ॥१४७॥

उलूखलोदूखलकुञ्जरालुग् मृणालजीमूतमयूरसिंहाः ।

शकन्धुकर्कन्धुदधित्थवृस्यो महित्थपारापतमेखलाश्च ॥१४८॥

ऊर्ध्वं सं विलं वास्यास्तीति । उलूखलम् । उदूखलम् । यत्र व्रीह्यादयः
 फुट्यन्ते । ऊर्ध्वं सं लातीति वा । उदूखलम् । कौ पृषिव्यां जीर्यतीति कुञ्जरः ।
 लुच्यतेऽपनीयत इति लुक्/ताम लोपः । यथा । प्रत्ययलुकां चानाम् । मृद-
 मालीयते । मृणालः । जीवनं जलं तस्य मूतः । पुटवन्धुः । जीमूतः । मथ्नां
 रीतीति मयूरः । हिनस्तीति सिंहः । शकस्यान्धुः । शकन्धुः । कर्कस्यान्धुः ।

कंकन्त्युः—वदरी । दग्नि तिष्ठतीति—दधित्थः । ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यामिति ।
वृषीः । मुनीनामासनम् (१) । सच्यां तिष्ठतीति सहित्थः । पारे पततीति
पारापतः । मेहनस्य खस्य भाला । मेखला ॥ १४८ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्याद् दिव् च दीर्घे पुनः परे ।

उकारोकारयोरुच्च पश्चातोर्धादिके तलुक् ॥ १४९ ॥

दिवः स्थाने दिवोऽचि स्यादिति । दिवाधीश्वरः । दिवाङ्गना ।
दिवीकसः । दीर्घोऽचि पुनर्न केवलं दिवः स्थाने दिवो भवति दिव् च
दिवीश्वरः । दिवेश्वरः । दिवूढा । दिवोढा । दिवूतिः । दिवोतिः । उका-
रोकारयोरुच्चेति । द्यूद्यानम् । दिवोद्यानम् । यथा—

उद्यद्यूद्यानवाप्यां बहुलतमतसः पङ्कपूरं विदार्य ॥ दिवोद्गतिः ।
द्यूद्गतिः । द्यूहा । दिवूहा । दिवोहा । उकारे रूपत्रयम् ॥ पश्चातोर्धादिके
तलुक् । पश्चाच्छब्दस्यार्धादावुत्तरपदेऽन्त्यतकारस्य लुभ्रभवति । पश्चार्धम् ।
पश्चिमाधमित्यर्थः । यथा—

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।

पश्चानुपूर्वी । पश्चाभिमुखः । पश्चिमाभिमुखइत्यर्थः । आदिग्रहणात् ॥
कलिं विन्दति । कलविद्धः । कृतकेन शलतीति ककलाशः (२) । ऊरु अश्रुते ।
नारायणस्योरुप्रभवत्वात् । उर्वशी ॥ तथा च—

ऊरुद्गवा नरसखस्य मुनेः सुरस्त्री । यथा—

दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं—भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

वभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन—श्रियाधिकां तां प्रति मेनका चन ॥

धीत्करोति खलं च भवति । चिखलः । द्वौ प्रवेशनिर्गमौ रातीति
द्वारम् । इत्यादयो द्रष्टव्याः । अत्र च—

येषामुणादिशास्त्रेण व्युत्पत्तिर्न प्रकल्प्यते ।

द्वित्रादिपदसंपर्कात्सा तेषां स्यान्निरुक्तितः ॥ १ ॥

समासशेषभूतं स्यान्निरुक्तपदसाधनम् ।

द्वित्रादिपदसंपर्कालोपागमविकारजम् ॥ २ ॥

(१) बृहन्तोऽस्यां सीदन्त्युपविशन्तीति वृषी ऋषीणामासनम् । इति पा०।
(२) ककं शिरोग्रीवं लासयति ककलासः । ककिलास इत्यपि पाठः क्वचित् ॥

उणादिशास्त्रे सयूरसहिषप्रभृतीनां व्युत्पादितानामपि पुनरत्र व्युत्पा-
दनसनेकधापि सञ्ज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तिर्भवतीति प्रदर्शनार्थम् ॥ १४९ ॥

इति पृषोदरादिः ॥

पारस्करो देशविशेषवर्ती करस्करो राजतरौ गिरौ च ।

नद्यां रथस्पा प्रमितौ तु किष्कुः प्रतिष्कशः प्रष्टसहायदूते १५०

पारस्करादयः शब्दाः सषान्तपूर्वपदाः पारस्करादयो नाञ्जीत्यनेन सा-
प्तो वेदितव्याः । देशविशेषादिष्वर्थेषु । पारं करोतीति पारस्करो देशः ।
पारस्करं नाम आनर्तेषु जनपदे नगरमित्येके । अन्यत्र । पारकरः । करं
करोतीति करस्करः (१) । राजवृक्षो गिरिश्च । रथं पाति पिबतीति वा । रथ-
स्पा नाम नदी । रथपाण्य । किं करोतीति करोतेर्ङुप्रत्यये किमो सकारस्य
पादेशे च । किष्कुः । प्रमाणं हस्तो वितस्तिर्वा । प्रतिकशतीति प्रतिष्कशः ।
अग्रेसरः सहायो दूतो वा । प्रतिगन्तर्येषुऽपि कञ्चिन्मन्यते ।

ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

अतोऽन्यत्र । प्रतिगतः कशाम् । प्रतिकशोऽश्वः ॥ १५० ॥

स्तः प्रस्कर्णवहरिश्चन्द्रावृषावाश्रय्यमद्भुते ।

वर्चस्केऽवस्करो ज्ञेयो रथाङ्गे स्यादपस्करः ॥ १५१ ॥

प्रकृष्टः कण्वः । प्रस्कण्वः । ऋषिः । हरिश्चन्द्रोऽस्येति हरिश्चन्द्रो नाम
ऋषिः । कञ्चिद् राजन्यप्याह । आर्चयत इति । आश्चर्य्यम्—अद्भुतम् । अन्यत्र ।
आचर्यं व्रतम् । अवकीर्यत इति । अवस्करः । वर्चस्कम् । अन्नमलमित्यर्थः ।
अन्नमलविसर्जनदेशोऽपि तत्सम्बन्धाद् अवस्करः । अन्यो यः कञ्चिदवकीर्यते
सोऽवस्करः ॥ अपकीर्यत इति अपस्करो रथावयवः । अपकरोऽन्यः ॥ १५१ ॥

कास्तीराजस्तुन्दारकथानि नगरे गिरौ तु किष्किन्धैः ।

मस्करिमस्करकारस्करास्तु मुनिवेषुवृक्षेषु ॥ १५२ ॥

अल्पं तीरं कास्तीरम् । अजस्य तुन्दम् । अजस्तुन्दम् । आहूताः
कथा अस्मिन्निति आस्कर्यं नाम नगरम् । अन्यत्र कातीरम् । अजतुन्दम् ।
आकथम् । किंकिं दधातीति किष्किन्धैः पर्वतः । साकरणशीलः । मस्करी

(१) कारस्करोराजवृक्षो गिरिश्चेति पाठान्तरम् ।

परिव्राजकः । सद्येवमाह । मा कृषत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥ साक्रि-
यते, प्रतिविध्यतेऽनेनेति सस्करो दण्डः । येन हस्तिनः शमं नीयन्ते दस्यन्ते
स वेणुर्मस्कर इत्यन्ये । कारं करोतीति कारस्करः । वृक्षः ॥ १५२ ॥

आस्पदं स्यात्प्रतिष्ठायां क्रियाभीक्ष्येऽपरस्पराः ।

आयुधे किष्कुरुः प्रोक्तः स्यात्कुस्तुम्बुरुषुषधे ॥ १५३ ॥

यूजितं पदम् । आस्पदम् । अन्यत्र । आ ईषत् पदम् । आपदम् । अपरे
च परे च । अपरस्पराः सार्धां व्रजन्ति । सातत्येन यान्तीत्यर्थः । कस्य कुरुः ।
किष्कुरुः । आयुधम् । कुत्सितं तुम्बुरु । कुस्तुम्बुरुः । धान्यकम् । यथाक-
थञ्चिद्विग्रहः । कुस्तुम्बुरोः फलानि कुस्तुम्बुरुणि ॥ १५३ ॥

कन्दरा पृश्च किष्किन्धा कृतान्नमथ शष्कुली ।

गोष्पदं स्यात्प्रमाणादौ विकिरो विष्किरः स्वगे ॥ १५४ ॥

किंकिं दधातीति किष्किन्धा । गुहा नगरी च । शष्कुली । भक्ष्यवि-
शेषः । गवां पदम् । गोष्पदम् । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । अत्र गोपदमन्यस्ये-
यत्तां परिच्छेत्तुमुपादीयमानं प्रमाणं भवति । आदिग्रहणात् सेवितासेवित
परिग्रहः । तत्र सेवितो गोष्पदो देशः । यत्र गावः पद्यन्ते स गोभिः सेवितो
ग्रामसमीपादिदेश उच्यते ॥

असेविते । अगोष्पदेश्वरशयेषु विश्वासमुपजग्मिवान् ॥

विकिरति चञ्चा विक्षिपतीति विकिरो विष्किरश्च पक्षी । उभयोरु-
पादानं विकल्पितसकारप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥ १५४ ॥

इति पारस्करादिः ॥

नभ्राणागनपान्नमेरुनकुला नासत्यनक्रौ तथा—

नाराचो नखनान्तरीयकयुतौ नक्षत्रनाकाविमौ ॥

नारङ्गश्च नपुंसकेन कलितः स्यान्नाचिकेतस्तथा—

नग्नो नास्तिकनापितावपि नभो ज्ञेयो नवेदा गणे ॥ १५५ ॥

नभ्राडादिषु शब्देषु नभ्राडादिषु नऽप्रकृत्येत्यनेन नऽप्रकृत्या तिष्ठति ।
न आगतइति । नभ्राट् । क्विबन्तः । न अगः । नागः । न पातीति नपात् ।

शत्रन्तः । न मीयतेऽसाविति नमेरुः । गणा नमेरुप्रसवावतंसाः । नास्य कुल-
मस्तीति नकुलः । सत्सु साधुः । सत्यः । न असत्यः । नासत्यः । नअसत्याः ।
नासत्याः साधवः । केचित्तु । न अस्यतः साधून् । नासत्यावश्विनीकुमारावि-
त्याहुः । न क्रामति नक्रः । न अरमञ्चति नाराचः । यथा समैव क्रियागुप्तके-

उद्यत्तीव्रानङ्गनाराचविदुः—स्वप्राणेश्यो वल्लभं त्वामद्रष्ट्वा ।

वेगादेषा चक्रवाकी वराकी—तीरात्तीरे प्रातरैव प्रयाति ॥

नास्य खमस्तीति नखः । नखरो गन्धद्रव्यं च । अनन्तरेण भवतीति
नान्तरीयकम् ॥ न क्षीयते न क्षरति वा । नक्षत्रम् । त्रन्यत्वम् अन्त्यलोपो वा
निपातनात् ॥ नास्त्यस्मिन्नकं दुःखमिति नाकः । न अविद्यमानो विरिञ्ची
यत्र वा । न अरं गच्छति स्वयमिति नारङ्गः । न स्त्री न पुमान् नपुंसकः ।
अतएव निपातनात् स्त्रीपुंसयोः पुंसक आदेशः । न न धिकेत्ति नाधिकेतो
नाम राजा । अस्मादेव निपातनात् कि कितञ्चान इत्यस्माच् शप्रत्ययो गुण-
श्च भवति । न विद्यन्ते ग्नाः स्त्रियश्छन्दासि वा यस्य । नरगः । नास्तीति
मतिरस्य । नास्तिकः(१) । न आप्यतेऽसाविति नापितः । न वमस्ति । नमः ।
न वेत्ति । नवेदाः । असुनि ॥

आकृतिगणत्वात् । न विद्यते भागोऽस्य नभागः । पदभ्यां न गच्छति ।
पन्नगः । न नन्दति अधूमिति ननान्दा । तनुं न पातयति देहधर्तृत्वात् ।
तनूनपात् । इत्यादयो द्रष्टव्याः । अयं च गणश्चन्द्रदुर्गाद्यभिप्रायेण ॥१५५॥

इति नभ्राडादिः ॥

पक्षज्योतिर्जनपदपत्नीकरमानबन्धुगन्धाः स्युः ।

देशो रात्रिः पिण्डो नाभिः कुक्षिस्तथा वेणी ॥१५६॥

समानस्य पक्षादिष्वित्यनेन समानस्य सभावो भवति । पक्षस्तु समानः ।
पक्षोऽस्येति वा । सपक्षः । सज्योतिः । सजनपदः । समानः पतिरस्याः ।
सपत्नी । सकरः समानं मानं यस्य समानः सबन्धुः ॥

सागन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानाम् ॥

सदेशः । सरात्रिः । सपिण्डः । सनाभिः ।

भूयुग्मस्य सनाभिर्नमधनुजयोर्त्स्तास्मितस्याञ्जलः ॥

(१) नास्ति परलोकमतिरस्येति पाठान्तरम् ।

सकुक्षिः । सवेणी । कश्चिन्नोहितशब्दमप्यधीते । तीर्थशब्दस्तु न पठितो मत्तान्तरस्याभ्युपगतत्वात् ॥१५६॥ इति पक्षादिः ॥

रूपं वर्णो नामस्थाने जातीयधर्मवचनानि ।

गोत्रं वयोऽपि लक्ष्यं चन्द्रादिमते तु रूपादौ ॥१५७॥

रूपादिब्रूत्तरपदेषु रूपादौ वेत्यनेन समानस्य सभावो वा भवति ॥ समानं रूपं सरूपम् । समानं रूपं यस्य वा । सरूपः । समानरूपः । एवं सवर्णः । समानवर्णः । सनाम । सनामा । सस्थानम् । सस्थानः । समान्ता जातिरस्येति जातेरीय इतीयप्रत्यये । सजातीयः । समानजातीयः । सधर्मा । सधर्मः । समानधर्मः । समानधर्मा ।

सत्पत्स्यतेऽस्ति सम कोऽपि समानधर्मा ।

कालोच्चयं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

सवचनम् । सवचनः ॥ सगोत्रम् । सगोत्रः ॥ सवयः । सवयाः ।

आदिग्रहणाद् भोजादेः परिग्रहः । शाकटायनवामनाचार्यौ तु सभावं नित्यं सामान्येनाहतुः ॥ १५७ ॥ इति रूपादिः ॥

सुषामदुःषामनिषेधदुष्टवो दुःषन्धिदुःषेधसुषेधसुष्टवः ।

नौषेचिकादुन्दुभिषेचनान्तिपन्निःषामनिःषन्धिसुषन्ध्यपष्टवः ॥१५८॥

सुषामादीनां प्राग्वत् ष इत्यनेन सुषामादीनां सकारस्य षत्वं भवति । शोभनं साम प्रियवचनं यस्यः । सा सुषाम्णी यथा—भट्टिकावये ।

सुषाम्णीं सर्वतेजः सुतन्वीं ज्योतिष्टमं शुभाम् ।

निष्टपन्तीनिवात्मानं ज्योतिःसात्कुर्वतीं वनम् ॥

शोभनं साम । सुषाम् । शोभनं सामास्येति वा सुषामा । ब्राह्मणः सौम्यो दुष्टं साम । दुःषाम् । दुष्टं सामास्येति वा । दुःषामा । नितरां सेधः । निषेधः । दुष्टु निन्दितम् । सुजूसूसास्तुस्तुमस्यासेनसेधतिसिचसञ्जस्व-ज्जामित्यनेनैव दुष्टुशब्दस्य षत्वे सिद्ध इह पाठः षत्वस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन सुस्थितम् । दुःस्थितमिति सिद्धम् । यदा तु दुःशब्दो निन्दायामनुपस-र्गस्तदा विधानार्थम् । दुष्टः सन्धिः । दुःषन्धिः । दुष्टः सन्धिरस्येति वा । दुःषन्धिः । निन्दितः सेधः । दुष्टः सेधोऽस्येति वा । दुःषेधः । शोभनः सेधः शोभनः सेधोऽस्येति वा । सुषेधः । सुष्टु शोभनम् । सिञ्चतीति सेचिका ।

नाथः सेचिका । नौषेचिका । काचित्स्त्री । वामनस्तु । नाथं स्यति । नौषा ।
 नौषिकेत्याह (१)॥ अपरे तु नौषेचनमिति टनान्तं पठन्ति । पिचक्षरण इत्यस्य
 टनप्रत्यये । सेचनम् । दुन्दुभ्याः सेचनं दुन्दुभिसेचनम् । विद्युत्तन्तुसन्ताने ।
 केवृषेवृइत्यस्य वा टनप्रत्यये । सेवनम् । दुन्दुभेः सेवनं दुन्दुभिषेवणमिति
 शाकटायनः । अन्तिके सीदति । अन्तिषत् । कादेर्वहुलमित्यनेन कलोपः ।
 साम्नो निर्गतः । निर्गतं सामास्येति वा । निःपामा । निर्गतः सन्धिः । नि-
 र्गतः सन्धिरस्येति वा । निःषन्धिः । शोभनः सन्धिः । शोभनः सन्धिरस्येति
 वा । सुषन्धिः । यथा त्रिभुवनमाणिक्यचरिते—

सुवृत्तमप्युज्ज्वलवर्णरूपं सुषन्धिसूरुद्वयसर्गवन्धसू ।

विधाय तस्याः स कविः पुराणो रुरोध वाचः प्रसरं कवीनाम् ॥

अपतिष्ठतीति । अपष्टुरङ्कुशः प्रतिकूलं च ॥१५८॥

परमेष्ठी निःषेधः सव्येष्ठातामतश्च सव्येष्ठा ।

सुषमा सुषीमदिविषट्प्रतिष्णिकागौरिपक्थाश्च ॥१५९॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । पितामहः । निर्गतः सेधः निर्गतः
 सेधोऽस्येति वा । निःषेधः । सव्ये स्थाने तिष्ठतीति सव्येष्ठाता । सारथिः ।
 सव्ये तिष्ठतीति सव्येष्ठा । सव्यादेश्चोणादिरूढात्परेत्यनेन ऋप्रत्ययः । कश्चिद्
 अकारान्तमपि दर्शयति । सुष्ठु समा । सुषमा । प्रकृष्टा कान्तिः । शोभना
 सीमा यस्य । सुषीमो नागः । दिधि सीदन्ति । दिविपदा देवाः । हलतः
 सप्तम्या इत्यनेन सप्तम्या अलुक् । प्रतिस्तान्त्यस्यामिति प्रतिष्णिका । द्वीशी ।
 गौर्याःसकधीव सकथ्यस्येति गौरिपक्थः(२)। डगाट्त्वे च ह्रस्वञ् बहुलमित्यनेन
 ह्रस्वत्वे कस्यचिदिदं नाम ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन जलापाहम् । भीरुष्ठानम् । अग्निष्टुत् ।
 इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ १५९ ॥

इति सुषामादिः ॥

(१) नाथः सेचनं नौषेचनम् । बर्हमानस्तु नौषेचिकां पवाठ । अन्ये
 पुनर्नाथं स्यतीति नौषिका क्षेपणीदण्डइत्याहुः ।

(२) गौरपक्थः । कस्यचिन्मुनेः सञ्ज्ञेति ॥

गिरेर्नदी नखो नद्धो नितम्बो वक्रतो नदी ।

नितम्बस्तूर्यमाणस्तु माषो नार्गयणावपि ॥१६०॥

गिरिनद्यादीनामित्यनेन गिरिनद्यादीनामुत्तरपदनकारस्य णत्वं वा भवति । गिरेर्नदी । गिरिनदी । गिरिणदी । एवं गिरिणखः । गिरिनखः । गिरिणा गिरौ वा नद्धः । गिरिणद्धः । गिरिनद्धः । गिरिनितम्बः । गिरिणितम्बः । वक्रनदी । वक्रणदी । वक्रो नितम्बो यस्याः । वक्रनितम्बा । वक्रणितम्बा । तूर्यस्य मानमिव मानस्य । तूर्यमाणः । तूर्यमानः । माषेणोनः । माषोनः । माषोणः । ऋचामयनम् । ऋगयनम् । ऋगयनस्य वोद्वाऽध्येता वा वेत्त्यधीत इत्यनेनाणि । अथवा । ऋगयनस्य व्याख्यानं तत्र भवो वा । ऋगयनेभ्योऽणित्यणि । आर्गयणम् । आर्गयनम् । गिरिनद्यादयः प्रयोगतो-
ज्जुसर्त्तव्याः ॥ १६० ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥

क्षुभ्नात्प्रू नन्दननर्त्तननृत्तमननिवासनृत्तानि ।

नन्दी निवेशनगरे गहनाग्नी सर्वनामनटौ ॥१६१॥

क्षुभ्नादीनां शब्दानां नकारस्य न क्षुभ्नादेरित्यनेन णत्वं न भवति । क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति । क्षुभ्नन् । क्षुभ्नानः । क्षुभ्नता । यथा । भट्टिकाव्ये—

रोषभीममुखेनैवं क्षुभ्नतोक्ते प्रवंगमः ।

प्रोचे सानुनयं वाक्ष्यं रावणं स्वार्थसिद्धये ॥

क्षुभ्नता कलुषीभवतेत्यर्थः । त्प्रोति । त्प्रुतः । त्पुवन्ति । त्प्रु । इत्यतएव ~~गणपाठाच्छुनुः~~ । हरेर्नन्दनम् । हरिनन्दनम् । इन्द्रोद्यानम् । परितो नर्त्तनम् । परिनर्त्तनम् । नृत्तप्रयोगः । नुर्त्तनम् । नृत्तमनम् । नृत्तमनो नाम कश्चिद्यस्य नान्मनिः पुत्रः । स्वरूपपदमेतत् । केचित्तु नृत्तमयति । नृत्तम इत्युदाहरन्ति । शराणां निवासः । शरनिवासी देशः । परितो नृत्तम् । परि-
नृत्तम् । कुमारानन्दयतीत्येवं शीलः । कुमारनन्दी । शराणां निवेशः । शरनि-
वेशः । तूणीरः । हरिनगरम् । परितो गहनम् पद्मिगहनम् । शबराणामग्निः । शबराग्निः । हरिः शक्रस्तस्याग्निः । हर्यग्निः । विद्युत् । सर्वेषां नाम । सर्वनाम । सूत्रप्रधानो नटः । सूत्रनटः । परिनटो नाम कश्चिद्धिप्रः ॥ १६१ ॥

ज्ञेयौ निवेशनानूपौ नदनो नरवाहनः ।
स्वर्भानुर्नदनयो च क्षुभ्नादौ स्यान्नृतेर्यङि ॥१६२॥

शराणां निवेशनम् । शरनिवेशनम् । शरधिः । अनूपान्निष्क्रान्तः ।
निरनूपः । दर्भानूपं नाम स्यानम् । भेर्या नदनमिष नदनं शब्दनमस्य ।
भेरी नदनो नाम कश्चित् । नरो वाहनमस्य नरवाहनः । वाहणं वाह्यादि-
त्यनेन नरस्यावाह्यासत्त्वं नास्ति । प्राक्स्याद्यन्तेऽपूनामित्यनेन न प्राप्तिः ।
स्वर्भानुः सैहिकेयः । गयनगन्यादेरित्यनेन गत्वप्राप्तिः । केचिद् अन्तःपूर्वप-
दात्सञ्ज्ञायामित्यनेन गत्वमिच्छन्ति । चारवो नदा यस्मिन् ग्रामे नगरे वा स
घारुनदः । सुराणां नदी । सुरनदी । नृतेर्नकारस्य यङि परे गत्वं न भवति ।
नरीनृत्यते । नर्नर्त्ति । नरिनर्त्ति । नरीनर्त्ति । नर्नृतीति । यङ्ङीति किम् ।
हरिरिव नृत्यतीति । हरिणर्त्ती नाम कश्चित् ॥

अग्न्यादिक्षुभ्नाद्योरेकत्वं प्रतिपन्नाः । सामान्येन विशेषामावात् ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेन चतुर्हायनं कर्मेत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ १६२ ॥

इति क्षुभ्नादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्द्धमानविरचितस्वीयगणरत्नसहोदधि-
ग्रन्थवृत्तौ समासप्रक्रियानिर्णयो नाम द्वितीयोऽध्यायः
समाप्तः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ब्रह्मा कलापितैतलिशिलालिलाङ्गलिशिखण्डजाजलिनः ।

सूकरसद्मा कुथुमी सुपर्वणा पीठसर्पा च ॥१६३॥

ब्रह्मादीनामित्यनेन ब्रह्मन्त्रित्येवसादीनामेवाणि परेऽन्त्याजादेर्लुग्भव-
ति । ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मो नारदः । ब्रह्मण इदम् । ब्राह्मसस्त्रम् । ब्राह्मो
मन्त्रः । ब्राह्मणोपधिः । शाकटायनादयस्तु जातावभिधेयायामनपत्य एवाण्य-
न्त्याजादेर्लुचमिच्छन्ति नापत्ये । तेन ब्रह्मणोऽपत्यम् । ब्राह्मणः । कलापिना-
प्रोक्तमधीयानाः । कालापाः । तैतली । आचार्य्यः । तत्कृतो ग्रन्थोपि तच्छ-
वदेनोच्यते । तमधीयते तैतलाः । एवं लाङ्गलाः । जाजलाः । शिलालिनइमे
शैलालाः । एवं शैखण्डाः । सौकरसद्माः । कौथुमाः । सौपर्वाः । पैठसर्पाः ॥

चशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् तेन सा ब्रह्मचाराः । दाण्डम् । चाक्रम्
इत्यादयो भवन्ति ॥१६३॥ इति ब्रह्मादिः ॥

अनुशतिकपरस्त्रीसर्वलोकासिंहत्याः—

कुरुकतशतकुम्भागारवेएवस्यहत्याः ।

अनुरहदनुहोडावस्यहेतीहलोकाव्-

अभिगमपरलोकौ सर्वभूमिप्रयोगौ ॥१६४॥

परस्य चानुशतिकादीनामित्यनेनानुशतिकादीनामेव शब्दानां परपदस्य
पूर्वपदस्याचामादेरचः स्थानेऽणादौ ङिति पर आरैज् भवति । शतेन क्रीतः ।
शतिकः । अनुगतः शतिकेन । अनुशतिकः । तस्येदम् । आनुशतिकम् ।
परस्य स्त्री । परस्त्री । तस्या अपत्यम् । पारस्त्रैण्यः । सर्वलोके विदितः ।
सार्वलौकिकः । यथा—भट्टिकाव्ये ।

भवन्तं कार्तवीर्यो यो हीनसन्धिसचीकरत् ।

जिगाय तस्य हन्तारं स रामः सार्वलौकिकम् ॥

आसिंहत्यायां भवम् । आसिहात्यम् । कुरुकतस्यापत्यम् । कौरुकात्यः ।
शतकुम्भो नाम पर्वतः । तत्र भवं शतकौम्भं सुवर्णम् । केचिच्चाद्रूष्यव्याकरणा
लक्ष्यमेव केवलमनुसरन्तः शतकुम्भमित्याहुः । अतएव भोजः शतकुम्भस्य

विकारः शातकौस्ममित्याह । अगारवेणूनासिदम् । आगारवैणवम् । वामन-
स्त्वङ्गारवेणोरपत्यम् । आङ्गारवैणवमित्याह (१) । अधेनुशब्दमपि केचित्प-
ठन्ति (२) । अस्यहत्याशब्दोऽस्मिन्नस्तीति विमुक्तादित्वादणि । आस्यहात्यः ।
भोजस्त्वस्यहत्यशब्दं पठति । असिहत्य इत्यन्यः ॥ अनुरहतोऽपत्यम् । आनु-
राहतिः । अनुहोडः शकटविशेषः । तेन चरति । आनुहौडिकः । अस्यहेतिः
प्रहरणमस्य । आस्यहैतिकः । गणपाठसामर्थ्यात्पदसमुदायादपि ठण् विभक्तौ-
श्चालुक् । अस्यहेत्विति केचित् । इह लोके भवम् । ऐहलौकिकम् । अयं लोकः,
इहलोकः । प्रथमान्तादपि हप्रत्ययोऽस्मादेव गणपाठाद्व्यधिकरणसमाप्ती वा ।
अभिंगममर्हति । आभिगामिकः । परलोके भवम् । पारलौकिकम् । सर्वभूम्यां
विदितः सार्वभौमः । प्रयोगमर्हति प्रयोगे भवं वा । प्रायोगिकम् । वामनस्तु
संयोगं प्रायोगिकमित्याह ॥ १६४ ॥

सुखशयनसर्वपुरुपावनुसंवत्सरयुतानुसंवरणम् ।

सूत्रनडचतुर्विद्याकुरुपञ्चालाधिदेवाश्च ॥ १६५ ॥

सुखशयनं पृच्छन्ति । सौखशयनिकाः । यथा—

भृग्वादीननुगृह्णन्तं सौखशयनिकानृषीन् ।

सर्वपुरुपाणामिदम् । सार्वपौरुपम् । अनुसंवत्सरं दीयते । आनुसांव-
त्सरिकम् । कालात्कार्यं च भवदित्यतिदेशात् । कथाकालाद्वृजिति ठञ् । अ-
नुसंवरणेन दीयते आनुसांवरणम् । व्युष्टादित्वाद्दण् । सूत्रप्रधानो नडः सूत्र-
नडः । तस्यापत्यं सूत्रनाडिः । कश्चित् सूत्रनट इत्याह । चतस्र एव विद्याः ।
घातुर्वैद्यम् । कुरुपश्च पञ्चालाश्च तेषु भवः । कौरुपाञ्चालः । बहुत्व इत्यनेना-
कञ् न भवति तत्र देशव्यक्तेर्विवक्षितत्वात् । अत्र तु देशसमुदायः । देवम-
धिकृत्य भवम् । आधिदैविकं दुःखम् ॥ १६५ ॥

वध्योगोदकशुद्धौ पुष्करसत्सङ्क्रमाधिभूताः स्युः ।

प्रतिभूरजांतशत्रुः परिमण्डलराजपुरुषौ च ॥ १६६ ॥

• (१) अङ्गारवेणुवंशजातिविशेषः । आङ्गारवैणवं पात्रविशेषः ।

(२) केचित्तु—अगारधेनुशब्दमत्राधीयाना अगारधेनोरपत्यमागारधेनवो
यत्स एतमाहुः ।

(३) वध्योगस्य ऋषेरपत्यं विदादित्वादिणि । वाध्यौगः । उदकशुद्ध-
स्यापत्यम् । औदकशौद्धिः । पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः । सङ्क्रमम-
हन्ति । साङ्क्रामिकाः ।

तिलाश्चम्पकसम्पर्कात्प्राप्नुवन्त्यधिवासताम् ।

रसो न भक्ष्यस्तद्गन्धः सर्वे साङ्क्रामिका गुणाः ॥

यथा वानर्घ्यराघवे । कश्चित्साङ्क्रामिकोऽपि विशेषो नैसर्गिकमति-
शीते । अधिभूते भवम् । आधिभौतिकं सुखम् । प्रतिभुवो भावः कर्म वा ।
प्रातिभांष्यम् । अजातशत्रोरियम् । अजातशात्रवी । यथा—

उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरमाजातशात्रवीम् ।

परिमण्डलस्य भावः कर्म वा । पारिमाण्डल्यम् । राजपुरुषस्य भावः
कर्म वा । राजपौरुष्यम् ॥१६६॥

एषोऽपि स्यात्सर्ववेदः सहएयो द्वारस्वः श्वोव्यल्क-
सस्वस्तयः स्वः । स्वग्रामश्वस्वादुमृद्द्वारपालाः श्वादंष्ट्रा
स्वाध्याययुक्तः स्वरश्च ॥१६७॥

एषोऽपीति न केवलं प्रतिभूपरिमण्डलराजपुरुषशब्दा रयडन्ता एवात्र
गणं द्रष्टव्याः । सर्ववेदशब्दोऽपीति । सहयय इति रयटा रयेन च सह वर्त्तत
इत्यर्थः । सर्ववेदाएव । सार्ववेद्यम् । रयइति किम् । प्रातिभवम् । पाणिम-
ण्डलम् । राजपुरुषायणिः । सार्ववेदिकम् । आकृतिगणश्चायम् । तेन वैतुलीक्यं
मानैषादिरित्यादयो भवन्ति । इत्यनुशतिकादिः ॥

द्वार इति द्वारादेरित्यनेन द्वारादीनां शब्दानां यकारवकाराभ्यामुत्तर-
स्याचामा ~~ः~~ स्थान आरिज् न भवति । तयोस्तु खोष्ट्रिज् भवति ॥ द्वारे नि-
युक्तः । दौवारिकः । स्वर्भवः । सौवः । श्वो भवम् । शौवस्तिकम् । व्यल्क-
सेऽत्यन्ताधनभक्ष्ये भवः । वैयल्कसो व्याधिः । यद्वा । व्यल्कसो नाम देशो
ग्रामादिर्वा । स्वस्तीत्याह । सौवस्तिकः । स्वस्येदम् । सौवम् । स्वग्रामे
भवः । सौवग्रामिकः । शुनो विकारः । शौवनं नांसम् । शौवः सङ्कोचः ।

(३) उं शंभुं गच्छत्यभियाति—उगः कन्दर्पः । वध्यो । निग्राह्य उगो
येन स वध्यो गो नामर्षिरित्यधिकं क्वचित् ॥

स्वादुमृदइदम् । सौवादुमृदम् । कच्छादिदर्शनादण् । स्वाद्वी चासौ मृच्च सास्मि-
न्देशेऽस्तीति । सौवादुमृदो देशः । पाणिन्यादयस्तु सौवादुमृदवमित्याहुः ।
द्वारपालस्यापत्यम् । दौवारपालिः । केचिद् द्वारपालशब्दं रेवत्यादिध्वधीया-
ना दौवारपालिक इत्युदाहरन्ति । श्वादंष्ट्रायां भवः । शौषादंष्ट्रो मणिः ।
शुनोदन्तादाविति दीर्घत्वम् । स्वाध्यायेन चरति । सौवाध्यायिकः । स्वरस-
धिकृत्य कृतो ग्रन्थः । सौवरः । द्वारपालादीनामुपादानं सुसार्थम् । यतो
द्वारादेः केवलस्य तदादेश्च परिग्रहः । आकृतिगणोऽयम् । तेन स्फ्यो यज्ञायुर्ध
तेन कृतः । स्फैयकृतो नामर्षिः । स्फयकृदित्यपि सङ्गृहीतः ॥ १६७ ॥

इति द्वारादिः ॥

स्वागतस्वध्वरव्यङ्गा व्यवहारो व्यडस्तथा ।

व्यायामस्वपतिस्वङ्गस्वजनाश्चात्र कीर्तिताः ॥ १६८ ॥

पदान्तरयोः स्वागतादेष्टैव इत्यनेन स्वागतादिशब्दानां टैजागमो न
भवति ॥ स्वागतमित्याह । स्वागतिकः । शोभनोऽध्वरः स्वध्वरः । स्वध्वरेण
चरति । स्वाध्वरिकः । व्यक्तान्यङ्गानि यस्यासौ व्यङ्गः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः ।
व्यवहारेण चरति । व्यावहारिकः । व्यङ्गो नामर्षिः । तस्यापत्यं व्याङ्गिः ।
व्यायामः प्रयोजनमस्य व्यायामिकः । स्वपतौ साधुः । स्वापतेयः । स्वङ्गस्यापत्यं
स्वाङ्गिः । स्वजनात्प्रयोजनमस्यं । स्वाजनिकः । येषां टैजागमो न दृश्यते तेऽत्र
द्रष्टव्याः ॥ १६८ ॥ इति स्वागतादिः ॥

पैलौदञ्ची राहवी रावणिश्च दैवस्थानी राणिराहक्षिती च ।
ऋदभृजिः सात्यकिश्चौदमेधिः सात्यंकाभिः पैङ्गलोदायनिश्च १६९

पैलाद्यविप्रतौरवल्यादिरित्यनेन पैलादेर्विहितस्यार्पत्यप्रत्ययस्य श्लुग्
भवति । पीलाया अपत्यं पैलः । पीलामशङ्काद्वेत्यण् । पैलस्यापत्यमिति द्वार-
चोऽण इति फिञ् तस्य श्लुक् । पैलः पिता । पैलः पुत्रः । उदञ्चोऽपत्यम् ।
बाह्वादित्वादिञ् । ऋदञ्चिः पिता । ऋदञ्चिः पुत्रः । राहौरत्यम् । राहविः
पिता । राहविः पुत्रः । रवणस्यापत्यम् । रावणिः पिता । रावणिः पुत्रः ।
दैवस्थानस्यापत्यम् । दैवस्थानिः पिता । दैवस्थानिः पुत्रः । रणस्यापत्यं राणिः
पिता । राणिः पुत्रः । रहेण क्षिती हिंसितो रहक्षितः । तस्यापत्यम् ।

राहस्रितिः पिता । राहस्रितिः पुत्रः । उदके भृज्जतीति । मूलविभुजादि-
त्वारके । उदभृज्जः । तस्यापत्यम् । औदभृज्जिः पिता । औदभृज्जिः पुत्रः ।
सत्यएव सत्यकः । तस्यापत्यं सात्यकिः पिता । सात्यकिः पुत्रः । उदमेघस्या-
पत्यम्—औदमेघिः पिता । औदमेघिः पुत्रः । सत्ये कामोऽस्य सत्यंकामः ।
अतएव निपातनान्मुक् । सत्यमिति निपातो वा शपथपर्यायः । तस्यापत्यं
सात्यंकामिः पिता । सात्यंकामिः पुत्रः । पिङ्गलोदायनस्यापत्यं पैङ्गलोदायनिः
पिता । पैङ्गलोदायनिः पुत्रः । शाकटायनस्तु पैङ्गलोदयनिरित्याह ॥ १६९ ॥

शालङ्क्यौदकशुद्धी भौलिङ्ग्यौदव्रजी तथौदन्यिः ।

औद्वाहमानियुक्तौदमज्जिरपि चौजिहानिः स्यात् ॥ १७० ॥

शालङ्कोरपत्यम् । शालङ्किः पिता । शालङ्किः पुत्रः । उदकशुद्धस्याप-
त्यम् । औदकशुद्धिः पिता । औदकशुद्धिः पुत्रः । औदशुद्धिरिति भोजः ।
भौलिङ्गस्यापत्यम् । भौलिङ्गिः पिता । भौलिङ्गिः पुत्रः । उदव्रजस्यापत्यम् ।
औदव्रजिः पिता । औदव्रजिः पुत्रः । उदन्यस्यापत्यम् । औदन्यिः पिता ।
औदन्यिः पुत्रः । तिकादिषु पठ्यमानस्याप्यस्यातएव पाठात् अफिज् विज्ञायते ।
तेन रूपद्वयम् । औदन्यिः । औदन्यायनिः । उद्वाहमानस्यापत्यम् । औद्वाह-
मानिः पिता । औद्वाहमानिः पुत्रः । उदमज्जस्यापत्यम् औदमज्जिः पिता ।
औदमज्जिः पुत्रः । उज्जिहानस्यापत्यम् । औज्जिहानिः पिता । औज्जि-
हानिः पुत्रः । कश्चिद् औज्जिहानिरिति मन्यते । एस्य इजन्तेभ्यः फकः
श्लुक् ॥ १७० ॥ इति पैलादिः ॥

तौत्वल्लिवैरकिधारणिपौष्पि बैत्वकिबान्धकिरावणिवैङ्कि ।

आसुरिनेमिषिनेवकियुक्तं दैवतिवार्कलिवैहतिभिश्च ॥ १७१ ॥

तौत्वल्यादेः पर्युदासादपत्यस्यापत्यादित्यनेन प्राप्ता श्लुग् न भवति ।
तुत्वलो नामर्षिः । तस्यापत्यं तौत्वलिः । तदपत्यं तौत्वलायनः । तैत्व-
लिरित्यन्यः । वीरकस्यापत्यम् । वैरकिः पिता । वैरकायणः पुत्रः । वैरकि-
रिति शाकटायनः । धरणस्यापत्यम् । धारणिः पिता । धारणायनः पुत्रः ।
पुष्पो नाम कश्चित् । तस्यापत्यम् । पौष्पिः पिता । पौष्पायणः पुत्रः
वित्त्वकस्यापत्यम् । बैत्वकिः पिता । बैत्वकायनः पुत्रः ।

बान्धकिः पिता । बान्धकायनः पुत्रः । खणस्यापत्यम् । खणः पिता ।
 खणायनः पुत्रः । शाकटायनस्तु खणिरित्याह । विङ्कस्यापत्यम् । वैङ्किः
 पिता । वैङ्कायनः पुत्रः । न सुरोऽसुरः । तस्यापत्यम् । आसुरिः पिता ।
 आसुरायणः पुत्रः । निमिषस्यापत्यम् । नैमिषिः पिता । नैमिषायणः पुत्रः ।
 नैमिशिरिति शाकटायनः । निवकस्यापत्यम् । नैवकिः पिता । नैवकायनः
 पुत्रः । दैवतस्यापत्यम् । दैवतिः पिता । दैवतायनः पुत्रः । दैवोतिरिति
 शाकटायनः । वृकलाया अपत्यम् । वार्कलिः पिता । वार्कलायनः पुत्रः ।
 दोधकं छन्दः । भौतु भगौगिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकर्ण्यहिंसिकारेणुपालयः ।

आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञासिनासयः ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः पिता । पौष्करसादायनः पुत्रः ।
 विभूषितौ कर्णौ यस्य । विकर्णः । तस्यापत्यम् । वैकर्णिः पिता । वैकर्णायनः
 पुत्रः । न विद्यते हिंसाऽस्य । अहिंसः । तस्यापत्यम् । आहिंसिः पिता ।
 आहिंसायनः पुत्रः । करेणुं पालयतीति करेणुपालः । तस्यापत्यम् । कारेणु-
 पालिः पिता । कारेणुपालायनः पुत्रः । असिना युक्तो बन्धः । असिबन्धः ।
 असिबन्ध एवासिबन्धकः । तस्यापत्यम् । आसिबन्धकिः पिता । आसिबन्ध-
 कायनः पुत्रः । अस्यतीति । असः । तस्यापत्यम् । आसिः पिता । आसा-
 यनः पुत्रः । बध्यतेस्म बद्धः । बद्ध एव बद्धकः । तस्यापत्यम् । बाद्धकिः पिता ।
 बाद्धकायनः पुत्र इति शाकटायनः । विशीतस्यापत्यम् । वैशीतिः पिता ।
 वैशीतायनः पुत्रः । देवानां यज्ञो देवयज्ञः । तस्यापत्यम् । दैवयज्ञिः पिता ।
 दैवयज्ञायनः पुत्रः । असिरिव नासाऽस्येति असिनासः । तस्यापत्यम् । आसि-
 नासिः पिता । आसिनासायनः पुत्रः ॥ १७२ ॥

दालीपिशानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि ।

चाफट्टकिनैमिश्चिप्राडाहतिदैवमतयोऽपि ॥ १७३ ॥

दिलीपस्यापत्यम् । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । निपातना-
 दात्वम् । अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । चन्द्रादयस्तु दैलीपिरित्याहुः ।
 आनुतिः पिता । आनुतायनः पुत्रः । प्रदोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनिः पिता ।

प्रादोहनायनः पुत्रः । अनुरहतोऽपत्यम् आनुराहतिः पिता । आनुराहता-
यनः पुत्रः । चाफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोपि चाफट्टकः । तस्या-
पत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः । कुर्वादावस्य क्षत्रियस्य ग्रह-
णम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेज् सिद्धः । निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्या-
पत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः । पृच्छत्याहन्ति च । प्राडा-
हतः । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः । प्राडाहतिरि-
त्यपि वामनः । देवमतस्यापत्यम् । दैवमतिः पिता । दैवमतायनः पुत्रः ॥१७३॥

इति तीत्वल्यादिः ॥

प्रज्ञश्रोत्रपिशाचचौरमारुतो रक्षश्वरित्रोशिजः—

प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।

चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्वद्(१)हितादेवता—

श्वक्षुर्व्याकृतबन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे । प्रज्ञएव
प्राज्ञः ॥ प्राज्ञी स्त्री । प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये ऽसिद्धम् । प्राज्ञः । प्राज्ञी
तु न सिध्यति । णप्रत्यये हि प्राज्ञा स्यात् । अर्थभेदश्च । तथा च । वृद्धा
पलिकनी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ श्रोत्रमेव श्रौत्रम् ।

तं कूजत्क्रौञ्चसंहृष्यच्चाक्षुषश्रोत्रमानसः ॥

वामनाद्यास्तु श्रोत्रं शरीरं चेदित्यर्थेनियमसाहुः । पिशाच एव पै-
शाचः । एवं चौरः । मारुतो देवो वायुश्च । राक्षसः । चरित्रमेव चारित्रम् ।
उशिक् कान्तः स एव । श्रौशिजः । यथा—

चीर्णमांतपनैर्वैद्यवैदतैर्जैर्हृतवृत्तम् ।

शार्णाजिनौशिजैर्विप्रैः प्रात्यक्षसिक् दैवतम् ॥

प्रत्यक्षा एव प्रात्यक्षाः पदार्थाः । असुर एव आसुरः । शत्रुरेव शान्रवः ।
सन्तपनमेव सान्तपनम् ॥ सन्नेव सान्तः । अण् प्रत्ययसन्नियोगेन निपात-
नान्तुंगागमः । साधारणी साधारणा वा भूमिः । अनुष्टुबेव आनुष्टुभम् ॥
केचिद् आनुष्टुभादीनां छन्दो नाम्नां पुंलिङ्गतासाहुः । चण्डम्—उग्रकर्म अलति
पर्याप्नोति । चण्डालः । स एव चाण्डालः । तथा च—

(१) शश्वदिति पाठ ।

ब्रान्धकिः पिता । ब्रान्धकायनः पुत्रः । रवणस्यापत्यम् । रावणिः पिता ।
 रावणायनः पुत्रः । शाकटायनस्तु रावणिरित्याह । विङ्कस्यापत्यम् । वैङ्किः
 पिता । वैङ्कायनः पुत्रः । न सुरोऽसुरः । तस्यापत्यम् । आसुरिः पिता ।
 आसुरायणः पुत्रः । निमिषस्यापत्यम् । नैमिपिःपिता । नैमिषायणः पुत्रः ।
 नैमिशिरिति शाकटायनः । निवकस्यापत्यम् । नैवकिः पिता । नैवकायनः
 पुत्रः । दैवतस्यापत्यम् । दैवतिः पिता । दैवतायनः पुत्रः । दैवोतिरिति
 शाकटायनः । वृकलाया अपत्यम् । वार्कलिः पिता । वार्कलायनः पुत्रः ।
 दोधकं छन्दः । भौतु भगौगिति दोधकमेतत् ॥ १७१ ॥

पौष्करसादिवैकर्ण्यहिंसिकारेणुपालयः ।

आसिबन्धकिवैशीतिदैवयज्ञासिनासयः ॥ १७२ ॥

पुष्करसदोऽपत्यम् । पौष्करसादिः पिता । पौष्करसादायनः पुत्रः ।
 विभूषितौ कर्णौ यस्य । विकर्णः । तस्यापत्यम् । वैकर्णिः पिता । वैकर्णायनः
 पुत्रः । न विद्यते हिंसाऽस्य । अहिंसः । तस्यापत्यम् । आहिंसिः पिता ।
 आहिंसायनः पुत्रः । करेणुं पालयतीति करेणुपालः । तस्यापत्यम् । कारेणु-
 पालिः पिता । कारेणुपालायनः पुत्रः । असिना युक्तो बन्धः । असिबन्धः ।
 असिबन्ध एवासिबन्धकः । तस्यापत्यम् । आसिबन्धकिः पिता । आसिबन्ध-
 कायनः पुत्रः । अस्यतीति । असः । तस्यापत्यम् । आसिः पिता । आसा-
 यनः पुत्रः । बध्यतेस्म बहुः । बहुएव बहुकः । तस्यापत्यम् । बाहुकिः पिता ।
 बाहुकायनः पुत्र इति शाकटायनः । विशीतस्यापत्यम् । वैशीतिः पिता ।
 वैशीतायनः पुत्रः । देवानां यज्ञो देवयज्ञः । तस्यापत्यम् । दैवयज्ञिः पिता ।
 दैवयज्ञायनः पुत्रः । असिरिव नासाऽस्येति असिनासः । तस्यापत्यम् । आसि-
 नासिः पिता । आसिनासायनः पुत्रः ॥ १७२ ॥

दालीपिरानुतिश्च प्रादोहन्यानुराहती चापि ।

चाफट्टकिनैमिश्रिप्राडाहतिदैवमतयोऽपि ॥ १७३ ॥

दिलीपस्यापत्यम् । दालीपिः पिता । दालीपायनः पुत्रः । निपातना-
 दात्वम् । अपरे दलीप इति प्रकृत्यन्तरमाहुः । चन्द्रादयस्तु दैलीपिरित्याहुः ।
 आनुतिः पिता । आनुतायनः पुत्रः । प्रदोहनस्यापत्यम् । प्रादोहनिः पिता ।

प्रादोहनायनः पुत्रः । अनुरहतोऽपत्यम् आनुराहतिः पिता । आनुराहता-
यनः पुत्रः । चाफट्टकशब्दोऽनुकरणम् । तदुच्चारणात्पुरुषोपि चाफट्टकः । तस्या-
पत्यम् । चाफट्टकिः पिता । चाफट्टकायनः पुत्रः । कुर्वादावस्य क्षत्रियस्य ग्रह-
णम् । इह तु ब्राह्मणवाचिनस्तेनेऽसिद्धः । निश्चयेन मिश्रो निमिश्रः । तस्या-
पत्यम् । नैमिश्रिः पिता । नैमिश्रायणः पुत्रः । पृच्छत्याहन्ति च । प्राडा-
हतः । तस्यापत्यम् । प्राडाहतिः पिता । प्राडाहतायनः पुत्रः । प्राटाहतिरि-
त्यपि वामनः । देवमतस्यापत्यम् । देवमतिः पिता । देवमतायनः पुत्रः ॥१७३॥
इति तील्वल्यादिः ॥

प्रज्ञश्रोत्रपिशाचचौरमरुतो रक्षश्वरित्रोशिजः—

प्रत्यक्षासुरशत्रुसंतपनसत्साधारणानुष्टुभः ।

चण्डालाशनिगोरजेतृजगतीसत्वद्(१)हितादेवता—

श्वक्षुर्व्याकृतवन्धुयोधमधवो विद्यामनोजुह्वतः ॥ १७४ ॥

प्रज्ञादेरणित्यनेन प्रज्ञादेः शब्दगणादण् वा भवति स्वार्थे । प्रज्ञाएव
प्राज्ञः ॥ प्राज्ञी स्त्री । प्रज्ञाज्योत्स्नेत्यादिना णप्रत्यये सिद्धम् । प्राज्ञः । प्राज्ञी
तु न सिध्यति । णप्रत्यये हि प्राज्ञा स्यात् । अर्थभेदश्च । तथा च । वृद्धा
पलिवनी प्राज्ञी तु प्रज्ञा प्राज्ञा तु धीमती ॥ श्रोत्रमेव श्रौत्रम् ।

तं कूजत्क्रौञ्चसंहृष्यच्चाक्षुषश्रौत्रमानसः ॥

वामनाद्यास्तु श्रोत्रं शरीरं चेदित्यर्थनियममाहुः । पिशाच एव पै-
शाचः । एवं चौरः । मरुतो देवो वायुश्च । राक्षसः । चरित्रमेव चारित्रम् ।
उशिक् कान्तः स एव । श्रौशिजः । यथा—

चीर्णसांतपनैर्वैद्यवैदतैर्जौह्वतवृतम् ।

श्रौशिजिनौशिजैर्विप्रैः प्रात्यक्षमिव दैवतम् ॥

प्रत्यक्षा एव प्रात्यक्षाः पदार्थाः । असुर एव आसुरः । शत्रुरेव शात्रवः ।
सन्तपनमेव सान्तपनम् ॥ सन्नेव सान्तः । अण् प्रत्ययसन्नियोगेन निपात-
नान्मुंगागमः । साधारणी साधारणा वा भूमिः । अनुष्टुबेव आनुष्टुभम् ॥
केचिद् आनुष्टुभादीनां छन्दो नाम्नां पुंलिङ्गतामाहुः । चण्डम्—उग्रकर्म श्रुति
पर्याप्नोति । चण्डालः । स एव चाण्डालः । तथा च—

(१) शश्वदिति पा० ।

षण्डालप्रवमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनङ्गमाः ।

निषादप्रवपचावन्तेवासिचाण्डालपुक्रसाः ॥

अशनिरेव आशनः । वज्रम् । गोरएव गौरः । सितः पीतोऽरुणश्च
वर्णः । जेत्रेव । जैत्रं धनुः । जैत्री शरश्रेणिः । जगत्येव जागतम् ॥ सत्वानेव
सात्वतः (१) । चन्द्रस्तु सत्वन्निति नान्तं कृततलोपं पठन् सत्वानेव सात्वन्
इत्याह । द्वयोर्भावो द्विता । द्वितैव द्वैतम् ॥ यथा—

निदानं निद्वैतं प्रियजनसदृक्षं व्यवसितिः ॥

देवतैव देवतम् । चक्षुरेव चाषक्षुम् , व्याकृतमेव वैयाकृतम् । बन्धुरेव
बान्धवः । स्त्रियामणन्तस्यासामर्थ्यान्न वृत्तिः । शुद्धप्रकृतिस्तु वर्त्ततएव । यथा—
बन्धुरियं ब्राह्मणी । एवं सर्वत्र । योधएव योधः । सधुरेव साधवः । विद्यैव
वैद्यम् । नपुंसकत्वमेव । कश्चिद् विद्यासम्बन्धात्पुरुषोऽपि विद्या । सएव वैद्य
इत्याह । मन एव मानसम् । जुह्वदेव जौह्वतः ॥१७४॥

निगमवणिजौ गन्धर्वश्चाग्रहायणषोडशौ—

प्रकृतविदतौ क्रुड् रक्षोघ्नो विघातचिकीर्षितौ ।

ततवसुकैराग्नीध्रं विश्वानरो वरिवस्कृतौ—

नुषुकविकृते विड्वानुष्णिक्चरश्च कुतूहलम् ॥ १७५ ॥

नितरां गम्यन्ते पदार्थां अनेनेति निगमः । निगम एव नैगमः । नयः ।
यणिगेव वाणिजः । वाणिजी स्त्री ।

यस्यैतं व्याधकार्कश्यसङ्कुले वित्तवत्तमाः ।

रान्नावपि महारण्ये वडचं वज्रन्ति वाणिजाः ॥

गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । गन्धर्व एव गान्धर्वः । अग्रहायण एव अग्र-
हायणः । मार्गशीर्षः । षोडशेव षोडशः । प्रकृतमेव प्राकृतम् । विदन्नेव विदतः ।
विद्वान् । क्रुड्ङेव क्रौडुः । रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नः । रक्षोघ्न एव राक्षोघ्नः ।
विहननं विघातः । विघात एव वैघातः । चिकीर्षितमेव चैकीर्षितम् ।
चिकीर्षन्नेव चैकीर्षत इति भोजः ।

ब्रह्मपीडितमैघायसाधुसाधारणद्वये । लङ्केशयौधायेवास्मै हिताप्रचैकीर्षितक्रियाः ॥

तनोति कुलम् । ततः । तत एव तातः जनकः । वसुरेव वासवः ।
सुरप्रतिः । करएष कारः । राजदेयो भागः । अग्निमिन्द्रे । अग्नीत् । तस्य
शरणम् । आग्नीध्रम् । ततोऽग्नि प्रत्यये । आग्नीध्री शाला । आग्नीध्रा वा
शाला । विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ वरिवस्कृत एव वारिवस्कृतः । अनुषुव-
तीत्यनुषूः । तं कायतीत्यनुषुकः । केऽवेति ह्रस्वत्वे । अनुषुक एव आनुषुकः ।
विकृतमेव वैकृतम् । विकृतिरेव वैकृतमिति नन्दी ॥

पच्छो वैयाकृतैः सूक्तैर्जागतानुष्टुभौष्णिहैः ।

• राक्षसासुरपैशाचवैकृतानां निवर्त्तकम् ॥

विद्वानेव वैदुषः । उष्णिगेव औष्णिहम् । चरएष चारः । कुतूहलमेव
कौतूहलम् ॥१७५॥

नन्दामात्यडहालसंप्रतिवजाः कर्षापणत्रिष्टुभौ—

गायत्रीरवणोपचेयककुदैकाग्रयाटरूषास्तथा ।

संनारयाग्रयणौ विधेयकुतुकागारद्विदत्पङ्कयः—

सत्वन्तुप्रतिभाविथातसहसा वार्त्ता विद्वन्तोऽपि च ॥१७६॥

नन्दति वृद्धिं यातीति नन्दा । नन्दैव नान्दी । अमात्यं एव आमात्यः ।

डहाल एव डाहालः । सप्रत्येव सारप्रतम् । वजतीति वजः । स एव वाजः ।
कर्षापण एव कार्षापणः । त्रिष्टुवेव त्रैष्टुभम् । गायत्रेव गायत्रम् । छन्दसां
पूर्वम् । रवण एव रावणः । उपचेयएष । औपचेयः । ककुदमेव काकुदम् ।
शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्वार्थिकारप्रत्ययान्तस्यापि काकुदशब्दस्यार्थभेदो द्रष्टव्यः ।
एकमग्रयं पुरोगतं ध्येयमस्य एकारयः । सएव ऐकाग्रयः । अनन्यवृत्तिः ।
अटन् रूषतीति । अटरूषः । सएव आटरूषः सिंहास्यः । यथा—

वासिके सिंहपर्णी च वृषो वासाथ सिंहका ।

आटरूषः सिंहमुखी भिषङ्माताटरूषकः ॥

सन्नाय्यमेव । सांनारयम् ॥ अग्रयणमेव आग्रयणः ॥ चन्द्रस्तु । अग्रौऽय-
नस्य । अग्रयणम् । राजदन्तादित्वात् प्राङ्निपाते शकुन्धवादित्वाद्कारलोपे
च । अग्रयणमेव आग्रयणमित्याह ॥ आग्रायणीत्यन्यः (१) । विधेयएव विधेयो

(१) आग्रयणमेवेति श्रीभोज इति पा०

मूर्खः। विधाया भीजनस्यापत्यमिव वैधेय इत्यन्ये ॥ कुतुकमेव कौतुकम् । अ-
गारमेव आगारम् । द्वौ दन्तावस्य द्विदन् । वयसि दन्तस्य दत् । दन्नादेशे ।
द्विदन्नेव द्वैदतो बालः । पङ्क्तिरेव पाङ्क्तम् । सत्वन्तुरेव सात्वन्तयः । प्रतिभैष
प्रातिभम् ॥

प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्तृवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुश्रुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥

वियातएव वैयातो घृष्टः । सहसैव साहसम् । अविचार कृतं कर्म ॥
अन्यस्तु । साहसं तु दनो दण्डः । सहसि बले भवं साहसमित्याह ॥ वार्त्तैव
वार्त्तम् । यथा—

हरिराकुमारसखिलाभिधानवित्-स्वजनस्य वार्त्तमयसन्वयुङ्क्त सः ॥

विगता दन्ता अस्य विदन्तः । विदन्तएव वैदन्तः बालादिः ॥ १७६ ॥

वयश्चतुष्प्राश्यदशार्हयुक्तः परिप्लवः पुष्पकसंयुतश्च ।

कृष्णः कुरङ्गेऽनिमिषे विसारी स्यादौषधं भेषजएव कामम् ॥ १७७ ॥

वयएष वायसः काकः । वयःशब्दः सामान्येन पक्षिवाच्यपि विशेषे
वर्त्तते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात् । एवं वसुशब्दोऽपि द्रष्टव्यः । प्राश्नन्ति प्राश्नुवते
वा तदिति प्राश्यम् । चतुर्भिः प्राश्यं चतुष्प्राश्यम् । तदेव चातुष्प्राश्यम् ।
दश नामान्यर्हति । दशार्हः । सएव दशार्हः केशवः । परिप्लवते परिप्लवः ।
सएष पारिप्लवः । चञ्चलः । पुष्पप्रकृतिः (१) पुष्पकम् । पौष्पकम् । कुसुमा-
ञ्जनम् । कृष्णएव कार्णः कुरङ्गः । अन्योगवादिः कृष्णः । विसारिणः । सरस्यः ।
अन्यो विसारी । देवदत्तादिः । ओषधिरेव । औषधम् । त्रिफलादि । अन्य-
त्रौषधयः । क्षेत्ररूढाः शङ्खपुष्पीप्रभृतयः । आकृतिगणश्चायम् । तेनान्येऽपि
प्रयोगा द्रष्टव्याः ॥ १७७ ॥ इति प्रज्ञादिः ॥

अनन्तसोमेतिहसर्ववेदाः सुखैकभावौ मणिकान्यभावौ ।

समीपसेनावसथद्विभावा मालोपमाभेषजसर्वविद्याः ॥ १७८ ॥

ययोऽनन्तादेऽित्यनेनानन्तादेः शब्दगणात्स्वार्थं ययप्रत्ययो भवति । न
अन्तोऽनन्तः । अनन्त एव आनन्त्यम् ॥ न विद्यतेऽन्तो यस्य । अनन्तः

कालः । अनन्ता पृथ्वी । अनन्तं व्योम । आनन्त्यः काल इत्यादि । सोम एव सौम्यः । यथा—

तेनाथ नाथदुरुदाहरणात्पेन—सौम्यापि नाम परुषत्वमपि प्रपन्ना ।

ज्वाल तीक्ष्णविशदासहस्रोद्गिरन्ती—वागर्चिपस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

सौम्यम् । सोमइवाह्लादकत्वात् सौम्य इत्यपि शाखादेराकृतिगणत्वात् ।

यथा— अपेतयुद्धाभिनिवेशसौम्यो—हरिर्हरिप्रस्थमथप्रतस्थे ॥

इतिहेत्येव । ऐतिह्यम् । इतिहेति निपातसमुदाय उपदेशपारंपर्यं वर्तते । इतिह स्तोपाध्यायः कथयति । इतिह षटे यक्षः प्रतिवसति । सर्व-वेदाएव सार्ववैद्यम् । सुखमेव सौख्यम् । एको भावो यस्य एकभावः । एकस्य वा भावः । एकभावः । स एव ऐकभाव्यम् । मणिप्रकारो मणिकः । मणिक एव माणिक्यम् । रत्नविशेषः । अन्यो भावो यस्यासावन्यभावः । अन्यस्य वा भावोऽन्यभावः । अन्यभावएव आन्यभाव्यम् । यथा । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात् (१) । समीपमेव सामीप्यम् । सहेनेन वर्तते सेना । सेनैव सैन्यम् । एतय वसन्त्यस्मिन्निति आवसथो गृहम् । आवसथ एव आवसथ्यम् । द्वयोर्भावो द्विभावः । द्विभावएव द्वैभाव्यम् । सालैव साल्यम् । सूक् । उपसैव । औपस्यम् । भिषजइदम् । भेषजम् । यद्वा भिषजयतीति भेषजः । करणस्यापि कर्तृत्वे पचाद्यचि यलोपे च निपातनादेत् । भेषजमेव भेषज्यम् । सर्वविद्या एव सार्ववैद्यम् । यथा—सर्ववैद्यविदधाभृतचातुर्वैद्यवैद्य इव तं विरहात्तम् ॥ १७८ ॥

सर्वलोकचतुर्विद्याचतुराश्रमषड्गुणाः ।

भावशब्दस्वरा विद्यालोककालास्त्रितः परे ॥ १७९ ॥

सर्वलोकाएव सार्वलौक्यम् । चतस्र एव विद्याः चातुर्वैद्यम् । अथवा । चत्वारएव वेदाः । चातुर्वैद्यम् (२) । उभयत्राप्यनुशक्तिकादिदर्शनादुभयपदादावैच् । चत्वार एवाश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थयतिस्रक्षणाः । चातुराश्रम्यम् । षड्गुणा एव सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंप्रयत्नलक्षणाः । षड्गुण्यम् । यथा—अषडक्षीणषड्गुण्यमन्त्रीमकरकेतनः ॥

(१) महाभाष्ये—अइउणित्यस्य व्याख्याने ।

(२) चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः स एव चातुर्वैद्य इत्यधिकम् ।

त्रयो भावाः । त्रयाणां वा भावाः त्रिभावाः । त्रिभावाएव त्रैभाव्यम् ।
 त्रय एव शब्दाः त्रैशब्दम् । तथाहि—पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्येकः । प-
 ञ्चकपाल इत्यपरः । पञ्चकपाल्यां संस्कृतस्तृतीयः । पाञ्चकपालमित्यवधाना-
 न्नास्ति चतुर्थः शब्द इति । त्रय एव स्वरा उदात्तानुदात्तस्वरितलक्षणाः ।
 त्रैस्वर्यम् । तिस्रएव विद्या आन्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तालक्षणाः । त्रैविद्यम् ।
 द्विविद्य इत्यप्यन्यः । कश्चित् तिस्रएव विद्याः । त्रय एव वेदा इति वा ।
 त्रैविद्यमित्याह । त्रयएव लोकाः त्रैलोक्यम् । त्रयएव काला वर्त्तमानभूतम-
 विष्यल्लक्षणाः । त्रैकाल्यम् । त्रितइति त्रिशब्दादित्यर्थः ॥ १७९ ॥

हासप्रधानकवयः समानसन्निधितदर्थसमयुक्ताः ।

अथ चतुरो वर्णयुगौ शीलं शकटाङ्गजः प्राह ॥१८०॥

हासएव हास्यम् । यथा—गूढसूचितरहस्यसहास्यः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परि-
 हासः । प्रधानमेव प्राधान्यम् ॥ कविरेव काव्यः । दैत्यगुरुः । कुर्वादिभ्यो शये
 सति काव्य इति च । समानमेव सामान्यम् । सन्निधिरेव सान्निध्यम् । सोऽ-
 र्थोऽस्येति तदर्थः । तदर्थ एव तादर्थ्यम् । तच्छब्देन प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते ।
 सममेव साम्यम् । चत्वारएव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम् । विप्रक्षत्रियविद्भूद्राः । चा-
 तुर्युग्मम् । शाकटापनस्तु षण्प्रत्ययमानयज्ञशीलमेव शैलीयमाचार्यस्येत्याह ॥
 जिनेन्द्रबुद्धिरनन्तरशब्दमप्यत्राधीते । तथा च तेन । अनृष्यानन्तर्ये विदादि-
 भ्योऽजित्यत्र नह्ययं भावे ष्यञ् विहितः किंतिर्हि स्वार्थएव चातुर्वर्ण्यवदिति
 दर्शितम् ॥ आकृतिगणश्चायम् ॥ तेनान्येऽपि वेदितव्याः ॥ १८० ॥

इत्यनन्तादिः ॥

आदिमध्यमुखान्ताद्यप्रमाणपार्श्वयत्तदः ।

सर्वविश्वोभयैकान्यवक्षःपूर्वेदमः स्वरः ॥१८१॥

आद्यादेरित्यनेनाद्यादिभ्यः सस्भवद्विभक्त्यन्तेभ्यो यथासम्भवं तसुप्रत्ययो
 भवति । आदौ । आदितः । मध्ये मध्याद्वा । मध्यतः । एवं मुखे । मुखतः ।
 अन्ततः । अग्रतः । प्रमाणेन प्रमाणाद्वा । प्रमाणतः । पार्श्वेन । पार्श्वती-
 र्के निषेवेत । येन धस्तिन् वा । यतः । एवं ततः । सर्वतः । विश्वतः ।
 उभयतः । एकतः । अन्यतः । वक्षस्तः । पूर्वतः । इतः । यथा—प्रयुक्तमप्य-
 स्तमितो वृथा स्यात् ॥ स्वरेण । स्वरतः ॥

आकृतिगणश्चायम् । तेन वर्णतः । शब्दतः । अर्थतः । अभिधानत इत्यादयो द्रष्टव्याः । का पुनरत्र संभवन्ती विभक्तिः । तथाहि । याप्येषाश-
वित्यत्र प्रयुक्तम् । शरीरतः कृशः । शरीरेण कृशइत्ययं तत्रार्थः । तेन तृतीया-
न्तादनेन तसिः । तथा दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वेत्यस्य विवरणे भर्तृहरिः ।
आद्यादित्वात्तसिः । स्वरवर्णाभ्यां दुष्टइति तत्रापि तृतीयान्तादेव । एवंभूत-
विषयमेवैतलक्षणनिष्ठ्युपसंख्यानानां नियतविषयत्वात् । नच सर्वविषयाऽय-
मिति स्मृतिरस्ति नापि सर्वविषयत्वे प्राक्सूत्रप्रपञ्चस्यानेकलक्षणस्यापादाना-
दिग्रहणस्यात्र फलमस्ति सुवन्तात्तसित्युच्यमाने सर्वस्य संग्रहात् । तस्मादा-
द्यादिभ्य इत्येतस्य सामान्यलक्षणत्वासंभवाद् यावदुदाहृतमिह शास्त्रे प्रमाण-
तयोपगतैः शिष्टैस्तावानेव विषयो नापरः । एवं च यएते तर्कग्रन्थेषु हेतुप-
ञ्चम्यर्थे किंसर्वनामत्रहुभ्योऽन्यत्र तसन्ताः प्रयोगाः । तेषु यत्रापादानपञ्चमी
सम्भवति तत्र साधुत्वम् । येषु तु न संभवति ते कालदष्टाएवापशब्दाः । न
च तत्राद्भुतं बाहुल्येन तर्कग्रन्थेषु शब्दानां लक्षणविकलानामेव दर्शनात् ।
यस्त्वयं वेदविदामलंकारभूतो वेदाङ्गत्वात्प्रमाणितशब्दशास्त्रः सर्वज्ञमन्य उप-
सीयते तेन कथमेतत्प्रयुक्तम् । नहि स्मरणतो यत्प्राक्प्रत्यक्षसितीरितं वचनं
राजकीयं वा वैदिकं वापि विद्यतइति तत्र हि दिग्योगलक्षणा दिक्शब्द
इत्यनेनोपपदविभक्तिः पञ्चमी केन तस्यास्तसिः स्यात् । अन्ये तु हेतुपञ्चम्य-
न्तादपि तसमिच्छन्ति । यथा—प्रमाणाद्धेतोः । प्रमाणातः । तथा च सार्व-
विभक्तिकस्तसिति तार्किकाः शतशो व्यवहरन्ति ॥१५१॥ इत्याद्यादिः ॥

स्थूलश्चत्पत्रमूलाणुमापाश्चश्चित्रं गन्धहस्तेषुचूर्णाः ।

पानं वर्णो मूलमुद्गार्थपादांः पिष्टः शूलं पल्लवः सूत्रपत्रे ॥१८२॥

स्थूलादेरित्यनेन स्थूलादिभ्यः शब्देभ्यः प्रकारवत्यर्थे को भवति जाती-
यरोऽपवादः । स्थूलत्वविशेषयुक्तः पटः । स्थूलकः । तत्र स्थूलसदृशः स्थूलकः ।
स्थूलसामान्यस्य वायं भेदः स्थूलकः । चञ्चतीति चञ्चन् । चञ्चत्प्रकरः । चञ्चत्कः ।
चञ्चता गत्वरेण सदृशः । चञ्चत्कः । बृहता सदृशः बृहत्कः । मणिर्मण्डूकः
खद्योतो वा । खद्योतस्तावदुन्मेषनिसेषाभ्यां चञ्चन्निवेत्युपसीयते मण्डूकोऽपि ।
श्वासप्रबन्धेन गत्वरइति मुणिः स्पन्दमानप्रभत्वात्तथोत्प्रेक्षयते । तथात्पोऽपि

प्रविकाशिप्रभत्वान्महानिष य उपलक्ष्यते तत्र मणौ बृहत्कशब्दो लोके प्रयु-
ज्यते । तदाह ॥ चञ्चत्प्रकारश्चञ्चत्को बृहत्कइति चापरे ।

मणिमण्डूकखद्योतान्साद्रूपेण प्रचक्षते ॥

तत्रोन्मेषनिमेषाभ्यां खद्योत उपभोयते ।

श्वासप्रवन्धैर्मण्डूकः स्पन्दमानप्रभो मणिः ॥

प्रविकाशिप्रभोऽप्योऽपि महान्य उपलभ्यते ।

बृहत्क इति तत्रैव मणौ शब्दः प्रयुज्यते ॥

पत्रमूले प्रकारोऽस्य पत्रमूलकः ॥ अणुः प्रकारोऽस्य अणुकः । पटः ।

ह्रस्वणुकादिः पदार्थो गवाक्षाद्यन्तरप्रविष्टरविकिरणप्रकाशितो रेणुर्वैत्यन्यः

सुवर्णस्य षोडशांशो माषः । स प्रकारोऽस्य माषकम् । हिरण्यम् । भोजस्तु ।

अणोर्माषेषु । माषात्परिमाण इति सूत्रद्वये । अणुका माषाः । माषकः सुव-
र्णपरिमाणमित्याह । चञ्चतीति चञ्चः । चञ्चः प्रकारोऽस्य चञ्चकः । चित्रप्रकारः

चित्रकः । द्वीपी । गन्धप्रधानः । पाषाणो गन्धः । गन्धः प्रकारोऽस्य गन्धकः ।

हस्तप्रकारः । हस्तकः । पताकत्रिपताकादिनृत्ताभिनयविषयप्रसिद्धः । इषुप्र-

कारः—इषुकः । वृणविशेषः । इषुप्रकारोऽस्याः । इषुका । गोलिका । चूर्णप्र-

कारः चूर्णकः । तालीशादिस्तांबूलाङ्गं वा । पानप्रकारः पानकम् । द्राक्षाश-

र्करादिनिर्मापितम् । वर्णप्रकारः वर्णिका । गैरकादिः । परीक्षार्थं सुवर्णादि-

मात्रा वा । मूलप्रकारः मूलकः । शाकविशेषः । स्त्रीत्वविवक्षायां मूलिका ।

शङ्खपुष्पादिः । मुद्राप्रकारः मुद्रिका । अङ्गुल्याभरणम् । अर्धप्रकारः अर्धिका ।

पादप्रकारः पादिका । पिष्टप्रकारः पिष्टका । माषादिद्विदलधान्यचूर्णः ॥

शूलप्रकारः शूलिका । पल्लवप्रकारः पल्लविका । चणकादिपत्रं संस्कारयोग्यं

मक्ष्यम् । सूत्रप्रकारः सूत्रिका ॥ पत्रप्रकारः पत्रकम् । तमालपत्रमेव । लिखि-

तलधुमूर्जखण्डवाचि तु ह्रस्वात्पविवक्षायां कप्रत्यये सिद्धुर्न चिथासंभवं सर्वत्र

प्रकारे विवक्षिते शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्स्त्रीत्वमेव ॥ १८२ ॥

हरितध्रुववाद्येक्षुमठमण्डपसंकलाः ।

वाद्यकालावदातास्तु सुरायामुदितास्त्रयः ॥ १८३ ॥

हरितप्रकारः हरितकम् । अश्वदीनां यवादिघासः । ध्रुवप्रकारः

ध्रुवकः । तिष्यादिगणनेऽविचलितोऽङ्गसङ्घातः । वाद्यप्रकारः वाद्यकः ।

अवदातात् सुरायां वाट्यकालाभ्यां सामान्येन कप्रत्ययइति यन्मतं तदपि स्वीकृतम् । इक्षुप्रकारः इक्षुकः (१) । मठप्रकारः मठिका । जानादेशगतानां द्रव्यरक्षास्थानम् । मण्डपप्रकारः मण्डपिका । शुल्कादायग्रहीतस्थानम् । संकलाप्रकारः संकलिका । वाटशब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते । तत्र साधुः । वाट्या । तत्प्रकारवती वाट्या सुरा भाजनपतिता वर्णोत्कर्षवती वाटिका(२) ॥ एवं कालिकावदातिकार्यो (३)ज्ञेयः ॥ १८३ ॥

तिलकालधान्यकालास्तिलमणिपुण्ड्रं बृहन्महच्चन्द्राः ।

एरण्डमधु कुमार्याः पुत्रश्वशुरौ च सञ्ज्ञायाम् ॥१८४॥

तिलकालयोः प्रकारः तिलकालकः(४) । धान्यप्रकारः—धान्यकम् । कालप्रकारः कालकः । तिलप्रकारः तिलकः । मणिप्रकारः मणिकः । मणिः प्रका-रोऽस्येति मणिकः । मणिरिव यो रत्नभूतः प्रधानं मनोज्ञश्च स मणिक इत्यन्ये । पुण्ड्रकः—इक्षुविशेषः । बृहत्कः । ग्राम्यसमाजे श्रेष्ठः । महत्कः । चन्द्रकः । एरण्डकः । इक्षुविशेषः । मधुकः(५) । कुमारीपुत्रकः । कुमारीश्वशुरकः । यथा-प्रतिवसति कुमारीपुत्रका वा कुमारी—श्वशुरकसदृशी वा ग्राम्यदेशे समृद्धिः । मणिकमधुकभासं पुण्ड्रकैरण्डकेक्षु, स्तवकितककुभस्तां तद्बुधोऽस्मै शशंसुः ॥

(१) इक्षुक एरण्ड इत्यधिकमेकत्र । (२) पादार्थमुदकं पाद्यं तत्प्रकारा पाद्यिका सुरा । यथा प्रियातिथेः सत्काराय पाद्यं प्रदीयते । तथा कदाचित् केनचित् सुरापि । ततः सा पाद्यसदृशी पाद्यिकाशब्देन व्यपदिश्यते । गण-रत्नमहीदधौ तु वाट्यकालावदातास्तु सुरायामुचितास्त्रय इति पठित्वा वाट-शब्देन विशिष्टं भाजनमुच्यते तत्र साधुर्वाट्यो द्रवद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारा वाट्यिका सुरा भाजनपतिनी वर्णोत्कर्षवतीत्युक्तमिति संस्करणकर्त्रा ज्यू-लियसएग्जेलिडितिनान्ना साहवेन टिप्पण्याभिदमुक्तम् ॥

(३) कालः श्यामलः प्रकारोऽस्य इति कालिका । अवदातो धवलः । प्रकारोऽस्या इत्यवदातिका सुरैवेत्यधिकं क्वचित् ॥ (४) शंरीरे कृष्णविन्दुरूपं चिह्नम् ॥ (५) यत्तु एरण्डमधुकुमार्याः पुत्रः श्वशुरश्च संज्ञायामिति पठित्वा वर्द्धमानेनोक्तम् । एरण्डक इक्षुविशेषः । मधुकं नालिकेरासवम् । इति टिप्पण्यामुपलभ्यते ॥

कुमारीपुत्रः प्रकारोऽस्य कुमारीपुत्रकः । यथा कुमारीपुत्रः कश्चित्स-
भायां प्रविशंलज्जते तथान्योऽपि य एवंविधः स कुमारीपुत्रकः । कुमारी-
श्वशुरः प्रकारोऽस्य कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या सह दृष्टः स
कुमारीश्वशुरः । यथा—पुत्रदोषेण स लज्जते तथान्योऽपि लज्जमानः कुमा-
रीश्वशुरकइत्यन्यो व्याचष्टे (१) ॥

संज्ञायामिति गणसूत्रम् । तस्यार्थः । स्वप्रकृत्यर्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमन-
पेक्ष्य यः शब्दः संज्ञारूपतयार्थान्तरे वर्तते तस्यानेन कप्रत्ययः । फलम् आम-
लकादि फलकं तु काष्ठादिमयम् । शूद्रशब्दो जातौ प्रसिद्धः । शूद्रको नाम वीरः ।
संतानः समानजातीयप्रवाहः । संतानकः सुरतरुः । कुब्जं वक्रं काष्ठादिवस्तु ।
कुब्जकस्तरुविशेषः । कुरवः कुत्सितो ध्वनिः । कुरवकस्तरुविशेषः (२) । कद-
म्बस्तरुः । कदम्बकं संघातः । भ्रमरः षट्पदः । भ्रमरकः क्रीडोपकरणम् ।
करभः क्रमेलकः । करभको धनुष्कोटिर्गृहैकदेशो वा कटकुड्यलक्षणः । नेत्रम्
अक्षि । नेत्रकं मन्थानाकर्षकम् । कणो माषादिधान्यव्यक्तिरूपः । कणको
लोहोपकरणम् । दण्डो यष्टिः । दण्डकश्छन्दो विशेषः कृशमार्गो वा । जम्बु-
स्तरुविशेषः । जम्बुकः शृगालः । स्त्रीत्वमपि केषांचित् । कुम्भी घटो
मानविशेषो वा । कुम्भिका स्तम्भाधानी । नौरन्या । नौकाऽक्षितारका । ये तु
कप्रत्ययमासाद्य स्वार्थत्यागेन जात्यन्तरे किञ्चिदाकारसाम्याद् यवाद्यास्तेषां
प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरिति कप्रत्ययो न पुनरनेन यवको ब्रीहिः (३) । न यव
प्रकार एव जात्यन्तरत्वात् । एवमन्यत् । गोमूत्रम् । तद्वर्णमाच्छादनं गोमू-
त्रिका । अन्या सुरा । अन्यस्तद्वर्णः सुराकोऽहिः । प्रकारः सादृश्यमिति
बहुसंमतम् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारइत्यन्येषामभिनिवेशः । यदाह—

सादृश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।

भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगच्छते ॥

आकृतिगणोऽयम् ॥ १८४ ॥

इति स्थूलादिः ॥

(१) कुमारीश्वशुरकः । यस्य पुत्रः कुमार्या संगतः स यथा शिष्टसभां
प्रवेष्टुं लज्जते तथा धो लज्जमानः । स एवं व्यपदिश्यत इत्यधिकम् ।

(२) कुरवकः—ग्रहविशेषइत्यधिकम् । (३) यव (ब्रीहिषु) गोमूत्र
(आच्छादने) सुरा (अहौ) कृष्ण (तिलेषु) जीर्ण (शालिषु) [सुराप्रकारः
सुरावर्णोऽहिः सुराकः । गोमूत्रिका गोमूत्रवर्णा आटी] ।

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मनटध्वजे ।

चञ्चाखरकुटीदासीवध्रिका नरि काश्यपः ॥१८५॥

प्रतिच्छन्देऽनर्चादेरित्यत्रार्चादेर्वर्जनात् को न भवति ॥ अर्चासु शिवा-

कारः । शिवः । अर्हन् । स्कन्दः । आदित्यः । चित्रकर्मणि । दुर्योधनः । भीमः । नटे रामः । ध्वजे-गरुडः । मनुष्येऽभिधेये । क्षेत्रे सस्वरक्षणार्थं तृण-मयः पुरुषश्चञ्चा । चञ्चैव चञ्चा मनुष्यः । खरकुटी नापितमुण्डनशाला । खरकुटीव खरकुटी । दासीव दासी । वध्रिका चर्ममयी वरत्रा । वध्रिकैव वध्रिका । मुखपवलिङ्गसङ्ख्ये इति वचनात् पुंलिङ्गेऽप्यर्थे स्त्रीलिङ्गतैव । काश्यपइव काश्यपः (१) ॥ १८५ ॥

देवराजाजशङ्कुभ्यः करिसिन्धुशतात् पथः ।

सिद्धोष्ट्राभ्यां गतिग्रीवे वामाद्रज्जुः स्थलात्पथः ॥१८६॥

देवानां पन्थाः देवपथः । स यादृशः सद्गुणोपेतस्तरुनिकरच्छायाकलितः समतलः सजलो निरुपद्रवश्च तादृशोऽन्योपि देवपथः । एवं राजपथः (२) । अजपथः । शङ्कुपथः (३) करिपथः । सिन्धुः समुद्रो नदी वा । तत्पन्थाइव सिन्धुपथः । शतं पन्थानो यत्र शतपथः । तत्तुल्यः शतपथः । सिद्धानां गतिः सिद्धगतिः । तत्तुल्यः सिद्धगतिः । उष्ट्रस्य ग्रीवा उष्ट्रग्रीवा । तत्तुल्य उष्ट्रग्रीवा । वामा कुटिला रज्जुः । वामरज्जुः । तत्तुल्यो वामरज्जुः (४) । स्थलरूपः पन्थाः स्थलपथः । तत्तुल्यः स्थलपथः । इह पठितानामप्यन्यैः शाब्दिकैर्हस्त-पुरूपमत्स्यशब्दानां(५) न युक्तः पाठः । तथाहि । हस्ताकारफाष्टलोहाद्युपकरणं

(१) अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनी देवपथादिष्विति काशिकायाम् । (२) राजपथसदृशस्य सद्गुणवहारादेः संज्ञा राजपथः ।

(३) शङ्कुसहितः संकटः पन्थाः शङ्कुपथस्तत्सदृशस्य दुराचारादेः सञ्ज्ञा शङ्कुपथः । रथपथः । हंसपथः । वारिपथः इत्यधिकम् ॥ (४) तत्सदृशस्य खलादेः सञ्ज्ञा वामरज्जुः ॥ (५) हस्तइव हस्तः । एवमिन्द्रः । पुष्पं पुष्पतुल्या अतिमा । दण्ड इव दण्डः । मत्स्यइव मत्स्यः । कुण्डसिद्ध्यादिग्रन्थेषु कुण्डनिर्माणक्रियायां मत्स्याकारा रेखाः प्रतन्ति ता मत्स्यपदेन व्यवहियन्ते ॥

हस्तकः। पुष्पको विमानं भाजनं वा पुष्पकम्। सत्स्याकारश्चर्मचीवरादिच्छेदो
सत्स्यकः। भोजीऽपि न हस्तदण्डपुष्पादिभ्य इत्यनेन कप्रत्ययस्थितिमाह।
आकृतिगणञ्चायम्। तेनेन्द्रप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ १८६ ॥ इत्यर्चादिः ॥

अन्येषां तु मते देवपथादिः ॥

यावाभिन्नतराविवत्समणयो लान्द्रप्रवालौ वट-

ज्ञाताज्ञातपटा घटो बहुतरः स्तम्बोऽथ पूलः पुटः।

पीतप्रष्ठकुटाश्च नित्यवयसी सत्वदशार्हाविमौ—

भिन्नुस्तब्धपिटास्थिपुण्यबधिरा दोलाभृतौ जानु च ॥ १८७ ॥

यावादेरित्यनेन यावादेः शब्दगणात्स्वार्थे कप्रत्ययो भवति वा। यवानां
विकारो यावः। यावएव यावकः ॥

गोमूत्रयावकाहारोदस्थिकोज्जानुकद्विजे।

त्नापतिः क्षीणिमाणिवये स वसिष्ठाश्रमेऽगमत् ॥

अलक्तक इत्यन्यः(१)। अतिशयेनाभिन्नम्। अभिन्नतरम्। अभिन्नतर-
मेव अभिन्नतरकम्। यथा—अभिन्नतरके नाकाट्टानकेभ्यः पराङ्मुखे।

ज्ञातके सर्वलोकानामज्ञातकविकर्मणि ॥ अविरेव। अविकः। यथा—

लूनकाविकलोमोत्थाङ्घ्र्यस्कान्कन्दुकान् करे।

कुषान् हृदि बंहन्तीभिः स कुमारीभिराकुले ॥

वत्सएव वत्सकः। मणिरिव मणिकः। लान्द्रमेव लान्द्रकम्। विरसं
जलम्। प्रवालमेव प्रवालकम्। विद्रुमः पल्लवश्च। वटमेव वटकम्। भक्ष्य-
विशेषः। ज्ञातएव ज्ञातकः। अज्ञातएव अज्ञातकः। पटएव पटकः।
घटएव घटकः। बहुतरएव बहुतरकः। अभिन्नतरबहुतरशब्दौ तरवन्तावुप-
लक्षणम्। तेन सुकरतरोपपन्नतरादयो द्रष्टव्याः। स्तम्बएव स्तम्बकः। शा-
ल्यादिकलापः(२)। पूलएव पूलकः तृणसंचालः। पुटएव पुटकः पत्रनि-
र्मितः। पीतएव पीतकः पटादिः।

(१) याव एव यावकः। स्तोकपक्षा यवा यावकशब्देन व्यवह्रियन्ते।

अलक्तकरसौ यावक इत्यन्य इत्यधिकम्।

(२) एषोदरादित्वादनुस्वारलोपे स्तम्बकोऽपि स एव ॥

वृते वियातकैणानुग्रहाणुकबुद्धिभिः । तनुकापीतकब्रह्मसूत्रैराजर्षिसूनुभिः ॥

• प्रष्टएव प्रष्टकः । कुटएव कुटकः घटः । नित्यमेव नित्यकम् । वय-
एव वयस्कः । प्रज्ञाद्यणि वायसश्च । सत्त्वानेव सत्त्वकः । दशार्हएव दशार्हकः ।
सात्वतो दाशार्हश्च । भिक्षुरेव भिक्षुकः । स्तब्धएव स्तब्धकः ।

शीतके वीष्णके वर्त्तौ समाधिः स्तब्धके रहः ।

महो बृहतिकाच्छिन्नैश्छन्नीपान्ते महर्षिभिः ॥

पिटो वंशदलादिमयं भाण्डम् । स एव पिटकः । अस्थयेव अस्थिकम् ।
पञ्चमधातुः । पुण्यमेव पुण्यकम् । बधिर एव बधिरकः । दौलैव दौलकः ।
भृतएव भृतकः कर्मकरः । जान्वेव जानुकम् ॥ १८७ ॥

दानस्नातौ कुत्सितवेदसमाप्योरणुर्मतो निपुणे ।

लूनवियातौ च पशौ शीतोष्णमृतावनौरसे पुत्रः ॥ १८८ ॥

अनौरसइति कृत्रिमइत्यर्थः । कुत्सितं दानम् दानकम् । दानमन्यत् ।
स्नातएव स्नातकः । वेदं व्रतानि वा समाप्य यो वर्त्तते सएवमुच्यते ।
यत्स्मृतिः—गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

केचित् पुण्यस्नातवेदसमाप्ताविति पठन्ति । तत्तु न हृदयहारि ॥
अणुको निपुणः । अन्यत्र । अणुब्रीहिः । लूनकः पशुः । वियातकः पशुः ।
विहानात्पशावित्यन्यः । अन्यत्र लूनो यवः । वियातो वटुः । शीतकः ।
उष्णक ऋतुः । अन्यत्र शीतो वायुः । उष्णः स्पर्शः । कृत्रिमः पुत्रः पुत्रकः ।
पुत्र एवान्यः ॥ १८८ ॥

आच्छादने च वृहती शून्यं रिक्ते तनुश्च सूत्रे स्यात् ।

क्रीडनकं च कुमार्याः सञ्ज्ञाशब्दस्तथेयश्च ॥ १८९ ॥

बृहतिका । आच्छादनविशेषः । नित्यं कः । अन्यत्र वृहती । ओप-
धिश्छन्दश्च । शून्यकम् । रिक्तम् । अन्यत्र शुने हितम् शून्यम् । तनुसूत्रम्
तनुकम् । अन्यत्र तनुर्वत्सः । कन्दुकः । अमरकः । गिरिकः । शृङ्गकम् ।
देवदत्तकः (१) । गुणनमेव गुणनिका । यथा—

(१) क्रीडोपकरणवासकानि । यथा शालभञ्जयेव शालभञ्जिका इत्यधिकम् ।

हेतुः परिचयस्थैरे वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥

तथेयश्चेति द्वैयसप्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । श्रेयानेव श्रेयस्कः ।
जयायानेव जयायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । श्रेयएव श्रेयस्कम् । भूयस्कम् ।
जयायस्कमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो(१)द्रष्टव्याः ॥१८९॥
इति यावादिः ॥

शाखास्कन्दमुखाग्राणि शरणं चरणोरसि ।

जघनं शृङ्गमेवाभ्रद्रुशिरः स्कन्धमेव च ॥१९०॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेश्चेवार्थं याणी
भवतः । पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक् प्रसृतमङ्गं शाखेत्युच्यते । यथा
शाखा पाश्र्वायता तथा कुलस्य यः पाश्र्वायतोऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ।
अन्ये तु शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा—शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य
शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति तुल्यत्वमाहुः । स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्क-
न्द्यः(२) । मुखमिव मुख्यः । यथा—मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवैभ्यः प्रथमम-
वलोक्यते तथाऽन्योऽप्येवमुच्यते । कश्चिन्मुख्यं नालिकेरमित्याह ॥ अग्रमिव
अग्रः । प्रधानभूतः । शीर्यते भयमस्मादिति शरणम् । आर्त्तत्राणम् । तत्तु-
ल्यः शरण्यः परित्राता । चरणाविव चरण्यः । यथा—चरणौ शरीरस्य प्रक-
र्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षकएवमुच्यते । उर इव उरस्यः । यः कार्यपूषगतेषु
ससत्त्वं उरः प्रयच्छति स एवमुच्यते । जघनमिव निकृष्टी यः स जघन्यः ।
शृङ्गमिव यः सर्वस्याप्युपरिवर्त्ती स शृङ्ग्यः । मेघइव यः सन्तापापनेता स
मेघ्यः । अश्रमिव य आल्लादकः सोऽश्रयः । द्रुमिव द्रव्यम् अयं राजपुत्रः ।
यथा—द्रुमः फलपुष्पपङ्गवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि भवनमर्हतीति
भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते (३) । क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्य-
मिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्द्विगयादिकमपि द्रव्यम् ॥

(१) तेन पिष्टातकादयोऽप्यत्र द्रष्टव्या इति वर्द्धमानसूरिराह । पिष्टातः
सुगन्धिचूर्णं स एव पिष्टातकः ॥

(२) स्कन्द इव यः शत्रुशोषकः स स्कन्द्य इत्यधिकम् ॥

(३) कृतार्थयति तथा स इत्यर्थः । भवमर्हति भव्यः । यथा द्रुमः फल-
पुष्पपङ्गवादिभिः स्वाश्रितान् कृतार्थयति । एवमर्थिनः स्वसम्पदा कृतार्थय-
न्नात्मवान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यते इति प्रा० ॥

निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसः ।

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वेदमापत्यते ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ शिरद्वय शीर्षणयः । प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षण्णादावित्यनेन शीर्षण्णादेशः । स्कन्धद्वय यो बलस्याश्रयः स स्कन्धः ॥ १९० ॥ इति शाखादिः ॥

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका ।

नराची शतपत्रं च पुण्डरीककपाटिके ॥ १९१ ॥

शर्करेव शर्करं दधि मधुरत्वात् । शर्करी मृत्तिका कठिनत्वात् ॥ शर्कराशब्द इक्षुविकारे सिकतास्वपि वर्तते । लोमेव कोमलस्पर्शत्वात् । लौमनं वस्त्रम् । गोपुच्छमिव गौपुच्छो दण्डः । गोलोमेव गौलोमनम् । ब्रह्मादीनामित्यनेन नियमितत्वाद्न्त्याञादिलोपाभावः । भोजेन गौलौममित्युदाहृतम् । तत्तु न संगच्छते । न लोपस्य नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । कुत्सितम् अज्ञातं वा कपालम् कपालिका । कपालिकेव कापालिकं कंसादिपात्रम् । नरानञ्जति नराची । तत्तुल्यं नाराचम् । शतपत्रमिव शातपत्रम् । पुण्डरीकमिव पौण्डरीकम् । ह्रस्वः कपाटः कपाटिका । कपाटिकेव कापाटिकम् ॥ वामनः कपिष्टिकेत्याह ॥ कंवाष्टिकेति शकटाङ्गजः । आकृतिगणोऽयम् । तेन सिकतानकुलादयो ज्ञातव्याः ॥ १९१ ॥ इति शर्करादिः ॥

अङ्गुली रुरुहरी कपिवभ्रू कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।

शङ्कुली कुलिशलोहितगोणी-वल्गुमण्डलखला भरुजश्च १९२

अङ्गुल्यादेष्टणित्यनेनाङ्गुल्यादिगणादिष्वर्थे ठण् भवति । वामनस्य तु तदादेष्टणिति सूत्रम् । अङ्गुलिरिव दीर्घायते आङ्गुलिकः । आङ्गुलिकी । मणिशलाका । रुरुरिव रौरुकः । हरिरिव हारिकः । कपिरिव कापिकः । वभ्रुरिव वाभ्रुकः । कर्कद्वय कार्किको गौर्गवयो वा । कार्किकं यशः ॥ यथा समैव सिद्धराजवर्णने-

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मरागप्रस्पर्धिभिस्तोपितविश्वलोकैः ।

यशोऽनुरागैस्तथ सिद्धनाथ चक्रे जगत्कार्किकलौहितीकम् ॥ ।

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्ठीकणपि । कर्कलोहिताट्टीकण् वेति शकटाङ्गजमतं स्वीकृतम् । मण्डरद्वय मण्डरिकः । तरद्वय तारसिकः । मुनिरिव

हेतुः परिचयस्थैर्यै वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥

तथेयश्चेति ईयस्प्रत्ययान्तः शब्दः कप्रत्ययभाक् । श्रेयानेव श्रेयस्कः ।

जयायानेव जयायस्कः । भूयानेव भूयस्कः । श्रेयएव श्रेयस्कम् । भूयस्कम् ।
जयायस्कमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् । तेन पिष्टातकादयो(१)द्रष्टव्याः ॥१८९॥

इति यावादिः ॥

शाखास्कन्दमुखाग्राणि शरणं चरणोरसि ।

जघनं शृङ्गमेघाभ्रद्रुशिरः स्कन्धमेव च ॥१९०॥

शाखाशर्करादिभ्यां याणावित्यनेन शाखादेः शर्करादेश्चेवार्थे याणी
भवतः । पुरुषस्कन्धस्य वृक्षस्कन्धस्य वा तिर्यक् प्रसूतमङ्गं शाखेत्युच्यते । यथा
शाखा पार्श्वायता तथा कुलस्य यः पार्श्वायतोऽङ्गभूतः स शाखेव शाख्यः ।
अन्ये तु शाखायास्तुल्यः शाख्यः । यथा—शाखा वृक्षस्य शोभाकरी तथा कुलस्य
शोभाकरः पुरुषः शाख्य इति तुल्यत्वमाहुः । स्कन्दः स्वामी । तत्तुल्यः स्क-
न्द्यः(२) । मुखमिव मुख्यः । यथा—मुखं हस्तपादादिभ्योऽवयवेभ्यः प्रथमम-
वलोक्यते तथाऽन्योऽप्येवमुच्यते । कञ्चिन्मुख्यं नालिकेरमित्याह ॥ अग्रमिव
अग्रः । प्रधानभूतः । शीर्यते भयमस्मादिति शरणम् । आर्त्तत्राणम् । तत्तु-
ल्यः शरणयः परित्राता । चरणाविव चरणयः । यथा—चरणौ शरीरस्य प्रक-
र्षकौ तद्वत् कुलस्य प्रकर्षकएवमुच्यते । उर इव उरस्यः । यः कार्यपूषगतेषु
ससत्त्व उरः प्रयच्छति स एवमुच्यते । जघनमिव निकृष्टो यः स जघन्यः ।
शृङ्गमिव यः सर्वस्याप्युपरिवर्त्ती स शृङ्ग्यः । मेघइव यः सन्तापापनेता स
मेघ्यः । अश्रमिव य आच्छादकः सोऽश्रमः । द्रुरिव द्रव्यम् अयं राजपुत्रः ।
यथा—द्रुमः फलपुष्पपङ्गवादिभिरर्थिनः कृतार्थयति स हि भवनमर्हतीति
भव्यो भवत्यात्मवानिति द्रव्यमुच्यते (३) । क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्य-
मिति । पुरुषार्थसाधकत्वाद्विशयादिकमपि द्रव्यम् ॥

(१) तेन पिष्टातकादयोऽप्यत्र द्रष्टव्या इति वर्द्धमानसूरिराह । पिष्टातः
सुगन्धिचूर्णं न एव पिष्टातकः ॥

(२) स्कन्द इव यः शत्रुशोषकः स स्कन्द्य इत्यधिकम् ॥

(३) कृतार्थयति तथा स इत्यर्थः । भवमर्हति भव्यः । यथा द्रुमः फल-
पुष्पपङ्गवादिभिः स्वाश्रितान् कृतार्थयति । एवमर्थिनः स्वसम्पदा कृतार्थय-
न्नात्मवान् पुरुषो द्रव्यमित्युच्यत इति पा० ॥

निर्द्रव्यो ह्रियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसः ।

निस्तेजाः परिभूयते परिभवान्निर्वैदसापत्स्यते ॥

शकटाङ्गजस्तु द्रुणस्तुल्यं द्रव्यं द्रुशब्दं नपुंसकमाह ॥ शिरइव शीर्षण्यः । प्रधानभूतः । शिरसः शीर्षन्तणादावित्यनेन शीर्षन्नादेशः । स्कन्धइव यो बलस्याश्रयः स स्कन्ध्यः ॥ १९० ॥ इति शाखादिः ॥

शर्करा लोमगोपुच्छगोलोमानि कपालिका ।

नराची शतपत्रं च पुण्डरीककपाटिके ॥१९१॥

शर्करेव शार्करं दधि मधुरत्वात् । शार्करी मृत्तिका कठिनत्वात् ॥ शर्कराशब्द इक्षुविकारे सिकतास्वपि वर्तते । लोमेव कोमलस्पर्शत्वात् । लौमनं वस्त्रम् । गोपुच्छमिव गौपुच्छो दण्डः । गोलोमेव गौलोमनम् । ब्रह्मादीनामित्यनेन नियमितत्वादन्याणादिलोपाभावः । भोजेन गौलौममित्युदाहृतम् । तत्तु न संगच्छते । न लोपस्य नियमेन व्यावर्तितत्वात् । कुत्सितम् अज्ञातं वा कपालम् कपालिका । कपालिकेव कापालिकं कंसादिपात्रम् । नरानञ्चति नराची । तत्तुल्यं नाराचम् । शतपत्रमिव शातपत्रम् । पुण्डरीकमिव पौण्डरीकम् । ह्रस्वः कपाटः कपाटिका । कपाटिकेव कापाटिकम् ॥ वामनः कपिष्टिकेत्याह ॥ कंवाष्टिकेति शकटाङ्गजः । आकृतिगणोऽयम् । तेन सिकतानकुलादयो ज्ञातव्याः ॥ १९१ ॥ इति शर्करादिः ॥

अङ्गुली रुरुहरी कपिवभ्रू कर्कमण्डरतरोमुनयश्च ।

शङ्कुली कुलिशलोहितगोणी—वल्गुमण्डलखला भरुजश्च १९२

अङ्गुल्यादेष्टणित्यनेनाङ्गुल्यादिगणादिवार्थं ठण् भवति । वामनस्य तु तदादेष्टगिति सूत्रम् । अङ्गुलिरिव दीर्घायते आङ्गुलिकः । आङ्गुलिकी । मणिशलाका । रुरुरिव रौरुकः । हरिरिव हारिकः । कपिरिव कापिकः । वभ्रुरिव वाभ्रुकः । कर्कइव कार्किको गौर्गवयो वा । कार्किकं यशः ॥ यथा समैव सिद्धराजवर्णने—

प्रत्युप्तमुक्ताफलपद्मारागप्रस्पर्धिभिस्तोषितविश्वलोकैः ।

यशोऽनुरागैस्तव सिद्धनाथ चक्रे जगत्कार्किकलौहितीकम् ॥ .

पक्षे कर्कलोहितशब्दयोष्ठीकणपि । कर्कलोहिताष्टीकण् वेति शकटाङ्गजमतं स्वीकृतम् । मण्डरइव माण्डरिकः । तरइव तारसिकः । मुनिरिव

मौनिकः । शङ्कुलीव शाङ्कुलिकः । कुलिशमिव कौलिशिकः । लौहितमिव लौहितिकः—स्फटिकः । स्वयमलोहित उपाश्रयवशात्तथावभासते । गोष्ठीव गौणिकः । बल्गुरिव बाल्गुकः । मण्डलमिव माण्डलिकः । खलइव खालिकः । भरुजइव भारुजिकः । विद्वान् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन उदशिवद्भूरुमण्डवा-
दयोद्रष्टव्याः ॥ १८२ ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥

विनयविशेषसमूहाः समयात्ययसम्प्रदानसङ्गतयः ।

व्यवहारसमुत्कर्षाकरमादनुगादिसङ्गामाः ॥१९३॥

विनयादेरित्यनेन विनयादेः शब्दगणादृष्णं भवति स्वार्थं । विनयएव
वैनयिकः । विशेष एव वैशेषिकः । समूहएव सामूहिकः । समयएव साम-
यिकः । एवम् आत्ययिकः । साम्प्रदानिकः । साङ्गतिकः । सङ्गतमेव साङ्ग-
तिकम् । साङ्गतिक आलापः । साङ्गतिकी व्यवस्थेति वामनः । व्यावहारिकः ।
सामुत्कर्षिकः । आकस्मिकः । आनुगादिकः । साङ्गामिकः ॥१९३॥

सपदातिसमाचाराः समायमुक्ताकथञ्चिदुपचाराः ।

निर्मितह्रस्वादेशो बुधैरुपायध्वनिः कथितः ॥१९४॥

पदातिरेव पादातिकः । समाचारएव सामाचारिकः । समायएव सा-
मायिकः । मुच्यते शुक्तिभिः मुक्ता । मुक्तैव मौक्तिकम् । कथञ्चिदेव काथञ्चि-
त्कम् । उपचारएव औपचारिकः । उपायएव औपयिकम् ॥

स वैनयिकयान्सामयिकस्यात्ययिकं त्यजन् ।

तमौपयिकवान्सेनां निवेश्य वहिराविशत् ॥१॥

स सामूहिकमुत्सृज्य मुनिसाङ्गतिकाय यान् ।

पिप्रिये पादयोः पृथ्व्याः पतिः प्रेम्णेव पीहितः ॥२॥

अनौपचारिकैः सामाचारिकव्यावहारिकैः—

यान्ति वैशेषिकैः सामुत्कर्षिकं सत्सु साधवः ॥३॥

काथञ्चित्केन कतिचित्सोऽनुमेने तु सञ्चरान् ।

नृवीरो वीरसेनादीन्मनोमुत्साम्प्रदानिकान् ॥४॥

अथाकस्मिकमाहानुगादिको याचिकस्य तम् ।

आकृतिगणोऽयम् । तेन त्रिवर्णप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥१८४॥

इति विनयादिः ॥

काकतालं च खल्वाटविल्वे चान्धकवर्त्तकम् ।

• अर्धाच्च जरतीशयेनात्कपोतो घुणतोऽक्षरम् ॥१९५॥

काकतालइत्येवं प्रकारेभ्यः शब्देभ्यः काकतालीयादय इत्यनेनेवार्थे छप्रत्ययो निपात्यते । काकश्च तालञ्च काकतालमिति द्वन्द्वे लक्षणया पततः काकस्य निपतता तालेन चित्रियमाणः संयोग उच्यते । तत्तुल्यः काकताली-
यः(१) । खल्वाटविल्वयोरिव खल्वाटविल्वीयः । यथा-खल्वाटः पर्यटन्नतर्कितं श्रीफलतरोरधस्तादागतो दैवशशाच्च विल्वसुपरि पतितं तद्दन्वोऽप्युभयवस्तु-
संयोग एवमुच्यते । अन्यकश्च वर्त्तका च अन्यकवर्त्तकम् । अन्यकस्य वर्त्तकाया उपर्यतर्कितः पादन्यास उच्यते । तत्तुल्यम् । अन्यकवर्त्तकीयम् । अर्धजरती-
शब्दोऽर्धजरतीकामने वर्त्तते । तदिव यत्तद् अर्धजरतीयं कार्यम् । यथा स्त्री न तरुणी श्लथस्तनत्वात् कृशकेशत्वान्न जरती वक्तुं शक्यते तद्दत्सिद्धासिद्धं प्रयोजनम् ॥ श्येनकपोतयोरिव श्येनकपोतीयो दुर्योगः । यथा-कपोतोऽत-
र्कितमागतेन श्येनेन गृहीतस्तथाकस्मिको यो दुर्योगः स एवमुच्यते । घुणो-
त्किरणात्कथञ्चिन्निष्पन्नमक्षरम् । घुणाक्षरम् । तदिव यद्कुशलेन दैवान्निष्प-
द्यते (२)तद्घुणाक्षरीयम् ॥ १९५ ॥

पुरुषः शरतो ज्ञेयो गोमयात्पायसं मतम् ।

कृपाणः स्यादजातश्च शर्करोन्मज्जनं तथा ॥१९६॥

शरश्च क्षिप्तः प्राकाराच्च पुरुष उस्थितः स तेन हतः । तत्तुल्यं शरपु-
रुषीयम् । गोमयपायसयोरिव गोमयपायसीयम् । यथाऽजया भूमिं खनन्त्या-
त्मवधाय कृपाणो दर्शितस्तत्तुल्यं वृत्तं केनचिदात्मविनाशाय कृतम् । अजा-

(१) काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्यकवर्त्तकीयम् । अतर्कितो पततं चित्रीकरणमुच्यते । तत्कथम् । काकस्यागननं यादृच्छिकं तालस्य पतनं च । तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं दस्यूनां घोपनिपातः । तैश्च तस्य वधः कृतः । तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । 'यश्च देवदत्तस्य वधः स काकतालवधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमः समासार्थः । द्वि-
तीये प्रत्यय इत्यधिकम् ॥ (२) निष्पाद्यतइति पा० ।

कृपाणीयम् । शर्करा च क्षिप्त्वा पुस्तपस्य चीन्मज्जनं तत्तुल्यं शर्करोन्मज्जनीयम् ।
आकृतिगणश्चायम् । तेन तिन्दुकज्योतिषीयमित्यादयो द्रष्टव्याः ॥१९६॥ •

इति काकतालादिः ।

पश्वसुरभरतरक्षोबह्लीकवयःपिशाचवसुमरुतः ।

सत्वदुशीनरकर्षापणास्त्रिगर्ताशनिदशार्हाः ॥ १९७ ॥

पशुभ्योऽण् शस्त्रजीविसङ्घादित्यनेन पश्वर्दिर्गणादस्त्रिधां स्वार्थोऽण्
भवति ॥ पशोरपत्यं पार्श्वः शस्त्रजीविसङ्घः । पार्श्वी । पश्वः । आसुरः ।
आसुरी । असुराः । भारतः । भारतौ । भरताः । भोजस्तु भार्त्तः । भार्त्तौ ।
भर्त्ता इत्याह । यथा—पार्श्ववाशनबाह्लीकपिशाचासुरराक्षसान् ।

शिष्याः सभार्त्तत्रैगर्तान्सकार्षापणवायसान् ॥

राक्षसः । राक्षसौ । रक्षसः । रक्षांसीत्यन्यः । बाल्लीकः । बाल्लीकौ ।
बाल्लीकाः । बाल्लिक इत्यन्यः ॥ वायसः । वायसौ । वयसः । पैशाचः ।
पैशाचौ । पिशाचाः । एवं मारुतः । सात्वतः । औशीनरः ॥ कार्षापणः ।
त्रैगर्त्तः । आशनः । दशार्हाः ॥

अस्त्रियांमिति किम् । पशूः स्त्री । ऊडयुतोऽरज्ज्वादेश्चेत्यूङ् । रक्षाः ॥
शस्त्रजीविसंघादिति किम् । असुरः(१) ॥१९७॥ इति पश्वर्वादिः ॥

दामनिवैन्दवितुलभाः शान्त्रुंतपि सार्वसेनिकाकन्दि ।

सावित्रीपुत्रौडविमौञ्जायनकाकदन्तकयः ॥१९८॥

दामनिभ्यश्छ इत्यनेनैभ्य आयुधजीविसङ्घवाचिभ्यश्छी भवति । दाम-
नयः शस्त्रजीविसंघः । दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । वैन्दवीयः ।
वैन्दवीयौ । वैन्दवयः । तुलया भान्तीति तुलभाः । शस्त्रजीविसङ्घः । पृषोद-
रादिः तुलभीयः । शान्त्रुंतपीयः । सार्वसेनीयः । काकन्दीयः । काकन्दकिरिति
भोजः । सावित्रीपुत्रीयः । औडवीयः । औड्वायनीयः । काकदन्तकीयः ॥१९८॥

औलपिराच्युतदन्तिः शाकुन्तकिराविदन्तिरौदङ्किः ।

ज्ञेश्व वैजवापिर्विन्दुश्चात्राच्युतन्तिश्च ॥१९९॥

श्रौलपीयः । आच्युतदन्तीयः । शाकुन्तकीयः । आविदन्तीयः ।
 श्रौदङ्कीयः । श्रौदकिरित्यन्यः । वैजवापीयः । बिन्दवः शस्त्रजीविसंघः ।
 बिन्दवीयः । बिन्दवीयौ । बिन्दवः । अच्युतोऽन्तो यस्यासौ । अच्युतन्तः ।
 पृषोदरादित्वात्पररूपे । आच्युतन्तीयः । मौञ्जायनशब्दो नडादिफणन्तः ।
 तुलभबिन्दुशब्दावप्रत्ययान्तौ । शेषास्त्वजन्ताः ॥१९९॥

ब्राह्मगुप्तस्त्रिगर्तेषु कौण्डोपरथजानकी ।

दाण्डकिर्जालमानिश्च षष्ठः स्यात्कौष्टुकिस्तथा ॥२००॥

ब्राह्मगुप्तीयः । ब्रह्मगुप्त इति वाननः । कौण्डोपरथीयः । कुण्डोऽतीक्ष्ण
 उपरथः समीपवर्ती रथो यस्य स कुण्डोपरथः । तस्यापत्यं शिवाद्यणि ।
 कौण्डोपरथ इति शाकटायनः । जानकीयः । दाण्डकीयः । जालमानीयः ।
 कौष्टुकीयः । एषां प्रथमद्वितीयौ शिवाद्यणन्तौ । अन्ये त्विजन्ताः । त्रिगर्ते-
 ष्विति किम् । कौण्डोपरथयः । कौण्डोपरथ्यौ ॥२००॥ इति दामन्यादिः ॥

कम्बोजोजवनश्रौलो मुरलः केरलः शकः ।

खसो जर्तो व्युपापेभ्यो धारयश्च मतो बुधैः(१) ॥२०१॥

कम्बोजादेः प्रलुगित्यनेन कम्बोजादेर्गणाद्राष्ट्राख्यात् क्षत्रियवाचिनस्त-
 स्यापत्यं राजा वेत्यर्थं जातस्याजादेः प्रलुग्भवति ॥ कम्बोजस्यापत्यं राजा वा ।
 कम्बोजः । एवं जवनः । चोलः । मुरलः । केरलः । शकः । खसः । जर्तः ।
 चोलशकखसजर्तानां द्वयवां पुरुद्वयज्जगधेत्यादिना, कृतस्याणः प्रलुक् शबेभ्य-
 स्त्वजः ॥ चोलकेरलनाथं तमापतन्तं विलोक्य सः ।

शकं मशकवन्मेने कम्बोजमगवन्नृपः ॥

भयोल्लुष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।

अलकेषु चसूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥

विधारयः । उपधारयः । आधारयः । अपधारयः ॥२०१॥ इति कम्बोजादिः ॥

(१) कम्बोजश्चोलयवनौ मुरलः केरलः शकः । खसो जर्तो व्युपापेभ्यो
 राधयश्च मतो बुधैरिति कम्बोजादिसङ्ग्रहपद्यं गणरत्नमहोदधी पद्यतइति
 टिप्पण्यमुपलभ्यते ।

भर्गः करूपसुस्थालकश्मीराः केकयोरसौ ।

त्रिगर्तशाल्वकौरव्या भरतोशीनरौ क्वचित् ॥२०२॥

अतोऽप्राच्यभर्गादेरित्यनेन प्राच्यभर्गादिवर्जिताद्राष्ट्राख्याद्राजवाधिनः
स्त्रियामतः श्लुग् भवति ॥ शूरसेनस्यापत्यं शूरसेनानां वा राज्ञी शूरसेनी ।
उशीनरी ॥ भर्गादिभ्यः । भार्गी । कारूपी । करूशद्वत्यन्यः । सौस्थाली ।
सुस्थल इति भोजः । कश्मलमीरयत्यपनयतीति कश्मीरः । ततोऽञ् । का-
श्मीरी यथा—काश्मीरीकुचकुम्भविभ्रनकरः शीतांशुरभ्युद्गतः ॥

केकयस्यापत्यं केकयानां वा राज्ञी । मित्रयुप्रलयकेकयस्यैय् यादेस्त्विति ।
आरैजियादेरिति च । कैकेयी ॥

तं कर्णमूलमागत्य रामे श्रीर्न्यस्यतामिति ।

कैकेयी शङ्खयेवाह पलितच्छद्मना जरा ॥

उरसस्यापत्यम् श्रीरसी । उरसद्वत्यन्यः । त्रिगर्तस्यापत्यं त्रिगर्तानां वा
राज्ञी त्रैगर्ती ॥ शाल्वस्यापत्यं शाल्वानां वा राज्ञी । द्वृत्त्वाद्गणि नेज्प्रत्यये
शाल्वाद्दि स उच्यते । शाल्वी । कौरवी । कौरव्यशब्दः क्षत्रियसमानवचनो-
ऽस्ति तस्मादञ् क्वचिदिति शाकटायनेन भरतोशीनरशब्दावुत्सादिषु पठ्येते ।
तयोरिहोपादानात्सत्यप्यणपवादे चेत्यस्मिन्नुत्साद्यञं बाधित्वाजेव भवतीति
ज्ञाप्यते । तेन भरतानां राजानो भरताः । उशीनराणाम् उशीनरा इति
राज्ञि श्लुक् सिद्धा । उत्साद्यञि त्वर्गोत्रत्वान्न स्यात् । स्त्रीणां राज्येऽनधि-
काराद्राजनि प्रत्ययो न भवतीति भोजः ॥ २०२ ॥ इति भर्गादिः ॥

बाहुः स्यात्खरनादिपुष्करसदौ प्राकारमर्द्यर्जुनौ—

जङ्घाशृङ्खलतोदिबिन्दुशिरसः संकर्षणोदशिवतौ ।

चूडारामसुधामलोमवृकलाजीगर्तकृष्णानडुद्—

विज्ञेयाश्च वचाकुसुमजलडाः साम्बोप्रवाकूपणी ॥२०३॥

अद्वाह्यादेरितिजित्यनेन बाहुशब्दप्रभृतिभ्यस्तस्यापत्यमित्यर्थं इज् भव-
ति ॥ बाधते परवलमिति बाहुर्नाम कश्चिदाद्यपुरुषः । तस्यापत्यं बाह्विः ।
खरवन्नदतीति खरनादी । तस्यापत्यं खरनादिर्नृपः । पौष्करसादिर्मुनिः ।
प्राकारं मर्दयतीति प्राकारमर्दी । तस्यापत्यं प्राकारमर्दिर्नृपः । अर्जुनस्य
आर्जुनिः । जङ्घायाः जाङ्घिर्नृपः । शृङ्खलानि तुहति मोचयतीति शृङ्खलतोदी

नृपः । तस्य शाङ्खलतीदिः । शृङ्खलनोदीति भोजः । विन्दोः । वैन्दविर्त्त-
 षिः० । शिरसशब्दस्तदन्तः केवलस्यापत्यप्रत्ययासंभवात् । हस्तिशिरसोऽपत्यं
 हास्तिशीर्षिः । यथा—कादम्बर्याम् । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम
 महातपा मुनिरखिलत्रिभुवनललामभूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप ।
 तस्यापत्यं स्थूलशीर्षिः । सङ्कर्षणस्य सांकर्षणिर्नृपः । सङ्कर्षणस्यादन्तत्वादिजि
 सिद्धे पाठः । शिवाद्यृषिवृष्णिर्कुर्वन्मकादिति विशेषवचसा प्राप्तस्याणो बाध-
 नार्थः । एवमदन्तेषु सर्वेष्वपि द्रष्टव्यम् । उदश्वितः । औदश्वितिर्त्तृषिः ।
 चूडेव चूडा काचित् । तस्याञ्चौडिर्मुनिः । रामस्य रामिः । सुधास्नः । सौधा-
 मिर्मुनिः । लोमन्शब्दस्तदन्तः । औडुनोमिः । शारलोमिः । वृकलायाः
 वार्कलिः । अजीगर्तस्य आजीगर्तिः । एत ऋषयः । कृष्णस्य कार्ष्णिः । यथा—
 कार्ष्णिः प्रत्यग्रहीदेकः सरस्वानिव निम्नगाः ॥

अनडुहः आनडुहिर्त्तृषिः । वचाकोः वाचाकविः । सप्तानाम् साप्तिः ।
 जलडायाः जालडिः । सहाम्बया वर्त्तते साम्बः तस्यापत्यं साम्बिः । उप-
 वाकोः । औपवाकविः । पणिनः पाणिनिः । एत ऋषयः ॥ २०३ ॥

दुर्मित्रानुरहत्सुनामकुकलोदङ्कासुरा मूषिका—

पञ्चोदञ्चुकुनामसत्यकगदाः स्युः क्षेमधृत्वी सखा ।

प्रद्युम्नध्रुवकानिवाकुलहकासंसेविमध्यंदिना—

वल्मीकस्तृणविन्दुशूरधुवकाउद्दालकाष्टारुणाः ॥ २०४ ॥

दुर्मित्रायाः दौर्मित्रिः । अनुरहतः आनुराहतिः । सुनामः सौनामिः ।
 सुदामन्तित्यन्यः । कृकलायाः कार्कलिः । उदङ्कस्य औदङ्किः । असुरस्य आसु-
 रिः । मूषिकेव मूषिका । तस्या सौषिकिः । एतऋषयः । पञ्चानाम् पाञ्चिः ।
 उदञ्चोऽपत्यम् औदञ्चिः । गणपाठान्नलोपाभावः । अर्घा वात्र गम्यते । अपर
 उदञ्चिन्ति धातुमात्रं निर्दिशन्ति । तन्मते प्रातिपदिकाद्वातुरूपात्प्रत्ययः ।
 यथा । उदीचोऽपत्यम् औदीचिः । केचिद् उदञ्चित्यत्रोकारमुच्चारणार्थं न
 सन्त्यन्ते तन्मते । औदञ्चविः । कुनामः कौनामिर्नृपः । सत्यकस्य सत्यकि-
 र्नृपः । गदस्य गादिर्नृपः । क्षेमधृत्विनः । क्षेमधृत्विः । सख्युः । साखिः ।
 प्रद्युम्नस्य प्राद्युम्निः । ध्रुवकायाः ध्रौवकिः । निवाकोः । नैवाकविः ।

लहकायाः लाहकिः । लगहेत्यन्यः । एतच्छपयः । संसेविनः । सांसेविकर्त्तपिः ।
मध्यंदिनस्यर्षेः माध्यंदिनिः । बल्मीकस्यर्षेः बाल्मीकिः । यथा—

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ ती बाल्मीकिमशंसताम् ।

तृणविन्दोन्मुनेः । तार्णविन्दविः । शूरस्य यदुविशेषस्य शौरिः । ध्रुव-
कायाः धौवकिर्त्तपः । उद्दालकस्यर्षेः औद्दालकिः । अष्टानाम् आष्टिः ॥
अरुणस्यर्षेः आरुणिः ॥ २०४ ॥

शर्मा देवाग्निमद्रेन्द्राद् उपविन्दुसुधावतौ ।

अजधेनुर्बलाका स्यादुपबाहुयुधिष्ठिरौ ॥२०५॥

दैवशर्मिः । आग्निशर्मिः । माद्रशर्मिः । ऐन्द्रशर्मिः । औपविन्दविः ।
सौधावतिः । स्वधावदित्यन्यः । आजधेनविः । शकटाङ्गजस्त्वजादिभ्यो धेनो-
र्ब्राह्मणाद्वेति सूत्रद्वयमाह । बालाकिः । औपबाह्विः । एत ऋषयः ।
यौधिष्ठिरिः ॥ २०५ ॥

उत्तानपादकश्यपविदाः सुमित्राय नगरतो मदीं ।

माषशराविच्छ्रमलावटाकुभगलाशिवाकवो गलडा ॥२०६॥

उत्तानपादस्यर्षेः औत्तानपादिः । ध्रुवः ।

औत्तानपाद भद्रं ते तपसा परितोपितः ।

इत्यपि दृश्यते । कश्यपस्यर्षेः काश्यपिः । गरुडाग्रजः काश्यप इत्यन्ये ।
विदस्यर्षेः वैदिः । शोभनानि मित्राणि यस्याः सुमित्रा । तस्याः सौमित्रिः ।
लक्ष्मणः । यथा— सौमित्रिणा तदनुसंस्तुजसे मुहूर्त्तम् ॥

नगरमर्दिनः । नागरमर्दिर्त्तपः । माषशराविणऋषेः । माषशराविः ।
खगलायाः—खगलिर्त्तपिः । बटाकोर्त्तपेः । बाटाकविः । बाटाकुरित्यन्ये ।
भगलाया अपत्यम् भागलिर्त्तपिः । शिवाकोर्त्तपेः शिवाकविः । गलडायाः
गालाडिः ॥२०६॥

उत्वे पाडिः पषो भूयः संभूयोऽम्भोऽमितौजसाम् ।

सलोपउदकस्योदः कृताकारः शलङ्कु च ॥२०७॥

पलाम् पाडिः । भूयसः सम्भूयसोऽम्भसोऽमितौजस उदकस्य शलङ्कोश्च
ऋषेः । भीयिः । साम्भूयिः । आम्भिः । आम्भौजिः । औदिः । शालङ्किः ।

भूयःशब्दो भोजमतेन । केचिदत्रोदरभूयस्सम्भूयभिति सामान्येन पठन्ति ।
तन्मुते । औदकिः । भौयसिः । साभूयसिरिति भवति । अत्र गोत्रादिभूता
अगोत्रादिभूताश्च प्रत्येतव्याः साधारण्येनोपादानात् ॥ आकृतिगणोऽप्यम् ।
तेन नृनामन्अभिन्नाप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२०७॥ इति बाह्वादिः ॥

व्यासः सुधातृवरुटौ निषादचण्डालविम्बयुक्तौ च ।

व्यासादीनामकञ्चेत्यनेन व्यासादेः शब्दगणादिञ् भवति । तत्सन्नि-
योगेचाकञादेशः । व्यासस्यापत्यम् वैयासकिः । एवं सौधातकिः । वारुट-
किः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः । व्याससुधानोरणोऽपवादः ।
कारुलक्षणस्येञ्च कथ्येयः । शेषाणामिजस्त्येव । केचिदत्र व्याघ्रकर्मारग्निशर्म-
णोऽपि पठन्ति । वैयाघ्रकिः । कार्मारकिः । आग्निशर्मकिः । यथा—

यद्वन्न वैयासकिवैम्बकी वा सौधातकिं चेह परिस्पृशन्ति ।

चाण्डालकिर्वारुटकिश्च नैषादकिश्च तद्ददुरितानि ना वः ॥ इति व्यासादिः ।

कुरुशूर्पणायवृहतीकाराः कारो वडभ्याश्च ॥२०८॥

कुर्वादिभ्य इत्यनेन कुर्वादेः शब्दगणाङ्श्यप्रत्ययो भवति । कुरोर्ब्राह्म-
णस्यापत्यम् । कौरव्यः । यथा—

कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलम् ॥

तिकादित्वात् किञ्चपि । कौरवायणिः । उत्सादेश्चाजित्यञ् पुनराभ्यां
वाधितोऽपत्ये न भवति । कौरव्यशब्दस्य क्षत्रियवचनस्य तिकादिपाठात् ।
कौरव्यायणिः । शौर्येणाय्यो मुनिः । वार्हतीकार्य्यः । वाडभीकार्य्यः ॥२०८॥

ज्ञेया वाग्रथकारगर्गरमुराः कैशोरिचप्पट्टकौ,

सत्यंकारचफट्टकौ च हृदिकः कापिञ्जलादिः कविः ।

दामोष्णीपिङ्गुर्द्रवृत्तविमतिश्यापुत्रहन्त्रेरकास् ,

तक्षाशुभ्रशकन्धुशङ्कुपितृमञ्छाकीनपिएडीपुराः ॥२०९॥

वाचः । वाच्यः । रथकारस्य राथकार्य्यः । त्रैवर्णिकेभ्यः किञ्चिन्न्यूना
रथकारजातिः । तद्वचनोऽयं गृह्यते । यस्तु कारवाची तस्मादिजपि । गर्गरस्य
गार्ग्य्यः । मुरस्य राज्ञः सौर्य्यः । किशोरस्यापत्यं कैशोरिः । तस्यापत्यं युवा
कैशोर्य्यः । भोजस्तु किशोरस्य कैशोर्यो राजेत्याह । चप्पट्टकस्यैः । चाप्पट्टकः ।

सत्यंकारस्य सात्यंकारः । षफटृकस्य नृपस्य षाफटृक्यः । हार्दिष्यः । मुञ्च
 हार्दिष्य शङ्खाम् । षृष्णालक्षणेऽणि । कापिञ्जलादेरपत्यं गुर्वायत्तम् कापिञ्ज-
 लाद्यः । वेदकटृषिः । काव्यः शुक्रः । दामोष्णीपेरपत्यं युवा दामोष्णीष्यो
 मुनिः । कुटस्य कौटयः । आर्द्रवृक्षस्य आर्द्रवृक्ष्यो मुनिः । विमतेः वैमत्यः ।
 सतिरित्यन्यः । सतिमदित्यप्यन्वः । श्यापुत्र्यः । श्यावपुत्र इति भोजः । हन्तुः ।
 हान्त्र्यः । हन्त्रिय इति वामनः । हनस्तिप्रत्यये हन्तिरित्यन्यः । ऐरकायाः ।
 ऐरक्यः । ऐहकेत्यन्यः । तक्षणः । ताक्षय्यः । पाठसामर्थ्यात्कारुलक्षणमिजं
 वाधते शिवादिपाठाच्च । ताक्षणः । शुभ्रस्य शौभ्रो राजा । शुभ्रादित्वाङ्गणपि
 समानविषयत्वात् । शकन्धोः शाकन्धव्यः । शाकम्भूरित्यन्यः । शाङ्ख्यः ।
 बहुषु शाङ्ख्याः । शाङ्ख्या स्त्री । गर्गादिपाठात्पौत्रादौ यञ् । शाङ्ख्यः ।
 बहुषु श्लुक् । शङ्खः । स्त्रियां शाङ्ख्यायनी । पितृमतः पैतृमत्यः । पितृम-
 न्त्वरित्यन्यः । तन्मते पैतृमन्तव्यः । शाकिनः शाक्यः । इनस्य ऐन्यः । पिण्डराः ।
 पैण्डरः । पुरस्य पौर्य्यः ॥ २०९ ॥

शाकः शलाकागणकारदध्राः, पीलाभ्रवैवाकविभर्तृमूढाः ।

शालीनकर्त्रेज्जनितीन्तवृक्षाऽजमारकश्यावरथाश्च वेनः ॥ २१० ॥

शाकं शाकमिति य आह स शाकः । तस्य शाक्यः । शलाकाया शा-
 लाक्यः । गणकारस्य गणकार्य्यः । गणकारिरित्यन्यः । दाम्नो नृपः । दर्भ-
 इति वामनः । पीलायाः । पैल्यः । आभ्रः । विवाकीरपत्यं वैवाक्यिः ।
 तस्यापत्यं युवा वैवाक्यः । वैवाभविरित्यन्यः । भार्य्यः । मौढ्यः । शा-
 लीन्यः । कार्य्यः । ऐज्यः । नैतान्तवृक्ष्यः । आजमारक्यः । अजमार इत्यन्यः ।
 श्यावरथ्यः । वैन्यः । एते राजानः । वामनाद्यस्तु छन्दसि वैन्यो भाषायां तु
 वैनिरित्याहुः ॥ २१० ॥

वानुजिः कर्णकारश्च केशिनीपथिकः स्त्रियौ ।

श्याप्रथो वान्तवृक्षश्च श्यावनायश्च मङ्गुषः ॥ २११ ॥

वनोर्जातः वानुजः । तस्यापत्यं वानुजिः । तस्यापत्यं युवा । वानु-
 ज्यः । घातकिरिति भोजः । कर्णकार्य्यः । कर्णकारिरित्यन्यः । राजा ।
 केशिन्याः । केशिन्यः । छन्तपाठसामर्थ्यादेव स्त्रीत्वानिवृत्तिः । स्त्रीत्वनिवृत्तौ
 हि नोऽनहो व्ये शित्पणादावित्यनेन न लोपः स्यात् । पाथिकार्य्यः । पथिकार

इति भोजः। श्याप्रथ्यः। श्यावप्रथ इति कश्चित् । वान्तवृक्ष्यः। श्यावनाट्यः ।
 माङ्गुष्यो राजा । सङ्गुष इत्यन्यः । कविविसतिपीलाशलाकैरकाकेशिनीप्रभृ-
 तीनां ढशि प्राप्ते । हृदिकाहृद्विण्णलक्षणेऽणि । अन्येषां त्विजि प्राप्ते श्यविधिः ॥
 आकृतिगणोऽयम् । तेन । अविमारकपडाकैन्द्रजालिकूटप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२११॥
 इति कुर्वादिः ॥

शिवाः प्रोष्ठश्चण्डो जटिलकवतण्डौ बधिरकः,
 पिटाकस्तृक्षकः पिटकपरिलौ प्रौष्टिकमुनी ।
 ककुत्स्थः खञ्जारस्तृणमसुरकर्णौ जलहृदो,
 विरूपाक्षः पिष्टः कहयवडवाभूमिककुभाः ॥२१२॥

शिवाद्यृषिवृष्णिकुर्वन्वकादित्यनेनापत्यसान्नेऽण् भवति । शिवस्यापत्यम्
 शैवः । एवं प्रौष्टः। चाण्डः । जाटिलकः । जटिलिकेति भोजः । वातण्डः ।
 बाधिरकः । बधिरिकेति भोजः । पैटाकः । तार्क्षकः । पैटकः । पारिलः ।
 प्रौष्टिकः । सौनः । ककुदि तिष्ठति ककुत्स्थः । तस्य काकुत्स्थः । खाञ्जारः ।
 खञ्जेर इति भोजः । तार्णः । नडादिपाठात् तार्णायनः । मासुरकर्णः । जल-
 हृदइव जलहृदः । तस्य जालहृदः । संस्कृते द्विर्वचनाभावे संयोगपरोऽपि न
 गुरुः । यथा—स्पृष्टं त्वजेत्यपह्नियः खलु कीर्तयन्ति ॥

वैरूपाक्षः । पैष्टः । काहयः । कहूयइत्यन्यः । वडवेव वडवा । तस्या
 वाडवः । विदिद्युते वाडवजातवेदसः । भौसः । मङ्गलः । काकुभः ॥ २१२ ॥

गङ्गाक्रुञ्चाकौकिलायस्कलह्या, द्रुह्यः पर्णः कर्णमञ्जीरकौ च ।
 रेखस्तक्षा वर्त्तनाक्षःकहोडः, सन्धिर्लेखोभूरिजम्भोर्णनाभाः २१३

गाङ्गः । शुभ्रादिपु, तिकादिषु च पाठात् । गाङ्गेयः । गाङ्गायनिः । क्रौञ्चः ।
 कौकिलः । यथा—स कौकिलश्यामवनेन कूजत्क्रौञ्चेन सिप्रोपतटेन गच्छन् ॥

यास्कः । लाक्ष्यः । द्रौक्ष्यः । पर्णः । कार्णः । नाञ्जीरकः । मजिरक-
 इत्यन्यः । रेखः । ताक्षणाः । कुर्वादित्वात् ताक्षरयः । वर्त्तनाक्षः । अन्यस्तु
 वर्त्तनश्चासौ ऋक्षश्च (१) वर्त्तनर्क्षइत्याह । काहोडः । सान्यः । लैसः । भौरः ।
 जाम्भः । जस्वइत्यन्ये । श्रीर्णनाभः ॥ २१३ ॥

दण्डो रोधः कोहितेलासपत्न्य आर्यश्वेतापर्षिकागोपिकाः स्यूः ।
खञ्जालश्चालेखनोब्रह्मगुप्तश्चायःस्यूणःस्यान्नभागोविपाट् च २१४

दाण्डः । रोधः । कौहितः । ऐलः । सापत्नः । आर्यश्वेतः । पार्षिकः ।
गौपिकः । खञ्जालः । आलेखनः । खुलेखन इति भोजः । ब्राह्मगुप्तः । वाम-
नस्तु नास्य पाठमङ्गीकुरुते । आयःस्यूणः । नाभागः । नाभाक इत्यन्यः ।
वैपाशः । कुञ्जादिपाठाद् वैपाशादन्यः ॥ २१४ ॥

भलन्दनानभिम्लानतृणकर्णकलापिनः ।

जरत्कारुः सुपिष्टश्च कुठारश्चखदूरकः ॥ २१५ ॥

भलन्दनः । भलन्द इत्यन्यः । फलन्दन इति भोजः (१) । आनभिम्लानः ।
तार्णकर्णः । कालापः । जारत्कारवः । जरत्कारुशब्दादतएव ज्ञापकात् स्त्रि-
यासूड् । यस्तु सुनिवचनस्तत्पत्नीवचनश्च जरत्कारुशब्दस्तस्मादौत्सर्गिकोऽण् ।
सौपिष्टः । कौठारः । कुषानियर्त्ति कुषारइत्यन्यः । खादूरकः ॥२१५॥

विश्रवणरवणवृज्जनकुपिञ्जलपृथोत्क्षिपापुरोहितिकाः ।

कुरुपाण्डुहस्तिपादा वृष्णिकखजूरकणौ च ॥२१६॥

वैश्रवणः । रावणः ॥ रावणावग्रहक्लान्तमिति वागमृतेन सः ॥

विश्रवसोऽपत्यं वाक्ष्यमेव । विश्रवणरवणाभ्यां तु नित्यं वृत्तिविषयाभ्यां
प्रत्ययः । अन्ये तु यश्च विश्रवसो विश्लोपश्च वेत्यनेन सूत्रेण वैश्रवणरवण-
शब्दौ साधयन्ति ॥ खञ्जनः । कौपिञ्जलः । पार्थः ॥

पार्थाननं वह्निकणावदाता दौमिः स्फुरत्पद्मनिवामिपेदे ॥ श्रीत्क्षिपः ।

पौरोहितिकः । रोहितिकेति भोजः । कौरवंः । कुर्वादिपाठाद्भयः । कौरव्यः ।
क्षत्रियवचनात्तु कुरुकोसलेत्यादिना शयः । तस्य बहुपु श्लुक् कुरवः । पाण्डवः ।
पाण्डवा यस्य दासाः । शुभ्रादिपाठात् पाण्डवेयः । अत्र कुरवो जनपदस्तस्य
राजा पाण्डुः । यस्तु राष्ट्रायस्ततः पाण्डोर्द्वयि । पाण्डव्यः । बहुपु श्लुक् ।
पाण्डवः । तस्यमेव रघोः पाण्डव्याः प्रतापं न विषेद्विरे ।

इति तु चिन्त्यम् । हस्तिपादस्य हास्तिपदः । अतएव गणपाठात्पा-
दस्याणि । पद्मावः ।

कौपिञ्जलः पिञ्जलवाजिनां तं तं हस्तिना हास्तिपदः प्रपेदे ।

० स ब्राह्मणुगो भुजवीर्यगुप्तं रथेन कौण्डोपरथोऽन्वयासीत् ॥

वृष्णिव वृष्णिकः । तस्य वार्ष्णिः । खार्जूरकर्णः ॥

खार्जूरकर्णेन धृतातपत्रो मायूरकर्णोद्धृतचामरौघः ।

सापत्नयुग्मानुगतोऽध्ययोध्यं स रावणारातिरिषावभासे ॥ २१६ ॥

उरलः कहूषकोहडहेहयगोपालिकाश्च(१) गोफिलकः ।

परिषककुण्डोपरथौ त्रिवेणीदेशे सति त्रिवेणी च ॥२१७॥

औरलः । काहूषः । कौहडः (२) ।

तमन्वयुः खाञ्जनमाञ्जरीकसौपिष्टसौलेखनतार्णपार्णाः ।

काहोडजालहृदवार्त्तनाक्षक्षैरहृदप्रौष्ठिकतार्णकर्णाः ॥ हैहयः । गौपालिकः ॥

काहूषपैष्टौरलयास्कलाह्यद्रौह्यानभिज्ञानकभौरसौनाः ।

तार्क्ष्यकगौपालिकगौपिकार्य-श्वेतादयस्तं परितः प्रसस्युः ॥

गौफिलकः । पारिषकः । कौण्डोपरथः । त्रिवेणी नदी तस्याः । त्रैवणः २१७

उत्कारुक्षीरहृदौ सुरोहिकाकपिलिकर्षिष्ठेयाः स्युः ।

औत्कारुषः । उत्कारुशब्दस्यातएव पाठाहूङ् भवति । क्षैरहृदः । सुष्ठु रोहति सुरोहिका । तस्याः सौरोहिकः । कापिलिकः । आर्षिष्ठेयः । सेनान्त-शयबाधनार्थोऽस्य पाठः । केषांचिद् अतइजि प्रभे केषाञ्चिद् द्वयच इतो ढणि प्राप्ते च पाठः ॥ एते शिवाद्योऽण्प्रत्ययान्ता ऋषिवाचकाः काकुत्स्थादयस्तु राजवाचकाः प्रतीता एव । क्रौञ्चादीनां त्वर्थो व्याख्यात एव । आकृतिगणो-ऽयम् । तेन सिलिन्दप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ इति शिवादिः ॥

शुभ्रशलाकाशुकविशदेवतरा गन्धपिङ्गलाशकुनी ॥२१८॥

द्वयचशुभ्राम्यश्चे ढणित्यनेन शुभ्रादेर्गण्डुण् भवति । शुभ्रस्यापत्यम् शौ-भ्रैयः । शालाकेयः । शौकेयः । वैशेयः । दैवतरेयः । गान्धपिङ्गलेयः । नदी-नास्न्यसि । शाकुनेयः ॥२१८॥

कर्षो विष्टपुरः शकन्धिविधवाशालूकगोधात्रिका-

लेखाभ्रूविकसाजवस्तिशकलाशोकाश्ववीजाश्मनः ।

(१) कहोडहेहय० इतिपा० । (२) कहोडस्य काहोडइति पा० ।

गङ्गापाण्डवभारताजिरदिशः शुक्रोग्रविश्रैतरा—

ऽणीवालीढसुदन्तभाणशतलाः कर्पूरकद्रू तुदः ॥२१९॥

कार्पेयः । वैष्टपुरेयः । विष्टपर(१) इत्यन्यः । शाकन्धेयः । वैधवेयः । क्षुद्राभ्यो वा णेर इति पक्षे णेरप्रत्ययबाधनार्थः । शालूकेयः । गौधेयः । गोधाया द्रुगपि । गौधेरः । आरगुदीचामित्यारगपि । गौधारः । अर्थव्यवस्था तु लोका-
तः । तेन योऽहिना गोधायां जन्यते सः गौधेरो गौधारश्च भवति । वामनस्तु
द्वयमपि न मन्यते कारणं न विद्वः । आम्बिकेयः । मानुषीनाम्न्यणि । लैला-
भ्रेयः । वैकसेयः । चतुष्पाज्जातिवाचिनी कृकासेति भोजः । किमपि कसतीति
किकसेत्यन्यः । मानुषीनाम्न्यणि । आजवस्तेयः । गृह्यादिपाठाङ्गपि ।
शकलस्य शाकलेयः । आशोकेयः । मानुषीनाम्न्यणि । आश्वेयः । वैजेयः ।
वीजाश्व इत्यन्यः(२) । आश्वेयः । अश्वदिपाठाद्-आश्वनायनः । गाङ्गेयः ।
पाण्डवेयः । भोजस्तु पाण्डुशब्दाङ्गुकि । अकद्रुपाण्डुर्द उलोप इत्युकारलोपा-
भावं मन्यते । अत्र वामनमतानुसारेण पाण्डवशब्दः पठितः । भरतस्यापत्यम् ।
उत्साद्यजि । भारतः । तस्यापत्यं युवा । भारतेयः । भरत इति भोजः । आ-
जिरैयः । दैशेयः । शौक्रेयः । औश्रेयः । वैप्रेयः । इतरस्य इतराया वा ।
ऐतरेयः । आशीवेयः । आशीविरित्यपरः । आशीदेयः । सौदन्तेयः । भाशेयः ।
शातलेयः । शवल इत्यप्यन्यः । कार्पूरेयः । कद्रुर्नाम दिव्या गौः । तस्याः
काद्रवेयः । यस्तु सङ्घायाभूदन्तः कद्रुशब्दस्तस्य ढण् अस्त्वेव । तौदेयः ॥२१९॥
कुबेरिकान्यतरविमार्तृबन्धकी कुमारिकाः परिधिमृकण्डुविश्रयः ।
किशोरिकाजरतिखदूररोहिणी कुठारिकारत्वतिथिसुदक्षवादनाः ॥
कौबेरिकेयः । मानुषीनाम्न्यणि । आन्यतरैयः । विरुद्धाया मातुः
वैमात्रेयः । असौदर्यो भ्राता । बान्धकेयः । बान्धकिर्नैयइत्यपि (३) । क्षुद्राभ्यो
वा णेर इति णेरप्रत्यये—कौमारिकेयः । मानुषीनाम्न्यणि । पारिधेयः ।
मार्कण्डेयः । सृकण्डुरित्यपि वामनः । कथं मार्कण्डः । मृकण्डइति प्रकृत्य-
न्तरम् । तेन ऋष्यण्भविष्यति । वैश्रेयः । गृह्यादिपाठाङ्गपि । कौशोरिकेयः ।

(१) विष्टपुर इति पा० । (२) विजाश्वस्य वीजाश्वेय इत्यन्य इति पा० ॥

(३) बन्धकी स्वैरिणी तस्या अपत्यं बान्धकिनेय इति पा० ।

मानुषीनाम्न्यणि । जरतिनः । जारतेयः(१) । खादुरेयः । रौहिणेयः । रोहिणी
मानुषी गौरपि । कौटारिकेयः । मानुषीनाम्न्यणि । आतिथेयः । सौदक्षेयः ।
वादनेयः ॥ २२० ॥

बलीवर्दिशतहारशलाकाभ्रशलाथलाः(२) ।

अकशायो(३)ऽनुदृष्टिश्च ककलासप्रवाहणौ ॥२२१॥

बालीवर्देयः । शातद्वारेयः । शालाकाभ्रेयः । शालाथलेयः(४) । आक-
शायेयः(५)अनुदृष्टेयः । कार्कलासेयः । एष चतुष्पाज्जातिः । प्रावाहर्णेयः ॥२२१॥

जीवभारमरुद्धिमण्यो वायुदत्तसुवक्षसौ ।

मृदुमृदौ सुदामा च वासिष्ठे श्यामलक्ष्मणौ ॥२२२॥

जैवेयः । भरमस्यापत्यं भारमः । तदपत्यं युवा । भारमेयः । भरमइति
भोजः । रुक्मो वर्णः । सोऽस्या अस्तीति रुक्मिणी । तस्या रौक्मिणेयः ।
मानुषीनाम्न्यणि । वायुदत्तेयः । सौवक्षसेयः । मार्देयः । उर्ह इत्यनेनोलोपे ।
मार्देयः । सौदामेयः । श्यामेयः । लात्मणेयः । वासिष्ठश्चेत् । अन्यत्र श्यामा-
यनः । अश्वादिपाठात् । श्यामिरिति वासनः । लात्मणिः ॥ २२२

गोदन्तकुशाम्बानिधिमकष्टुजिह्वाशिनः खडोन्मत्ताः ।

श्वब्रह्मकृतशताहरयमष्टवष्टिकसुनामंधर्मिण्यः ॥२२३॥

गौदन्तेयः । कौशाम्बेयः । आनिधेयः । माकृष्टेयः । जैह्वाशिनेयः (६)
दाण्डिनायनेत्यादिनाऽन्त्याजादिलुगभावः । खाडोन्मत्तेयः । एषा नदी खर
इवोन्मत्ता खरोन्मत्तेत्यभयनन्दी । शौवेयः । ब्राह्मकृतेयः । शताहरेयः । याम-
ष्टेयः । मघष्टुरित्यन्युः । टैकेयः । सुनामः । सौनामेयः । वाह्वादित्वात् ।
सौनामिः । धार्मिणेयः । मानुषीनाम्न्यणि ॥ २२३ ॥

कुषीतकविकर्णौ च काञ्चपे परिकीर्तितौ ।

(१) जरतिर्जरठा तस्या जारतेयः इति पा० । (२) शलाप्यना इति पा० ।
(३) अकशापो इति पा० । (४) शालाप्यलेय इति पा० । (५) आकशापेय
इति पा० । (६) जैह्वासिनेय इति पा० ।

कौपीतकैयः । वैकर्णैयः । काश्यपश्चेत् ॥ अन्यत्र कौपीतकिः ।
वैकर्णिकः । एते प्रायेणर्विधाचकाः । बहूनाभिजि प्राप्ते केषांचिदणि ढञि च
प्राप्ते पाठः । आकृतिगणोऽयम् । तेन कुदन्तानुदन्तशतकृतप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥

इति शुभ्रादिः ॥

कल्याणी सुभगा मध्या ज्येष्ठानुदृष्टिवन्धकी ॥ २२४ ॥

कल्याणयादेर्दिन् चेत्यनेनैतस्मादपत्ये ढण् तद्योगे डिनादेशश्च । कल्याणया
अपत्यम् कल्याणिनेयः । सौभागिनेयः । माध्यिनेयः । ज्यैष्ठिनेयः ॥

कृते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयं विवासितम् ।

को नग्नमुषितप्रख्यं बहु मन्येत राघवम् ॥

भरतस्य राममित्यर्थः । आनुदृष्टिनेयः । वान्यकिनेयः ॥ २२४ ॥

मध्यमा च परस्त्री च प्रोक्तानुदृष्टिदुर्भगे ।

वलीवर्दी कनिष्ठा च जारस्त्री जरती तथा ॥ २२५ ॥

माध्यमिनेयः । परस्य स्त्री परस्त्री । तस्याः पारस्त्रैण्यः । यथा—
पारस्त्रैण्यपुत्रव्ययशिथिलशुचं शक्रमाराधयाव ॥

यदा तु परा चासौ स्त्री च । परस्त्री । तस्याः कर्मधारये परस्त्रियः
परशुश्चेत्यनेन पारशव इति भवति । अन्ये तूभयथापि पारस्त्रैण्य इति
मन्यन्ते । आनुदृष्टिनेयः । दौर्भागिनेयः ॥

कृते सौभागिनेयस्य भरतस्य विवासितौ ।

पित्रा दौर्भागिनेयौ यौ पश्यतं चैष्टितं तयोः ॥

वलीवर्द्याः बालीवर्दिनेयः । कानिष्ठिनेयः । जारस्त्रैण्यः । जारतिनेयः ।
कल्याणयादीनां शुभ्राद्यन्तत्वाद्गुणि सिद्धे डिन्र्थ वचनं शेषयोरुभयार्थम् ॥ २२५ ॥
इति कल्याणयादिः ॥

गृष्टिर्दृष्टिस्तथा विश्रिर्वालिकुद्री च मित्रयुः ।

हल्यायुक्तोऽजबस्तिश्च गृष्ट्यादौ विदुषां मतः ॥ २२६ ॥

गृष्ट्यादेर्दृजित्यनेनास्माद्गुञ् । गृष्टेरपत्यं गार्ष्ट्यः । अस्य चतुष्पात्त्वा-
द्गुञ् सिद्धे लक्षणाया मनुष्यादिवृत्तेर्ग्रहणम् । हार्ष्ट्यः । वीत्रेयः । घालेयः ।

कौटूः यः । मित्रयुप्रलयकेकयस्येय् यादेरित्यनेनारैचि यादेर्यच् । मैत्रेयः । हलेः ।
हालेयः । आजवस्तेयः ॥

विश्रयजवस्तिभ्यां शुभ्रादित्वाहुणपि । गार्ष्ट्यस्यापत्यं पूज्यमित्यादिविष-
क्षायामतइजिति विहितस्येजो जिण्णपार्थेभ्योऽणिजोरिति जित्वाहुजः परस्ये-
जः श्लुग् भवति । तेन गार्ष्ट्यः पिता । गार्ष्ट्यः पुत्र इत्यादिः । ढणः परस्य
त्विजः श्रुतिरेव । शौभ्रेयः पिता । शौभ्रेयिः पुत्रः ॥२२६॥ इति गृष्ट्यादिः ॥

रेवती कुक्कुटाक्षश्च ग्राहः कर्णवृकादिकः ।

मणिहारश्वतः पाली स्याद् वृकाद्वन्धुवञ्चिनौ ॥२२७॥

रेवत्यादेष्टणित्यनेनास्मादृण् रेवत्या अपत्यम् रैवतिकः । कौक्कुटाक्षिकः ।
ढजिजोरपवादः । ग्राहः कर्णवृकादिकइति कर्णवृकावादी यस्य स कर्णवृका-
दिकः । कार्णग्राहिकः । वार्कग्राहिकः । दाण्डग्राहिकइत्यन्ये । माणिपालि-
कः । दौवारपालिकः । आश्वपालिकः । ढणोऽपवादः । वार्कबन्धुकः । वार्क-
वञ्चिकः । ऋष्यणि प्राप्ते ॥ २२७॥ इति रेवत्यादिः ॥

वाकिनः काकलङ्के च गाधेरश्चर्मिर्वर्मिणी ।

तथा कृतनलोपे स्तः कार्कट्यश्च निगद्यते ॥२२८॥

वाकिनादेरित्यनेनास्मात् फिज् भवति वा । कग् यथा प्राप्तं च । वा-
किनस्यापत्यम् वाकिनकायनिः । वाकिनिः । काककायनिः । काकिः । लाङ्का-
कायनिः । लाङ्केयः । लाङ्कायनिर्लाङ्किरिति भोजः (१) । गाधेरकायणिः ।
गाधेरिः । गारेटइति भोजः । चर्मिणश्चर्मिण्या वा चार्मिकायणिः । चार्मिणः ।
वार्मिकायणिः । वार्मिणः । पक्षे चार्मैः । वार्मै इति भोजः । कार्कट्यकायनिः ।
कार्कट्यः ॥२२८॥ इति वाकिनादिः ॥

तिको यमुन्दौरससैन्धवोरसाः, संज्ञा शिखा देवरथोऽथ शल्यका ।
शुभःसुयामाकुरुशीतलोमका, गङ्गावरेण्यः कितवश्चतैतलः २२९

तिकादेरित्यनेनैतस्मात् फिज् भवति । तिकस्यापत्यम्—तैकायनिः ।
यामुन्दायनिः । उरसस्य क्षत्रियस्यापत्यम्—औरसः । तस्य औरसायनिः । सैन्य-

(१) लाङ्का-लाङ्काकायनिः । लाङ्कशब्दं केचिदिच्छन्ति तन्मते लाङ्काय-
निरिति पा० ।

वायनिः । औरसायनिः । उर इति भोजः । सांज्ञायनिः । शैखायनिः ।
 देवरथायनिः । देवरइत्यन्यः । शाल्यकायनिः । शौभायनिः । शुभेत्यन्यः ।
 सुयाम्नः । सौयाम्नायनिः । कौरवायणिः । श्रैतायनिः । भैतायनिरित्यपि ॥
 लौमकायनिः । गाङ्गायनिः । क्षत्रियवृत्तिर्गङ्ग इत्यन्ये । वारसयायनिः । कैत-
 वायनिः । तितलस्यापत्यं तैतलः । तस्य-तैतलायनिः ॥२२९॥

ग्राम्यामित्रोदन्यकौरव्यरूप्या, बालानीलौ बह्यकाखल्वके च ।
 शाव्योयज्ञश्वन्द्रमालङ्कवश्च, दक्षश्चोखारूक्षगोकक्ष्यवन्धाः ॥

ग्राम्यायणिः । आमित्रायणिः । औदन्यायनिः । कौरव्यस्य क्षत्रियस्य ।
 कौरव्यायणिः । ब्राह्मणवाचिनस्त्विजेव तल्लुचि च । कौरव्यः पुत्रः । रौप्या-
 यणिः । बालायनिः । बालइति भोजः । बालशिखइत्यन्यः । नैलायनिः ।
 बाह्यकायनिः । खाखकायनिः । खल्वेत्यन्यः । शटस्यापत्यं शाटरः । वस्य
 शाट्रायनिः । याज्ञायनिः । चान्द्रमसायनिः । लाङ्कवायनिः । लाङ्कटम्-अण-
 न्तमित्यन्यः । दाक्षायणिः । औखायनिः । रौक्षायणिः । गौकक्ष्यायणिः ।
 बन्धायाः । वान्धायनिः । बिम्बइत्यन्यः ॥ २३० ॥

ध्वजवदुत्थयारथ्याः सुपामधैवरवसूरसारट्वाः ।

भौरिकिभौलिकिजाजलचैटयताश्वापि सैकयतः ॥२३१॥

ध्वाजवतायनिः । ध्वाजवत इत्यन्यः । औतथ्यायनिः । आरथ्यायनिः ।
 सुपाम्नः । सौपाम्नायनिः । धैवरायणिः । वासवायनिः । औरसायनिः । आर-
 ट्वायनिः । भूरिकस्यापत्यं भौरिकिः । तस्य भौरिकायणिः । भौलिकायनिः(१) ।
 जाजलिनोऽपत्यं जाजलः । तदपत्यं जाजलायनिः । चैटयतायनिः । सैकय-
 तायनिः ॥ अदन्तानामिजि हलन्तानामणि यजि जन्तानां फणि । आदन्तानां
 ढणि च प्राप्ते वचनम् । एते प्रायेणर्षिवाचकाः । आकृतिगणोऽयम् । तेन
 क्षेजयतघोपयतशैलालप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२३१॥ इति तिकादिः ॥

नडश्वरो वको मुञ्ज उपको लमको नरः ।

हासमित्रैतिकप्राणा द्वीपकिङ्करकातराः ॥ २३२ ॥

(१) भूलिकस्यापत्यं भौलिकिस्तस्य भौलिकायनिरित्यधिकम् ।

नडाङ्हरितादीञ् यजन्तात् फणित्यनेन नडादेर्गणात्पौत्रादावपत्ये
फण्भवति । नडस्यापत्यं पौत्रादिः नाडायनः । चारायणः । वाकायनः ।
सौज्जायनः । औपकायनः । लामकायनः । नारायणः । दासायनः । मैत्रायणः ।
दासा मित्रायणस्य—दासमित्रः । तस्य दासमित्रायण इत्यन्यः(१) । ऐतिकायनः ।
प्राणायनः । उपचारात् द्वीपस्थो मुनिर्द्वीपः । तस्य द्वीपायनः । द्वीपे जातो
भवो वा । तदपत्यतया विवक्षित इत्येके । द्वीपेत्येवंनासा स्त्रीत्यन्ये । कैङ्करा-
यणः । कातरायणः २३२ ॥

चटकस्वरपशोणा लङ्कसङ्कृत्यनाट्या मिमतसुमतदुर्ग-
ब्रह्मदत्ताजलोहः । तृणबदरकुमारस्तम्बचित्रायकाश्या—
श्रमसिंशकटदण्डिन्निन्धजालन्धराश्च ॥ २३३ ॥

चाटकायनः । चटकेत्यन्यः । खारपायणः । शौणायनः । लाङ्कायनः ।
साङ्कृत्यायनः । सुकृत्य इति भोजः । नटस्यापत्यं नाट्यः । तस्य नाट्यायनः ।
मैमतायनः । मित इत्यन्ये । सौमतायनः । दौर्गायणः । ब्राह्मदत्तायनः । आजा-
यनः । लौहायनः । अलोह इत्यन्यः(२) । तार्णायनः । वादरायणः । कौसारा-
यणः । स्ताम्बायनः । चैत्रायणः । आग्रायणः । काश्यायनः(३) । चमसिनः ।
चामसायनः । शकटमित्र भारक्षसः तस्य शाकटायनः । दण्डिनः । दाण्डिना-
यनः । इन्धस्य ऐन्धायनः । जालन्धरायणः । जनन्धर इति भोजः । जलन्धर
इत्यन्यः ॥२३३॥

कामुकोदुम्बरौ सायकः किङ्कलस्यभ्रमको बालिशः
पिङ्गरः पिङ्गलः । हंसकः कातलः काथलः काश्यपो
दण्डपाश्राध्वराः शिंशपाहस्तिनौ ॥ २३४ ॥

कामुकायनः । कामक इत्यन्यः(४) । औदुम्बरायणः । राष्ट्राख्यराजवृत्तौ
त्वौदुम्बरिरिति स्यात् । सायकायनः । कैकलायनः । त्यास्मैकायनः । बालिशा-
यनः । पैङ्गरायणः । पैङ्गलायनः । हांसकायनः । कातलायनः । काथलायनः ।

(१) दासायनः । मैत्रायणः । दासा मित्राणि यस्य स दासमित्रस्तस्य गोत्रा-
पत्यं दासमित्रायण इति पा० । (२) अलोहशब्दं केचित्पठन्ति । तन्मते आलो-
हायनः इति पा० । (३) काश्यायनः इति पा० । (४) कामकायन इत्यधिकम् ।

काश्यपायनः । दाण्डपायनः । दण्डम इत्यन्यः(१) । आश्रायणः । आध्वरायणः ।
शांशपायनः(२) । हास्तिनायनः ॥ कीर्त्तितैषा चतूरेफिका स्रग्विणीति वृत्तम् २३४

लिगुर्युगन्धरामित्रौ ब्राह्मणस्थिरकाश्वलाः ।

अग्निशर्मेशामुष्यपञ्चालाः सप्तलस्तिकः ॥२३५॥

लैगवायनः । यौगन्धरायणः । आमित्रायणः । ब्राह्मणायनः । स्थैरका-
यणः । आश्वलायनः । आग्निशर्मायणः । अग्निशर्मण् वृषगण इति वामनः(३) ।
ऐतिशायनः(४) । आमुष्यायणः । गणपाठात् षष्ठ्यलुक् । पञ्चालो ब्राह्मणगोत्र-
वाची । तस्य पाञ्चालायनः । क्षत्रियवाचिनस्तु पाञ्चालः । साम्पलायनः । सत्वल
इत्यन्यः । तैकायनः ॥ २३५ ॥

ऋग्जनवृषगणकाव्याः कैकरसुमनःशाणाश्च वाजव्यः ।

क्रौष्टालङ्कू लोपे ब्राह्मणवाशिष्ठयोश्च कृष्णरणौ ॥२३६॥

आर्गायणः(५) । ऋगिन्ध इत्यन्यः । ऋगइत्यपरे । जानायनः । आर्षगणायनः ।
काव्यायनः । कैकरायणः । सौमनसायनः । शाणायनः । वाजव्यायनः । क्रौष्ट-
शलङ्कू लोप इत्यन्त्यवर्णस्येति शेषः । क्रौष्टायनः । शालङ्कायनः । काष्णायनो
ब्राह्मणः । कार्ष्णिर्न्यः । राणायनो वाशिष्ठः । राणिरन्यः । अस्योदाहरणानि-
नाहायनित्रीहजडेहनाभूश्चारायणस्फारयचारुचक्षुः ।

विलोक्यथाकायनिमुञ्जकुञ्जान्मौञ्जायनीमालवराजमेति ॥ १ ॥

किमेतिशायन्यसि(६) नीरसात्वंसख्यैतिकायन्यतिकौतुकं मे ।

(१) दण्डं पातीति दण्डपस्तस्य दाण्डपायनः । दण्डमशब्दं केचित्पठ-
न्तीति पा० । (२) शैशपायन इति पा० । (३) वृषगणे ऋषिगणे वर्त्तमानो-
ऽग्निशर्मण्शब्दो नडादौ बोध्यः । अग्निशर्मण ऋषेर्गोत्रापत्यम् आग्निश-
र्मायण इति वृत्तिमतम् । गणरत्नमहोदधौ तु वृषगणशब्दे नडादिरिति स्थितं
नदनुरोधाद्वृषगण इति प्रथमान्तं बोध्यमिति टिप्पण्यम् ॥ (४) ऐतिशायन-
इति पा० । (५) ऋग्वेदाध्यापकः कश्चिदाचार्योऽप्युपचारादृक् तस्य गोत्रा-
पत्यम् । आर्गायनः । आर्गायण इति तु वर्द्धमानः । तत्र पदसङ्ज्ञा सृया
इति टिप्पण्यम् । (६) दिङ्नात्रमुदाह्रियते । नाहायनो त्रीह जडां म्यपर्वा
चारायणीं चित्रकयां व्रवीति । किमेतिशायन्यसि नीरसा त्वं सख्यैतिकायन्यति
कौतुकं मे इति पा० ।

लघ्वौपकायन्युपयामलासकायन्ययंलोकललामभूपः ॥ २ ॥

स्त्राक्तामलायन्युपसर्पशालङ्कायन्यलङ्कालविलम्बनेन ।

प्रतीक्षतेत्वांपथिलैगवायन्येह्याग्निशर्मायणिशर्मणेनः ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठकाश्यायनिकाश्यायन्यागच्छकाव्यायनिकोविलम्बः ।

बलाश्वलायन्यनुकातलायन्याःकातरायण्यतिकातरासि ॥ ४ ॥

वीक्षस्वतैकायनिशंसकोऽयंशाणायनिक्कामुधवाणशाणः ।

प्राणायनिप्राणसमस्त्रिलोक्यास्त्रिलोकनारायणभूमिपालः ॥ ५ ॥

सैत्रायणाग्रायणाद्वाद्रायणाश्रायणाजायनजामयोवः ।

ध्रुवेऽकरोद्भ्रुवनेयदीशःकर्त्तातदद्वायमिहावनीशः ॥ ६ ॥

दास्यस्मिदासायनकिंकरेवत्वांकैङ्करायण्यभिराधयिष्ये ।

स्यांकैङ्कलायन्यनुयायिनीतेमार्चयनीवव्रजमांविहाय ॥ ७ ॥

जालन्धरामित्रपराश्वदृष्टेर्वाजव्यपाञ्चालपराश्वभूपः ।

सौकन्यकौमारपराश्वभूयादायन्यएषोऽद्यरसायनंवः ॥ ८ ॥

द्वैपायनीतोभवसायकायन्युपेहिदौर्गायणिदेहिमार्गम् ।

स्वरस्वचैत्रायणिचाटकायन्यौदुम्बरायण्ययमेतिभोजः ॥ ९ ॥

क्षशाकटायन्यटसिस्तनाभ्यांजर्णोपितार्णायनिकिंदूशीनः ।

लौहायनीमाह्वयशत्रुघान्निस्ताम्बायनिस्थास्यतितन्नितम्बः ॥ १० ॥

एकार्षिंकार्ष्णायनिराणिरायनादयोविमनृपर्वयस्तान् ।

माब्राह्मणायन्यवहेलयेहामुष्यायणेराजनिचिन्दमाने ॥ ११ ॥

किंब्राह्मदत्तायनिजोषमास्सेकिंसैमतायन्यमितंब्रवीषि ।

किंसौमतायन्यलमुन्मनास्त्वंकिंस्यैरकायण्यनवस्थितासि ॥ १२ ॥

दृशाकिमाचामतिचामसायन्यध्येतिकिंवार्षगणायनीत्यम् ।

किमाध्वरायण्यनुबध्यबुद्धानकामुकायन्यवबुध्यतेऽस्मान् ॥ १३ ॥

साहांसकायन्यनुधावहंसान्माशांशपायन्युपशिशपेस्याः ।

मापैङ्गरायण्यनुपैङ्गलायन्युपैहिदृष्टोचृपतिर्ब्रजामः ॥ १४ ॥

क्रौष्टायनिग्राघनोऽयमध्वाशोणेनशौणायनितेऽहिक्रीणः ।

यौनंधरायण्यपथेनमागाःकिंवालिशायन्यसिवालिशेव ॥ १५ ॥

साहास्तिनायन्यपहस्तयास्मान्मादासिदनायन्यतिपण्डिताभूः ।

सादाखडपायन्यवमुञ्जधैर्यंधिक्खारपायण्यतिनिस्त्रपासि ॥ १६ ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेनच्छागप्रभृतयो ज्ञेयाः ॥२३६॥ इति नडादिः ॥

हरितगविष्टिरमठराः किंदासो मित्रंयुः सृदाकुश्च ।

वह्यस्कप्रतिबोधौ निषादशबरौ पृदाकुश्च ॥२३७॥

अजन्ताद्वरितादेः फण् । अज् विदादिपाठात् । अतवभयमपि दृश्यते ॥
हारितः । हारितौ । हरिताः । तदपत्यं प्रशस्यं हारितायनः । एवं गाविष्टिरः ।
गाविष्टिरायणः । साठराः । कश्चिद्गोपवनादिपाठं मन्यमानो साठरा इत्याह ।
साठरायणः । कैदासः । कैदासायनः ॥ मित्रयुर्मुनिः । तदपत्यं मैत्रेयः । मैत्रे-
यायणः । वामनमते नास्य पाठः । सार्दाकवः । सार्दाकवायनः(१) । वाह्यस्कः ।
वाह्यस्कायनः । वह्यस्क इत्यन्यः । प्रातिबोधः । प्रातिबोधायनः । नैषादः ।
नैषादायनः । अपत्यमात्रे-नैषादकिः । शाबरः । शाबरायणः । पार्दाकवः ।
पार्दाकवायनः । शकटाङ्गजस्त्वत्र सृदाकुपृदाकू न मन्यते ॥ २३७ ॥

वध्योगविष्णुवृद्धौ रथीतररथन्तरार्कलूपाः स्युः ।

दुहिताननान्द्रपुत्रौ गविष्टिलो भूस्त्रियौ पुनः परतः ॥२३८॥

वाध्योगुः । वाध्योगायनः । वैष्णुवृद्धः । वैष्णुवृद्धायनः । वृष्णिवृष्टिरि-
त्यन्ये । राथीतरः । राथीतरायणः । राथन्तरः । राथन्तरायणः । आर्कलूपः ।
आर्कलूपायणः(२) । अर्कलुप इत्यन्यः । अर्कलुप इति कश्चित् । एते गविष्टिलशब्दश्च
श्लुग्घरितादिफण्भाजो नान्ये शकटाङ्गजप्रभृतिमतेन । दौहित्रः । दुहितरः ।
दौहित्रायणः । नानान्द्रः । ननान्द्रः । नानान्द्रायणः । पौत्रः । पुत्राः ।
पौत्रायणः । गविष्टिलः । गविष्टिलाः । गविष्टिलायनः । पौनर्भवः । पुन-
र्भवः । पौनर्भवायनः । परा चासौ स्त्री च परस्त्री । तदस्या विदादित्वादिभि
तत्संनियोगेन । परस्त्रियाः परशुश्चेत्यनेन परशवादेशे च । पारशवः । बहुषु
परस्त्रियः । तदपत्यं युवा-पारशवायनः । चन्द्राचार्येण यजजोर्वहुष्वस्त्रिया-
मित्यत्र सूत्रेऽपत्यमात्रइत्येव वाच्या उत्सा इत्युदाहृतम् । रत्नमतिना तु हरि-
तादयो गणसमाप्तिं यावदिति व्याख्यातम् । तन्मतानुधारिणा मयाप्येते किल
निवृद्धाः ॥२३८॥ इति हरितादिः ॥

(१) सृदाकु, पृदाकु, केचिदेते हरितादेः प्राक् पठन्ति । तन्मते हरितादेरिज
इत्यायनण् न भवतीत्यधिकम् । (२) आर्कलूतः । आर्कलूतायन इति पा० ॥

अश्वग्रीवाचपलसुमनोग्रीष्मधूम्राः पवित्रा—

धर्म्यो बैल्यार्जुनगिरिवनाः क्षान्तकाणौ विशालः ।

गोमीवाग्मिप्रहृतकितवाश्वक्ररामोदपादाः—

खर्जूरार्कस्वनशिवविदाः श्यामगोलाङ्ककाशाः ॥२३९॥

अश्वविदकुञ्जगर्गादिभ्योऽफाऽफज्यञ इत्यनेन चतुर्भ्यो गणेभ्यः पौत्रा-
दावर्थे चत्वारः प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति । अश्वस्यापत्यं पौत्रादिः आशवायनः ।
आशवायनाः । विदादित्वादजपि । आश्वः । ग्रीवायणः । चापलायनः । सौम-
नसायनः । ग्रीष्मायणः । अस्योत्सादौ पाठोऽनन्तरार्थोऽनपत्यार्थश्च । एवमुत्स-
शब्दोऽपि । धौम्नायणः । पावित्रायणः । धार्म्यायणः । धार्येत्यन्यः । बिलीनां
क्षत्रियाणामपत्यं पौत्रादिः कुरुकोसलेत्यादिना ण्यचि । बैल्यः । तदपत्यं युष्वा
वैल्यायनः । आर्जुनायनः । अस्य बाह्वादावनन्तरार्थः पाठः । गैरायणः ।
गिरिचपल इत्यपरे । वानायनः । वल इत्यप्यन्यः । क्षान्तायनः । काणायनः ।
वैशालायनः । गोमिनः । गौमायनः । वाग्मिनः । वाग्मायनः । प्राहृता-
यनः । कैतवायनः । चाक्रायणः । रामोदायनः । पाद्दायनः । खार्जूरायणः ।
खर्जूल इत्यन्यः । आर्कायणः । अर्कस्वनेत्यन्ये । स्वानायनः । शैवायनः । वै-
दायनः । श्यामायनः । गौलाङ्कायनः । अपरे गोल अङ्क इति छिन्दन्ति ।
काशायनः । आकाश इति चन्द्रः ॥२३९॥

विश्वानरः पिङ्गलशूद्रकोत्सातवस्फुटा धन्यगदश्रविष्ठाः ।

जनाश्मवीच्याःखदिरोनमार्हपिञ्जूरबस्ताःसनखःपविन्दा २४०

वैश्वानरायणः । विश्वतरइति कश्चित् । पैङ्गलायनः । शौद्रकायणः ।
श्रौत्सायनः । आतवायनः । उत्सातवेति भोजः । स्फोटायनः(१) । धान्याय-
नः । गादायनः(२) । अविष्ठायाः आविष्ठायनः । वानायनः । अस्य नडादि-
त्वात्फणि । अस्मिन्नञ् च यूनि विशेषः । आशमायनः । वैद्यायणः । खादि-
रायणः । नामायनः । आर्हायणः । पैञ्जुरायणः । वास्तायनः । सानखाय-
नः(३) । पविन्दायाः पाविन्दायनः ॥ २४० ॥

(१) स्फोटोऽयनं यस्येत्यर्थे स्फोटायनः शब्दान्तरमित्यधिकम् ॥

(२) वादायन इति पा० । (३) सानखायन इति पा० ।

रोहिणभण्डितभडिलाः शुनभण्डितदासकानडुह्यं च ।

पुटकुटकुलखडभडिताः प्रादृतचुपकितविशंपदुर्मनसः ॥२४१॥

रौहिणायनः । भाण्डितायनः । भाडिलायनः(१) । शौनायनः । भाण्डि-
लायनः । दासकायनः(२) । चुपदासक इत्यन्यः । अनडुहोऽपत्यं पौत्रादिः ।
आनडुह्यम् । तदपत्यं युवा आनडुह्यायनः । स्त्रियामत इति । आनडुही-
त्यन्यः(३) । पीटायनः । कौटायनः । कौलायनः । खाडायनः । भाडितायनः ।
प्रादृतायनः(४) । चौपायनः । कैतायनः । खिन्न इत्यप्यन्यः । त्रिविधं शं सुखं
पातीति विशंपः । तस्य वैशंपायनः । दौर्मनसायनः ॥ २४१ ॥

जडलतशङ्खप्राच्या ध्वनवहमन्दा भवेन्नरे जातः ।

अथ भर्गस्त्रैगर्ते रयादात्रेये शपो भरद्वाजः ॥२४२॥

जाडायनः । लातायनः । शाड्हायनः । विदादित्वादजि शाड्हुः । ग-
र्गादित्वाद्यजि शाड्ख्यः । कुड्गादित्वात्फजि । शाड्खायन्यः । प्राच्यायनः ।
ध्वानायनः । वाहायनः । सान्दायनः । जातायनः । पुनांश्चेत् । अन्यत्र
जाताया जातेयः । भार्गुयणः । त्रैगर्तश्चेत् । भार्गिरन्यः । शापायनः । भार-
द्वाजायनः । आर्त्त्रियश्चेत् । शापिर्भारद्वाजश्चान्यः । एत ऋषिवाचकाः । अस्यो-
दाहरणानिः— अथैषवातखड्यवतखड्गभीकवातखडवातखड्गभिकप्रियाणि ।

आश्रवायनाश्रमायनसेधितानिशुचीनिसिप्रापुलिनान्यगच्छत् ॥१॥

पौटायनास्तेषुपुटान्मृजन्तोवैदायनावेदमुदीरयन्तः ।

क्षान्तायनाःक्षान्तिभृतोऽस्यचेतःशाड्हायनाःशड्हुभृतश्चजहः ॥२॥

यैषायणार्हायणरौहिणायनाकार्यणन्यस्तसमित्कुशेषु ।

पादायनासन्नद्रूपन्निपणःचाक्रायणेष्वेषुपदंसचक्रे ॥ ३ ॥

श्रौत्सायनैस्तथमिहोत्पतद्भिःकाशायनैःकाशकुशंलुनद्भिः ।

स्वानायनैःस्वानमनुद्गृणद्भिर्ग्रैष्मायणैर्ब्रह्ममुदंसलेभे ॥४॥

(१) भालितायनः । लालितायनः । भाडितायन इत्यधिकम् ।

(२) दासकार्यन इति पा० । (३) अनडुह्येति गर्गादियजन्ताद्गोत्रे
फञ्जोऽसम्भवेन सामर्थ्यादून्ययम् । अनडुहो युवापत्यमानडुह्यायन इति
टिप्पण्यम् । (४) प्रादृतायन इति पा० ॥

धार्यायणं धर्ममृचीजपन्तं वाग्मायनं वाग्मितमयजूषि ।

गौमायनं गोमिनमेषसामधान्यायनं धन्यमथावमेने ॥५॥

वैक्षयायणं वीक्ष्य विशालवक्षाननामनासायनसायताक्षः ।

अदुर्मना दौर्मनसायनं समहामनाः सौमनसायनं च ॥६॥

धौमायनं सोऽध्वरधूमशुभ्रंधीन्नायणं ब्रह्मपरायणञ्च ।

श्यामायनं श्यामलकण्ठभक्तं काणायनं काणभुजञ्च भेजे ॥७॥

शैवायने शैवमतानुकूले कौलायने कूलकुटीरभाजि ।

कौटायने धान्यकुट्टैकवृत्तौ वासायने वाकृतं वासनंसः ॥८॥

गौर्ब्रह्मगैरुयणमुद्विरन्तं जातायनं जाततदर्थं बोधम् ।

ध्वानायनं सध्वनिदत्तचित्तं जाडायनं ध्यानजडं प्रपदे ॥९॥

भक्त्या नडुह्यायनमेपनत्वार्जुनायनं वार्जुनतुल्यकीर्तिः ।

वैत्यायनं चोपजगाम वैश्वानरायणं विश्वजनीनवृत्तिः ॥१०॥

आविष्टवैशालपरौकराभ्यां पावित्रपाविन्दपरौगिरान् ।

खार्जूरपैञ्जूरपरौतुशश्वन्मूर्धाभिषिक्तोऽनमदायनौसः ॥११॥

वैशम्पगौलाङ्कपरौचतौतान्खाडातवप्राहृतदासक्रेभ्यः ।

रामोदतः कैतवखादिराभ्यांसचापलाद्वाचपलौवचन्दे ॥१२॥

विद्वान्मुदङ्कोनवभारभारद्वाजायनं राजनिवन्दमाने ।

आत्रेयनौसीत्यभिधाय तत्रात्रेयायणं वास्यधिपर्ययेण ॥१३॥

सभाडिताद्गाण्डितभाडिलाभ्यां नत्वायनान्भाण्डिलतश्चभूपः ।

शापायनं शापिमथेहभार्गिभार्गायणं चैवनमश्चकार ॥१४॥ ॥२४२॥ इत्यश्वादिः ॥

विदोर्वकिंदर्भकिलातधेनुविश्वानरा भाजनकश्यपौ च ।

अश्ववतानः प्रियकोपमन्यू हर्यश्वविन्दू कुशिकर्त्तभागौ ॥ २४३ ॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्येऽजभवति । विदस्यापत्यम् वैदः । वैदौ ।

विदाः । और्वः । कैदर्भः । कीदर्भ इति शकटाङ्गजः (१) । विदर्भ इति भोजः ।

कैलातः । चैनवः । अयमृषिवचनः । उत्सादौ तु प्रत्यग्रप्रसवगव्यादिवाचकः (२) ।

वैश्वानरः । भाजनः । ताजम इत्यन्यः । काश्यपः । अय । इन्द्रहूः सप्तमः

(१) किंदर्भस्य कैदर्भः कैदर्भौ किदर्भाः । किदर्भ इति शकटायनः ।

विदर्भ इति भोजइति पा० । (२) उत्सादौ तु नवप्रभृतिकावचन इति पा० ।

काश्यपानामित्यजः श्लुक् कस्मान्न भवति । सामान्येनापत्याभिधान ऋष्यणा
सिद्धिर्भविष्यति । तस्येदं विवक्षायामणा वा सर्वेषामपि हि पितरः काश्यपा
अभेदोपचारात् । यथा—अश्रुः । मण्डुः । लमक इति ॥ आशवावतानः ।
आशवावतानाः । प्रैयकः । पियकेत्यन्यः । औपमन्यवः । हार्यश्वः । वैन्द-
वः । कौशिकः । यथा—

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये । आर्त्तभागः ॥२४३॥

ऋषिषेणभरद्वाजापस्तम्बाः शुनकस्तथा ।

शरद्वत्सम्बकौ शिश्रुः कुचवारश्च(१)कीर्तिताः ॥२४४॥

आर्षिषेणः । भारद्वाजः । आपस्तम्बः । शौनकः । शरद्वत्तः । साम्बकः ।
साम्बकाः । शयवक इति वामनः । शैग्रवः । शैग्रवाः । कौचवारः कूचवार इति
वामनः । कूवाचर इत्यन्यः । गोपवनश्यामाकश्यापर्णश्यामकास्तु गोपवनादे-
र्विदाद्यन्तर्गणत्वाद्द्रष्टव्याः ॥ ऋषिवाचिभ्यः ऋष्यणि प्राप्ते । ऋषिषेणाच्छिवा-
द्यणि । अरुषिवाचिभ्योऽदन्तेभ्योऽतइजि । तदन्तेभ्योऽणि । परस्त्रिया ज्यङो
ढणि च पाठः ॥२४४॥

इति विदादिः ॥

कुञ्जब्रध्नुशुभस्कन्दलोमस्कम्भाः शटो गणः ।

भस्मशङ्खविपाशश्च शुण्डा शाकश्च कीर्तिताः ॥२४५॥

अश्वविदेत्यादिना पौत्रादावपत्य एभ्यः फञ् भवति । तत्संयोगेन
फञ् ब्रातादस्त्रियामित्यनेन स्वार्थे ज्यश्च । कुञ्जस्यापत्यं पौत्रादिः कौञ्जायन्यः ।
कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । शौभायन्यः । शुम्भइति सौजः ।
स्कान्दायन्यः । स्कन्य इत्यन्ये । लौमायन्यः । केचिन्नोमान्तस्यैव मन्यन्ते न
लोमः । तन्मत श्रीहुलोमायन्य इत्यादि । स्काम्भायन्यः । स्कम्भ इत्यपरे ।
शाटायन्यः । गाणायन्यः । भास्सायन्यः । भस्त्रेत्यन्यः । शाङ्गायन्यः । वैपाशा-
यन्यः । शौण्डायन्यः । शाकायन्यः । अस्योदाहरणानिः—

ऐक्षन्तकुञ्जानुपसृत्यकौञ्जायन्यादयोऽथर्षिवधूवधूत्व्यः ।

कौञ्जायनाःपार्थिवकुञ्जरंतंब्राध्नायनाश्चातिकुतूहलेन ॥ १ ॥

शाङ्गायनाःशङ्कशाभिहस्ताभास्सायनाभास्वरहेमभासः ।

• गाणायनागाणपतव्रतस्याःशाकायनाःशंकरभक्तिभाजः ॥ २ ॥

(१) फूषधारइति पा० ।

शौण्डायनामार्जनकर्मशौण्डाःशाटायनाःशाक्यविहीनवाचः ।

स्काम्भायनाःस्कम्भिसम्भन्मथास्त्राःशौभायनाःशोभनवल्गुवाचः ॥३॥

स्कान्दायनाःस्कन्दमहौजसंवैपाशायनाःपाशभृतीपसेयम् ।

प्रियौडुलोभायनमौडुलोभायन्यंतमालोव्यनवृष्टिसायुः ॥ ४ ॥ २४५ ॥

इति कुञ्जादिः ॥

गर्गो वत्सविरोहितौ शटशकंप्राचीनयोगावंटा—

धूर्तः शङ्खधनञ्जयाजंचमसा विश्वावसुः संकृतिः ।

वृक्षामस्त्यपुलस्तिवल्गुकलिता मन्तुर्मनायी लिगुः—

सूनुरोहितकन्थकौ श्रुवलतू मण्डुर्जिगीषुस्तनुः ॥२४६॥

गर्गादिरश्वविदेत्यादिना यज् । गर्गस्यापत्यं पौत्रादिः । गार्ग्यः ।

वात्स्यः । वैरोहित्यः । शाट्यः । शाक्यः । प्राचीनयोग्यः । आवस्यः ।

धौर्त्यः । शाङ्ख्यः । धानंजय्यः । आज्यः । चामस्यः । वैश्वावसव्यः । साङ्कृत्यः ।

वाक्ष्यः । आगस्त्यः । पुलस्तेः—पौलस्त्यः । पुलस्त्य इत्यपि प्रकृतिरस्ति ।

तस्याप्यृष्यणि पौलस्त्यः स्यात् । परं पुलस्तिशब्दस्य यज्ञभावे रूपान्तरमनिष्टं

स्यात् । आदौ च विशेषः । यजन्तास्त्रियां पौलस्ती । पौलस्त्यायनी । अण-

न्तस्य पौलस्त्येव स्यात् । बहुषु यजन्तस्य पुलस्तयः । अणन्तस्य पौलस्त्याः(१) ।

वाल्गव्यः । मान्तव्यः । मानाथ्यः । पाठसामर्थ्यान्न स्त्रीत्वनिवृत्तिः । लैगव्यः ।

सौनव्यः । लौहित्यः । कान्थक्यः । कथक इत्यन्यः । श्रौव्यः । लातव्यः । मा-

ण्डव्यः । जैगीषव्यः । तानव्यः ॥ २४६ ॥

(१) पुलस्त्य इत्यपि प्रकृत्यन्तरमस्ति । तस्यापि गर्गादित्वे पुलस्ति शब्दस्य पाठ एवोपलक्षणम् । अतएव रामायणादौ रावणे पौलस्त्यपदं प्रयुज्यमानमुपपद्यते न च पुलस्तिपदेन तस्योपपत्तिरिति वाच्यम् । पुलस्त्यो-
ऽज्जनयत्पत्न्यामगस्त्यं च हविर्भुवि । यद्यपि पुलस्त्यस्य ऋषित्वाद्गणि पौलस्त्य इत्येव स्यात्तथापि यज्ञभावे रूपान्तरमनिष्टमापद्येत । तथा हि यजन्तस्य स्त्रि-
यां पौलस्त्यायनी । अणन्तस्य तु पौलस्तीत्येव । बहुष्वपर्येषु यज्ञो लुकि पुलस्त्याः । ऋष्यणरतु लुगभावात्पौलस्त्या इति विभावनियमिति टिप्पण्या-
मुपलभ्यते ।

तण्डोलूकवतण्डधूमशकलाः कण्ठस्तथा कुण्डिनी—
गोकक्षैकरहूगणा वृषगणः स्थूरारराकाकताः ।

गोलन्दानडुहौ तरुचभिषजौ कृष्णोऽलिगुः पिङ्गला—
पूतीमाषसुलाभिनौ कुरुकतः शङ्कुस्तितिक्षैकलूः ॥२४७॥

ताण्डयः । तण्डिनिति कश्चित् । औलूक्यः । वातण्डयः । शिवादिपा-
ठादणपि । वातण्डः । धौम्यः । युधिष्ठिरमन्त्री । यथा—कादम्बर्याम् । धौम्य
इवाजातशत्रोः । शाकल्यः । काण्ड्यः । कौण्डिन्यः । गौकक्ष्यः । ऐक्यः । राहू-
गण्यः । रहोगण इत्यन्यः । वार्षगण्यः । स्यौर्यः । राराक्यः । अरराकेत्यन्यः ।
कात्यः । कात्यशब्दासोहितादित्वाद्वायनी । कात्यायनी । गौरी । ऋषिपत्न्या-
कारत्वादध्वं वृद्धा नार्यपि । गौलन्द्यः । आनडुह्यः । तारुक्ष्यः । भैषज्यः ।
काण्यः । आलिगव्यः । पैङ्गल्यः । पूतीमाष्यः । पूतिमाष इति भोजः ।
सौलाभ्यः । सुलोभिन्निति वामनः । कौरुकात्यः । शाङ्क्यः । तैतिक्ष्यः (२) ।
ऐकल्यः ॥२४७॥

चुलुकचणकमङ्गुः शर्कराक्षग्निवेशौ—
चिकितकुटिलदल्भाः (१) पिप्पलूतृक्षकक्षौ ।
महितमुसलरेभाः शण्डिलोक्यौ च गण्डु—
विदभृदभयजाताविन्द्रहूतित्तिरी च ॥२४८॥

चुलुकचणकाम्बां युक्तौ मङ्गुः । चुलुकचणकमङ्गुः । चौलुक्यः ।
चाणक्यः । नाङ्क्यः । शर्कराक्ष्यः । आग्निवेश्यः । चैकित्यः । कौटिल्यः ।
दाल्भ्यः । पैप्पल्यः । तार्क्ष्यः—गरुडः । काक्ष्यः । साहित्यः । सौसल्यः ।
रैभ्यः । शाण्डिल्यः । औकश्यः । गण्ड्यः । वैदभृत्यः । अस्य पौत्रादौ यज्ञ-
तस्य श्लुचि । विदभृतः । अभिजिदादावधीतस्य विदभृच्छब्दस्यापत्यमात्रे यज्ञ ।
तस्याणि वैदभृताः । वितृन् साहसिकान् वध्नातीति वितृभत् तस्य वैद्वय्य
इत्यन्यः । अभयजात्यः । अभय्यः । जात्यद्वत्यन्ये । ऐन्द्रह्व्यः । तैत्तिर्यः ॥२४८॥

वृहदग्निस्वर्णर्ज्जमदग्निपराशराः ।

जतूकर्णः कुटीगुश्च कर्कटाश्मरथौ मनुः ॥ २४९ ॥

वाह्निर्दग्ध्यः । सावर्ष्यः । आर्क्ष्यः । रूक्ष इत्यन्यः । जामदग्न्यः । पारा-
शर्यः । कथंपुनरनन्तरो रामो जामदग्न्यः । व्यासः पाराशर्य इति । पुत्रोऽपि
पौत्रादिकार्य्यकरणात्तथा व्यपदिश्यते । अनन्तरापत्यविवक्षायां त्वृष्यणि जाम-
दग्न्यः । पाराशर इति । अन्ये तु बभ्रुः कौशिक इति कौशिकग्रहणं गर्गादि-
यज्ञोऽनित्यत्वख्यापनार्थं मन्यन्ते । तेन पाराशर्य्यो व्यासः । जामदग्न्यो राम
इत्यनन्तरापत्येऽपि यज् सिद्धुः । वैचित्र्यार्थमित्यपरे । भोजस्त्वनन्तरापत्ये
पाराशरिः । तस्येदं विवक्षायां तु पाराशर इत्याह । जातूकर्य्यः । कौटीगव्यः ।
कार्कट्यः । आश्रमरथ्यः । मानव्यः । कथं मानवी प्रजा लोहितादित्वाद्वाहुयन्डौ-
भ्यां स्त्रियां नित्यं भवितव्यम् । अनन्तरापत्यविवक्षायासृष्यण् भविष्यति ॥२४९॥

पर्णवल्कस्तलुक्षश्च यज्ञवल्कश्च मन्द्रितः

व्याघ्रपाद्विषा देवहूस्तन्तुभण्डितमुद्गलाः ॥२५०॥

पर्णवल्क्यः । तालुक्ष्यः । याज्ञवल्क्यः ।

स योगी याज्ञवल्क्यस्त्वां वेदान्तानध्यजीगपत् ।

मन्द्रं संजातमस्य मन्द्रितः । तदपत्यं मान्द्रित्यः । मन्द्रित इति वामनः ।
वैयाघ्रपद्यः । भैष्यः । देवहव्यः । यज्ञहूरित्यप्यन्यः । तान्तव्यः । भाण्डित्यः ।
मुदं मदं वा गलतीति मुद्गलः । तदपत्यं मौद्गल्यः ।

मौद्गल्यस्य कवेर्गभीरमधुरोद्गारा गिरां सूक्तयः ॥ २५० ॥

आङ्गिरसे बोधकपी ब्राह्मणकुशिकाङ्गजे च मधुवभ्रू ।

वाजोऽसे जश्माणो भडितासंकृतितितिम्भैवामरथाः ॥२५१॥

वौधयः । काप्यः । आङ्गिरसश्चेत् । अन्यत्र वौधिः । कापेयः । माधव्यः ।
ब्राह्मणश्चेत् । अन्यत्र माधवः । बाभ्रव्यः । कौशिकश्चेत् । अन्यत्र बाभ्रवः ।
अन्ये तु लोहितादिपठितादेव वञ्चीः कौशिके यजं मन्यन्ते । स्त्रियां वाश्र-
व्यायण्येव तन्मते स्यात् वाजोऽस इति वाजशब्दोऽसमासे यजमुत्पादयति ।
वाजयः । अस इति किम् । सौवाजिः । अस इत्यस्योपलक्षणत्वादन्येषामपि
गणपठितानामसमास एव प्रत्ययः । पारसविदिः । पारसगर्गरित्यादि ।
जारमाण्यः । भाडित्यः । आसंकृत्यः । तिस्यन्तं भक्षयतीति तितिम्भः । तस्य
तैतिस्भ्यः । वामरथ्यः ॥ २५१ ॥

गूहलुर्मनसो मङ्खुः पिङ्गभिष्णजसम्भवः ।

आलापीकृतवीरश्चाभिजिदादिस्तथा गणः ॥ २५२ ॥

गौहलव्यः । गूहलुरित्यन्यः । मानस्यः । माङ्खुः । पैङ्गवः । मैष्णव्यः ।
साम्भव्यः । आलाप्यः । कार्तवीर्यः ॥

अभिजिदादिः पुनरयम् । अभिजित् विदभृत् शालावत् शिखावत्
श्रुमत् ऊर्णावत् श्रीमत् शमीवत् शब्दाः । तेषामभिजिदादेर्यजोऽणित्यनेन
यजोऽण् भवति । अभिजितोऽपत्यानि आभिजिताः । वैदभृता इत्यादि ॥
अस्योदाहरणानि—यथा—

राजन्महाकालवनेऽत्रगार्ग्योवात्स्यात्मजावत्सलवालव्रतसम् ।

वाज्याज्यसौवाजिषटुप्रियेणविलोक्यतामाश्रममण्डनं वः ॥१॥

तथेतिगौरीपतयेप्रणम्यसाङ्कृत्यपत्रीकृतपादपंसः ।

आसङ्कृतीनर्तितमत्तवर्हिमुनेःपदंराजमुनिर्जगाम ॥२॥

वैवाघ्रपद्योपहितार्थपाद्यःप्राचीनयोग्योदितमङ्गलाशीः ।

सतत्ररैभ्यायणपृष्टवार्त्तःपौलस्त्यहाऽत्रेरिवधास्यभासीत् ॥३॥

साग्न्याग्निवेश्येस्तुतसाङ्ख्यशाङ्ख्यधौस्यापधौस्येधुतशाट्यसाध्ये ।

आवद्यचामस्यनमस्यधानंजय्यानहुह्येसजहर्षतस्मिन् ॥४॥

ह्माताहर्षलक्ष्मेहसकौरुकात्यवैशवातसव्यायनजारसाशयान् ।

लौहित्यसांशित्यवतोऽभिवाद्यवाश्रव्यमण्डव्यमुखानुपेये ॥५॥

समङ्गसाङ्ख्यमनस्यसाङ्क्षीत्सवलगुवालगव्यवचस्यधालीत् ।

मानव्यशाङ्ख्यमनोश्चशङ्कुर्मानायमानाव्यमिवैपभेजे ॥६॥

सावत्यकार्कट्यकुटीगफीटिगव्यान्तिपङ्भिर्विदभृदभिरीडयान् ।

सयैदभृत्यायनवैदभृत्यसौलाभ्यदालभ्यान्वहुतत्रमेने ॥७॥

जिगीपवेऽस्मिन्जुगोपजैगीपव्योन्यगूहद्यदुगौहलव्यः ।

सङ्ख्यौव्यलैगव्यकथासुतत्वंगीत्रंल्लणोऽस्यस्वयमायभासे ॥८॥

वातण्डकात्यायनकाप्यकात्यमान्तध्यतान्तव्यदमैःसतस्मिन् ।

तारुह्यतारुह्यतपोभिराहर्षःकान्यक्यशाकत्यजपेञ्जह्ने ॥९॥

सकाशव्यगौकह्यसमस्तगस्मिन्नागरत्यकौषिह्न्यकृतातिथेयः ।

सुभापितान्यादितपार्श्वलवयोयजूंपिर्मृषांदिषयाघावलक्ष्यः ॥१०॥

साहित्यसाहित्यविदेपजातूकर्णस्यसावर्ण्यसवर्णभोजः ।

भाशिडत्यपाशिडत्यमिहैवराहूगण्यादयोवीक्ष्यतमित्थमूचुः ॥११॥

भाडित्यभैषज्यवचोविचिन्वन्नालाप्यचैकित्यमतिमिमानः ।

मौसल्यपैङ्गल्यकृतीःसपाराशर्याप्रसाणोमनसालुलोके ॥१२॥

सबार्हदग्न्यायनजामदग्न्यःस्थौर्यौक्श्यतैतिक्ष्यजिघृक्षिताभिः ।

कौटिल्यशास्त्रार्यावपारदृश्वाननन्दगौलन्द्यमुनीन्द्रवाग्भिः ॥१२॥

काष्ण्यैकलव्यायनपैप्पलव्यदाल्भ्यैन्द्रहव्यायनदैवहव्यान् ।

राराक्यत्वाणक्यवदाररक्यमौलूक्यचौलुक्यजुषंसिषेवे ॥१४॥

सभाजयन्नाभियजात्यवैरोहित्याश्मरथ्यायनवार्षगण्यान् ।

सपौतिनाध्यायणशार्कराक्ष्यशाशिडत्यमौद्गल्ययुजोविरिजे ॥१५॥

साधव्यतोधाससमाधवश्रीर्वाभ्रव्यधीर्वाभ्रवतःप्रभावम् ।

कापेयतःकाप्यरुचिःप्रतापंभौध्याच्चभौधेश्चसबोधमाप ॥१६॥

प्रथमवृत्ते विरोहितागस्त्यशब्दौ द्वितीयवृत्ते तण्डवतण्डधूमैककुरुकता-

नडुहलिगुशङ्कुकततरुक्षवर्जिताः शब्दाः । तृतीयवृत्ते मङ्ध्वग्निवेशतृक्षकक्षरेभ-

वर्जिताः चतुर्थश्लोक ऋक्षमनुवर्जिताः । पञ्चमश्लोके तल्लुक्षव्याञ्चपत्तन्तुवर्जिताः

पष्ठार्यायां भडिततितिस्मवानरथशब्दाः । सप्तमश्लोके भिष्णजालापिकृतवीर-

शब्दा अभिजिदादिश्च शकलादिगणयोग्या भवन्ति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन

यज्ञहूप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२५२॥ इति गर्गादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितस्त्रीयगणरत्नम-

होदधिवृत्तौ तद्वित्तप्रक्रियास्वार्थिकापत्यप्रत्ययगणनिर्णयो नाम

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

धनं सेना पशुक्षेत्रे धान्यप्राणसभागृहाः ।

शताश्वधन्वराष्ट्राधिकुलधर्मगणास्तथा ॥ २५३ ॥

धनादेरपत्ये वाण् पत्युरित्यनेन धनादिपूर्वपदात्यतिशब्दादत्राणधि-
कारे येऽर्थास्तत्रापत्ये वाण् भवति । स्यस्यापवादः । धनपतेरपत्यं धनपतिर्वा
देवताऽस्य धानपतः । सेनापतेरिदम् सैनापतम् । एवं पाशुपतम् । क्षेत्रपतम् ।

धान्यपतम् । प्राणपतम् । साभापतम् । गार्हपतम् । शातपतम् । आश्वपतम् ।
धान्वपतम् । राष्ट्रपतम् । आधिपतम् । कौलपतम् । धार्मपतम् । गाणपतम् (१) २५३

इति धनादिः ॥

उत्सोशीनरभङ्गकीयविकरा धेनूदपानोष्णिहः—

पञ्चालापवदौमहानदपृथे इन्द्रावसानः कुरुः ।

सत्वद्ग्रीष्मरथन्तरं जनपदो मध्यंदिनानुष्टुभौ—

त्रिष्टुप्पङ्क्तिमहानसाश्च भरतो ज्ञेयः सुवर्णः ककुप् २५४

उत्सादेश्चाजित्यनेनोत्सादेर्देवपृथिवीशब्दाभ्यां वास्येत् तस्मात्पूर्वोऽपत्ये
षार्थोऽज् भवति । अणस्तदपवादानां च बाधकः । उत्सस्यापत्यम् उत्सो वा
देवताऽस्येति श्रौत्सः । श्रौशीनरः । भङ्गकीयः । विकरः । अस्य पश्यादि-
पाठाच्चातुरर्थिको ययएव । धेनवः । श्रौदपानः । श्रौष्णिहः । एवं पञ्चालेषु
भवः । पाञ्चालः । अके प्राप्ते । आपवदः । वामनमतेन । साहानदः । पृषाया
अपत्यम् पार्थः ॥ वियक्षणाणेनाहूनः पार्थेनाथ सुरं द्विषन् ॥

इन्द्रावसानो नाम वाहीकग्रासस्तस्य । ऐन्द्रावसानः । कुरुपु भवः ।
कौरवः । सत्वतोऽपत्यम् । सात्वतः । यथा—

समरेषु रिपून्निजघ्नता शिशुपालेन समेत्य संप्रति ।

सुचिरं सह सर्वसत्त्वतैर्भवविश्वस्तविलासिनोजनः ॥

यादवैरित्यर्थः । ग्रीष्मे भवम् ग्रीष्मं सहः । रथन्तरो नाम राजा साम
वा तदपत्यं तत्र भवं वा । राथन्तरम् । जानपदः । मध्यंदिनः । आनुष्टुभः ।
त्रिष्टुभम् । पङ्क्तिम् । साहाननोऽग्निः । भारतः । सौवर्णं कटकादि ॥ काकुभम् २५४

बृहतीजगतीमहिमतुरुणास्तलुनो महन्महाप्राणौ ।

विनदवृहत्पीलुकुणा वृषदंशो वष्कयश्वासे ॥ २५५ ॥

गार्हनम् । जागतम् । महिमती भायो महिना । तस्य साहिनः ।
महीमदित्यन्यः । तारुणः । तालुनः । तरुयथा अपत्यं तारुणः । तालुनः ।
दणि प्राप्ते । साहतः । साहाप्राणः । साहाप्राणा इत्यन्यः । विनदः । गार्हतः ।

(१) केचित्तु गृहसेनाशब्दी न पठन्ति तन्मते गार्हपत्यं सेनापत्यमि-
त्युत्तरेण ऽप्यप्येत्यधिकम् ।

पीलूनां पाकः । पीलुकुणः । ततोऽग्नि । पैलुकुणः । वृषं मूषिकं धर्मं वा दश-
तीति वृषदंशो मार्जारः पापवान् वा । ततोऽग्नि । वार्षदंशः । जिनेन्द्रबु-
द्धिस्तु वृषदंशे इति वृषच्छब्दादंशोऽञ् । वृषद अंशो वार्षदः । अंश इति
किम् । वार्षदोऽन्यः । अणोव भवति । वृषकयशब्दोऽसमासेऽजमुत्पादयति ।
वाष्कयः । अन्यत्र सुवृषकयस्यापत्यं सौवस्कयिः । अस्य समासप्रतिषेधाद्
उत्साद्यन्तस्यापि प्रत्ययः । गोधेनुभ्य आगतं गौधेनवम् । मयङ् रूप्यौ न
भवत इति शकाटाङ्गजः । अस्मन्मते तु तदन्तानां व्यवच्छेदः ॥ २५५ ॥

देशे तदस्थानो हंसपथं वर्धमानमहितौ च ।

दंशं कुरुकतकुणपावुत्सादिगणे पठन्त्येके ॥ २५६ ॥

उदस्थानशब्दो देशे वर्त्तमानोऽजमुत्पादयति देशेऽभिधेय इत्यन्यः ।
श्रौदस्थानः । अन्यत्र । उदस्थानो नाम कश्चित् तस्य श्रौदस्थानिः । हंसप-
थः । वार्धमानः । महितस्य साहितः । दंशः । कौरुकातः । कौणपः । एतेषां
यथासम्भवमुदाहरणानिः—

दृष्टोडुलोमेषु मयोडुलोमेष्वीवैरसिंहादिषुरुद्रभक्तिः ।

अपार्थिवासात्वयिपार्थिवीयांनीत्यौदपाच्योऽपिनवर्णयन्ति ॥१॥

आनुष्टुभत्रैष्टुभकाकुभैर्यं पाङ्क्तौ षिण्णैर्वाहंतजागतेश्च ।

स्तुवन्तिराथन्तरभाल्लकीयसाध्यंदिनाः सोऽर्हणयादृतस्ते ॥२॥

कस्तारुणस्तालुनवाष्कयौवासौवष्कयिर्वाहृदयेकरोति ।

विलासिनोर्वीपतिनाकलीयद्रव्यलोकिलोकेऽत्रमृगाङ्गमौलिः ॥३॥

नभारतेनैक्षिनकौरवेणनैन्द्रावसानेननसात्वतेन ।

पाञ्चालमाहानदवैनदैर्नौशीनरेणाद्ययथात्वयेशः ॥६॥

सौवर्णामुर्व्यादितथानदत्वानथैनवजानपदं द्विजेभ्यः ।

नवैकरंरत्नचयं विकीर्यत्वमीशमालोदययथाद्भुतोऽभूः ॥५॥

नमाहतीमृद्धिमवैमिमाहाप्राणीनकोजल्पतिवार्हतीयम् ।

भक्त्येहयोऽभ्यर्चतिरुद्रसौदस्थानंतमभ्येतिजनं जयश्रीः ॥६॥

साहानसोऽग्निः पचतेऽन्नजातं ग्रैष्मं महः पैलुकुणं गृणन्ति ।

वृषाङ्गभक्तोऽर्हतिवार्षदंशान् भुक्तुं विभिन्नाहिपदार्थशक्तिः ७।२५६ इत्युत्सादिः ॥

भिन्नाखण्डकदक्षिणायुवतयो धर्मी सहस्रो युगं-
क्षेत्रं श्वा हलबन्धभिक्षुकशुकोलूकाः पदातिः पुनः ।

अङ्गारो वडवाऽथ पद्धतिरहोऽथर्वा करीषं तथा—

चर्मी चर्म च गर्भिणी युगवरत्रा स्याद्वरत्रा तथा २५७

भिक्षादेरित्यनेन षष्ठ्यन्तात्समूहेऽण् प्रत्ययो भवति । भिक्षाणां समूहः
भैक्षम् । यथा श्रीसागरचन्द्रस्य—

अकल्पितप्राणसमासमागसामलीससाङ्गाधृतभैक्षवृत्तयः ।

निर्ग्रन्थतांस्त्वत्परिपन्थिनोगताजगत्पते किंत्वजिनावलस्विनः ॥

खण्डिकानां कलायानाम् खाण्डिकम् । दक्षिणानाम् दाक्षिणम् । यौव-
नम् । युवतिपाठः पुंवद्भावबाधनार्थः । अत्रास्य पाठश्चन्द्राचार्याद्यभिप्रायेण ।
वस्तुतस्तु तद्वितीत्यन्तेः प्रागेव पुंवद्भावेन भवितव्यम् । ततो युवतीनां समूहो
यौवनम् । यथा । सरूपमतिनेपथ्यं कलाकुशलयौवनम् । यस्य पुण्यकृतः प्रैष्यं
सफलं तस्य यौवनम् । यत उक्तं भाष्यकृता । भिक्षादिषु युवतिग्रहणानर्थक्यं
पुंवद्भावस्य सिद्धत्वात्प्रत्ययविधाविति । धार्मिकम् । ब्रह्मादिपाठान्तोऽनङ्गी-
व्येशित्पणादाधित्यनेन श्लुङ् न । साहस्रम् । यौगम् । क्षेत्रम् । शौवनम् ।
शकटाङ्गजस्तु श्वखलादिभ्योऽजिनित्यत्र श्वादेरज्वचनम् । शूनां समूहः
शौवम् । दण्डिनां दण्डम् । चक्रिणां चाक्रमित्यादिषु नोपदस्येति लोपार्थ-
मिति मन्यते । हालम् । पाशादिपाठाद् हल्या । वान्धम् । हलबन्ध इत्यन्यः ।
भैक्षुकम् । शौकम् । औलूकम् । यजन्तो बहूपत्यवाची श्लुका निर्दिश्यते ।
तस्येह पाठादपत्यलक्षणेऽकञ् न भवति । पादातम् । आङ्गारम् । पाशादि-
पाठादङ्गार्या । वाडवम् । पाहुतम् । अहाम् । आहम् । अथर्वा नामर्षिः ।
तत्प्रयुक्ता मन्त्रा अथर्वाण उपचारात्तेषाम् आथर्वणम् । कारीपम् । चार्मिकम् ।
चार्मिकम् । चार्मिकित्यन्यः । गर्भियः क्षेत्रभक्तयः । तार्सां गार्मिकम् । यौगवर-
त्रम् । वारत्रम् ॥

क्षुद्रकानां क्षत्रियाणां मालवानां चापत्यानि । राष्ट्र्याद्राक्षीऽजेवेत्यञ्
तस्य श्लुचि । क्षुद्रकाश्च मालवाश्च क्षुद्रकमालयाः । ततोऽपत्याकञो बाधनार्थं
सेनासंज्ञायां भिक्षादिपाठादण्डिधिः । क्षीद्रकमालयी मेना । अन्यत्र क्षीद्रक-
मालयकम् । भिक्षुकवडवाशुकपदातिप्रभृन्मयाश्चक्रकाष्ठादिप्रतिमावृतयो गण-
पाठं प्रयोगयन्ति ॥ २५७ ॥ इति भिक्षादिः ॥

केदाराजौ राजराजन्यवत्सा उष्ट्रोरभ्रौ वृद्धयुक्तो मनुष्यः ।

उक्षा ज्ञेयो राजपुत्रस्तथेह केदारादौ वामनाचार्य्यदृष्टे ॥ २५८ ॥

अपत्यकेदारिभ्योऽकजित्यनेनापत्यान्तात् केदारादेश्चाकञ् भवति ॥ के-

दाराणां समूहः कैदारकम् । कैदार्यमित्यपि । आजकम् । राजकम् । राज-
न्यकम् । वात्सकम् । यथा—घनज्जयस्य—

समं द्विषन्तः शुकसारिकाभिर्विपाशितावल्गुशिशुंशंसुः ।

निर्भोक्षमाणं सहधेनुकेन गृहे गृहे वात्सकमभ्यनन्दत् ॥

श्रीष्टकम्— लोलौष्टमौष्टकमुदग्रमुखंतरूणाम—

भ्रंलिहानिलिलिहेनवपल्लवानि ॥

श्रौरभ्रकम्— क्रीत्वौरभ्रकमिदमाजकं च वीथयाम् ॥

वाढ्कम्— मानुष्यकम् । औक्षकम् ।

रोमन्धमन्धरचलद्भ्रुतसास्त्रमासाञ्जक्रेनिमीलदलसेक्षणमौक्षकेण ॥

राजपुत्रकम् ॥ २५८ ॥ इति केदारादिः ॥

पाशधूमतृणाङ्गाराः पिटाकः पिटको वनम् (१) ।

गोरथौ शकटं वातः खलपोतौ गलो नडः ॥ २५९ ॥

खलपाशादिभ्यां लिनृत्यावित्यनेन खलादेः पाशादेश्च लिनृत्यौ क्रमेण
भवतः । पाशानां समूहः पाश्या । धूम्या । तृण्या । अङ्गार्या । भिक्षादि-
पाठादणपि । आङ्गारम् । पिटाकपिटकौ वंशदलादिसये भाण्डे । पिटाक्या ।
पिटक्या । वन्या (२) । गल्या । स्त्रीलिङ्गार्थमस्य पाठः । यप्रत्ययस्तु गोरथ्योऽजा-
देरित्यनेनैव सिद्धः । रथ्या ॥

स्नेहाद्बहन्तीक्षणमुत्कटाक्षावेश्येवशल्यंहृदयेदधाना ।

उच्चात्यमानानातुरगैः परैश्चस्थानाद्विरोधेनचचालरथ्या ॥

गोत्रारथकट्येत्यनेन गोत्रा । रथकट्या । शकट्या । वात्या । खलानां
पिशयाकानां धान्यसर्दनभूमीनां दुर्जनानां च समूहः खल्या । पोत्या । प्रवह-
णसंघातः । गलो मत्स्यबन्धनविशेषः । गल्या । नड्या । तृणसंघातः ॥ २५९ ॥

हलं जनः पटाकश्च ज्ञेयः षोटगलोऽपरैः ।

खलोकौ कुन्दुमोऽन्धेऽपि स्युः खलादौ प्रयोगतः ॥ २६० ॥

हत्या । भिक्षादिपाठात् हालम् । जन्या । ग्रामादिमूर्त्रेण जनतेति च ।
प्रयोगद्वयं धामनमतेन । पटाक्या । वैजयन्तीसमूहः । पोटिन संश्लेषेण पल-
ति पोटगलः । काशो नडश्च । पोटगत्या । अपरैरिति शाकटाद्यनप्रभृतिभिः ॥

इति पाशादिः ॥

खलानां समूहः खलिनी । खल्याऽपि । ऊककुन्दुमौ निचयार्थौ ।
ऊकिनी । कुन्दुमिनी ॥

यत्रैतास्तिलखलिनीशणोकिनीभिःशिप्रायास्तटमनुशालिकुन्दुमिन्यः ।

गोत्रावानिहतवसैन्यसंनिवेशःसार्धंग्रामतयत्ततीयतेऽत्रदेशे ॥

अन्येऽपीति कुलटाप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ २६० ॥ इति खलादिः ॥

तालो धनुषि प्रीयूक्षा कण्टकारी त्रिकण्टकः ।

श्यामाकपाटलाकाण्डा गोधूमेन्द्राविशाविमौ ॥ २६१ ॥

तालादेरित्यनेन तालादेर्गणात्पष्ठमन्ताद्विकारावयत्रयोरर्थयोरण् एव
भवति । तालस्य विकारः तालं धनुः । तालमयमन्यत् । पीलुवाची पीयूक्षमि-
ति(१) क्षपणकः । पीयूक्षायाः पीयूक्षम् । काण्टकारम् । त्रैकण्टकम् । श्यामा-
कस्योपधिविशेषस्य । श्यामाकी यवागूः । पाटला वृक्षः । तस्याः पाटलम् ।
पाटलिरिति भोजः । पाटलीत्यन्यः । काण्डं भस्म । गोधूमः । इन्द्राविशस्य
वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्राविशः ॥ २६१ ॥

वर्हिणेन्द्रालिशौ मुञ्जो विल्ववेणुगवेधुकाः ।

कुटीरत्रीहिकर्पासीकर्कन्धूशिंशपेक्षवः ॥ २६२ ॥

वार्हिणम्(२) । इन्द्रालिशस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्रालिशः । मुञ्जस्य
विकारो मीञ्जी । यथा—पिशङ्गमीञ्जीयुजमर्जुनच्छविम् ॥
वैल्वः । वैणवः । गवेधुका । ओपधिः । तस्या गावेधुकः । कौटीरः । ब्रैहः ।
कार्पासः । कार्कन्धः । शंशपः । ऐक्षवः ॥ २६२ ॥

(१) पीयूक्षः—पीयूक्षा पीलुद्रुमः । तद्विकारः पीयूक्षमिति वर्द्धमानः ।

चापपीयूक्षेत्येकः शब्दइति तत्त्वयोधिनीस्वारस्यम् ।

(२) वार्हिणोऽयमवो वार्हिणं मयूरपुच्छम् । तद्विकारो वार्हिण इति टि० ।

चयखदिरमसूरान्(१) सीसकंसौ शिरीषं रजतचमरलोहान्
पीतदारुं पलाशम् । अपि च वचकरीरेन्द्रायुधस्पन्द-
नानि शृणु तदनु यवासोदुम्बरं तीव्रदारुम् ॥२६३॥

चायः (२)। खादिरः । मासूरः । सैसः । कांसः । शैरीषः । राजतः ।
कलशः । चामरम् । लौहः । पीतदारुः । पालाशः । वचस्य वंशविशेषस्य ।
वाचः । कारीरः । इन्द्रायुधस्य वनस्पतिविशेषस्य । ऐन्द्रायुधः । स्पान्दनः ।
यावासः । औदुम्बरः । तीव्रदारुः । श्लेष्मातकवृक्षविशेषवाची तीव्रदारु-
रित्यन्यः ॥ २६३ ॥

विकङ्कतश्च पूलासो(३) रोहीतकविभीतकौ ।

व्याघ्रकाञ्चनमर्थे स्याद्विकारेऽवयवे तथा ॥२६४॥

वैकङ्कतः । पीलासः (४)। रौहीतकः । वैभीतकः । व्याघ्रं चर्म । काञ्च-
नस्य विकारः—काञ्चनम् । यथा—

सकाञ्चनेयत्रमुनेरनुज्ञयानवास्बुदश्यामतनुर्न्यविक्षत ।

यथा वा । काञ्चनेनकिमिवास्यपत्रिणाकेवलंनसहतेविलङ्घनम् ।

ये तु नाधीयते तेऽभेदीपचारादेवान् काञ्चनशब्दः काञ्चनविकारे प्रयुक्त
इति समर्थयन्ति । तालादीनामादिवृद्धिमतां न्नित्यं मयटि प्राप्ते तदन्येषां तु
विकल्पितेऽण्वचनम् । अन्यमते स्वरश्च प्रयोजनम् । तालादिषु हैमशब्दो द्रष्टव्य
इति केषांचिन्मतम् । तथा च । तदखडमभवद्वैमस्मिति पुराणादौ । पादेन हैमं
विलिलेख पीठमिति कालिदासस्य । समुद्रोपत्यका हैमीति भट्टेः । अणि हि
प्रकृतिभावे सति हैमनमिति स्यात् । न च वाच्यम् अकारान्त एवायमिति
हेमः संलक्ष्यते ह्यनाविति कालिदासस्य—

येषामशेषभुवनाभरणस्यहेमस्तत्वंविवेक्तुमुपलाःपेरसंप्रमाणम् ॥

(१) चपखदिर० इति पा० । (२) चापं धनुः । चापी कोटिः । चयेति
क्वचित्पाठः ॥ (३) पूलाशो० इति पा० । (४) पौलाशः । पुलाकस्तुच्छधान्यम्—
पौलाकम् । पूलाक इत्यन्ये । पूलास इति पाठे पूलासो ग्रामविशेषस्तस्यैकदेशः
पौलास इति पा० ॥

इति च भलूटस्य प्रयोगे नकारान्तस्यैवोपलब्धेः । न च सुनित्रयेण साक्षादननुमतमित्येतावतोपेक्षापेक्षमेतदिति सुवचं बहुतरलद्वयकतिप्रसङ्गात् । तथाहि त्रिफलेत्यजादिषु सुनित्रयेणसाक्षादननुमतमित्यप्यभ्युपगतमेव । अङ्ग-
गात्रकण्ठेभ्यश्चेत्येतदपि सुनित्रयाप्रदर्शितमपि शिष्टैरिष्टमेव । शाकटायनोऽपि हेमादिभ्योऽजित्यनेनाज् विधानमन्त्याजादिप्रलुगर्थमाह तेन हैमं सारसनं (१) । हैमी यष्टिरिति सिद्धम् । सहृदयचक्रवर्तिना वामनेन तु हेम इति सूत्रेण विकारेऽर्थेऽन्त्याजादेर्लुक् कृत एव । अण्हेमार्थादित्यत्र मानव्यां वृत्तौ हैमी हेमसयी रशनेत्युदाहृतं च ॥२६४॥ इति तात्तादिः ॥

शरदर्भकुटीसोमा भवेतां तृणवत्वजौ ।

स्तो राजन्यात्मकामेयौ वैकर्णश्च वसातिना ॥२६५॥

शराद्येकाजप्राणिच्येवेत्यनेन मयट् । शराणां विकारोऽवयवो वा शर-
मयम् । दर्भमयम् । कुटीमयम् । सोममयम् । तृणमयम् । वत्वजमयम् ॥

येषांशरमयीदर्भमयीस्तृणमयीःकुटीः ।

कुटीमयीःसोममयीस्तावत्वजमयीःस्तुनः ॥ इति शरादिः ॥

राजन्यभौरिष्येषु कार्यादिभ्योऽकञ् विधभक्ता इत्यनेन तस्य राष्ट्रमित्यर्थे राजन्यादेरकञ् भौरिष्यादेर्विध ऐषुकार्यादिर्भक्त एते प्रत्ययाः क्रमेषु भवन्ति । राजन्यानां जनपदः राजन्यकः । पीठमर्दराजवयस्येषु रूढो राजन्यशब्द इत्यन्यः । आत्मकामेयकः । वैकर्णकः । विकर्ण इत्यन्यः । वासातकः । अत्रास्य पाठानङ्गीकाराद्वासातमित्यन्यः ॥ २६५ ॥

वाभ्रव्यानृतदेवयातवयुतो दाक्षायणो वातव—

स्तीव्रोदुम्बरमालवार्जुनफणः पुत्रोऽम्बरीषात्परः ।

शालङ्कायनदाक्षितेलुकलितौ वैराटशैलूपकौ—

त्रैगर्त्तश्च वसानवैत्ववनकौ स्यात्संप्रियस्तैत्वलः ॥२६६॥

वाभ्रवकम् । आनृतस्य (२) आनृतकः । आवृतक इत्यन्यः । देवयात-
वकः । देवयातश्च इत्यन्ये । देवयात इत्यपरे । दाक्षायणकः । वतोरप्रत्यं

(१) हेमगासनमिति पा० ॥

(२) अनृतस्य—आनृतकः । अत्रानृगशब्दस्तद्वृत्तिं वर्त्तने लक्षणपा इति पा० ।

वातवः । तस्य—वातवकः । वात्रव इत्यन्यः । तीव्रस्य—तैत्रकः । अस्य पाठो
 वामनमतेन । औदुम्बरकः । औदुम्बर इत्यन्यः । मालवस्य राज्ञः मालवकः ।
 अर्जुनफण इति । अर्जुनायन इत्यर्थः । तस्य अर्जुनायनकः । आम्बरीषपुत्र-
 कः । शालङ्कायनकः । दाक्षकः । तेलोः तैलवकः । अस्य पाठो वामनमतेन ।
 वैराटको राजा । विराट इत्यन्यः । शैलूषकः । शैलूपज इति दिग्वासाः ।
 त्रैगर्तकः । त्रिगर्त इत्यन्यः । वासानकः । बिल्ववने भवो जातो वा । वैत्व
 वनः । तस्य वैत्ववनकः । शैलूषवैत्ववनशब्दौ सूत्रे कप्रत्ययान्तौ निर्दिष्टौ ।
 सान्प्रियकः । सन्प्रिया दाक्षी च नाम्ना स्त्री पुरुषो वा राजा । तस्य—सांप्रि-
 यकः । दाक्षक इति तु वामनः । तैत्वलकः । वैत्वल इत्यन्यः ॥

आकृतिगणायम् । तेन जालन्धरायणः । और्णनाभः । जालन्धरः ।
 कौत्तालप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥२६६॥ इति राजन्यादिः ॥

भौरिकिसैकयतावथचैकयतो भौलिकिश्च काण्यः ।

चौपयतश्चैटयतो वाणिजको वालिकाज्यश्च ॥ २६७ ॥

भौरिकीणां राज्ञां जनपदः भौरिकिविधम् । विधभक्तप्रत्ययान्तानां
 स्वभावान्पुंसकलिङ्गतैव । चन्दाद्याः पुंस्त्वमपि दर्शयन्ति । सैकयतविधम् ।
 चैकयतविधम् । क्षैजयतचौदयतावित्यपि कश्चित् । भौलिकिविधम् । काण्यवि-
 धम् । चौपयतविधम् । चैटयतविधम् । वाणिजोऽपत्यं वाणिजः । के वाणि-
 जकः । तस्य वाणिजकविधम् । वालिकाज्यस्याऽपत्यं कुरुकोसलेत्यादिना ययचि ।
 वालिकाज्यः । तस्य वालिकाज्यविधम् ॥ २६७ ॥ इति भौरिक्यादिः ॥

ऐषुकारिः शयणडश्च सौवीरो वैश्वमानवः ।

दासमित्रिर्नडः शौण्डः शायणडो वैश्वधेनवः ॥ २६८ ॥

इषुकारस्यापत्यानि ऐषुकारयो राजानः । तेषां जनपदः । ऐषुकारिभ-
 क्तम् । शयणडभक्तम् । शयाश्च इत्यपि भोजः । सौवीरभुक्तम् । वैश्वमानव-
 भक्तम् । वैश्वमाणव इत्यन्यः । दासमित्रिभक्तम् । दासमित्र इत्यन्यः । नडभ-
 क्तम् । शौण्डभक्तम् । शायणडभक्तम् । शायण्डिरित्यन्यः । वैश्वधेनवभक्तम् ।
 अन्ये तु वैश्वभक्तं धेनवभक्तमिति पृथगाहुः ॥२६८॥

द्व्यक्षत्र्यक्षौ दासमित्रौडचान्द्राः खाडः शौद्रौ
 दाक्षिसारस्यजौलाः । शायणडोऽथो तार्क्ष्यशौभ्रौ
 फणन्ता एते ज्ञेया विश्वतुण्डाञ्च देवः ॥ २६९ ॥

द्व्यक्षायणभक्तम् । त्र्यक्षायणभक्तम् । गणपाठाद्बृह्ध्वभावः । द्वाक्षा-
 यणः । त्र्याक्षायण इत्यन्यः । दासमित्रायणभक्तम् । औडायनभक्तम् । चान्द्रा-
 यणभक्तम् । खाडायनभक्तम् । खादायन इत्यन्यः । शौद्रायणभक्तम् । शौद्रका-
 यण इत्यन्ये । दाक्षायणभक्तम् । राजन्यादिपाठाद् दाक्षायणकम् । सारस्याय-
 नभक्तम् । जौलायनभक्तम् । शायणडायनभक्तम् । तार्क्ष्यायणभक्तम् । शकटा-
 ङ्गजमतेन । सौभ्रायणभक्तम् । चन्द्रमतेन । वैश्वदेवभक्तम् । तुण्डदेवभक्तम् ।
 अन्ये तु विश्वभक्तं तुण्डभक्तं देवभक्तमित्याहुः । इत्यैषुकार्यादिः ॥२६९॥

नडप्लक्षकपोतेक्षुकाष्ठत्रिवेत्रवेतसाः ।

कृतह्रस्वन्लुचौ क्रुश्चातक्षाणौ बिल्ववेणु च ॥२७०॥

नडादेः कुकु ङ इत्यनेन नडादेश्चातुरर्थिकश्लो भवति । नडा अत्र देशे
 सन्ति नडकीयः । नड्वल इति च । प्लक्षकीयः । कपोतकीयः । इक्षुकीयः ।
 फाष्टकीयः । त्रिभिर्ऋषिभिर्निर्वृत्तं नगरम् । त्रिकीयम् । वेत्रकीयः । वेतसकीयः ।
 क्रुञ्चकीयः । तक्षणा निर्वृत्तस्तक्षणां निवासः तक्षकीयः । बिल्वकीयः । वेणु-
 कीयः । छान्तं केचित्पुंसुदाहरन्ति । अपरे स्त्रियाम् ॥२७०॥ इति नडादिः ॥

अश्रमयूथनददर्भर्शिखोपा वृन्दकन्दगुदकाण्डकुलानि ।

मीनगह्वगुडकुण्डलखण्डाः पीनपामनगकोटगुहाश्च ॥ २७१ ॥

रादयोऽश्रमादिभ्य इत्यनेनाश्रमादिभ्योऽष्टादशभ्यो गणेभ्यश्चातुरर्थिका
 यथायथं र इत्यादयोऽष्टादश प्रत्यया भवन्ति । अश्रमानोऽत्र देशे सन्ति । अ-
 श्रमरम् । एवं यूथरम् ॥ यूप इत्यन्यः । नदरम् । दर्भरम् । शिखरम् । ड्राट्त्वे
 ङ्गम्यत्र गह्वगमित्यनेन गह्वरत्वे सति । गह्वरत्वं नेत्यन्यः । ऊपरम् । वृन्दरम् ।
 कन्दरम् । गुदरम् । फाण्डरम् । फुण्डरम् । मीनरम् । गह्वरम् । गुहरम् ।
 कुण्डलरम् । वागनमतेन । खण्डरम् । पीनरम् । घामनमतेन । घामरम् ।
 नगरम् । कोटरम् । गुण्डरम् । गह्वरत्वं नेत्यन्यः ॥२७१॥ इत्यश्रमादिः ॥

सखिकरवीराशोका वासवसख्यप्रिवायुतो दत्तः ।

छगलो गोफिलदत्तौ भृष्टः पुरपालवज्राश्व ॥ २७२ ॥

सख्यादेर्ढण् । सख्या पुरुषविशेषेण निर्वृत्तम् । साख्यं नगरं मण्डलं वा । कारवीरेयम् । वैरेयमित्यन्ये । आशोकेयम् । वासवदत्तेयम् । साखिदत्तेयम् । आग्निदत्तेयम् । वायुदत्तेयम् । छगलो मुनिश्छागलश्च । छागलेयम् । गोफिलेयम् । गोभिल इति भोजः । दात्तेयम् । भाल्लेयम् । अन्त्यजातिभिर्भ्रू इत्यन्यः । भल्लपालइति समस्तं भोजः । पौरैयम् । पालेयम् । वाज्रैयम् ॥२७२॥

कदलस्तमालरोहौ सप्तलचक्रौ कुशीरकः सरकः ।

सुरसः सीकरसमलौ सरमसरसचीरचक्रवाकाश्व ॥२७३॥

कादलेयम् । तामालेयम् । रौह्येयम् । सामलेयम् । चाक्रेयम् । कौशीरकेयम् । शीरक इत्यन्यः । सारकेयम् । सौरसेयम् । सैकरेयम् । वामनसतेन । सामलेयम् । सारमेयम् । सारसेयम् । चैरेयम् । वीर इत्यन्ये । चाक्रवाकेयम् ॥

एते सख्यादयः प्रायः पुंविशेषवृत्तयः । ततस्तन्निवासेऽपि ढण् विधेयः । करवीरसीकरचक्रछगलप्रभृतयः स्वार्थवृत्तयः । तेषां च तदत्रास्तीत्यर्थे प्रत्ययः ॥ २७३ ॥ इति सख्यादिः ॥

संकाशकश्मीरपचारनासाश्रूडारयूपौ पलितानुनाशौ ।

मन्दारकूटौ दशकोविदारशीर्षाश्मतीर्थेऽशमडारकुम्भाः ॥२७४॥

संकाशादेश्यः । संकाशेन राज्ञा निर्वृत्तम् । सांकाश्यम् । काश्मीर्यम् । पाचार्य्यम् । वामनसतेन । नास्यम् । चौडार्य्यम् । सूपा अस्मिन् सन्ति यौष्यम् । पालित्यम् । आनुनाश्यम् । वामनसतेन । मन्दाराणामदूरभवं मान्दार्य्यम् । कौत्थ्यम् । कुट इत्यन्यः । दशस्य दाश्यम् । कौविदार्य्यम् । शैर्ष्यम् । आश्मन्यम् । तैर्ष्यम् । श्रांश्यम् । साडार्य्यम् । मजार इत्यन्यः । कौम्भ्यम् ॥२७४॥

नाशिकासरकसूरचिरन्ताः कम्पिलः समलखण्डितसीराः ।

पञ्जरप्रगदिनाथनलाङ्गा रोमलोमपुलिना मगदी च ॥२७५॥

नाशिका नाम राक्षसी । तस्या निवासस्तथा निर्वृत्तं वा । नाशिक्यम्(१) । सारक्यम् । सौर्य्यम् । चैरन्त्यम् । काम्पिल्यम् । कम्पील इत्यन्यः । समलेन

निर्वृत्तम् सामल्यम् । खाण्डित्यम् । सैर्यम् । पाञ्चर्यम् । प्रागद्यम् । नगरं
देशी वा । नाथ्यम् । नाल्यम् । आङ्ग्यम् । रौमण्यम् । लौमन्यम् । पौलिन्यम् ।
मागद्यम् । नगरं देशी वा ॥ २७५ ॥

सुपरिः कटिपः कलिवो मलिनागस्ती सकर्णको वृष्टिः ।

पन्थादेशः सुपथी मादितविकरौ च सूरसेनश्च ॥ २७६ ॥

सुपरिः कश्चिद्वाजा । तेन निर्वृत्तम् । सौपर्यम् । काटिष्यम् । कालिव्यम् ।
कलित इत्यन्ये । सालिन्यम् । अगस्तिकुण्डिन्योरगस्तिकुण्डिनी वेति श्लुचि ।
अगस्तीनां निवासः । आगस्त्यम् । अन्ये त्वगस्त्यस्यापत्यम् आगस्त्यः ।
ऋष्यणि । तस्यागस्त्यम् । साकर्णव्यम् । वृष्टिना निर्वृत्तम् वार्ष्ट्यम् । सृष्टिर्नाम
काचित्स्त्री । तस्या निवासो माष्ट्यमित्यपरे । सुपथोऽदूरभवं सुपथं यात्रास्तीति
सौपथ्यम् । मादिता स्त्री काचिदित्यन्यः । वैकर्यम् । सौरसेन्यम् । गोमिल-
चक्रचक्रवाकाशोकच्छगलकुशीरकयमलमुखमन्मथशब्दानभयनन्दी गणोऽस्मिन्
ददर्श ॥ २७६ ॥ इति संकाशादिः ॥

बलश्रुलः पुलोलौ च नलो दुलदलौ वनम् ।

वडशब्दः कुलं मूलं लकुलोरलसंयुतम् ॥ २७७ ॥

वलादिर्यः । वलेन निर्वृत्ता । बल्या नाम नगरी । एवं चल्या । पुल्या ।
वामनमतेन । तुल इति शाकंठायनः । चल्या । नल्या । दुल्या । दल्या ।
वन्या । वड्या । वामनमतेन । कुल्या । मूल्या । मुल इत्यन्ये । लकुलवा ।
उरल्या । एते यमत्पयान्ताः स्त्रीलिङ्गाः । अन्ये तु वल्यादीनां नपुंसकता-
माहुः ॥ २७७ ॥ इति वलादिः ॥

पक्षतुपचित्रकुम्भाः कुण्डोमकराण्डहंसका रोम ।

लोमसुवर्णकसमलाः कम्बलिकाकुत्ससकलाश्च ॥ २७८ ॥

पक्षादेः ऋण् । पक्षेण निर्वृत्तं पक्षस्य निवासो वा । पाक्षायणं नगरं
राष्ट्रं वा । तौपायणम् । तुल इति वामनः । चित्रायणम् । चित्रेत्यन्यः ।
कौम्भायणम् । कौण्डायणम् । नाकरायणम् । वामनमतेन । आयुष्टायणम् ।
टांसकायणम् । रौमायणः । लौमायनः । सौवर्णकायनः । वामनमतेन ।
सामनायनः । काम्बलिकायनः । कौत्सायनः । वामनमतेन । साकलायनः ॥ २७८ ॥

पन्थादेशे विहिते पन्थिनशब्दो निगद्यते कृतिभिः ।

यमलबिलहस्तिहस्ताःसिंहकसरकौ खिलास्त्यतिश्वानः॥२७९॥

पान्थायनः । यामलायनः । बैलायनः । हास्तिनायनः । हास्लायनः ।
सैहकायनः । सारकायणः । खैलायनः । आस्तायनः । द्वयं वामनमतेन
आतिश्वायनः । अतिश्व इत्यन्यः ॥ २७९ ॥

सीरको लोमकः शीर्षनिवातौ च सकर्णकः ।

अंशुकः(१) सरसः पाकः सहको वलिकः कला ॥२८०॥

सैरकायणः(२) । लौमकायनः । शीर्षायणः । नैवातायनः । वामनमतेन ।
साकर्णकायनः । आंशुकायनः(३) । सारसायनः । पाकायनः । साहकायनः ।
वालिकायनः । कालायनः ॥ २८० ॥ इति पक्षादिः ॥

कर्णार्कजीवन्तजवानडुह्या आण्डीवतोऽथ द्रुपदश्च जैत्रः ।

शिफगर्कलूषाकनपाञ्चजन्याः कुन्तीवशिष्टःकुलिशश्चजित्वा २८१

कर्णादेः फिज् । कर्णेन निर्वृत्तः । कर्णस्य निवासो वा । कार्णायनिः ।
अर्को गुल्मः स्फटिकश्च । आर्कायणिः । जीवन्त ऋषिः । जैवन्तायनिः । जावा-
यनिः । वामनमतेन । आनडुह्यायनिः । आण्डीवतायनिः । आण्डीवदित्यन्यः ।
द्रुपदायनिः । जैत्रायणिः । स्फैजायनिः । फिगेत्यन्यः । अर्कलूषऋषिः । आ-
र्कलूषायणिः । अन्ये त्वर्कलुष इति । आकनायनिः । आकिनी स्त्रीत्यन्यः ।
पाञ्चजन्यायनिः । कौन्तायनिः । कुम्भी कुम्भो वेत्यपरे । वाशिष्ठायनिः (४) ।
कौलिशायनिः । जित्वा धर्मः जैत्रायनिः(५) । जित्येत्यन्यः॥२८१॥इति कर्णादिः॥

ज्ञेयाः सुतङ्गमाजिरजीवार्जुनविप्रचित्तमुनिचित्ताः ।

श्वन्शुक्रमर्हापुत्राः स्वण्डिककर्णौ महाचित्तः ॥ २८२ ॥

सुतंगतादेरिज् । सुतंगमेन निर्वृत्तं सुतंगमस्य निवासो वा । सौतंगमिः ।
आजिरिः । जैविः । अर्जुनं तृणं अर्जुनश्च पार्थः । अर्जुनिः । वैप्रचित्तिः ।

(१) अंशुक इति पा० । (२) सैरकायण इति पा० । (३) आंशुकायन-
इति पा० । (४) वाशिष्ठायनिरिति पा० । (५) जित्वनां निवासो जैत्रायनि-
रित्यधिकम् ।

सौनिधित्तिः । शौवनिः । शौक्रिः । साहापुत्रिः । खाण्डिकिः । वामनमतेन(१)
खण्डितइत्यन्यः । कार्णिः । साहाधित्तिः ॥ २८२ ॥

बीजवापिस्वनश्वेतगडिकाविग्रविग्रहौ ।

एषां सुतंगमादित्वादिजूचे चातुरर्थिकः ॥ २८३ ॥

वैजवापिः । अन्ये तु बीजइति वापिन्निति पृथगाहुः । स्वानिः ।
वामनमतेन । श्वैतिः । गाडिकिः । गदिक इत्यन्यः । वैग्रिः । वैग्रहिः । चा-
तुरर्थिक इति निवासोऽदूरभवो नास्ति देशे तेन निर्वृत्तरतदत्रास्ति च ॥ २८३ ॥

इति सुतङ्गमादिः ॥

वराहबाहू अथ शर्करा निमग्नः शिरीषश्च तथाविदग्धः ।

ज्ञेयो वलाहः खदिरो विभग्नः स्थूलः पलाशः पिनिनद्वबद्धौ २८४

वराहादेः कज् । वराहा अत्र देशे सन्ति । वाराहकम् । बाहुकम् ।
शार्करकम् । वत्वजादिपाठाद्दः । शर्करिकम् । शर्करायाष्टण्छौ वेत्यनेन
शार्करिकम् । शर्करीयम् । शार्करम् । शर्कराइति देशमञ्जास्वभावाद्भेदोपचा-
राद्वा । नैमग्नकम् । शैरीपकम् । वैदग्धकम् । विजग्ध इत्यप्यन्यः । वालाह-
कम् । खादिरकम् । वैभग्नकम् । विभक्त इत्यन्ये । स्थूलकम् । पालाशकम् ।
पिनिनद्वबद्धाविति पिनिभ्यां नद्वबद्धौ क्रमेण ज्ञेयावित्यर्थः । पेनद्वकम् ।
नैयद्वकम् ॥ २८४ ॥ इति वराहादिः ॥

कुमुदं कुण्डलकूटौ मुनिस्थलाश्वत्थघासकुन्दाश्च ।

मधुकर्णदशग्रामौ शाल्मलिरथकारगोमठशिरीषाः ॥ २८५ ॥

कुमुदादेष्टज् । कुमुदान्यत्र देशे सन्ति । कौमुदिकम् । कौण्डलिकम् ।
कौटिकम् । कूर्ण इत्यन्यः । सौनिस्थलिकम् । मुनिः स्थलश्चेत्यन्ये (२) ।
आश्वत्थिकम् । घासकुन्दिकम् । माधुकर्णिकम् । मुचुर्कर्णइति शकटाङ्गजः ।
शुधिकर्ण इत्यभयनन्दी । विग्रहीतादपीप्यते । माधुकम् । कार्णिकम् । दाश-
ग्रामिकम् । शाल्मलिकम् ॥ रथकारेण निर्वृत्तं तस्य निवानो वा । रथकारि-
कम् । गोमठिकम् । पर्वतो ह्रदो वा । गोमेध इत्यन्ये । शैरीपिकम् । अरीह-

(१) खाण्डिकिः । खाण्डिकिग्रामनमतेनेति पा० ।

(२) मुनिश्चवइति पाठे । सौनिकम् । उर्वा द्यागाश्चद्व्याधिकमिति पा० ।

शादिपाठाच्छैरीषम् । शिरीषा इति बहुवचनान्तः । संज्ञावाची स्वभावात् सी-
ज्यमिति सम्बन्धाद्वा । शार्करिकशब्दः पृथक् सूत्रेण सिद्धइति नात्र पाठः २२५
इति कुमुदादिः ॥

अरीहणोद्वण्डविपाशिशंशपाभलन्दनोदञ्चनखाण्डवीरणाः ।

सुयज्ञजम्बूकशकृत्स्नरैवताः शिरीषबिल्वौबधिरोऽथजाम्बवान् ॥

अरीहणादेरकञ् । अरीहणेन निर्वृत्तम् । आरीहणकम् । औद्वण्डकम् ।
वैपाशकम् । शिंशपानां वृक्षविशेषाणामदूरभवं । शिंशपा अत्र सन्तीति वा ।
शांशपकम् । देविकाशिंपाश्रेयोदीर्घसत्रस्यादित्यनेनैकारस्याकारः । भालन्द-
नकम् । औदञ्चनकम् । खाण्डवैरणकम् (१) । सौयज्ञकम् । जाम्बवकम् ।
काशकृत्स्नकम् । काशकृत्स्न इति भोजः । रायावतो रैवतः । रैवतइत्यन्ये ।
रैवतकः पर्वतः । शैरीषकम् । बिल्वकम् । बाधिरकम् । जाम्बवता निर्वृत्तम् ।
जाम्बवतकम् । अन्ये जाम्बवतोऽपत्यं जाम्बवत इत्याहुः ॥ २२६ ॥

खाण्डगौमतमैत्रोष्ट्रैर्गता वैमतस्तथा ।

शाण्डिल्यसांपरौ भास्त्र आयनान्ता अमी मताः ॥ २८७ ॥

खाण्डायनकम् । गौमतायनकम् । मैत्रायणकम् । श्वैत्रायणक इत्यपरः ।
औष्ट्रायणकम् । त्रैगर्तायनकम् ॥ वैमतायनकम् । शाण्डिल्यायनकम् । सांप-
रायणकम् । भास्त्रायणकम् ॥ २८७ ॥

खद्विरो विपथः खण्डुर्भगलो द्रुघणास्तथा ।

सुशर्मकनलोलन्दा(२) रायस्पोषश्च वीरणाः ॥ २८८ ॥

खादिरकम् । वैपथकम् । खण्डुना निर्वृत्तम् । खाण्डवकम् । खण्डूरि-
त्यन्यः । भागलकम् । द्रुघणा अत्र सन्ति । द्रौघणकमिति वामनः । द्रुहणाइति
भोजः । सौशर्मकम् । कानलकम्(३) । औलन्दकम् । रायः पोषः । रायस्पोषः ।
अतएव निपातनाद्धिभक्तेरलुग्विसर्गस्य सकारः । रायस्पोषकम् । वैरणकम् ॥ २८८ ॥

(१) खाण्डवैरणकम् । खाण्डवैरणकमिति केचित् । अनुशतिकादेरा-
कृतिगणत्वादिति पा० । (२) सुशर्मकतलो० इति पा० ।

(३) सौशर्मिकम् । वप्रतलकमिति पा०

किरणो यज्ञदत्तश्च दलता सौमतायनः ।

कौष्ट्रधौमतरसौमैन्द्रसौसकौद्राः फणन्तकाः ॥ २८९ ॥

किरणकम् । याज्ञदत्तकम् । दलत्रा निर्वृत्तं दलतुः पर्वतस्य वादूरभवम् ।
दालत्रकम् । सौमतायनकम् । कौष्ट्रायणकम् । धूमतस्यांपत्यं धौमतिः । तस्या-
पत्यं युवा धौमतायनः । तस्य (१) धौमतायनकम् । सोमस्य सौमायनकम् ।
इन्द्रस्य । ऐन्द्रायणकम् । सुष्टु स्यतीति सुसः । तस्य सौसायनकम् । कुद्रस्य
कौद्रायणकम् । एतेषां धौमतायनवत्प्रक्रिया ॥ २८९ ॥ इत्यरीहणादिः ॥

कृशाश्वकूटाजिनवेश्मलोमशा विशालधूमौ सुकरश्च वर्चलः ।

अरिष्टमौद्गल्यपराशरारूपः सुवर्चलारिष्टमपुरारसूकराः २९०

कृशाश्वदेश्मण् । कृशाश्वेन निर्वृत्तम् कार्शाश्वीयम् । कौटीयम् ।
आजिनीयम् । वैशमीयम् । लौमशीयम् । वैशालीयम् । धौमीयम् । सौक-
रीयम् । वार्चलीयम् । वर्तुलइत्यन्ये (२) । आरिष्टीयम् । मौद्गलीयम् । पारा-
शरीयम् । आरुषीयम् । सौवर्चलीयम् । आरिष्टमीयम् । आरिष्य इत्यन्यः ।
पौरारीयम् । वामनमतेन । सौकरीयम् (३) ॥ २९० ॥

अवनतसदृशायोरोमका लोमकश्च प्रतरसुखविविक्तासायसाः
पूतरश्च । विनतपुरगदांसीपूकराः पूगरश्चाऽजिनतसतुलवेण्ये-
रोऽरसा धूकरश्च ॥ २९१ ॥

आवनतीयम् । सादृशीयम् । आयसीयम् । रोमकीयम् । लौमकीयम् ।
प्रातर्रीयम् । सौखीयम् । सिपल इत्यन्ये । विविक्तीयम् ॥ आसायसीयम् ।
सायसइत्यन्यः । पूतरो जलजन्तुः । पीतरीयम् ॥ त्रयं वामनमतेन ॥ वैनती-
यम् । पीरगीयम् । पुरगा नाम काचिद्राक्षसी तथा भक्षितं पाटलिपुत्रं तस्या
निवासः पीरगीयमित्यन्यः ॥ दासीयम् । पुष्यं करोति पूकरः । तस्य पीकरी-
यम् । पूगान्यस्य सन्ति पूगरः । तस्य पीगरीयम् । आजिनतीयम् । सातुलीयम् ।

(१) धौमतायनः । तस्य धौमतायनकमिति पा० । (२) वर्तुलशब्दं
केचिरपेटुः । वार्चुलीयम् इति पा० । (३) शौकरीयम् इति पा० ।

वामनमतेन । वैष्यीयम् । ऐरसीयम् । आरसीयम् (१) । धौकरीयम् । केचि-
त्पुंलिङ्गमपरे तु स्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति ॥ २९१ ॥

विकुट्यासासुरावेतौ शबलश्राभितो जनः ।

रोमशश्च कशाश्वादौ ज्ञेयाश्छण्प्रत्ययान्युते ॥ २९२ ॥

वैकुट्यासीयम् (२) । विकुट्यइत्यन्ये । आसुरीयम् । शाबलीयम् ।
आभिजनीयम् । रोमशीयम् ॥ २९२ ॥ इति कशाश्वादिः ॥

ऋश्यस्थूलनिलीनकर्दमशरा बाहुर्निधानाशनि—

न्यग्रोधः परिगूढखण्डखदिरा वेणुः सितः शर्करा ।

अश्मांशू परिवंशवीरणमता वेश्मोपगूढाविमौ—

दण्डश्चानडुहोत्तराश्मपरितो वृत्तोनिबन्धारडू ॥ २९३ ॥

ऋश्यादेः कः । ऋश्या अत्र देशे सन्ति । ऋश्यैर्निर्वृत्तं वा । ऋश्य-
कम् । स्थूलकम् । निलीनकम् । कर्दमकम् । शरकम् । बाहुकम् । निधान-
कम् (३) । अशनिकम् । न्यग्रोधकम् । परिगूढकम् । खण्डकम् । खदिरकम् ।
वेणुकम् । सितकम् । शर्करकम् । अश्मकम् । अंशुकम् । परिवंशकम् । वीर-
णकम् । वेश्मकम् । उपगूढकम् । दण्डकम् । अनडुहोत्तराश्मेति
समाहारद्वन्द्वः । अनडुहकम् (४) । उत्तराश्मकम् । परितोवृत्तइति परिवृ-
त्तइत्यर्थः । तस्य परिवृत्तकम् । निबन्धकम् ॥ अरुहुस्तस्त्विविशेषः । तस्य अर-
डुकम् ॥ २९३ ॥ इत्यृश्यादिः ॥

बल्वजः कूपबीजे च यवासेककटकडूकटाः ।

शिरीषः शकंटाश्वत्थपरिवापविकडूकतम् ॥ २९४ ॥

बल्वजादेरिकः । बल्वजा अत्र देशे सन्ति । बल्वजिकम् । कूपिकम् ।
बीजिकम् । यवासिकम् । यवापइत्यन्यः । इक्कटिकम् । कडूकटः संनाहः सीमा

(१) औरसीयमिति कश्चित् । (२) वैकुट्याशीयमिति पा० । (३) विधान
इत्यन्ये । (४) आनडुहोत्तर०, आनडुहकमिति ।

च कङ्कटिकम् । शिरीषिकम् । शकटिकम् । अश्वत्थिकम् । परिधापिकम् ।
विकङ्कतिकम् ॥ २९४ ॥

शर्कराऽथ दशग्रामो न्यग्रोधः कुमुदं कंचः ।

मध्यश्वसंकटा गर्त्तनिर्यासौ गदिताविह ॥ २९५ ॥

शर्करिकम् । दशग्रामिकम् । न्यग्रोधिकम् । कुमुदिकम् । कंचिकम् ।
मधुकम् । अश्विकम् । द्वयं वामनमतेन । संकटिकम् । गर्त्तिकम् । निर्यासि-
कम् । केचिद्बलवजिकाकुमुदिकेत्यादिस्त्रीलिङ्गमुदाहरन्ति तत्र लोकः प्रमाणम्
॥ २९५ ॥ इति बलवजादिः ॥

काशापाशातृणाश्वत्याः पलाशवनकङ्कटाः ।

वासकर्दमपीयूक्षा गुहाकर्पूरबर्बराः ॥ २९६ ॥

काशादेरिलः । काशस्तृणाविशेषः । काशा अत्र सन्ति । काशिलम् ।
पाशिलम् । तृणिलम् । अश्वत्थिलम् । पलाशिलम् । वनिलम् । कङ्कटिलम् (१)
वासो गुल्मविशेषः । वास्यन्ते रुवन्तीति वासाः पक्षिण इत्यन्यः । वासिलम् ।
कर्दमिलम् । पीयूक्षिलम् । गुहिलम् । कर्पूरिलम् । बर्बरो म्लेच्छजातिः ।
बर्बरिलम् ॥ २९६ ॥

मधुरग्रहवच्छूलाः कपित्थश्वरणो विसः ।

नडोऽथ जतुसीपालौ गणो काशादिसंज्ञिते ॥ २९७ ॥

मधुरिलम् । ग्रहिलम् । वच्छूलिलम् । कपित्थिलम् । श्वरिलम् ।
विसिलम् । नडिलम् । जंतविलम् । सीपालिलम् (२) ॥ २९७ ॥ इति काशादिः ॥

तृणमूलसुवर्णार्णा वराणवर्णौ वनार्जुनौ पर्णम् ।

नडवलबिलबुलचरणा वुसः फलं चात्र विज्ञेयम् ॥ २९८ ॥

तृणादेः सः । तृणान्यस्मिन्देशे सन्ति । तृणसा नदी नगरी सरसी
पर्वतिका । मूलसा । सुवर्णसा । अर्णो जलम् । तदत्रास्तीति । अर्णसा नदी ।
पाठमानशर्पात्सलोपः । अर्ण इत्यकारान्ता प्रकृतिरित्यन्ये (३) । वराण इति

(१) कण्टकिलमिति पा० । (२) सीपालो नाम कश्चित्तेन निर्वृत्तं सीपा-
लिकमिति पा० । (३) गणे लुप्तसकारस्योपादानासकारनिवृत्तिः । अदन्त
एवायमित्यन्ये इति पा० ।

वीरगाभिधानम् । तदस्तित्वाद् वराणसी । तस्या अदूरधवा वाराणसी नग-
री । वराणसी देशस्तत्र भवा वाराणसी नगरीत्यन्ये । वर्ण इति वीरगाख्या
वर्णसा । वनमा । अर्जुनसा दिग्बस्त्रमतेन । जन इति शकटाङ्गजः । पर्णसा ।
नडसा । बलसा । विलसा । पुलसा । वरणसा । बुससा । फलसा । दिग्ब-
स्त्रमतेन ॥२९८॥ इति तृणादिः ॥

प्रेक्षा स्यात्परिवापसंकटकटाः कूपो यवासः पुटः—

संलक्ष्या ध्रुवका महश्च ध्रुवका कैश्चित्कपिः कोविदैः ।

ज्ञेयः कङ्कटवन्धुकापुकबुका गर्तेकटौ कूपको—

न्यग्रोधक्षिपकाहिरण्यफलकाः प्रेक्षादिरेवं गणः ॥२९९॥

प्रेक्षादेरिन् । प्रेक्षा बुद्धिः । तथा हेतुना निर्वृत्तः । प्रेक्षी ग्रामः । अथवा
प्रेक्षा अत्र सन्ति । प्रेक्षी देशः । प्रेक्षाशब्दं यद्यपि प्रेक्षणावाची तथाप्यत्र पक्षे
रूढिनो नदीसगरीत्यत्यादिवृत्तिर्द्रष्टव्यः । परिवापो वीजनिक्षेपः । परि-
वापी । सङ्कटं सङ्कीर्णता । सङ्कटी । कटः पर्यन्तः । कटी । कूपी । यवासो
दुःस्पर्शः । यवासी । पुटी=ध्रुवका । आवपनविशेषः । ध्रुवकी । मह उत्सवः
मही । ध्रुवका=आवपनविशेषः । ध्रुवकी । कैश्चिदिति दिग्बस्त्रप्रभृतिभिः
कपिशब्दः संनक्ष्यः । कपी । कङ्कटः । सन्नाहः । कङ्कटी । बन्धुरेव बन्धुका ।
बन्धुकी । पुको दानम् । पुकी । बुको हास्यम् । बुकी । गर्तेऽवटः । गर्ती ।
इकटं चपकः । इकटी । कूपको गुणावृक्षः । कूपकी । न्यग्रोधो वटः । न्यग्रोधी ।
क्षिपका—आयुधम् । क्षिपकी । हिरण्यं सुवर्णम् । हिरण्यी ॥ फलकम् (१) ।
आकाङ्क्षितभिद्धिरावरणं वा । फलकी । कूपगर्तपरिवापयवासहिरण्यशब्दाः
शकटाङ्गजमतेनोपात्ताः ॥२९९॥ इति प्रेक्षादिः ॥

मधिवक्षू शररीमवेणुमरुतः शक्तीष्टकारिष्टयो—

वार्दालीशकलाकरीरकिशरासन्दीशलाकाहिमाः ॥

स्थाणुस्तक्षशिलाविसासुतिशमीसर्याणपार्दामिपी—

कर्कन्ध्रुवटवेटऋष्यरुमणो वल्मीकपीडाखडाः ॥३००॥

(१) हलका पुराविशेषज्ञस्यादूरभवो हलकी ग्रामइत्यधिकम् ।

मध्वादेर्मत् । मधु पुष्परसादिः । तदत्र देशेऽस्ति । मधुमान् देशः ।
 इक्षू रसालः । इक्षुमान् । शरो मुञ्जुः । शरावान् । शरादीत्यादिना दीर्घत्वे ॥
 शरुरित्यन्यः । रोम तनूरुहम् । रोमवान् । वेणुमान् । मरुतो देवा वायुश्च ।
 मरुत्वान् । शक्तिः प्रहरणम् । शक्तिमान् । शुक्तिरित्यन्यः । इष्टका मृत्तिकारः ।
 इष्टकावान् । रिष्टिश्चन्द्रहासः । रिष्टिमान् । मदिराजातीयः सन्धानविशेषो
 रिष्टिश्च इति वामनः । वार्दाली । ओषधिविशेषः वार्दालीवान् । पार्दाली-
 त्येके । शकली मत्स्यः । शकलावान् । कृतदीर्घोऽयं पठितः । शकलीवानि-
 त्यन्ये । करीरो वृक्षविशेषः । करीरवान् । किशरो गन्धद्रव्यम् । किशरावान्
 तृणजातिः । किशरुरित्यन्यः । आसन्दी वेत्रासनम् । आसन्दीवान् । शलाका-
 एषणी पूरणरेखा द्यूतोपकरणं च । शलाकावान् । हिमं तुहिनम् । हिमवान् ।
 स्याणुमान् । यवादेराकृतिगणत्वाद्गन्धभावाः । तक्षशिला नगरी । तक्षशिला-
 वान् । अक्षशिलेत्यन्यः । अक्षवान् । शिलावानित्येके । बिसवान् । आसुतिः
 सोमरसः । आसुतिमान् । आसुतीवानिति वामनाद्याः । ते ह्यासुतीशब्दं
 पठन्ति । सुत्येत्यन्यः । शमी वृक्षः । शमीवान् । सय्याणः पर्वतः । सय्याणावान् ॥
 सार्याण इत्यन्ये ॥ पार्दो वृक्षः । पार्दोवान् । पार्दोनाम काचित्स्त्रीत्यन्ये ।
 आनिषी । ओषधिः । आनिषीवान् । कर्कन्धूः क्षुद्रबदरी । कर्कन्धूमान् । कर्क-
 न्धुरित्यन्यः । वटो न्यग्रोधः । वटावान् । वेटः पीलुवृक्षः । वेटावान् । ऋष्यो
 मृगविशेषः । ऋष्यावान् । रुमाल्लवणविशेषस्तस्मिन् विशेषो वा । रुमवान् । रुव-
 दित्यन्यः । वल्मीको नाकुः । वल्मीकावान् । अयं दिग्बस्त्रमतेन । पीडावान् ।
 खड्गस्त्वणजातिः । खडावान् । अनद्यर्थमारम्भः ॥३००॥ इति मध्वादिः ॥

उत्कराश्मखदिरास्तृणवृक्षाविन्द्रवृक्षतिकपिप्पलशाकाः ।

आर्द्रवृक्षकपलाशसुवर्णश्यावनायसहिता विजिगीषा ॥३०१॥

उत्करादेश्छः । उत्करो द्रुपत्यांसुप्रथयः । सोऽस्यास्तीत्युत्करीयं नगरम् ।
 अशमीयम् । खदिरो वृक्षः । खदिरीयम् । तृणीयम् । वृक्षीयम् । इन्द्रवृक्षी-
 यम् । तिकी राजा । तिकीयम् । पिप्पलीऽश्वत्थः पिप्पलीयम् । शाकं भक्ष्य-
 विशेषः । शाकीयम् । आर्द्रवृक्षीयम् । पलाशीयम् । सुवर्णीयम् । श्यावनायो
 मुनिः । श्यावनायीयम् । विजिगीषीयम् ॥ ३०१ ॥

शालानेकखलाजिनातपफला जन्याजिनं पिप्पली—

मूलं संपरशूर्पणापिचुका भस्त्रा च नैवाकवः ।

उत्क्रोशार्कनितान्तवृक्षशफरा गर्ताग्निवैराकणाः—

काशारएधनिशान्तपर्णकितवाः क्षुद्राणकक्षान्तयः ॥३०२॥

शालीयम् । अनेकीयम् । खलाजिनीयम् । खण्डाजिन इत्यन्यः । आत-
पीयम् । फलीयम् । जन्या बधूस्तद्वाहिका वा । जन्यीयम् । अजिनीयम् ।
पिप्पलीमूलीयम् । सम्परो मुनिः । संपरीयम् । शूर्पणायो मुनी राक्षसी वा ।
शूर्पणायीयम् । पिचुकस्तूलकम् । पिचुकीयम् । भस्त्रीयम् । निवाकुर्निर्गुणः ।
तस्य निवासो नैवाकवः । तस्यादूरभवं नैवाकवीयम् । उत्क्रोशः कुररः ।
उत्क्रोशीयम् ॥ अर्को गुल्मः सूर्यश्च । अर्कीयम् । नितान्ता वृक्षा यत्र सन्ति स
नितान्तवृक्षो देशः । तस्यादूरभवं नितान्तवृक्षीयम् । शफरो मत्स्यः । शफरी-
यम् । गर्तीयम् । अग्नीयम् । वैराकणो नामर्षिः । वैराकणीयम् । काशीयम् ।
अरशयीयम् । निशान्तम् अन्तःपुरम् । निशान्तीयम् । पर्णीयम् । कितवो धूर्ता
गन्धद्रव्यञ्च । कितवीयम् । क्षुद्रीयम् । क्षुद्रा राक्षसी तन्निवासः क्षुद्रीयमित्यन्ये ।
अणकम्—अधसम् । अणकीयम् । क्षान्तीयम् । क्षान्त इति शीजः ॥३०२॥

अश्वत्थनीचापकशङ्करेडावरोहितक्षारविशालवेत्राः ।

अरीहणत्रैवणचर्मखण्डवातागराः सम्पलमन्त्रणार्हौ ॥३०३॥

अश्वत्थीयम् । नीचानाग्नोतीति नीचापकः । नीचापकीयम् । शङ्करीयम् ।
इडाः स्त्रियः । इडीयम् । अवरोहितो नामर्षिः । अवरोहितीयम् । क्षारीय-
म् । क्षोध इत्यन्यः । विशालो नामर्षिः । विशालीयम् । वेत्रीयम् । क्षारवेत्रौ
वासनमतेन । अरीहणः पुंविशेषः । अरीहणीयम् । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ।
तस्य निवासत्रैवणीयम् । चर्मीयम् । शास्त्राभिधानवाचि वश्यणित्यन्यः ।
खण्डीयम् । वातागरीयम् । सम्पलो मुनिः । सम्पलीयम् । मन्त्रणार्हौयम् ।
उत्करादीञ्छप्रत्ययान्तान् केचित्पुंलिङ्गान् अपरे स्त्रीलिङ्गानाहुः ॥

एतेऽष्टादशाकृतिगणा वेदितव्याः । तेनान्येऽपि शब्दा यथादर्शनं द्रष्ट-
व्याः । अन्यैस्तु नैयत्यमेषां प्रतिपादितम् । एतदीयशब्दानां चत्वारोऽप्यर्था
यथासम्भवं द्रष्टव्याः ॥३०३॥ इत्युत्करादिः ॥

शौनकोऽथ तलवाजसनेयौ रज्जुकण्ठकठशाठकषायाः ।

स्कन्धसाङ्गरवतुम्बुरुताएज्या रज्जुभारकमलारुणयश्च ॥३०४॥

शौनकादिभ्यो शिन् इत्यनेन तेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वेत्यर्थयो-
र्णिन् भवति । शौनकेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा । शौनकिनः । ता-
लिनः । वाजसनाया अपत्यं वाजसनेयः । वाजसनेयिनः । राज्जुकण्ठिनः ।
काठशाठिनः । कठशाठाभ्यां प्रोक्तवेदवेदकाः । कषायिणः । कषय इति वाम-
नः । स्काभिनः । स्कन्ध इति चन्द्रः । साङ्गरविणः । तौम्बुरविणः । ताण्डि-
नः । शकटाङ्गजभोजमतेन । राज्जुभारिणः । कामलिनः । आरुणिनः ॥३०४॥

हरिद्रुशाण्पेयपालिङ्गयुक्ताः शापेयखाडायनदेवदर्शाः ।

श्यामायनालम्बिऋचाभदएडाः स्तम्भोलपौ स्तः परुषांसकश्चा॥

हारिद्रविणः । शण्पमिव शण्यः । तस्यापत्यं शाण्येयः । शाण्येयिणः ।
पालिङ्गिनः । पुलिङ्ग इति वामनः । शपस्यापत्यं शापेयः । शापेयिनः ।
शाफेय इत्यन्ये । खडस्यापत्यं नडादिफण्णि । खाडायनः । खाडायनिनः । दैव-
दर्शिनः । वेददर्श इति वामनः । श्यामायनिनः । अलम्बस्यापत्यम् आलम्बिः ।
आलम्बिनः । आर्चाभिनः । ऋचभाग इत्यभयनन्दी । दाण्डिनः । चन्द्रवा-
सनमतेन । स्ताम्बिनः । स्तम्भ इति शकटाङ्गजः । औलपिनः । परुषे अंसे
अस्य परुषांसकः । पारुषांसकिनः ॥ सर्वेष्वप्येते सीपञ्चवेदशाखानां प्रणेतारः
प्रसिद्धाः । तदभिधायिनस्तु प्रोक्तप्रत्ययान्ताः शब्दा अध्येत्रादिविषयत्वात्स्वा-
तन्व्यमुल्लङ्घ्य प्रयोगभाजो न स्युः । भोजमसमाश्रित्य वामनोक्तः कलापिशण्य-
प्राच्यादिविशेषो नाश्रितः । आकृतिगणोऽयम् । तेन तलवकाराश्रवपञ्चमदाव-
कण्ठैतरेयभाल्लविशाट्यायनप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥३०५॥ इति शौनकादिः ॥

उक्थन्यासवसन्तयज्ञशिशिरं चर्चा पुराणं गणः—

सञ्ज्ञातर्कपदक्रमाश्च गणितं लक्ष्यं च लोकायतम् ।

आयुर्वेदगुणेतिहासचरमं हेमन्तहेतू यजु—

वर्षाज्योतिषसंहिताशरदथो सङ्घाटवृत्तीतरम् ॥३०६॥

ऋतूयथादेष्टुण इत्यनेन ऋतुवाचिन उक्थादेश्च ठण् । उक्थशब्दः सामस-
लक्षणो ग्रन्थ औक्थिक्ये वर्त्तमानो गृह्यते । उक्थं वेत्यधीते वा । औक्थिकः ।

श्रौविथक्शब्दाच्च प्रत्ययो न भवत्यनभिधानात् शकटाङ्गस्तु याञ्चिकौविथक-
लौकायतिकान् ब्रह्मणीत्येतत्सूत्रमाह । यञ्चोक्थाभ्यां ठण् । याञ्चिक्यौविथक्य-
शब्दाभ्यां च ठण् इक्यलोपश्च निपात्यते । यञ्चं याञ्चिक्यं वा वेत्तधीते वा ।
याञ्चिकः । एवम् । श्रौविथकः । लौकायतशब्दादृणीकारः । लौकायतिकः ।
लौकायतिक इति न्यायादिपाठात्सिद्धम् । न्यासः पञ्जिका नैयासिकः । वस-
न्तशब्दः कालसहचरिताध्ययने वर्तमानः प्रत्ययं लभते । एवं शिशिरहेमन्त-
वर्षाशरद्वीष्मशब्दा द्रष्टव्याः । वासन्तिकः । यज्ञार्थो ग्रन्थो यज्ञः । याञ्चिकः ।
चर्चा विचारणा(१) । चार्चिकः । चर्चाक इति वासनः ॥

सर्गश्चप्रतिसर्गश्चवृंशोमन्वन्तराण्यिच । वंशानुवंशचरितंपुराणंपञ्चलक्षणम् ॥

पुरापि न नवं पुराणमिति निरुक्तम् । पौराणिकः । गाणिकः । सा-
ञ्चिकः । तार्किकः । पादक्रमिकः । अन्यस्तु पदक्रमावित्याह । तन्मते क्रमा-
दिपाठाद्बुनपि । गाणितिकः । गाणित इति वासनादयः । लाक्षिकः ।
लौकायतं बृहस्पतिमतानुसारिचार्वाकशास्त्रम् । लौकायतिकः । आयुवदिकः ।
गौणिकः ॥ इत्येवं हासश्चित्तविकाशो यस्मिन् स इतिहासः । अथवा । इति ह
आसीदिति यत्रेति । इत्येवमर्थे । हः किलार्थे पूर्वचरितम् । ऐतिहासिकः ।
चारमिकः । चरमप्रथमशब्दौ विशेषणवृत्तौ विशेष्यस्य तु ग्रन्थस्य प्रक्रमात्प्र-
तीतिः । यद्वा क्रियाविशेषणवृत्तौ चरममधीते चारमिकः । चरमो गुणश्चरस-
गुणः । तस्य चारमगुणिक इत्यन्ये । हैमन्तिकः । हेतुकः । याजुष्कः । वासन-
सतेन । वार्षिकः । ज्योतीष्यधिकृत्य कतो ग्रन्थः ज्योतिषम् । सञ्ज्ञापूर्वको
विधिरनित्य इति ॥

अथवा । अनुबन्धकृतमनित्यमित्यौर्न भवति । ज्योतिषिकः । गण-
निपातनादैर्जभावः । ज्योतीषि ग्रहनक्षत्रादीनि वेत्ति ज्योतिषिक (२) इति
वासनक्षीरस्वामिनौ ॥ सांहितिकः । संहितापदे विषयभूते प्रत्ययं लभते । पद-
विषयां संहितामधीयानः सांहितिकः । अन्यत्राण् । सांहित इत्यन्यः । शार-

(१) यद्वाङ्गरागश्चर्चा तत्प्रकारख्यापको ग्रन्थोऽपि चर्चा इत्यधिकम् ।

(२) ज्योतीषि ग्रहादीनधिकृत्य कतो ग्रन्थो ज्योतिषः । ज्योतिषं वेद
ज्योतिषिकः । इति पा० ।

दिकः । सांघाटिकः । सङ्गता घटाः सङ्घटेत्यन्यः । सहघटया सघटेत्यन्यः ।
सङ्घट इत्यपरः (१) । वार्त्तिकः । ऐतरिकः । वामनतेन ॥ ३०६ ॥

श्लक्ष्णानुसूलक्षणसङ्ग्रहास्युर्ग्रीष्मो निरुक्तं पुनरुक्तमत्र ।

आथर्वणोऽथ प्रथमानुकल्पौ क्रमेतरन्यायकृतान्ततन्त्रम् ३०७

श्लाक्षिणकः । केचित् श्लक्षणाशब्दात्स्त्रीलिङ्गात्प्रत्ययं मच्यन्ते (२) । अनु-
सूर्यन्यविशेषः । आनुसुकः । केऽण्डर इति ह्रस्वत्वे । लाक्षणिकः । साङ्ग्रहिकः ।
ग्रीष्मिकः । चन्द्रमतेन । नैरुक्तिकः । पौनरुक्तिकः । अथर्वर्षिः । तेन प्रोक्तो
वेद आथर्वणः । तं वेद्यधीते वा । आथर्वणिकः । पाठसामर्थ्यात् श्लुग् न
भवति । प्राथमिकः । प्रथमो गुणः प्रथमगुण इत्यन्यः । प्रथमकल्पादन्योऽनु-
कल्पः । आनुकल्पिकः । क्रमादितरः क्रमेतरः (३) । अक्रम इत्यर्थः । क्रामे-
रिकः । नैयायिकः । कृतान्तं वेत्ति कार्तान्तिको मौहूर्त्तः । कृतान्तमाह पृच्छति
वा । कार्तान्तिक इत्यन्यः । तन्यते तन्त्र्यते वानेन । तन्त्रं वैदिकं ज्योति-
पादि । तान्त्रिकः । ज्ञातसिद्धान्तः ॥ ३०७ ॥

अनुगुणवर्षाशरद्विपदा भारतपदपदानुपदम् ।

अनुलक्ष्याख्यानां स्याद्विशेषपरिषन्मुहूर्त्तमप्येके ॥ ३०८ ॥

गुणस्य सदृशं गुणमनुगतं वा । अनुगुणम् । आनुगुणिकः । वर्षाश्च
शरच्च वर्षाशरदम् । वर्षाशरदिकः । द्वैपदिकः । विपदेति वामनः । भार-
तिकः । पदं पदमध्येता । वीप्सायां द्विर्वचने निपातनात्पूर्वपदस्यैत्वे । पादेप-
दिकः । पदमनुगतम् अतुपदम् । आनुपदिकः । लक्ष्यमनुगतम् अनुलक्ष्यम् ।
आनुलक्ष्यिकः । आख्यानिकः । अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुर्विशेषः । तं तत् शास्त्रं
वा वेत्ति । वैशेषिकः । पारिपदिकः । पर्यच्छब्दोऽपि । परिपदपार्यदाविति
वामनः । मौहूर्त्तिकः । वामनमतेन तु । मौहूर्त्तः । मुहूर्त्तमित्युपलक्षणम् ।
तेन नैमित्तिकः । अस्मिन्मते नैमित्तः ॥ ३०८ ॥

(१) सटेत्यन्यः । सट इत्यपरः । सङ्घट्टो रचना । या पांचालीवैदर्भीत्यादिपदैर-
लङ्कारशास्त्रे व्यवह्रियते तल्लक्षणपरो ग्रन्थोऽपि लक्षणया सङ्घट्टस्तनधीते वेदं वा
साङ्घट्टिकः । केचित् सङ्घाटम्पठन्तीत्यधिकम् । (२) पुनरुक्तं श्लक्ष्णमनुपदमिति
त्रितयं ग्रन्थविशेषवाचीत्यधिकम् । (३) क्रमेतरेति ग्रन्थविशेषस्य संज्ञेति पा० ।

सुलक्षब्राह्मणावेतौ पदोत्तरपदादिकाः ।

असंसर्गाङ्गयर्मत्रिक्षत्राद्विद्या परा मता ॥ ३०९ ॥

सौलक्षिकः । ब्राह्मणशिक्षिकः । पदोत्तरपदं वेद्यधीते वा पादोत्तरपदिकः ।

शकटाङ्गजस्तु पदोत्तरपदेभ्यश्च इति सूत्रमाह । अस्यार्थः । पदशब्द उत्तरपदं यस्य ततः पदशब्दात्पदोत्तरशब्दाच्च ठः । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । न्यायादिपदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्यायिकादृष्ण इत्यनेन तु पूर्वपदिकः । औत्तरपदिकः । पदात्यदिकः । पदोत्तरपदात्पदोत्तरपदिकः । बहुवचनं सर्वभङ्गपरिहारार्थम् । संसर्गादिवर्जितात्परो विद्याशब्दघृणं लभते । वायसविद्यिकः । सार्वविद्यिकः । असंसर्गादेरिति किम् । सांसर्गविद्यः । शकटाङ्गजमतेन । आङ्गविद्यः । धार्मविद्यः । त्रैविद्यः । अथवा विद्या त्रिविद्येति कर्मधारयात्प्रत्ययश्रुतिः । तिष्ठणां विद्यानां बोद्धेत्यर्थे द्विगोः श्लुचि त्रिविद्यः । क्षात्रविद्यः ॥३०९॥

कल्पलक्षणसूत्रान्तमकल्पादिमतं बुधैः ।

आख्यानाख्यायिकावाची श्लुग्द्विगोः सर्वसादितः ॥३१०॥

सातृणां ब्राह्म्यादीनां कल्पः पूजाद्यर्थं शास्त्रम्, सातृकल्पिकः । रासायनकल्पिकः । गौलक्षणिकः । वार्त्तिकसूत्रिकः । साङ्गहसूत्रिकः । अकल्पादीति सूत्रस्यैव विशेषणं तेन काल्पसूत्रः । आख्यानवाचिस्य आख्यायिकावाचिस्यश्च ठण् इत्यर्थः । यावक्रीतमाख्यानमधीते यावक्रीतिकः । एवं प्रियंगवाविमानप्रभृतयः (१) उदाहार्याः । वासवदत्तामाख्यायिकामधीते वासवदत्तिकः । एवं सुमनोहरानर्मदासुन्दरीतरङ्गवतीविलासवतीप्रभृतयः आख्यायिकाशब्दाष्टणि द्रष्टव्याः । वासवदत्तादिसाहचर्याद्ग्रन्थोऽपि तथोच्यते । यथाऽग्निहोत्रसहचरितो ग्रन्थोऽग्निः । द्विगोः समासात्सर्वशब्दादेः सादेश्च शब्दादृष्ण तस्य च श्लुक् । शकटाङ्गजस्त्वण्ठशोः । पञ्चकल्पः । त्रिलक्षणः । त्रिसूत्रः । असंसर्गत्यादिना ठण् तस्य श्लुक् तथा द्वितन्त्रः । पञ्चव्याकरणः । सह वार्त्तिकेन यो ग्रन्थः स सवार्त्तिकः । तं वेत्ति ठणो लोपे सवार्त्तिकः । एवं ससङ्गहः । सर्ववेदः । सर्वतन्त्रः । आकृतिगणोऽयम् । अन्येऽपि यथादर्शनं ज्ञेयाः ॥३१०॥ इत्युक्त्यादिः ॥

(१) यावकिकः । प्रियंगविकः । प्रियंगुकः । आविमारविकः । आविसारकरित्यधिकम् ।

क्रमः शिक्षा पदं चैव मीमांसा सामसंयुता ।

उपनिषत्तथा ज्ञेया गणे क्रमादिसञ्ज्ञिते ॥ ३११ ॥

क्रमादिभ्य इत्यनेन क्रमादेस्तद्वैत्यधीतेऽर्थे को भवति । क्रमं वैत्यधीते क्रमकः । शिक्षा ग्रन्थविशेषः । शिक्षकः । पदकः । मीमांसा ग्रन्थविशेषः । मीमांसकः । सामकः । उपनिषद्देदान्तो रहस्यं च । उपनिषदकः । एतदर्थमेवाकारोच्चारणम् । शेषाणां कप्रत्ययेऽपि साध्यं सिद्धम् । अकप्रत्ययस्य टित्वप्रज्ञानं युक्तम् । तेन शिक्षकी मीमांसकीत्याद्युपपन्नं स्त्रियां लक्ष्यते न त्वाङ्गीति ॥३११॥

इति क्रमादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपरिहितश्रीवर्द्धमानविरचितायां ध्वीयगणरत्नमहो-
दधिवृत्तौ समूहविकारावयवचतुरर्थवैत्यधीतेविहिततद्धित-
प्रत्ययगणनिर्णयो नाम चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अध्यात्ममुक्तीहपरत्रशेषा—कस्मादमुत्रोर्ध्वदमाधिदेवाः ।

ऊर्ध्वदमश्रौर्ध्वमुहूर्त्तसर्वलोकावसुष्मिन्नधिभूतनिष्ठाः ॥ ३१२ ॥

अध्यात्मादेरित्यनेनाध्यात्मादेः शेषे ठञ् भवति । अध्यात्मे भवम् आध्यात्मिकम् । मुक्तौ भवम् नौक्तिकम् । ऐहिकम् । आगमिकोऽयं शब्दः । यथा—पञ्चायतनमैहिकम् । किमस्य गणपाठेन । लोके चेहत्यमित्येव भवतीति कश्चित्सचेताः । परत्रामुष्मिन्नमुत्रशब्दाः परस्य लोकस्य वाचकाः । परत्रलोके भवम् पारत्रिकम् । शेषे भवाः शैषिकाः । अकस्मादित्यनेन हेतुशून्यः कालो लक्ष्यते । तत्र भवम् । आकस्मिकम् । अमुत्रलोके भवम् आमुत्रिकम् । और्ध्व-
दमिकः । ऊर्ध्वं भव इत्यर्थः । केचिदूऊर्ध्वदमोर्ध्वदेहशब्दावनुशक्तिकादिषु मन्यमाना और्ध्वदामिकम् । और्ध्वदैहिकमित्युदाहरन्ति । अधिदेवे भवम् आधिदैविकम् ॥ और्ध्वदमिकम् । ऊर्ध्वशब्दप्रणानार्थोऽव्ययमनव्ययमूर्ध्वश-
ब्दोऽप्यस्ति । मुद्गागमोऽन्येषाम् । और्ध्वनौहूर्त्तिकः । तत्रोर्ध्वमौहूर्त्तिक इति ज्ञापकादुत्तरपदस्यैव ॥ सार्वभौतिकम् । अमुष्मिन्नलोके भवम् आमुष्मिकम् ॥ आधिभौतिकम् । निष्ठायां भवम् । नैष्ठिकम् । यथा—

श्रुतदेहविसर्जनः पितुश्चिरमश्रूणि विसृज्य राघवः ।

विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्धमनग्निमग्निचित् ॥ ३१२ ॥

स्यात्समानस्तदादिश्च तथा लोकः परेहतः ।

ऊर्ध्वोर्ध्वमः परो देहोऽध्यात्मादिराकृतिगणः ॥ ३१३ ॥

सामानिकः । सामानग्रामिकः । सामानदेशिकः । पारलौकिकम् ।
ऐहलौकिकम् । और्ध्वदेहिकम् । यथा—अकरोच्च तदौर्ध्वदेहिकं पितृभक्त्या
पितृकार्यकल्पवित् ॥ और्ध्वदेहिकम् ॥ ३१३ ॥ इत्यध्यात्मादिः ॥

नदीपावापुरो मावा श्रावस्ती धातकी मही ।

वनाह्वासी च कौशाम्बी शाल्वाथो वडवा वृषे ॥ ३१४ ॥

नदीकल्यादेर्ढञ्ढकजित्यनेन नद्यादिकल्यादिभ्यां शेषेऽर्थे ढञ्ढकञी
क्रमेण भवतः । नद्यां जातो भवो वा नादेयः । पावा नगरी । पावेयः ।
पामेति वामनः । पाठेति भोजः । पौरेयः । मावा नगरी । मावेयः । मायेति
भोजः । वामेति वामनः । श्रावस्ती नगरी । श्रावस्तेयः । धातकेयः ॥
साहेयः । वनवासी नगरी । वानवासेयः । वानकौशाम्बेयः । शाल्वेयः ।
सात्ववा नगरीत्यन्यः । वाडवेयः । वृषः । वाडबोऽन्यः ॥ ३१४ ॥

कौशाम्बी वनसेतकी गिरिगरी वाराणसी खादिरी—

दावा काशफरी च पूर्वनगरी नद्यादिरेवं गणः ।

कत्तिः कुण्डनपुष्करौ च नगरीकुम्भ्युम्भिमाहिष्मती—

वर्मत्योऽथ च पौदनो निगदितो ग्रामस्तथा पुष्कलः ॥ ३१५ ॥

कौशाम्बी नगरी । कौशाम्बेयः । कौशाम्बीयेन वणिजेति चिन्त्यम् ।
कौशाम्बीत्यन्यः । वानेयः । सेतकी पुरी सेतकेयः । गिरिरेदं गैरेयम् । शिला-
जतु । गारेयः । वाराणसी नदी । तस्या अदूरभवा वाराणसी । वाराणसेयः ।
खादिराणामदूरभवा खादिरी नगरी । खादिरेयः । दावा पुरी । दावेयः ॥
काशफरी नगरी । काशफरेयः । अन्यस्तु शफरीत्याह । काशस्थलीति वाम-
नः । पौर्वनगरेयः । अन्यस्तु निपातनादित्वे ह्रस्वत्वे च पूर्वनगरेय (१)

(१) केचित्तु पूर्वनगरीति पठन्ति । विच्छिद्य च प्रत्ययं कुर्वन्ति ।
पौरेयम् । वानेयम् । गैरेयम् । तदुभयमपि दर्शनं प्रमाणमित्यधिकम् ॥

इत्याह ॥ आद्वैजाद्यभ्यो ङे प्राप्ते । आवस्त्यादिभ्य ईरीपान्त्यादकञ् इत्यने-
नाकञि । शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ इति नद्यादिः ॥

कुत्सितास्त्रयः कन्नयः । बहुव्रीहिर्वा कत्तिः । अस्मादेव निपातनात् कु-
शब्दस्य किं शब्दस्य वा कदादेशः । कन्नयाणां कन्नेर्वा गर्दभ्या इदम् । कात्त्रे-
यकम् । कुण्डिनं पुरम् । कौण्डिनेयकः । कुण्डिनेति वामनः । पौष्करेयकः ।
नागरेयकः । नगरशब्दः संज्ञावाची गृह्यते । कुम्भिनर्मान ग्रामः । कौम्भेयकः ।
श्रौम्भेयकः । श्रौम्भिरित्यन्ये । उम्भिरित्यन्यः । साहिष्मती नाम नदी पुरी-
वा । साहिष्मतेयकः । वर्मेती नदी । वर्मतेयकः । चर्मणवतीति वामनः ।
पुदना नाम नदी । तस्या अदूरभवं पौदनं नाम नगरं प्राप्तो वा । पौदनेय-
कः । सोदन इति भोजः । सोदन इति वामनः । ग्रामेयकः । ग्रामाद्यञ्खञा-
वित्यनेन ग्राम्यो ग्रामीण इत्यपि ॥ पुष्कलो बाहीकग्रामः पौष्कलेयकः ॥३१५॥

कुण्ड्याकुड्ये ग्रामात्कुण्ड्याकुण्यावुल्ये वन्यामुल्ये ।

उख्यातृण्ये भाण्ड्यावुल्ये प्राज्ञैः प्रोक्ते यल्लोपे च ॥३१६॥

कुण्ड्या अन्ध्रदेशे नदी । कौण्डेयकः । कौडेयकः । ग्रामस्य कुण्ड्या ।
ग्रामकुण्ड्या ग्रामी नगरं वा । ग्रामकुण्डेयकः । कौण्डेयकः (१) । वालेयकः ।
वानेयकः । मौलेयकः । श्रौखेयकः । तार्णेयकः । भाण्डेयकः । वौलेयकः ।
यल्लोपे चेति यस्य लोपइत्यर्थः । कुड्याया यलोपश्चेति गणसूत्रं वामनोक्तमुप-
लक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ विद्युन्माला छन्दः । मौगीचेत्सा विद्युन्माला ॥३१६॥

इति कत्र्यादिः ॥

गहानृशंसी समशुक्लपक्षौ खाडायनानन्तरपार्श्वतोऽन्याः ।

इष्वग्रसाड्यन्तरभौजिवैज्याध्यश्वीष्वनीकैकपलाशिकाङ्गाः ३ १ ७

गहादित्यदाद्यादैमाद्यचो लिह्वाकात्यहरितकार्याच्छ इत्यनेन गहादेः
शोपेऽर्थे ङो भवति । गहे ग्रामे भवो जातो वा । गहीयः ॥ नृञ् शंसति
द्रुह्यतीति नृशंसः । द्रोहार्ये शंसतिर्द्रष्टव्यः । न नृशंसोऽनृशंसः । तस्यापत्यम्
आनृशंसिः । आनृशंसीयः । समीयः । समादागतं समीयम् । नृहेतोर्मयङ्कृष्यौ

वा । समरूप्यं समसमयमपि । शुक्तपक्षीयम् । खाडायनी मुनिः । खाडायनीयः । खाडायनिरिति भोजः । अन्तरीयः । पाश्वर्यत आगतः पाश्वर्यतीयः । मुखपाश्वर्यकात्तसो लोपश्चेति गणतूत्रमाह वामनः । अस्माभिस्त्वन्यदीयमतमाश्रित्य त्रयाणां सामान्येन पाठः कृतः । अन्यदीयः । तथा च—

अन्यदीयविशिखेन केवलं—निस्स्पृहस्य भवितव्यमाहृते ॥

इषोरग्रम्—इष्वग्रम् । इष्वग्रीयः (१) ॥ साडस्यापत्यं साडिः । साडी-
यः । अन्तरीयः । तथा च—

पर्यस्यत्पृथुमक्षिमेखलांशुजालं—संजज्ञेयुतकमिवान्तरीयमूर्ध्वः ॥

भोजस्यापत्यं भौजिः । भौजीयः । भोजिरित्यन्यः । वैजीयः । अश्वस-
धितिष्ठति अश्वश्वः । तस्यापत्यं आश्वश्विः । आश्वश्वीयः । इषूणामनीकम्
इष्वनीकम् । इष्वनीकीयम् । एका चासौ पलाशिका च एकपलाशिका ।
एकपलाशिकीयः । एकपलाश इति वामनः । अङ्गीयः ॥ ३१७ ॥

अन्तस्थोत्तमदैवशर्मिर्विपमव्याज्यासुरिश्रौतयः—

शौङ्गिः शौङ्गिरिपूर्वपक्षभगधा दन्ताग्रकाठेरणी ।

मत्त्वर्थापरपक्षसुत्तरकतौ वाल्मीकिवाराटकी—

कामप्रस्थसमानशाखमुखतोऽवश्यन्दनामित्रयः ॥ ३१८ ॥

अन्ते तिष्ठतीत्यन्तस्थः । अन्तस्थीयः । अन्तस्था नगरीत्यन्यः । उत्त-
मीयः । देवशर्मणोऽपत्यं दैवशर्मिः । दैवशर्मीयः ॥ विषमे देशे भवो विषनीयः ।
विषमादागतं विषनीयम् । विषनरूप्यम् । विषन्नुग्रम् । समविषनी नाम
ग्रामावित्यन्ये । व्यडस्यापत्यं व्याडिः । व्याडीयः । अक्षुरस्य श्रुतस्य शुङ्गस्य
शिशिरस्यापत्यं तन्न भवः । आक्षुरीयः (२) । श्रौतीयः । शौङ्गीयः । शैशिरीयः ।
पूर्वपक्षीयः । केचित्पूर्वपक्षापरपक्षभव इति पठन्ति । तन्मते पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां
तन्न भव इत्यर्थे ङीऽन्यत्र ठणेव । पौर्वपक्षिकः । आपरपक्षिकः । सगधीयः ।
दन्तयोरग्रं दन्ताग्रम् । अन्यइष्वग्रदन्ताग्रौ ग्रामावित्याह ॥ दन्ताग्रीयः । कठ-
स्येरणः कठेरणः । तस्यापत्यं काठेरणिः । काठेरणीयः । काठेरिणिरित्यन्यः ।
मत्त्वर्धीयः । मत्त्वर्थ इति वृद्धः । अपरपक्षीयः । उत्तरीयं वस्त्रम् । तथा च—

(१) इष्वग्रीयो व्रणः । इष्वग्रं नाम ग्राम इति केचित् ।

(२) आक्षुरीयः श्रुतः, द्विवन्तमेतत्—आक्षुरीयमिति पा० ।

सरिदुत्तरीयमिवसंहतिमत्सतरङ्गरङ्गिकलहंसकुलम् ॥

कतीयः । वाल्मीकीयः । यथा—रथस्वनोत्कर्णसृगे वाल्मीकीये तपोवने ।

वाराटकस्य वाराटकिः । वाराटकीयः । वाराटकिरित्यन्यः ॥ कामप्र-

स्थीयः । इति वामनः (१) । समाना शाखा यस्यासौ समानशाखः । समानशा-
खीयः । मुखतीयः । अवस्यन्दनीयः । अवस्यन्द इत्यन्ये । अग्नित्रयापत्यं
आग्निः ॥ आग्नीत्रीयः ॥ ३१८ ॥

एकाधमोत्तमाच्छाखो ग्रामश्चैकसमानतः ।

लावेरएयग्निशर्माणावाहिंस्येकतसौ तथा ॥३१९॥

शाख इति कृत ह्रस्व इत्यर्थः । एकशाखीयः । अधमशाखीयः । उत्तम-
शाखीयः । एकग्रामीयः । समानग्रामीयः । लावस्येरणो लावेरणः । तस्यापत्यं
लावेरणिः । लावेरणीयः । सौवेरणिरित्यन्यः । अग्निशर्मायः । अग्निशर्मि-
रित्यन्यः । अहिंसस्यापत्यम् आहिंसिः । आहिंसीयः । एकतीयः ॥ ३१९ ॥

क्षेमधृत्विश्च सौमित्रिकेकवृक्षौपविन्दवी ।

हंसवृद्धौ तथाश्वत्थितन्त्वग्रौद्गाहमानयः ॥३२०॥

क्षेमधृत्विनोऽपत्यं क्षेमधृत्विः । क्षेमधृत्वीयः । सौमित्रीयः । एकवृ-
क्षीयः । औपविन्दवीयः । हंसीयः । वृद्धीयः ॥ अश्वत्थो नाम कश्चिद्गोत्रकारी ।
तस्यापत्यम् आश्वत्थिः । आश्वत्थीयः । तन्त्वग्रीयः । औद्गाहमानीयः ॥३२०॥

कुट् च स्वराजपूजनदेवानां णिच्छवेणुकादिभ्यः ।

प्रस्थोत्तरपदवेत्रकमध्योत्तरकाश्च मध्यमिका ॥३२१॥

स्वकीयः । पाणिन्यादयस्तु स्वदेवशब्दौ न पठन्ति । तन्मते सौवं दैव-
मित्येव भवति । वामनमतेन । गणकृतमनित्यमिति न्गायात् कुट्छाभावेऽण्
प्रत्यये सौवम् । उत्सादेश्चाजित्यनेनाजि । दैवमित्यपि संभाव्यते । महाकवि-
प्रणीतप्रयोगदर्शनं चेत्स्वीक्रीयते । तदा गहादिपाठः समाश्रयणीयः ॥ तथाहि
रुद्रस्य— विष्णोःसहजःपयोधरतटःकान्तोऽङ्गो विभ्रसः ।

कण्ठाश्लेषजुह्वं पञ्चमरवः श्लाघ्यो गुत्तर्मन्मघः ।

(१) वामप्रस्थीय इति वामन इति पा० ।

सम्बन्धी विनयश्चिरं सहचरीलीलेतिपययाङ्गना—
यस्यांस्वीयपरिग्रहं न रहयन्त्येकान्तयाता अपि ॥

यथा वा । एभिर्निर्दर्शनैः स्वीयैः परकीयैश्च पुष्कलैः ॥ राजकीयः ।
राज इदं राजकीयमित्यपि ॥ परकीयः । जनकीयः । देवकीयः ॥

णिच्छेति णोऽनुबन्धच्छप्रत्यय इत्यर्थः । वेणुभिर्निर्वृत्तो वेणुकः । तत्र
भवो जातो वा । वैणुकीयः । प्रास्थीयम् । प्रस्थके भवः—प्रास्थकीय इत्यन्यः ।
श्रौत्तरपदीयः । वैत्रकीयः । माधीयः । श्रौत्तरकीयः । मध्ये भवा—मध्यमि-
का नाम नगरी । तस्यां भवो माध्यमिकीयः । मध्यमक इत्यन्यः । एते त्रयो
वामनमतेन । निपुणके भवो निपुणकीय इति केचिदुदाहरन्ति । वेणुकादिर्ग-
हादावाकृतिगणः । तेनाभयनन्दिस्वीकृतौ पितृकमातृकशब्दावपि संश्रुहीतौ ।
अङ्गमगधशब्दयोराष्ट्रात्कञि । पूर्वपक्षशुक्लपक्षापरपक्षशब्दानां कालाट्टञि ।
कामप्रस्थशब्दात् प्रस्थेत्यादिना कञि । इजन्तानामाद्यात्पौत्रादीज इत्यादि-
नाञि । शेषेभ्यस्त्वणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३२१ ॥ इति गहादिः ॥

काश्यच्युतौ सोदनमोदमानौ गोवासनारिन्दमदेवदत्ताः ।

संवाहसां याति च हस्तिकर्षूः कुनामचेदीकरणं हिरण्यम् ३२२

काश्यादिवाहीकग्रामाच्छेद्वञ्जिठावित्यनेन काश्यादिभ्यो देशावाचिभ्यो
वाहीकग्रामेभ्यश्च ठञ्जिठौ प्रत्येकं भवतः । काश्यो जनपदाः । तेषु भवा
जाता वा । काशिकी । काशिका । अच्युतो ग्रामः । आच्युतिकी । आच्युतिका ।
सोदनानां निवासी ग्रामो सोदनः । सौदनिकी । सौदनिका । सोदमानो
ग्रामः । सौदनानिकी । सौदमानिका । गवां वासने गोवासनः । तन्निवासी
ग्रामो गोवासनः । गौवासनिकी । गौवासनिका । गौवासन इत्यन्ये । एषां
देशादेवेडाद्यच्चेति छे प्राप्ते । अरिन्दमयति अरिन्दमो ग्रामः । आरिन्दमिकी ।
आरिन्दमिका । देवदत्तः प्राग्रामः । दैवदत्तिकी । दैवदत्तिका । अस्य काश्या-
दिषु पाठः प्राग्देशार्थः । यस्तु वाहीकेषु ग्रामस्तस्मादणेषु । दैवदत्ती । संवा-
हयतीति संवाहः । तस्य निवासोऽपि संवाहः । सांवाहिकी । सांवाहिका ।
सांवाह इत्यन्ये । संयातस्यापत्यं सांयातिरादिराजः । तस्यापत्यं युष्मा सांयात्यः ।
कुन्तकीसलेत्यादिना ग्यञि तस्य बहुषु झुञि । सांयातयः । तन्निवासीऽपि
जनपदसाहचर्यादुच्यते ॥ संयातो नाम कश्चित् तस्यापत्यं सांयातिः ॥ तस्य

निवासी ग्रामः । सांयातिरित्येके । सांयातिकी । सांयातिका । हास्तिकर्पुकी । हास्तिकर्पुका । कुत्सितं नाम यस्य स कुनामा । तन्निवासीपि ग्रामः कुनप्रा । कौनामिकी । कौनामिका । कुनास्नोऽपत्यं कौनाम इत्यन्ये । कुलनाम इति वामनः । चेदयो जनपदः । चैदिकी । चैदिका । करणं देशविशेषः । कारणिकी । कारणिका । हैरशियकी । हैरशियका ॥ ३२२ ॥

शकुलाददशग्रामौ हिरण्यकरणस्तथा ।

सिन्धुदाससुधासोमच्छागान्मित्रस्तथा सधात् ॥ ३२३ ॥

शकुलान्मत्स्यानत्तीति शकुलादः । अथवा शुनां कुलान्यत्तीति निपातनाद्दलोपे । शकुलादः । तन्निवासीऽपि ग्रामः । शाकुलादिकी । शाकुलादिका । शाकुलाद् इति वामनः । स्वकुलाल इत्यन्यः । दाशग्रामिकी । दाशग्रामिका । दाशग्राम इत्यन्ये । हैरण्यकरणिकी । हैरण्यकरणिका । अन्येषां हैरण्य इति प्रकृतिः । करण इति प्रत्ययार्थविशेषणम् । हैरशियकः । परशवादि करणमुच्यते । अन्ये ग्रामवाची हैरण्य इति पठन्ति तन्मते हैरण्यकी । कुठारी कुठाली वा करणम् । सिन्धुसो मित्राण्यस्य सिन्धुमित्रो देशः । सिन्धुमित्रिकी । सिन्धुमित्रिका । एवं दासमित्रः । दासमित्रिकी । सौधामित्रिकी । सौधामित्रिका । छागमित्रिकी । सहमित्राण्यस्य सधमित्रः । निपातनाद् हस्य धकारे । साधमित्रिकी ॥ ३२३ ॥

युवदेवोपतो राजः कालात्कोपादिपूर्वतः ।

शौवावतानभारङ्गी अरित्रो भोजसम्मतः ॥ ३२४ ॥

युवराजस्य निवासीपि युवराजः । यौवराजिकी । एवं देवराजोपराजौ ग्रामौ । दैवराजिकी । औपराजिकी । कालात्कोपादिपूर्वत इति कोपाद्यः । पूर्वं यस्यासौ कोपादिपूर्वः । कौपकालिकी । कौपकालिका । आपत्कालिकी । पौर्णकालिकी । और्ध्वकालिकी (१) । प्राक्कालीनोत्तरकालीनार्वाक्कालीनप्रभृतिप्रयोगेषु स्वप्रत्ययो दृश्यते । स चानुत्तोऽप्यवगन्तव्यः । अन्यथा बहुतरलक्ष्यक्षतिप्रसङ्गः स्यात् । शुनोऽवतानः शवावतानो मणिः । तेन निर्वृत्तो ग्रामः । शौवावतानः । शौवावतानिकी । भारङ्गेनिवासीऽपि भारङ्गिः । भारङ्गिकी । तारङ्गिरित्यन्ये । अरित्रस्य निवासीप्यरित्रः । आरित्रिकी ॥

देशादिति किम् । काशीनां क्षत्रियाणां छात्राः काशीयाः । देवदत्तो नाम कश्चित् । तस्य छात्राः देवदत्तीयाः । देवदत्ताः । अच्युतादीनां छ-
विषयाभावेऽपि काश्यादिपाठसामर्थ्याद्बुद्धिज्जिठौ भवतः । काशिचेदिभ्यां प्रस्य-
पुरेत्यादिना बहुत्वत्वित्यादिना वाऽकञि । सांयातिभारङ्गिभ्याम् आद्यात्पौ-
त्रादीजोऽह्यचप्राच्यभरताभ्यामित्यनेनाणि । आदैजाद्यचं छे । हस्तिकर्षूशब्दात्
प्राच्योष्ठज्जीत्यनेन ठञि । सिन्धुमित्रादिभ्य ईरोपान्तादकञ् इत्यनेना कञि ।
शेषेभ्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३२४ ॥ इति काश्यादिः ॥

पलदी गोमती गोष्ठी परिखा परिषत्तथा ।

बाहीकैः शूरसेनश्च नैकती च पटञ्चरः ॥ ३२५ ॥

कोपान्तपलदीभ्योऽण् इत्यनेन कोपान्तात्पलद्यादेश्च देशवाचिनः शे-
षेऽर्धेऽण् प्रत्ययो भवति । पलद्यां देशविशेषे जातो भवो वा पालदः ।
पालदी । बाहीकग्रामलक्षणयोष्ठञ्जिठयोः प्राप्तयोः । गोमती नदी । तत्स-
हचरितो देशो गोमती । गौमतः । ईरोपान्तादकञि प्राप्ते । गौष्ठः(१) । बाही-
कग्रामलक्षणयोष्ठञ्जिठयोः । पारिखः । पारिषदः । पार्षदी वा । अनयो-
श्छेऽस्य बाहीकलक्षणयोष्ठञ्जिठयोर्वा । बाहीकेषु भवो बाहीकः । गहादी-
त्यादिना छे ॥ शौरसेनः । प्रस्यपुरेत्यादिना । नैकतः । नैकीति वामनः ।
पाटञ्चरः । ईरोपान्तादकञि प्राप्ते ३२५ ॥

बहोः कमलजालाभ्यां कालात्कीटोऽथ रोमकः ।

सकल्लोभोदपानौ च कमलात्कीकरो भिदा ॥ ३२६ ॥

बाहुकीटः । कामलकीटः । जालकीटः । कालकीटः । कलकूट इति
वामनः । रोमकः । देशादेद्विराद्यच इत्यनेन छे ॥ सकल्लोमि भवः । सकल्लोमः ।
निपातनान्नलोपः । अयं भोजमतेन । यकल्लोमन् इति वामनः । यकल्लोमनखं
चेत्यन्येऽपि । शकटाङ्गजस्तूदग्रामाद् यकल्लोम इति विशेषसूत्रमाह । उदग्राम-
वाची याकल्लोमोऽञि । अन्यो याकल्लोमनः । श्रीदपानः । कामलकीकरः ।
कामलभिदः । अनुक्तानां तु बाध्यबाधकभावः स्वयं द्रष्टव्यः ॥ ३२६ ॥

इति पलद्यादिः

(१) गौष्ठी । अन्ये तु गौष्ठीति पा० ।

कच्छः कुलूतः परिसिन्धुसाल्वौ गन्धारसिन्धू स्थलसिन्धुवर्णौ ।
कश्मीररङ्कू कुरुसक्तुसिन्धू विजापकहीपकुलानुपण्डाः ३२७

कच्छादेरित्यनेन कच्छादेः शब्दगणादेशधाचिनः शेषेऽर्थेऽण् भवति ।
कच्छे भवः काच्छः । कौलूतः । चलूप इत्यन्ये । परसिन्धुपु भवः पारसै-
न्धवः । हृद्गसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैच् ॥ साल्वः । गान्यारः । सिन्धुपु
भवः-सैन्धवः । कम्बलः । स्थालसैन्धवः । वर्णुर्नाम हृदः । तस्यादूरभवो
देशो वर्णुः । तत्र भवो वार्णवः । कश्मीरेषु भवः काश्मीरः कुङ्कुमः । रा-
ङ्गवः । यद्वा रङ्गुर्गविशेषः । राङ्गवं मृगरोमजम् । फौरवम् । कुरुयुगन्धरा-
द्वैत्यनेनाकजपि कौरवकोऽश्वदिः । साक्तुसैन्धवः । वैजापर्कः । वैजावक इति
भोजः । द्वैपः । कौलः । अयं वामनमतेन । कुल्व इत्यन्यः । आनुपण्डः ।
अनूपण्ड इत्यन्ये ॥ ३२७ ॥

अङ्गारानूपकम्बोजा रङ्गुकर्णुविरूपकाः ।

मधुमानन्तरीपश्च वापवाहावजात्परौ ॥ ३२८ ॥

आङ्गारः । चन्द्रमतेन । आनूपः । काम्बोजः । राज्जवः । कार्णवः ।
वैरूपकः । त्रयं वासनमतेन । मधुमान् पर्वतः । तत्र भवो साधुमतः । आ-
न्तरीपः । आजवापः । द्वयं चन्द्रमतेन ॥ आजवाहः ॥

एतेषां शब्दानां नृतस्त्वेऽकञ् इत्यनेनाकजि ॥ काच्छकी मनुष्यः । काच्छ-
कमस्य हसितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धवकी मनुष्यः । सैन्धवकमस्य जल्पितम् ।
एवं सर्वत्र । तथा अपदात्तौ साल्वात् । गोयवाग्वोरित्याभ्यामकञ् भवति ।
साल्वकी मनुष्यः । अपदाताविति किम् । साल्वः पदातिः । साल्वमस्य
हसितम् । साल्वकी गौः । साल्विका यवागूः । द्वैपान्वर्थाति वचनात् ।
यमुना द्वीपे जातो भवो वा । द्वैपकी व्यासः (१) । राष्ट्रार्थादकजि प्राप्ते ।
बहुत्वोत्त्वित्यनेन वा वचनम् । अत्र प्रायेण कच्छादयः शब्दाः । जनपदधा-
चिनः ॥ ३२८ ॥ इति कच्छादिः ॥

(१) द्वीपादनुसमुद्रं यवः । द्वैपो मनुष्यः । द्वैप्यमस्य हसितम् । अनु-
समुद्रमिति किम् । अनुनदि यो द्वीपस्तस्माद् द्वैपकी व्यासः । द्वैपकमस्य
हसितम् । इति पा० ।

धूमार्जुनावावयगर्तघोषाः-षडण्डसाकेतशशादनाश्च ।

संस्तीयतीर्थारुणमित्तवर्चा-द्दीपान्तरीपोज्जयनीविदेहाः ३२९

धूमादिदेशप्राक्छाग्निवक्त्रवर्तान्तादित्यनेन धूमादेः शब्दागणादकञ् भवति । धूमो ग्रामः । तत्र भवो धौमकः । ऋज्व्यो नावोऽस्य ऋजुनौः । तस्य निवासस्तन्निर्वृत्तो वा । आर्जुनावः । तत्र भवः । आर्जुनावकः । छे प्राप्ते । अथायं वाहीकग्रामस्तदाद्यापवादयोष्ठज्जिठयोरकञ् । आवये भवः-आवयकः । आवयो नदीग्राम इत्यन्ये । आवयात्तीर्थे । आवयकं तीर्थम् । आवयस्यदित्यन्यः । गार्त्तकः । घौषकः । षाडण्डकः । षडाण्ड इत्यन्यः । साकेतकः । शशादनकः । साषादन इति वामनः । सांस्तीयकः । संस्फीय इत्यन्ये । तीर्थकः । अरुणो ग्रामः । आरुणकः । सैत्रकः । वार्चकः । द्वैपकः । आन्तरीपकः । औज्जयनकः । वैदेहकः ॥ ३२९ ॥

सत्रासाहानर्तपाठेयपल्लवः शष्पाराइयौ धार्तराज्ञी च कुक्षिः ।

द्वयाहावत्रयाहावपाथेयवर्ज्या आञ्जीकूलो माठरो बर्बरश्च ३३०

सत्रासाहो राजा । तन्निवासोऽपि सः । सत्रासाहकः । आनर्तः क्षत्रियः । तन्निवासोऽपि सः । आनर्तकः । पाठेयस्य निवासोऽपि सः । पाठेयकः । पल्लिभिर्ल्लनिवासः । पाल्लकः । शष्पाणां बालत्वृणानां स्थानं शष्पम् । शाष्यकः । अराञ्जीनाम काचित्स्त्री । तस्या निवास अराञ्जी नगरी । आराञ्जकः । आराञ्जीत्यन्यः । घृता राजानो येन स घृतराजो नृपः । तन्निर्वृत्ता धार्तराञ्जी नगरी । धार्तराञ्जकः । धार्तराष्ट्रीत्यप्यन्ये पठन्ति । तत्र घृतं राष्ट्रमनेन घृतराष्ट्रो राजा । तन्निर्वृत्ता धार्तराष्ट्री नगरी । धार्तराष्ट्रकः । कुक्षिर्नगकुक्षौ ग्रामः । कौक्षकः । समुद्रकुक्षिरित्यन्ये पठन्ति । तन्मते सामुद्रकुक्षकः । द्वायाहावौ यस्मिन् द्वायाहावो ग्रामः । एवं त्रयाहावः । द्वैयाहावकः । त्रैयाहावकः । पाथेयो ग्रामः पाथेयकः । वर्ज्यो ग्रामः । वर्ज्यकः । आञ्जी कूलो नाम ग्रामः । आञ्जीकूलकः । अञ्जिकूल इति भीजः । माठरो ग्रामः । माठरकः । बर्बरी देशविशेषः । बर्बरकः । बर्बड इत्यन्यः ॥३३०॥

दक्षिणापथपट्टारौ समुद्रो नौमनुष्ययोः ।

मद्रकूलं च भक्षाली राजशब्दात्स्थलीगृहे ॥३३१॥

दक्षिणः पन्था दक्षिणापथः । ड्याट्त्वे ह्रस्वश्च बहुलमिति बहुलवचना-
दतः पाठाद्वा दीर्घः । दक्षिणापथकः । पट्टारो ग्रामः । पाट्टारकः । सामु-
द्रिका नौः । सामुद्रको मनुष्यः । अन्यत्र सामुद्रं लवणं जलं वा । मद्राणां कूलं
मद्रकूलम् । तत्समीपे ग्रामो मद्रकूलः । माद्रकूलकः । भक्षाली ग्रामः । भाक्षा-
लकः । भक्षादीत्यन्यः । राजस्थलकः राजगृहं नगरम् । राजगृहकः ॥३३१॥

माहकादानकान्माषाद्दोषमानादृमद्रकात् ।

दाण्डायनसमुद्राभ्यां स्थलीशब्दः परो मतः ॥३३२॥

माहकानां स्थली माहकस्थली । माहकस्थलकः । आनकस्थलकः । मा-
पस्थलकः । घौषस्थलकः । मानस्थलकः । मानकस्थलीत्यन्यः । आट्टस्थलकः ।
माद्रकस्थलकः । दण्डस्यापत्यं दाण्डिः । तस्यापत्यं युवा दाण्डायनः । तस्य स्थली
दाण्डायनस्थली । दाण्डायनस्थलकः । सामुद्रस्थलकः । अयं दिग्बस्त्रमतेन ॥३३२॥

अर्जुनवातएडायनविनादवाणियावसायवाटूराः ।

कूलात्सौवीरेष्विमकान्तशकुन्तीकषायाश्च ॥३३३॥

अर्जुनः पार्थोऽन्यो वा । तन्निवासीऽपि ग्रामोऽर्जुनः । आर्जुनकः ॥
वातएडायनकः । अयं वासनमतेन । अवतण्ड ऋषियाम इत्यन्यः । वतण्ड
इत्यपरः । विनादो ग्रामः । वैनादकः । अनुकम्पितो वणदत्तो वणियः ।
वाणियकः । अवसायो ग्रामः । आवसायकः । अयं वासनमतेन । वाटयतीति
वाटूरो ग्रामः । वाटूरकः । खाटूर इत्यन्यः । कौलको भवति सौवीरश्चेत्
कौलोऽन्यः । कुलादित्यन्ये पठन्ति ॥ इमः कश्चित् । तस्य कान्त इमकान्तः ।
ऐमकान्तकः । शाकुन्तकः । काषायकः । अयं वासनमतेन । छविषयेभ्यः प्राप्ते
वाहीकग्रामेभ्यस्पृज्जिठयोः परिशिष्टेभ्योऽपि । विदेहानर्त्तपाठेयपाथेयानां प्र-
स्यपुरेत्यादिनाऽकञ्जि सिद्ध आदेशार्थः पाठः । तेन विदेहानामानर्त्तानां च
सत्रियाणां स्वं विदेहकम् । आनर्त्तकम् । पाठेयस्य स्वं पाठेयकम् । एवं पट्टा-
रमाठराराञ्जीघार्त्तराञ्जीजामीरीपान्तत्वादकञ्जि द्रष्टव्यम् ॥३३३॥ इति धूमादिः ॥

सन्ध्या पञ्चदशी शश्वदमावास्या त्रयोदशी ।

प्रतिपत्सन्धिबेलाथ पौर्णमासी चतुर्दशी ॥३३४॥

सन्ध्यादिभावरुभ्योऽण् इत्यनेन । सन्ध्यादिभ्यः कालवाचिभ्यः शेषेर्धोऽण् भवति । सन्ध्यास्तस्यकालः । तत्र भवं सान्ध्यं कर्म । यथा—मनैव सिद्धराज-
वर्णने— जातेयस्यप्रयाणेतुरगखुरपुटोत्खातरेणुप्रपञ्चे—

तीव्रंध्वान्तायमानेप्रसरतिबहलेसर्वतोदिक्कनस्मिन् ।

भास्वच्चन्द्रार्कविम्बग्रहगणरहितं व्योमत्रीक्ष्यप्रसुग्धाः—

सांध्यं कर्मारभन्ते शिशुसुनिवटवोजातसंध्याभिशङ्काः ॥

पञ्चदशानां पूरणीयं पञ्चदशी । षाड्दशः । शश्वद्भवं शाश्वतम् ॥

अशश्वत इत्यतः शाश्वतिक इति ठणपि । शकटाङ्गजनतमेतत् । सम्पदिति-

वामनः । आमावास्याः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादभावस्याशब्दादपि भवति ॥

आमावस्यः । त्रयोदशानां पूरणी त्रयोदशी । त्रायोदशः । प्रतिपद्यन्तेऽहा-

न्यस्याः प्रतिपत् पक्षतिः ॥ सन्ध्याप्रातिपदेनेव व्यतिभिन्ना हिमांशुना ॥

सन्धिवेला सन्धिकालः । सांधिवेलः । पूर्णां माश्रन्द्रो मासो वाऽप्यं

तिथौ पौर्णमासी । अतएव गणपाठादणि । तत्र भवः पौर्णमासः । चातुर्दशः ।

कन्या कालाट्टञ् इत्यनेन ठञि प्राप्तेऽण् विधानम् ॥ ३३४ ॥

इति सन्ध्यादिः ॥

अश्मपादाशनिह्लादपिशाचाः शकुनिर्जयः ।

त्सर्वाकर्षपिचण्डाश्च निचयश्च नयो हृदः ॥ ३३५ ॥

कोऽश्मादेरित्यनेनाश्मादेः सप्तन्यान्तात्तत्र साधुरित्यर्थे को भवति ॥

अश्मन्यश्मकर्मणि कुशलः अश्मकः । पादप्रक्षालनादौ कुशलः पादकः । अश-

निनिपातने साधुः अशनिकः । ह्लादे प्रह्लादने साधुः ह्लादकः । पिशाचा-

पनयये साधुः पिशाचकः । शकुनिरुत्तग्रहणादौ साधुः शकुनिकः । जयकः ।

त्सरुकरणे साधुः त्सरुकः । आकर्षणम् । आकृष्यत आकर्षन्त्यस्मिन्निति वा ।

आकर्षो द्यूतम् । अक्षः शारिफलकं च (१) तत्करणे साधुः आकर्षकः । पिच-

ण्डापनयने साधुः पिचण्डकः । निचयकः । चय इत्यन्यः । नयकः । हृदकः ॥

(१) शारिफलकम् । आकृष्यते सुवर्णादिकमस्मिन्नित्याकर्षो निकपोपलः ।

तत्र कुशल आकर्षकः । आकषेति रेफरहितो मुख्यः पाठ इति दीक्षिताः ।

तत्राप्याकषन्ति सुवर्णादिकमस्मिन्नित्येव विग्रह इति पाठः ।

हाद् इत्यन्ये ॥ तत्र साधुरित्यर्थयोगाद्शमादयः शब्दास्तद्विषयायां क्रियायां वर्तमानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति ॥ ३३५ ॥ इत्यशमादिः ॥

कथेक्षुमांसौदनवृत्तिसंग्रहाः प्रवाससङ्घातनिवाससक्तवः ।
गुडो वितण्डाजनवादवेणवो गणोपवासौ विकथागुणाविमौ ३३६

कथाप्रतिजनादिभ्यां ठञ्खजावित्यनेन कथादेः प्रतिजनादेश्च ठञ्खजौ क्रमेण भवतः । कथायां साधुः काथिकः । ऐक्षुकः । मांसौदन इति व्यस्तस-
मस्तस्य ग्रहणम् । सांसिकः । औदनिकः । मांसौदनिकाश्चेदयः । वार्त्तिकः ।
धर्मदेशनानिपुणो वार्ताख्याननिपुणो वा । सांग्रहिकः । प्रावासिकः ।
सांघातिकः । नैवासिकः । साक्तुका यवाः । गौडिका इक्षवः । वैतण्डिकः ।
जनवादः कौलीनम् । जानवादिकः । वैणुका गिरयः । गाणिकः । औपवा-
सिकः । स्त्रीभिक्षादिविषया कथा विकथा । वैकथिकः । गौणिकः ॥३३६॥

आयुर्वेदजनेवादौ सङ्ग्रामापूपसङ्कथाः ।

विश्वात्कथा च कुल्माषो जनोवादोऽथ कुष्ठवित् ॥३३७॥

आयुर्वेदिकः । ननु वृत्तिसङ्ग्रहगुणगणायुर्वेदानां पाठो निरर्थकः । उ-
वषादि पाठाद्वृत्तिसिद्धः । यो हि वृत्त्यादिषु साधुः स वृत्त्यादीनां योद्धा
भवत्येव । सत्यम् । अत्र पाठो द्विग्वर्थः । द्वयोर्वृत्योः साधुः द्वैवृत्तिकः ।
त्रैवृत्तिक इत्यादि सिद्धम् । जने वादो जनेवादः । सप्तम्या अलुग् अतएव
निपातनात् पष्ठरा वैत्वम् । जानेवादिकः । सांग्रामिकः । आपूपिका गोधूमाः ।
सङ्ग्रह्याऽन्योऽन्य संलापः । सांकथिकः । विश्वस्य कथा विश्वकथा । वैश्वकथिकः ।
कौल्माषिकाः कलायाः । जनेषु निष्ठुरो वादो जनोवादः । उकारो निपातो
मध्यभूतो नेष्ठुर्ये द्रष्टव्यः । अथवा पष्ठीसप्तम्योः स्यान् उकारोऽत एव निपातनात् ।
जानोवादिकः । कुष्ठस्य शिवत्रस्य विद्धानम् । तत्र साधुः कौष्ठवित्कः । अयं
आमनमतेन ॥ ३३७ ॥ इति कथादिः ॥

जनः प्रतिमहद्विश्वपञ्चसर्वानुतः कुलम् ।

परामुष्यपरस्येभ्यः समेदं संपराद्युगः ॥ ३३८ ॥

जनं जनं प्रति प्रतिजनम् । तत्र साधुः प्रातिजनीनः । जने जने साधु-
रित्यर्थः । माहाजनीनः । विश्वो जनो विश्वजनः । येश्वजनीनः । पञ्चउ

जनेषु साधुः पाञ्चजनीनः । तद्वितद्विगोः खञ् । अथवा पञ्चानां जनः पञ्च-
जन्तः । पाञ्चजनीनः ॥ सर्वो जनः सर्वजनः । सार्वजनीनः । शकटाङ्गजस्तु
सर्वजनात्खञ्चेत्यनेन सूत्रेण सार्वजन्यः । सार्वजनीन इत्याह । अनुगतो
जनम् अनुजनः । जनं जनमनु अनुजनः । आनुजनीनः । अयं शकटाङ्गज-
दिवस्त्रमतेन । कुलमिति परामुष्यपरस्येभ्यः परं द्रष्टव्यम् । परं कुलं परकुलम् ।
परस्य वा कुलं परकुलम् । पारकुलीनः । आमुष्यकुलीनः । गणपाठात्षष्ट्यलुक् ।
पारस्यकुलीनः । गणपाठात् षष्ट्यलुक् । वाक्रोश इत्यनेन वा यदा परकुल-
सम्बन्धेनाक्रुश्यते । समो युगोऽस्मिन् सस्युगो बलीवर्दः । समो युगः सस्युगः ।
समनविपसं वा युगं कालविशेषः सामयुगीनः । ऐदंयुगीनः । अस्मिन्काळे
साधुरित्यर्थः ॥ संयुगं संग्रामः । सांयुगीनो भटः ॥

संयुगे सांयुगीनं तमुद्यत्तं प्रसहेत कः ॥

परमिष्टमनवरम् अन्यद्वा युगं परयुगम् । पारयुगीणः ।

अत्र साधुर्योग्यः प्रवीणो वा गृह्यते । उपकारकवाची तु हितमित्यनेन
संगृहीतः । अत्र हि सूत्रकदम्बके समस्यन्तात्प्रत्ययः । अग्रे तु हितार्थं चतुर्थ्य-
न्तात्प्रत्ययः । अतो न बाध्यबाधकभावः ॥ ३३८ ॥ इति प्रतिजनादिः ॥

दिग्वर्गपूगा गणपक्षमेधा वंशानुवंशौ वनमित्रमेधाः ।

धाय्यादिनाद्यन्तरवेशकाशा अव्ययकालान्तरहोमुखाश्च ३ ३९

दिगादिदेहांशाद्य इत्यनेन तत्र भव इत्यर्थे दिगादेर्यं प्रत्ययो भवति ।
दिशि भवम् दिश्यम् । यथा—

विक्रीय दिश्यानि धनान्युरूणि द्वैप्यानसाबुत्तमलाभभाजः ।

तरीषु तत्रत्यनफलगुभाण्डं सांयान्निकानावपतीऽभ्यनन्दत् ॥

वर्ग्यः । पूग्यः । गण्यः । पक्ष्यः । मेध्यः । वंश्यः । अनुवंश्यः । वन्यः
करी । मित्र्यः । मेध्यः । धाय्या सानिधेनी । धाय्या मित्रमस्येति ह्रस्वत्वे धाय्य-
मित्र इति केचित् । आद्यः । साक्ष्यः ॥ अन्तरे भवः अन्तर्यः । अन्तरित्यन्ते ।
तन्मतेऽन्त्यः । वेशे प्रतिकर्मेणि पुरे वा भवा वेश्या(१) । यथा—

स्वास्तीर्णतल्परचितावसथः क्षणेन वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाश्यः ।

(१) वेशो नेपथ्यं वेश्यागृहं वा । तत्र भवा वेश्येति पा० ।

खिन्नानखिन्नमतिरापततो मनुष्यान् प्रत्यग्रहीच्चिरनिविष्ट इवोपचारैः ॥
काश्यः । अप्सु भवः अप्सव्यः । यूथयः । काल्यः । अन्त्यः । रहस्यम् । मुख्यम् ॥३८९॥

अभिन्नजघनालीका आकाशाकालपथ्युवाः ।

माघन्यायकशा बेशः सञ्ज्ञायामुदकं तथा ॥३९०॥

अभिन्नः । जघन्यः । अलीक्यः । आकाश्यः । अकाल्यः । अयं चन्द्रवामनमतेन । पथ्यम् । उख्यम् । आकारान्तादप्युखाशब्दात् पिठरादिवाचकाद्यः । कर्णोपार्श्ववाचकात्तु देहांशद्वारेणैव सिद्ध इति केचित् । माघ्यं कुन्दकुसुमम् । न्यायम् । कशे देशे भवम् कश्यं मद्यम् । दृश्यः । सञ्ज्ञायाम् उदक्या-रजस्वला स्त्री । सञ्ज्ञायाम् अन्यत्र । औदकी मत्सी । मुखजघनवंशानुवंशानामदेहांशार्थः पाठः । यथा-शरीरस्य मुखं प्रधानमग्रभागो वा जघनं निकृष्टं पश्चाद्भागो वा तथाऽन्यस्मिन्नर्थे मुखजघनसदृशे यदैतावुपचारेण वर्तते तदापि यप्रत्ययः स्यात् । तद्यथा । मुखे प्रधाने पदेऽग्रे वा भवो मुख्यः । सेनाजघने निकृष्टे पश्चाद्भागे वा भवो जघन्यः ॥३९०॥ इति दिगादिः ॥

मुखोलूखलसीरौष्ठहनुशीलरथाः परेः ।

उपात्स्थूलकलापौ च स्थानसीरादि सम्मतम् ॥३९१॥

परिमुखादेरव्ययीभावादित्यनेन परिमुखादिभ्योऽव्ययीभावेभ्यस्तत्र भव इत्यर्थेऽयः प्रत्ययो भवति ॥ परिमुखं भवः पारिमुख्यः सेवकः । सहि यतो यतः स्वाग्निनो मुखं तत्र सन्निहितो भवन्नेवमुच्यते । पार्युलूखल्यः । पारिशीर्यः । पारिशीरमित्यप्यन्यः । पार्योण्व्यः । पारिहनव्यः । पारिशीलयः । पारिरथ्यः । एतौ दिग्बस्त्रमतेन । स च परिशालशब्दमप्याह । परेरिति परिशब्दादित्यर्थः । उपस्थूले भवम् औपस्थूल्यम् । स्थूलाशब्देन हलिरुच्यते । स्थूणेत्यन्यः । औपकलाप्यः । औपस्थान्यः । अयं वामनमतेन । औपशीर्यः । आदिशब्दात्कपालशालशब्दौ सङ्गृहीतौ ॥३९१॥

पदयूपवंशसीताः पथितिलमापाः ससातयवभङ्गाः ।

गङ्गासीरे सरथे सर्वेऽप्येतेऽनुतो लक्ष्याः ॥३९२॥

आनुपद्यः । आनुयूप्यः ॥ आनुयूप्य इति वामनमतेन । आनुयंयः । अनुयंयेति दिगादावपि पठ्यते तत्राव्ययीभावादन्वयः । केचित्तु तत्राप्यव्ययीभावात् प्येति गन्वन्ते । आनुशीत्यः । आनुपराः । आनुतिल्यः । आनुमाप्यः ।

ससातेति सह सातयवभङ्गाभिर्वर्त्तन्ते । ससातयवभङ्गाः । स्यति दुःखमिति सातं दुःखम् । सातमनु-अनुसातम् । आनुंसात्यः । अयं दिग्बस्त्रमतेन । आनुयव्यः । आनुभङ्ग्यः । अयं भोजमतेन । आनुगङ्ग्यः । अयं वामनादिम-
तेन । आनुसीर्यः । आनुरश्यः । अयं दिग्बस्त्रमतेन । ननु मुखं परित इत्यर्थे कथमव्ययीभावः । सत्यम् अस्मादेव निपातनात् । अथवा परेर्वर्जनार्थवृत्तित्वे सति बहिःपर्यपाञ्चाजित्यनेनाव्ययीभावः । अनुशीरादीनां तु सामोप्यवृत्ति-
त्वात्खलक्षणेनैवाव्ययीभावः । अव्ययीभावादन्यत्र । परिगतं मुखं परिमुखम् । तत्र भवः पारिमुखः ॥ ३४२ ॥ इति परिमुखादिः ॥

ऋगयनपुनरुक्तन्यायशिक्षानिमित्ता उपनिषद्विषयज्ञ-
श्लक्षणाचर्चामुहूर्ताः । अपिनिगमनिरुक्तोत्पातसंवत्सराव्या-
करणमथपदव्याख्यानविद्यात्रिविद्याः ॥ ३४३ ॥

ऋगयनेभ्योऽण् इत्यनेन ऋगयनादेस्तस्य व्याख्यानो ग्रन्थस्तत्र भव इति वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति ॥ ऋचासयनम् ऋगयनम् । न क्षुभनादेरित्यनेन सात्वा-
भाषः । तस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा । आर्गयणः । रत्ननिमित्तं तु सात्वं भवत्येव । आर्गयन इत्यन्यः । अस्मन्मते तु गिरिनद्यादित्वाद्भुभयम् । पौनरु-
क्तः । नैयायः । शैक्षः । नैमित्तः । औपनिषदः । आर्षः । याज्ञः । स्थाक्षणाः । षार्चः । सौहूर्तः । निगच्छन्त्यनेन निश्चयमिति निगमो ग्रन्थविशेषः । नैगमः । नैरुक्तः । उत्पातः प्रतिपादकशास्त्रम् । औत्पातः । सांवत्सरः । वैयाकरणः । पदानां व्याख्यानं पदव्याख्यानम् । पादव्याख्यानः । अन्ये तु पदं व्याख्यान-
मिति च्छिन्दति । तन्मते पादं वैयाख्यानम् । वैद्यः । त्रैविद्यः ॥ ३४३ ॥

छन्दसो विजितिर्भाषामानं विचितिनामनी ।

क्षत्राङ्गवास्तुतो विद्या स्यादुत्पादः क्रमेतरः ॥ ३४४ ॥

छान्दोविजितः । छान्दोभाषः । छान्दोमानः । छान्दोविचितः । छान्दोव्याख्यान इत्यप्यन्यः । छान्दोनामः । अयं वामनमतेन । क्षात्रविद्यः । आङ्गविद्यः । वास्तुविद्यः । औत्पादः । क्रामेतरः । ऋद्यज्ञद्वयगृगादिभ्यष्टञ् इत्यनेन टञि प्राप्ते वचनम् । आदैजाद्यतस्यो(१) ॥३४४॥ इति ऋगयनादिः ॥

(१) व्याकरणशब्दात्तु वृद्धान्चः प्राप्त इति टजादेरपवादोऽयमण् इत्यधिकम् ।

ऋग्ब्राह्मणाध्वराख्यातनामाख्यातानि नाम च ।

आद्यन्तप्रथमावेतौ षत्वणत्वनतान्तौ ॥ ३४५ ॥

ऋद्यञ्ङ्गगृगादिभ्यश्च इत्यनेन ऋकारान्ताद्द्वयञ्जवाचिनो द्वयञ् ऋगा-
देश्च तस्य व्याख्यानस्तत्र भव इत्यर्थे ठञ् भवति । ऋचां व्याख्यानस्तत्र भवो
वा आर्चिकः । ब्राह्मणिकः । आध्वरिकः । आख्यातिकः । नामाख्यातिकः ।
नामिकः । नामशब्दस्य द्वयञ् द्वारेण ठञ् सिद्धः । परं वामनपाणिनिचन्द्रादिमते
न गणे पठितः ॥ आद्यन्तिकः । प्राथमिकः । षत्वणत्विकः । नातानतिकः ॥
आकृतिगणश्चायम् । तेन पुरश्चरणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥३४५॥ इति ऋगादिः ॥

शुण्डिकोलपतीर्थान्युदपानतृणभूमयः ।

कृकणस्थण्डिलौ पर्णोपतीर्थोदकपिप्पलाः ॥ ३४६ ॥

आयस्थानादशुण्डिकादेरित्यनेन शुण्डिकादिवर्जितात्तत आगत इत्यर्थे
ठञ् भवति । शुल्क शालाया आगतः शौल्कशालिकः । आकरिकः । शुण्डि-
कादेः शुण्डिकः शुण्डिका वा सुरापणः(१) । तत आगतः शौण्डिकेः । औलपः ।
उपल इति शकटाङ्गजः । तैर्धः । औदपानः । तार्णः । भौमः । फार्कणः ।
स्थाण्डिलः । पार्णः । औपतीर्थः । अयं चन्द्रवामनमतेन । औदकः । पैप्पलः ॥
एतौ शकटाङ्गजमतेन ॥ ३४६ ॥ इति शुण्डिकादिः ॥

कुलालसेनोपनिषन्निषादा मधुध्वपाकौ रुद्रदेवराजौ ।

रुद्रो वधूब्राह्मणकुम्भकाराः कर्मारचण्डालयुतः सिरिन्ध्रः ३४७

कुलालेभ्योऽकञ् इत्यनेन कुलालादेः शब्दगणात् कृत इत्यर्थे सञ्ज्ञावि-
पयेऽकञ् भवति । कुलालेन कृतं कोलाजकम् । घटघटीशरावीदञ्चनादि
भाण्डम् । सैनकं नगरोपरोधादि । औपनिषदकम् । अयं वामनमतेन । नैषा-
दकम् । माधवको मध्वासवः । अयं चन्द्रमतेन । शौवपाककम् । रौरवकम् ।
दैवराजकम् । देवराजन्निति केचित् पठन्ति । तत्र दैवकम् । राजकम् । रौद्र-
कम् । शकटाङ्गजदिग्वस्त्रमतेन । वाधवकम् । ब्राह्मणकम् । ब्रह्मन्निति शकटा-
ङ्गादयः । कौम्भकारकम् ॥ फार्मारकम् ॥ चाण्डालकम् । उपानदादिकम् ॥
अदासो दासवृत्तिर्यः स सिरिन्ध्र इति स्मृतः । सैरिन्ध्रकम्(२) ॥ ३४७ ॥

(१) सुरापणः सुराविक्रयी बोध्यत इति पा० । (२) सैरं हलमेव सै-
रम् । तद्वहतीति सैरिन्ध्रः । सैरिकः सिरिन्ध्रोऽपि स एव । सैरिन्ध्रकमिति पा० ॥

अनड्वान्परिषच्चैव सैरिन्ध्री वरुटस्तथा ।

अक्प्रत्यययुजो ज्ञेयाः सञ्ज्ञायां बुधपुङ्गवैः ॥ ३४८ ॥

आनडुहकम् । पारिषदकम् । पर्षच्छब्दोऽपि द्रष्टव्यः । सैरिन्ध्रकः ।
अयं श्रीभीमराजमतेन । वारुटकम् । शूर्पपिटकादि । सञ्ज्ञाया अन्यत्र ।
कौलालः श्लोक इत्यादि ॥ ३४८ ॥ इति कुलालादिः ॥

असुरो देवरक्षोभ्यां गुणान्मुख्यः परो मतः ॥ ३४९ ॥

दैवासुरः । राक्षोऽसुरः । गौणमुख्यः । अत्र शिशुकन्दाद्यदेवासुरादि-
द्वन्द्वाच्च इति लो न भवति ॥ ३४९ ॥ इति देवासुरादिः ॥

शिशुप्रद्युम्नसीतेन्द्रयमाद् यथाक्रमं मताः ।

क्रन्दोऽभिगमनं चैवान्वेषणं जननं सभः ॥ ३५० ॥

शिशुकन्दाद्यदेवासुरादिद्वन्द्वाच्च इत्यनेन शिशुकन्दादेः शब्दगणात्
देवासुरादिवर्जिताच्च द्वन्द्वाद् द्वितीयान्तादधिकृत्यकृतो ग्रन्थ इत्येतस्मिन्नर्थे
उग्रप्रत्ययो भवति । शिशवो बालास्तेषां क्रन्दस्तमधिकृत्यकृतो ग्रन्थः । शिशु-
कन्दीयः । बालपुस्तकः । शैशुकन्द इत्यन्यः । प्रद्युम्नस्याभिगमनं प्रद्युम्नाभि-
गमनम् । प्रद्युम्नाभिगमनीयः । सीतान्वेषणीयः । इन्द्रजननीयः । यमस्य
सभा यमसभम् । यमसभीयः ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन प्रद्युम्नप्रत्यागमनप्र-
द्युम्नोदयनसीताहरणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३५० ॥ इति शिशुकन्दादिः ॥

सिन्धुस्तक्षशिलावसानदरदो गान्धारशाल्वोरसाः—

कर्णः सामलकारणधारच्छगलाः कैर्मेदुरो ग्रामणीः ।

कंसार्धासनसिंहकर्णमधुमत्कश्मीरसिंहा इमे—

स्याद्दत्सोद्धरणोथ वर्वरयुतो वर्णस्तथा किन्नरः ॥ ३५१ ॥

सिन्धुशुण्डिकादिभ्योऽण्यथावित्यनेन सिन्ध्वादेः शुण्डिकादेश्च सोऽस्या-
भिजन इत्यर्थेऽण्यथौ क्रमेणः भवतः । सिन्धुः समुद्रो नदी वा । सिन्धवो
जनपदः । सोऽभिजनीऽस्य सैन्यत्रः । ताक्षशिलः । आवसानः । दरदो जनपदः ।
दारदः । गान्धारः । शाल्वः । उरसा जनपदः । औरसः । कारणः । सामलः ।
द्वयं वामनमतेन । कारणधारः । काण्डवरक इति शकटाङ्गजः । उगलो ग्रामः

छागलः । कैर्मेदुरः । ग्रामणः । कांसः । आर्धासनः । अयं वामनमतेन ।
 सैहकर्णः । सिंहकर्ण इति भोजः । मधुमान् पर्वतः । माधुमतः । काप्रसीरः ।
 सैहः । अयं वामनमतेन । वात्सोदुरणः । बार्बरः । वार्णवः ॥ कैन्तरः ॥३५१॥

गब्दिकावासकम्बोजक्रौष्टकर्णसुमङ्गलाः ।

सङ्कुचितोऽथ किष्किन्धा पर्वतोऽपि निगद्यते ॥३५२॥

गब्दिका जनपदः । गाब्दिकः । आवासः । अयं वामनमतेन । का-
 म्बोजः । क्रौष्टकर्णः । क्रौष्टकर्णक इति भोजः । क्रौष्टकशब्दो वामनमतेन । सौ-
 मङ्गलः । अयं वामनमतेन । साङ्कुचितः । कैष्किन्धः । पार्वतः । येषु कच्छा-
 दिषु च पठ्यन्ते तेषां तत एवाणि सिद्धे नृतत्स्यलक्षणोऽकजि । अन्येषां च
 राष्ट्रलक्षणेऽकजि प्राप्ते वृद्धेभ्यश्छवाहीकग्रामेभ्यश्छज्जिठयोश्शेषेभ्योऽणि प्राप्ते
 वचनम् ॥ ३५२ ॥ इति सिन्ध्वादिः ॥

शुण्डिका कुचवारोऽथ सर्वसेनशटौ शकः ।

सर्वकेशरहौ बोधश्रणकः शङ्खशङ्करौ ॥ ३५३ ॥

शुण्डिका ग्रामः ५ अभिजनोऽस्य शौण्डिक्यः । अयं वामनमताभिप्रायः ।
 पाणिन्यादयस्तु शण्डिकस्य ग्रामजनपदवाचिनः शण्डिक्य इत्युदाहरन्ति ।
 कौचवार्यः । सर्वसेना जनपदः सार्वसेन्यः । शटा जनपदः शाक्यः । शका
 जनपदः शाक्यः सुगतः १० रक इत्यपि शकटाङ्गजः । सर्वकेशा जनपदः
 सार्वकेश्यः । राक्षः । अयं भोजनतेन । वह इति वामनः । बौध्यः । चाणक्यः ।
 शङ्ख्यः कपिलः । शाङ्कर्यः । कत इति वामनः । राष्ट्रवाचिभ्योऽकज् शेषे-
 स्योऽणि प्राप्ते वचनम् ॥ ३५३ ॥ इति शुण्डिकादिः ॥

कर्णाक्षिकेशा नखपादगुल्फभ्रूशृङ्गदन्तौष्ठमुखास्यष्टम् ॥

कर्णादिपक्षान्मूलं जाहतिरित्यनेन करणादेः शब्दगणात्पक्षशब्दाच्चास्य
 मूलमित्यर्थं जाहतिप्रत्ययौ भवतः । कर्णस्य मूलम् कर्णजाहम् । यथा—
 अपिकर्णजाहविनिवेशिताननः ॥

यथा च— दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाहविलोचना ।

वाकृत्वचेनातिसर्वेण चन्द्रलेखेव पक्षतौ ॥

अन्तिजाहम् । केशजाहम् । नखजाहम् । पादजाहम् । गुल्फजाहम् ।
 गुल्म इत्यपि चन्द्रः । भ्रूजाहम् । शृङ्गजाहम् । दन्तजाहम् । औष्ठजाहम् ।

मुखजाहम् । आस्यजाहम् । अयं शकटाङ्गमतेन । पृष्ठजाहम् । अयं वामनम-
तेन । पुष्प इति चन्द्रादयः । वक्त्रफले अपि शकटाङ्गजः । इति कर्णादिः ॥
कर्णादिरेषोऽथ च पीलुशम्भ्यावश्वत्थकर्कन्धुकररीरयुक्तौ ॥ ३५४ ॥

पीलवादेः पाके कुण इत्यनेन पीलवादेः शब्दगणादस्य षाक इत्यर्थे
कुण प्रत्ययो भवति ॥ पीलूनां वृक्षाणां फलानां वा पाकः पीलुकुणः । शमी-
कुणः । अश्वत्थकुणः । कर्कन्धुकुणः । करीरकुणः ॥ ३५४ ॥

कुवलां बदरं पुष्पकर्कन्धूखदिरास्तथा ।

बदरीकुवलीशब्दौ शाकटायनसम्मतौ ॥ ३५५ ॥

कुवलकुणः । बदरकुणः । पुष्पकुणः । अयं चन्द्रमतेन । कर्कन्धुकुणः ।
खदिरकुणः । बदरीकुणः । कुवलीकुणः ॥ ३५५ ॥ इति पीलवादिः ॥

रैवतिकवैजवापी गौरग्रीबिस्तथौदमेघिश्च ।

स्वापिशिरथौदवापिः परिपठितः क्षेमवृत्तिश्च ॥ ३५६ ॥

रैवतिकादेश्छ इत्यनेन रैवतिकादेः शब्दगणादस्येदमित्यर्थे छप्रत्ययो
भवति ॥ रेवत्या अपत्यं रैवतिकः । रेवत्यादेश्छण् इत्यनेन ठणि । रैवतिकस्यायं
रैवतिकीयः शकटाश्वादिः । वीजवापस्यापत्यं वैजवापिः । वैजवापीयः ॥
गौरग्रीवीयः । औदमेघीयः ॥ स्वःपिशः स्वपिशः ॥ तस्यापत्यं स्वापिशिः ।
अतएव गणपाठाद्द्वारादेरित्यनेन टैज् न भवति । औदवापीयः । औदवा-
हिरित्यन्ये । क्षेमवृत्तीयः ॥ अस्यापि शिष्येत्यादिनाऽङ्कुञ्जि प्राप्ते वचनम् ॥ ३५६ ॥
इति रैवतिकादिः ॥

गोहविःस्वरदरासुरमेधा अष्टकायुगखदाविषकूपौ ।

स्रुक्स्खदाध्वसहिताक्षरवेदावूधसोऽनङ्ङि नभेऽपि च नाम्नेः ३५७

गवाद्योस्तु य इत्यनेन गो इत्यादेः शब्दगणाद् उवर्णान्ताच्च यप्रत्ययो
भवति वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु । गव्यम् । हविर्हीतयं वस्तु । हविषे हितं तदर्थं वा ।
हविष्यम् । खर्य्यम् ॥ दर्य्यम् ॥ असुर्य्यम् । मेध्यम् ॥ अष्टका आहुकालः । अष्ट-
क्यम् । युगाय हितं युगोऽस्यस्यादिति वा । युग्यम् । खदतीति खदो हिंसकः ।
खद्यम् ॥ विष्यम् । कूप्यः ॥ स्रुच्यः ॥ स्खदा कुह्वाली । तदर्थं स्खद्यं लोहम् ।

अध्वन्यः । अक्षर्यः । वेद्यः । अयं वामनमतेन । ऊधस इत्यूधःशब्दस्यानङ्गा-
देशे सति पाठः । ऊधसेहितः ऊधन्योऽभ्यङ्गः । नाभये हितम् । नभ्यसञ्जगम् ।
नभ्योऽक्षः । प्राणयङ्गवाचिनस्तु नाभिश्वाद्वात्तत्तरेण य एष । नाभ्यं तैलम् ३५७

शुनो यण इति ज्ञेयं दीर्घत्वं च विभाषया ।

कूर्पबीजक्षरादीसवर्हिःशब्दौ सताविह ॥ ३५८ ॥

शुने हितं शुन्यम् । शून्यं च । रक्षपालमात्रेणापि रहितं गृहं कुटीर-
कादिपर्वतारश्यादिस्थानं तूपचारेण ॥ कूर्प्यो देशः । बीजेभ्य इमे । बीज्या
ब्रीहयः । क्षरायेदम् क्षर्यं काष्ठम् । दीसः श्लेषः । तदर्थं काष्ठं दीस्यम् ॥
वर्हिर्दर्मः । वर्हिष्यम् ॥ ३५८ ॥ इति गवादिः ॥

अपूपयूपौ कटकोऽथ किरवः सूपौदनौ तरडुलकर्णवेष्टौ ।

अवोषदीपौ पृथुकश्च पत्रं स्थूणार्गलाश्वा मुसलोऽपि पूपः ३५९

हव्यापूपादेर्वेत्यनेन वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु हविर्विशेषवाचिनोऽपूपादेश्च यप्र-
त्ययो भवति वा । आनिह्यम् । आनिह्यं दधि । अपूप्यम् । अपूपीयम्
अन्नम् । यवाधूप्यम् । यवापूपीयम् । यूपो यज्ञस्तरुभः । यूप्यम् । यूपीयम् ।
कटक्यम् । कटकीयं हेम । किरवं सदिराकिट्टः । किण्व्यम् । किण्वीयम् ।
सूप्यम् । सूपीयम् । ओदन्यम् । ओदनीयम् । तरडुल्यम् । तरडुलीयम् ।
कर्णवेष्ट्यम् । कर्णवेष्टीयम् । कर्णवेष्टक इत्यन्ये ॥ अवोष्याः । अवोषीयाः क-
लायाः । दीप्यम् । दीपीयं वेष्टम् ॥ पृथुष्याः । पृथुकीया ब्रीहयः ॥ पत्र्यम् ।
पत्रीयम् । अश्वपत्र्यम् । अश्वपत्रीयमित्यपि । स्थूण्यम् । स्थूणीयं काष्ठम् ॥
अरेण कर्षणेन गलति अर्गला दारुमयो लोहमयो वा दण्डः । अर्गल्यम् । अर्ग-
लीयम् । अयं भोजमतेन । वामनाद्यास्त्वर्गल इति पेटुः । अश्व्यम् । अश्वी-
यम् ॥ मुसल्यम् । मुसलीयम् ॥ पूप्यम् । पूपीयम् ॥ शाकटायनमतमाश्रित्या-
न्नविकाराशचेति न पठितम् । एभ्यस्तु सुर्याः सुरीयास्तरडुला इत्याद्युदाहर-
णम् । सादेश्चेत्यधिकारात् । प्रदीप्यम् । प्रदीपीयमित्यादि । अन्येतु प्रदी-
पशब्दमपि पठन्ति । तन्मते नियमार्थं विदीपीयमित्यादि । अन्नविकारेभ्यस्त्व-
र्थपरत्त्वान्न भवति । यवसुरीयम् । पिष्टसुरीयम् । अतएवापूपाद्यन्नविकाराणां
पुयग्रहणमर्थवद्भवति । अपूपादिषु येऽन्तभेदशब्दा अपूपादयस्तेषां केनचि-

दाकारसादृश्येनार्थान्तरवृत्तौ प्रत्ययार्थमुपादानमिति शकटाङ्गजः । अस्माकं
त्वयुमाशयः । शब्दकुलीनोदकप्रभृतयोऽन्नविकाराः पृथुकापूपादयस्त्वन्नमेव
विशिष्टावस्थं नान्नविकार इति पृथगुपादानम् ॥ ३५९ ॥ इत्युपादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां
स्वीयगणरत्नमहोदधिवृत्तौ शेषसाध्वर्थभवाख्यानागतार्थ-
कृताभिजनपाकैदमर्थविहिततद्धितप्रत्ययगणनिर्णयो
नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

संशयषष्ठान्नव्रतभारतरामायणैकभक्तानि ।

अष्टममासक्षपणोषवासपारायणानि स्युः ॥३६०॥

लत्संशयादेः करोतीत्यनेन द्वितीयान्तात्करोतीत्येतस्मिंल्लोकप्रसिद्धैर्धे ठञ्
भवति ॥ संशयं करोति संशयिकः स्यात्वादिः । षाष्ठान्नव्रतिकः । भारतिकः ।
रामायणिकः । अनयोः करोतिः कथने वर्तते । ऐकभक्तिकः । आष्टमिकः ।
मासक्षपणिकः ॥ औषवासिकः । पारायणं साकल्यव्रजनम् । पारायणिकः ।
अथवा पारायणमिति सामान्येनाभिधानात् धातुपारायणं नामपारायणं वा-
भिधीयते । तत्करोति पठनपरिसमाप्तिं नयतीत्यर्थः । एतच्च करोतेरशेषधात्व-
र्थानुगतवृत्तित्वाङ्गभ्यते । तदुक्तम्-

विकारभेदसंसर्गात्कर्षहानादिरूपतः । करोतिः परिणामार्थं चित्रसाह स्वभावतः ॥

आकृतिगणोऽयम् । तेन तुरायणचान्द्रायणप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥३६०॥

इति संशयादिः-॥

अजशङ्कूतरा वारि कान्तारस्थलजङ्गलाः ।

तेनाजाद्यादेरीहृतं वेत्यनेनाजादिपूर्वपदात्पयिशब्दात् तेनाहृतं तद्वच्छ-
लीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ अजपथेनाहृतम् अजपथं गच्छति वा । आज-
पथिकम् । आजपथिकः । शङ्कुरिव ऋजुः पन्थाः शङ्कुपथः । शाङ्कुपथिकम् ।
औत्तरपथिकम् । वारिपथिकम् । कान्तारपथिकम् । स्थालपथिकम् । जाङ्ग-
लपथिकम् ॥ इत्यजादिः ॥

ऋतुस्तथोपवस्ता च प्राशिता च बुधैर्मतः ॥३६१॥

ऋत्वादिभ्योऽण् इत्यनेन ऋत्वादेरस्य प्राप्त इत्येतस्मिन्नर्थोऽण् भवति ॥
 ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्त्तवं पुष्पम् । आर्त्तवी कलिका । आर्त्तवः पुष्पवन्धुः ।
 उपवस्ता । उपवासव्रती । स प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रं पर्वभोज्यं वा ॥ प्राशिता
 भोक्ता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रं सोजनम् । प्राशित्री रसवती । ऋत्वादयः प्रयोग-
 गम्याः ॥३६१॥ इति ऋत्वादिः ॥

सन्तापसङ्घातनिसर्गयोगोपवाससम्पादनसम्परायाः ।

सङ्ग्रामसंयोगविसर्गमांसप्रवासमांसौदनसन्निपाताः ॥ ३६२ ॥

तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इत्यनेन सन्तापादेश्चतुर्थ्यन्तात्तस्मै प्रभव-
 तीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ सन्तापाय प्रभवति सांतापिकं दुर्जनसंगतम् ।
 सांतापिकी यीशकालः । सांतापिकी नीचसेवा ॥ सांघातिकम् । नैसर्गिकम् ।
 निःसर्ग इत्यपि घामनः । यौगिकम् । अयं शकटाङ्गजमतेन । औपवासिकः ।
 सांपादनिकः । सांपरायिकः । सांग्रामिकः । सांयोगिकः । वैसर्गिकः । मांसिको
 व्याघागमः । प्रावासिकः । मांसौदनिकः । सक्तुमांसौदन इत्यन्यः । सान्निपा-
 तिकः ॥ ३६२ ॥

संनाहौदनसंवेशसक्तुसंमोदनं निरः ।

पेषयोषावुपात्सर्गः पेषवासक्रमाः समाः ॥ ३६३ ॥

सांनाहिकः । औदनिको दानपतिसंयोगः । सांवेशिकः । सक्तुभ्यः
 शक्तः साक्तुकः । संमोदनं हर्षः । सांसोदनिकः । नैष्वेपिकः । नैर्घोषिकः ।
 औपसर्गिकः । सांषेपिकः । सांवासिकः । सांग्रामिकः । अयं शकटाङ्गजमतेन ।
 ॥ ३६३ ॥ इति संतापादिः ॥

व्युष्टोपवासौ परिषत्प्रवासौ सङ्ग्रामतीर्थं समुदायनित्यम् ।

प्रवेशनो निष्क्रमणः समोऽग्नेर्घातः पदं पीलुपरं च मूलम् ३६४

व्युष्टादिभ्योऽण् इत्यनेन व्युष्टादेश्चतुर्थ्यन्तात्तस्मै दीयत इत्येतयोरर्थयोरण्
 भवति । व्युष्टं प्रभातम् । तत्र कार्यं दीयते वा । वैयुष्टम् । औपवासम् ।
 पारिधदम् । प्रावासम् । सांग्रामम् । तीर्थम् । सामुदायम् । नित्यशब्दो दिवसा-
 स्पावृत्तिविषयो व्रष्टव्यो व्युष्टसाहचर्यात् । ननु कूटस्थाकाशादिवस्तुवृत्तिस्ततः

सर्वेऽध्वभावकाला इति सप्तमीप्रसंगे द्वितीया स्यात् । नैत्यः । सर्वकालं दीयत इत्यर्थः । प्रवेशने गृहान्नगराद्वा कार्यं दीयते वा । प्रावेशनम् । एवं नैष्क-
मणम् । सांघातम् । आग्निपदम् । पैलुमूलम् । परिषत्समुदायशब्दौ न्यासक-
न्मतेन । आकृतिगणश्चायम् । तेन लोकयात्राप्रमृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३६४ ॥
इति व्युष्टादिः ॥

चूडा श्रद्धा द्वादशाहस्तथायं ज्ञेया यात्रा देवतीर्थात्परेह ।
स्वर्गः कामो बोधनायुर्यशांस्यनेकोलक्षयो धीमता लक्षयतश्च ३६५

चूडास्वर्गात्थापनास्वस्तिवाचनादेरण् यच्छठञ्जुगित्यनेन चूडादिस्व-
र्गाद्युत्थापनादिस्वस्तिवाचनादीत्येतेभ्यो गणेश्यः प्रथमान्तेभ्योऽस्य प्रयोजन-
मित्येतस्मिन्नर्थेऽण् यच्छठञ्जुगित्येते क्रमेण भवन्ति ॥ चूडाप्रयोजनमस्य चौडम् ।
यथा— सवृत्तचौलञ्चलकाकपक्षकैरमात्यपुत्रैः सधयोभिरन्वितः ॥

एवं आहुम् । द्वादशाहम् । दैवयात्री पुष्पप्रधितिः । तैर्धयात्र्यन्त्रपङ्क्तिः ।
इति चूडादिः ॥

स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यं धनम् । स्वर्ग्या देवपूजा । काम्या इष्टयः ॥
धन्यम् । आयुष्यम् । यशस्या विद्या ॥ ३६५ ॥ इति स्वर्गादिः ॥

उदुपाभ्यां परात्स्थापेरनोऽनोः प्रवचेर्वचेः ।

विज्ञेर्वासेस्तथाङ्प्राच्च रुहेः समाविशेरभेः ॥ ३६६ ॥

उत्थापनम् । उत्थापना वा प्रयोजनमस्य उत्थापनीयम् । उपस्थाप-
नीयम् । अनुप्रवचनीयम् । अनुवचनीयम् । अनुपञ्चाद्वाचनम् अनुवाचनमिति
वाचनः । अनुषादनम् । अनुपानमित्यपरः । अनुवेशनीयम् । संवेशनमिति
वाचनः । अनुषासनीयम् । आङ्प्राच्चेति षकारेणानोरित्यनुकृष्यते । आरो-
हणीयम् । प्ररोहणीयम् । अनुरोहणीयम् । समावेशनीयम् । समारम्भणीयम् ३६६
विशोः पदे रुहेः पूरेः समापेश्व सपूर्वतः ।

स्वस्तिवाचनं पुण्याहवाचनं शान्तिवाचनम् ॥ ३६७ ॥

अन इत्यनुषत्तते । गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृहप्रवेशनीयम् । अश्व-
प्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् । प्रपापूरणीयम् । व्याकरणसमापनीयम् ।
सपूर्वत इति गृहादिपूर्वपदोपेतात् ॥ इत्युत्थापनादिः ॥

स्वस्तिवाचनं प्रयोजनस्य स्वस्तिवाचनम् । पुण्याहवाचनम् । शान्ति-
वाचनम् । सत्थापनादयः स्वस्तिवाचनादयश्च प्रयोगशस्याः ॥ ३६७ ॥

इति स्वस्तिवाचनादिः ॥

देवतिलदेशविरतेर्महतः सामायिकाहृतं गदितम् ।

दीक्षावान्तारपूर्वात्रिश्रुतिकाः ह्युर्महानाम्न्यः ॥ ३६८ ॥

तच्चरति देवव्रतादिभ्यो ङिन् इत्यनेन तदिति द्वितीयान्ताद्देवव्रतादि-
शब्दगणाच्चरतीत्यर्थे ङिन् भवति । देवव्रतं चरति देवव्रती । तिलव्रतं चरति
तिलव्रती । देशविरतिव्रती । महाव्रती । सामायिकव्रती । आवान्तरदीक्षी ॥
इति देवव्रतादिः ॥

त्रिश्रुतिका इति त्रिशब्दो महानाम्न्यादिरित्यर्थः । महानाम्न्यादेरि-
त्यनेन महानाम्न्यादेर्द्वितीयान्ताच्चरतीत्यर्थे ङिन् । महानाम्न्यो नाम ऋचः ।
तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानाम्नीश्चरति महानाम्निकः । आख्या-
सरूपत्वादस्त्रीत्वाभाषः । आदित्यव्रतिकः । गौदानिकः । तथाऽस्य ब्रह्मचर्य्य
इत्यनेन ब्रह्मचर्य्येऽभिषेय एषां तुल्यं रूपम् ॥ ३६८ ॥ इति महानाम्न्यादिः ॥

अश्ववस्वश्मभङ्गोमावर्षोर्णागणमित्यपि ।

वंशवल्बजमूलाक्षस्थूणाखट्वाकुटेक्षवः ॥ ३६९ ॥

ब्रह्मवर्चसद्वरचोऽसङ्ख्यामानाशवादेर्य इत्यनेन ब्रह्मवर्चसशब्दात्सङ्ख्या-
मानाशवादिषर्जिताश्च द्वयचः शब्दात् तस्य हेतुः संयोगोत्यातावित्येतस्मिन्नर्थे
षप्रत्ययो भवति ॥ ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा । ब्रह्मवर्चस्यः ।
द्वयचः । धनस्य निमित्तम् धन्यम् । स्वर्ग्यमित्यादि । सङ्ख्यामानाशवादि
प्रतिषेधः किम् । पञ्चकः । सप्तकः । प्रास्थिकः । खारीकः । अशवादेः आश्वि-
कः । वासुकः । आश्विनकः । भाङ्गिकः । औन्निकः । वार्षिकः । और्णिकः ।
गाणिकः । इत्यशवादिः ॥

वंशादिभारं हरति बहत्यावहतीत्यनेन वंशादेः परान्नाशब्दाद्भारभू-
ताद्वा वंशादेर्द्वितीयान्ताद्हरति बहत्यावहतीत्यर्थे ङिन् भवति । वंशभारं हरति
बहत्यावहति वा । वांशभारिकः । बालवजभारिकः । मौलभारिकः । आक्ष-
भारिकः । स्त्रीणाभारिकः । खाट्वाभारिकः । कौटभारिकः । कुटज इति

वासनः । ऐसुभारिकः । अश्वत्थ इत्यपि दिग्बस्त्रः । अक्षय इत्यपि भोजः ।
माभूतान्वा वंशान् हरति वहत्यावहति वा । वांशिकः । बास्वजिकः ।
मौलिकः । आक्षिकः । स्थौणिकः । खाट्विकः । कौटिकः । ऐसुकः । अश्व-
श्वशब्दौ गणे द्रष्टव्यौ । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा आवहत्युत्पा-
दयतीत्यर्थः ॥३६९॥ इति वंशादिः ॥

छेदं भेदं सम्प्रयोगं विकर्षं दोहद्रोहौ विप्रकर्षप्रकर्षौ ।

कर्षं नर्त्तं विप्रयोगप्रयोगौ संवेः प्रश्नं प्रेषणं विद्धि विद्वन् ॥३७०॥

छेदादेर्नित्यमित्यनेन छेदादेस्तदर्हतीत्येतस्मिन्नर्थं ठञ् प्रत्ययो भवति ॥
छेदं नित्यमर्हति छेदिकस्तरुः । भेदिकः शत्रुः । साम्प्रयोगिकः । वैकर्षिकः ।
दोहिकी गौः । द्रोहिकः ॥ विप्रकर्षिकः । प्रकर्षिकः । कार्षिकः ॥ नार्त्तिकः ।
गोनर्त्त इत्यन्ये । विप्रयोगिकः । प्रायोगिकः । साम्प्रज्ञिकः । विप्रज्ञिकः ।
प्रेषणिकः । प्रेषण इति शकटाङ्गजः । विरागविरङ्ग चेति गणसूत्रं वासनमते-
न । वैरङ्गिकः ॥३७०॥ इति छेदादिः ॥

दण्डार्धमेधामुसलानि मेधो वधोदकेभा मधुपर्कयुक्ताः ।

युगं कशासौ पितृदेवता च दण्डादिरेवं विबुधैः प्रणीतः ३७१

दण्डादेरित्यनेन दण्डादेः शब्दगणादर्हतीत्येतस्मिन्नर्थं यो भवति ।
दण्डमर्हति दण्ड्यः । दण्डो दमनं न तु यष्टिः । यथा स्थित्यै दण्डयतो दण्डमान् ।
ननु दण्डप्रत इति दण्ड्यः पूर्वतीत्यादिना सिद्धम् । सत्यम् । दण्डमर्हतीति
ठञ् प्रसज्येत ॥ अर्धयोऽतिघ्निः । यथा—तनर्धर्मर्घादिकयादिपूरुषः ॥ मेध्यः ।
मुसलघातो मुसलः । मुसत्यः । मेध्यः । वध्यः । उदक्यः । इम्यो धनी ।
मधुपर्क्यः ओत्रियो गृहागतः । युग्यो दम्यः । कशाघातोऽपि कशा । कश्योऽश्वः ।
पितृदेवत्यः । आहुकालः । आकृतिगणश्चायम् । तेन रथकन्यादयो द्रष्टव्याः ॥३७१॥
इति दण्डादिः ॥

सुस्नाताभ्युन्नतीबन्धुमैत्रीनिद्रासुखात्परा ।

सुखाच्छय्यातपो रात्रिर्दिवसः शयनं शयः ॥३७२॥

सुस्नातादेः पृच्छतीत्यनेन सुस्नातादेर्द्वितीयान्तात्पृच्छतीत्यर्थं ठञ्
भवति । सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः । यथा । सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ।

आभ्युन्नतिकः । वान्युमैत्रिकः । सौख्यनिद्रिकः । सौख्यशयिकः । सौख्यतप-
सिकः । सौख्यरात्रिकः । सौख्यदिवसिकः । सौख्यशयनिकः । अयं शकटाङ्गस-
तेन । अस्मन्वतेतु सौख्यशयनिक इति स्यात् ॥ सौख्यशयिकः ॥३७२॥

इति सुस्नातादिः ॥

परद्वारा गुरोस्तल्पं माथोत्तरपदं तथा ।

पदव्यनुपदाक्रन्दजन्ययात्राः प्रकीर्तिताः ॥३७३॥

परद्वारादेर्गच्छतीत्यनेन परद्वारादेर्गणाद्वञ् भवति ॥ परद्वारान् गच्छति
कामयते पारदारिकः । गुरोस्तल्पं कलत्रं गुरुतल्पम् । गौरुतल्पिकः ।
दाण्डमाधिकः ॥ शौचकमाधिकः ॥ माघशब्दः पथिपर्यायः । पादविकः ।
आनुपादिकः । अनुगतप्रत्युत्तरवक्ता प्रत्यासत्त्या धावति वा । इष्टविपत्ताबु-
लक्षणरुदिताराव आक्रन्दः । आक्रन्दन्त्यस्मिन्नित्याक्रन्दो देश आर्त्तशरणं वा ।
आक्रन्दिकः । आन्ययात्रिकः ॥ अन्येऽपि प्रयोगगम्याः ॥३७३॥

इति परद्वारादिः ॥

प्रभूतस्वागतस्वस्तिपर्याप्तगमनं स्वरः ।

नित्यमाकार्यतः शब्दः प्रभूतादिगणे मतः ॥३७४॥

आह प्रभूतादिभ्य इत्यनेन ठञ् । प्रभूतमाह प्राभूतिकः । प्रभूतं भवतां
धनधान्यादिकमभीष्टं स्यादिति प्रियाशिषं वदन्नेवमुच्यते । स्वागतिकः ।
सौवस्तिकः । पार्याप्तिकः । सौवर्गमनिकः । नित्यशब्द इति ब्रुवाणः । नै-
त्यशब्दिकः । माकृथाः पापमनाचारं वेति ब्रुवाणः नाशब्दिकः । कार्यशब्द
इति ब्रुवाणः कार्यशब्दिकः । माशब्दादिभ्यो वाक्यात्प्रत्ययविधानम् ॥३७४॥

इति प्रभूतादिः ॥

पर्पाश्वत्यावाकषजालव्यासारथाश्वधासाः स्युः ।

कृतपद्मावः पादो निर्दिष्टोऽर्थध्वनिः कैश्चित् ॥३७५॥

पर्पादेष्टञ् इत्यनेन तेन चरतीत्यर्थे ठञ् भवति । पर्पा दारुनिर्मितः ।
शकटप्राय उपकरणविशेषः । तेन । चरति पर्पिकः । पर्पिकी । अश्वत्थिकः ।
अश्वत्थिकी ॥ आकषन्ति सुवर्णमत्र परीक्षार्थमित्याकषो निष्कपोपलः ॥
आकषन्ति पिंपन्त्यस्मिन्नोपधीरित्याकषः पापाण इत्यके । आकषिकः ।

आकषिकी ॥ आकर्षो लोहोपकरणविशेष इति वामनः ॥ जालिकः । व्यासो
नहाजालम् । व्यासिकः । व्याल-इत्यप्यन्यः ॥ रथिकः ॥ अश्विकः ॥ घासिकः ॥
पदिकः । पदातिर्लेखवाहकादिर्वा ॥ अर्थिकः ॥३७५॥ इति पर्पादिः ॥

स्युर्वेतनप्रेषणशक्तिदण्डवाहार्धवाहोपनिषत्सुखानि ।

वेदमोपवस्तीभृतिपादवेशोपवेशशय्याः स्फिगचालजालम् ॥३७६

वेतनादेर्जीवतीत्यनेन तेन जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति । वेतनेन
जीवति वैतनिकः कर्मकरः । प्रैषणिकः । शाक्तिकः । दाण्डिकः ॥ वहनं वाहनं
वा वाहः ॥ वाहिकः ॥ आर्धवाहिकः ॥ औपनिषदिकः । सौखिकः । वैश्वि-
कः ॥ द्वयं वामनमतेन ॥ औपवस्तिकः ॥ भार्तिकः ॥ पादिकः ॥ वेशो दारि-
कावाटः । वैशिकः । औपवेशिकः । शय्यिकः । अन्ये सुखशय्येति पठन्ति ।
त आहुः सुखशय्यया जीवति किं सुखं शयितवन्ती भवन्त इति यः परप्रश्नेन
जीवति स सौखशय्यिक इति ॥ चलनं चालः ॥ स्फिगस्य चालः स्फिगचालः ॥
स्फैगचालिकः ॥ पुतचाल इत्यन्ये ॥ जालिकः ॥३७६॥

उपदेशधनुर्दण्डोपनिजस्तधनुःस्फिजः ।

उपाञ्च हस्तिवेषस्थस्थानान्युपास्तिरित्यपि ॥३७७॥

उपदेशेन जीवति औपदेशिकः ॥ धानुर्दण्डिकः ॥ उपनिजस्तं किल
पैशुनम् । औपनिजस्तिकः ॥ धानुष्कः । स्फैजिकः ॥ औपहस्तिकः ॥ औप-
वेशिकः ॥ औपस्थिकः(१) ॥ औपस्थानिकः ॥ औपास्तिकः ॥ ३३७ ॥
इति वेतनादिः ॥

उत्सङ्गपिटकावुक्तावुट्टुपोत्तुपसंयुतौ ।

उडुपोऽथ पिटाकश्च स्यादुत्पुटोत्पुतौ तथा ॥ ३७८ ॥

हरत्युत्सङ्गादेरित्यनेन तेन हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् भवति ॥ उत्सङ्गेन हरति
औत्सङ्गिकः कुमारः । पैटकिकः । उत्पूर्वात् तुपतुस्यहिंसायामित्यत इगुपा-
न्तलक्षणे के । अतएव निपातनात्तकारस्य पक्षे टकारः । औट्टुपिकः । औ-
त्तुपिकः । औडुपिकः । पैटाकिकः । औत्पुटिकः । उद्गतं पुतम् उत्पुतम् ।
औत्पुतिकः ॥ ३७८ ॥ इत्युत्सङ्गादि ॥

(१) उपस्थेन जीवति-औपस्थिकी वराङ्गनेत्यधिकम् ।

प्रोक्ता भस्त्राभरणं शीर्षभारः शीर्षभारो भरटश्चांसभारः ॥

अंसभारः करणं पङ्कभारो ज्ञेयः प्राज्ञैः करटोऽन्येऽपि शब्दाः ३७९

भस्त्रादेष्टुङ् इत्यनेन तेन हरतीत्यर्थे ठङ् भवति । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिकी । भ्रियते भरणम् । भरणिकः । शीर्षं भारः शीर्षभारः । शीर्षभारिकः । शीर्षभारिकः । भरटः स्रवविशेषः । भरटिकः (१) । अंसभारिकः । अंसभारिकः । करणिकः—शनैः शनैरुपचितपङ्कभारिकाः पयोधराः प्रययुरपेतवृष्टयः ॥ करटिकः । एतौ वामनमतेन । वातोर्नीयं गदिता स्भीतगी ग इति वृत्तम् ॥ ३७९ ॥ इति भस्त्रादिः ॥

अक्षद्यूतोऽथ जङ्घाप्राद्धतं हृतं गतागर्तम् ॥

पादस्वेदनं यातोपयातं कण्टकमर्दनम् ॥ ३८० ॥

निर्वृतेऽक्षद्यूतादेरित्यनेनैतस्मात्तेन निर्वृत्त इत्यर्थे ठङ् भवति । अक्षद्यूतेन निर्वृत्तम् आक्षद्यूतिकम् ॥ जाङ्घाप्रहतिकम् । जाङ्घाप्रहृतिकम् । गतं च तद् आगतं च गतागतम् । गतागतिकम् । गतानुगतमित्यन्ये । पादयोः स्वेदनं पादस्वेदनम् । पादस्वेदनिकम् । पादस्वेद इत्यन्ये । यातोपयातिकम् । यातिकम् । औपयातिकमित्यन्ये । काण्टकमर्दनिकम् । कण्टकमर्द इत्यन्ये ॥ ३८० ॥ शर्करामर्दनं सत्त्ववागङ्गानुगतानि च ।

अन्येऽपि ध्वनयो लक्ष्या अक्षद्यूतादिनामनि ॥ ३८१ ॥

शर्करामर्दनिकम् । शर्करामर्द इत्यन्ये । सत्त्वं मनो गुणो वा । सात्त्विकः । वाचिकः । आङ्गिकः । आनुगतिकः । अन्येऽपीत्याकृतिगणत्वादिति शेषः ॥ ३८१ ॥ इत्यक्षद्यूतादिः ॥

निकटो भिक्षुके वृक्षमूलमावसथस्तथा ।

श्मशानाभ्रावकाशौ च निकटादौ वृधैर्मतौ ॥ ३८२ ॥

निकटादेर्वसतीत्यनेनास्मात्तत्र वसतीत्यर्थे ठङ् भवति । निकटे वसति नैकटिकः । यो ग्रामसमीपे वसत्यारण्यको भिक्षुः स एवमुच्यते प्रसिद्धेः (२) ।

• (१) भरटः स्रवविशेषः—भरटिकः । भरटेति केचित् । (२) नैकटिकः । आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात् क्रोशे वस्तव्यमिति यस्य शास्त्रतो वासः स एवोच्यते इति पाठः ।

वार्क्षमूलिकः । आवसथिकः । श्माशानिकः । आभ्रावकाशिकः । अभ्यवकाश
इति शकटाङ्गजः ॥ ३८२ ॥ इति निकटादिः ॥

महिषी मणिपाली प्रानोलेपिका पुरोहितः ।

प्रजापतिप्रजावत्यनुचारकविलेपिकाः ॥ ३८३ ॥

ऋमहिष्यादेरण् इत्यनेन ऋकारान्तान्महिष्यादेश्चास्य धर्म्यमित्यर्थेण
भवति । होतुर्धर्म्यम् हौत्रम् । महिष्या धर्म्यं न्याय्यं युक्तमित्यर्थः । माहिषम् ।
मणीन् पालयतीति मणिपाली स्त्री । माणिपालम् । प्रलिम्पत्यनुलिम्पति वा
प्रलेपिका । अनुलेपिका । मालेपिकम् । आनुलेपिकम् । पुरो दधाति स्म ।
पुरोहितः । पौरोहितम् । प्रजानां पतिः प्रजापतिः । प्राजापतम् । प्रजा
अस्याः सन्ति प्रजावती । प्राजावतम् । अनुचरति अनुचारकः । आनुचारकम् ।
विलिम्पतीति विलेपिका । विलेपिकम् ॥ ३८३ ॥

यजमानोऽनुवाकंश्च नरो वर्णकपेषिका ।

यजते यजमानः । याजमानम् । होतृयजमानेति केचित्पठन्ति । तत्र
होता च यजमानश्च होतृयजमानम् । तस्य धर्म्यं होतृयजमानम् । आनुवाकम् ।
नारम् । पिनष्टीति पेषिका । वर्णानां पेषिका वर्णकपेषिका । अकयाजकादि-
भिरित्यनेन समासे । वर्णकपेषिकम् । अन्ये तु वर्णक पेषिकेति च्छिन्दन्ति ।
इति महिष्यादिः ॥

शक्तियष्ट्यष्टमा दण्ड ईषेष्टी कम्पनाम्भसी ॥ ३८४ ॥

शक्त्यादेष्टीकण् इत्यनेन शक्त्यादेरस्य प्रहरणमित्यर्थे टीकण् भवति ।
शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शाक्तीकी ।

स्वलन्ती न क्वचित्तैक्षयादभ्यग्रफलाशालिनी ।

अमोचि शक्तिः शाक्तीकैर्लोहजा न शरीरजा ॥

याष्टीकः । यथा—धनञ्जयस्य—

याष्टीकं ते स्मरव्यग्राः खेचरस्त्रीवृता वराः ।

याष्टीकं ते स्मर व्यग्रास्तं प्रतीच्छन्ति नाभितः ॥

अष्टमः प्रहरणमस्य आष्टमीकः । अयं जिनेन्द्रबुद्धिमतेन । दाण्डीकः ।

ईषा प्रहरणमस्य ऐषीकः । दृष्टिः प्रहरणमस्य ऐष्टीकः । कम्पनं प्रहरणमस्य

काम्पनीकः । आम्भः प्रहरणमस्य आम्भसीकः । अपरेयां सते ठञ्जैव । दागिडकः ।
ऐष्टिकः । काम्पनिकः । आम्भसिकः ॥ ३८४ ॥ इति शक्त्यादिः ॥ ०

छत्रं चुराप्ररोहौ च विशिकाविशिखे तथा ।

अनृतं स्यादुदस्थानं पुरोडा कृपिसंयुता ॥ ३८५ ॥

छत्रादेर्यं इत्यनेन तदस्य शीलमित्यर्थे णो भवति । छादनादावरणा-
च्छत्रम् । गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः । छत्रशीलः शिष्यः । छान्नः ।
अन्ये त्वाहुः । छत्रशीलः छान्नः । छत्रस्यैव शीलमस्येत्यर्थः । छत्रं यथा धार्य-
माणं वातातपवर्षत्राणाय भवति पुरुषस्य । एवमुपाध्यायो धार्यमाणः शिष्यस्य
रागद्वेषक्रोधमोहत्राणाय भवति । स शिष्यं धर्मं ब्रूते । एवमसावुपाध्यायश्छ-
त्रमिव छत्रम् । तच्छीलानुकारिशीलः शिष्यश्छात्र इत्युच्यते । गुरुशील इत्यर्थः ।
घोरणं चुराभिदादिः । चुराशीलश्चौरः । प्रारोहः । विशिका परहृदयानुप्रवेशः ।
वैशिकः (१) । बहुक्षमतया विशिखेव विशिखा । वैशिखः । अनृतभाषणम् अनृतम् ।
आनृतः । उदके स्थानम् उदस्थानम् उदवासः । औदस्थानम् । पुरो दीपक
इति पुरोडा । अतएव वचनादनुपसर्गादप्यङ् । पौरोडः ॥ पुरोद इत्यन्ये ।
कर्षणं कृषिः । कार्षः ॥ ३८५ ॥

भक्षाशिक्षाविश्वधाकर्मभिक्षा—विक्षाचुक्षासत्यास्तितिक्षा ।

स्थोपस्थानं वा तपः स्याद्बुभुक्षा छत्रादिर्विज्ञायतामेष दक्षैः ३८६

भक्ष आदने—भक्षणं भक्षा । भाक्षः । शैक्षः । विश्वं दधाति विश्वधा सुधा ।
वैश्वधः । कार्षः । भैक्षः । विक्षुचुक्षी इत्यपरिपठितौ धातू । विक्षणं विक्षा ।
वैक्षी । चुक्षणं चुक्षा शौचम् । चौक्षः । चौक्षा वस्त्रादिवेषपङ्क्तिरिति वामनः ।
सन्द्रशीलः भान्द्रः । सत्यभाषणं सत्यम् । तच्छीलमस्य सात्यः । तैतिक्षः ।
स्याशब्दोऽत्र पठ्यते । स प्रादिपूर्वो गृह्यते । आतो गोऽन्तः । प्रादेरित्यङ्-
प्रत्यये । आस्था नियतविषये प्रत्याशा । संस्था । व्यवस्था । आस्थः । सांस्थ
इत्यादि । औपस्थानः । तापसः ॥ बौभुक्षः । शकटाङ्गस्तु चौरौ तापसी-
स्यादौ ङीविधानार्थं छत्रादेरञ् इत्यनेनाजमाह । अस्मन्मते तु गौरादिपाठा-
अयणाद् ङीप्रत्ययः सिद्धः ॥ ३८६ ॥ इति छत्रादिः ॥

(१) परहृदयप्रवेशरूपा विशिखक्रियापि विशिखेत्युच्यते । वैशिखः ।
वैशिकीऽपि अस्यैव पर्यायः । इत्यधिकम् ।

किशरस्तगरोशीरपर्णीहरिद्रुगुगुलु ।

• हरिद्रानलदावेतौ स्थगलो नरदस्तथा ॥ ३८७ ॥

किसरादेष्टङ् इत्यनेन किशरादेरस्य पण्यमित्यर्थे ठङ् भवति । किशरादयो गन्धविशेषवचनाः ॥ किशरं पण्यमस्य किशरिकः । किशरिकी । तगरिकः । तगरिकी । उशीरिकः । उशीरिकी । पर्णिकः । पर्णिकी । हरिद्रुकः । हरिद्रुपर्णीत्यन्ये । गुग्गुलुकः । हरिद्रिकः । नलदिकः । स्थमलिकः । स्थगर इति शकटाङ्गजः ॥ नरदिकः ॥३८७॥ इति किशरादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानविरचितायां स्त्रीयगणरत्नसही-
दधिवृत्तौ करवेत्याहृतगच्छतिप्राप्तप्रभवतिकार्येदीयतेप्रयोजनचरत्यु-
त्पातसंयोगहरतिवहत्यावहतिपृच्छतिगच्छत्याहतेनचरतिजीव-
तिहरतिनिर्वृत्तवसतिधर्म्यप्रहरणशीलपण्यलक्षणार्थविहितत-
द्धितप्रत्ययगणनिर्णयो नाम षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

तारकाकुसुमपल्लववेगाः पुष्पगौरवविचारपिपासाः ।

मञ्जरीस्तवकवर्णकतन्द्रा दुःखशास्त्रसुखमूत्रंतरङ्गाः ॥३८८॥

सञ्जातं तारकादेरित्यनेनैतस्मात् तदस्य संजातमित्यर्थे इतो भवति ॥
तारकाः संजाता अस्य तारकितं नमः । तारकशब्दोऽप्यत्र ग्राह्यः ॥ कुसुमितस्त-
रुः । पल्लवितः ॥ वेगितः ॥ वेगवान् पुष्पितः ॥ गौरवितः ॥ विचारितः ॥
पिपासितः ॥ मञ्जरितः ॥ स्तवकितः ॥ वर्णकितः ॥ कर्णकितो(१)वेणुरित्यप्यन्यः ॥
तन्द्रितः ॥ दुःखितः ॥ शास्त्रितः ॥ सुखितः ॥ मूत्रितः ॥ तरङ्गितः ॥ ३८८ ॥

निद्रामुद्रापुलकतिलकाश्वन्द्रकाभ्रान्धकारा—

गर्वोत्कण्ठामुकुलमुकुरद्रोहदोहा बुभुक्षा ।

हर्षोत्कर्षत्रणकुवलयव्याधिगर्धाः पुरीषं—

क्षुत्सीमन्तज्वरभरगरा रागरोमाञ्चरोगाः ॥ ३८९ ॥

निद्रितः । मुद्रितः—साधुवाद्ः ॥ पुलकितः तन्वी तवेयं तनुः ॥ ति-
लकितः ॥ चन्द्रकितः ॥ ददर्श काले दिवसभ्रितामिव ॥

(१) कर्ण इव कर्णको'दारुविकारः कर्णकितः स्तम्भ इत्यधिकम् ।

अन्यकारितः ॥ गर्वितः । उत्कण्ठितः ॥ मुकुलितः ॥ मुकुर आदर्शो
मुकुलं च ॥ मुकुरितः । द्रोहितः । दीहितः । बुभुक्षितः ॥ हर्षितः ॥ उत्कर्षितः ॥
अणितः ॥ कुवलयितः । व्याधितः ॥ गर्धितः ॥ पुरीषितः ॥ क्षुधितः ॥ सीम-
न्तितः ॥ ज्वरितः ॥ भरितः ॥ गरितः ॥ रागितः ॥ रोमाञ्चितः ॥ रोगितः ॥ ३८९ ॥

पण्डा कन्दलकज्जलं किसलयं तृट्कण्टकं कोरकः—

कल्लोलस्थपुटं कुतूहलफलं चाङ्गारकः कञ्चुकः ।

शृङ्गाराङ्कुरशैवलानि वकुलश्वभ्रप्रचारास्तथा—

वर्मारालकलङ्ककर्मयुतं श्रद्धा ऋजीषं मतम् ॥ ३९० ॥

पण्डा बुद्धिः ॥ मण्डितः ॥ कन्दलितः ॥ कज्जलं मषी । कज्जलितः ।
किसलयितः ॥ तृषितः ॥ कण्टकितः । कोरकितः ॥ कल्लोलितः ॥ स्थपुटितः ॥
कुतूहलितः ॥ फलितः । अङ्गारकितः पलाशः(१) अथवा—

अङ्गारितनिषोत्पाते वारिराशेरिवोदकम् ॥

कञ्चुकितः ॥ शृङ्गारितः ॥ अङ्कुरितः ॥ शैवलितः । व मुकुलमूलं ।
वकुलितस्तरुः । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ श्वानो अमन्यत्र श्वभ्रं गर्तः ।
श्वभ्रितं भूतलम् ॥ प्रवारितः । वर्मितः । आरालमिति सूत्रपुरीषयोः(२) सञ्ज्ञा ।
आरालितः ॥ कलङ्कितः ॥ कर्मितः ॥ अद्रितः ॥ ऋजीषम्=उपहतं मलं पि-
ष्टपचनं च । ऋजीषितः । ऋजीषमित्यन्यः ॥ ३९० ॥

सञ्ज्ञाकुड्मलमूर्छानिष्क्रमणाङ्गारहस्तकोञ्चाराः ।

प्रतिविम्बविघ्नतन्त्रप्रत्ययदीक्षा भवेद्गर्जा ॥ ३९१ ॥

सञ्ज्ञितः । कुड्मलितः । मूर्च्छितः । निष्क्रमणितः ॥ अङ्गारितः ॥ हस्तकि-
तः(३) ॥ उच्चारितः ॥ प्रतिविम्बितः ॥ विघ्नितः ॥ तन्त्रं सञ्ज्ञातमस्य तन्त्रितः ।
तन्द्रा—आलस्यमिति द्रुमिडाः पठन्ति । प्रत्यय आशवासः । प्रत्ययितः—आप्तः ।

(१) अङ्गारकशब्दोङ्गारसदृशेषु पलाशकुसुमेषु लक्षणया वर्तते ।

(२) पुंसूत्रपुरीषयोः । आरालमिति सूत्रपुरीषयोः सञ्ज्ञेति बहुमानः ।

आरालः कुटिले सर्जरसे समददन्तितीति सोदनीकारः ॥

(३) हस्तको हस्तावलम्बः ।

यथा मुरारेः । ब्रवीति च प्रत्ययितो महर्षिः । दीक्षितः ॥ गर्जितः—मत्तो गजः ॥ ननु क्तप्रत्यये भुजेः पिवतेश्च सनन्तस्य विहिते सिद्धं बुभुक्षितः पिपासित इति । तथा पुष्पविकसन इति दैवादिकधातोः पुष्पित इति ॥ सुखितो दुःखित इति चुरादिश्यन्ताद्घातोः । नैवम् । अर्थवैषम्यात् । तथा हि । भोक्तुनिष्ठो बुभुक्षित ओदनो नरेण पातुमिष्टं पिपासितं क्षीरमिति कर्मणि क्तप्रत्यये बुभुक्षितादिशब्द ओदनादौ कर्मणि वर्तते न तु नरि कर्त्तरि । इतप्रत्ययान्तस्तु भोक्तुपुरुषवृत्तिः । पुष्पितशब्दोऽपि क्तान्तः पुष्पिता कलिका । पुष्पितं कमलमिति वा विकासक्रियोपेतेऽर्थे प्रतीत इतप्रत्ययान्तस्तु प्रसवोपेते चम्पकादौ वर्तते ॥ सुखितदुःखितशब्दयोस्त्वपेक्षितापरकर्तृव्यापारः सुखादिसंवित्तिमांश्चैत्रादिः प्रतीयते । इतप्रत्यये त्वनपेक्षित परव्यापारः सुखाद्यनुभवयुक्त इति ततो युक्तोऽमीषामत्र पाठः । एवमन्येषामपि फलं दर्शनीयम् ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन शिक्षाजिगीषाह्निद्रारोहप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ३९१ ॥

इति तारकादिः ॥

पृश्वाशुप्रियषाण्डुचण्डपटवः खण्डूरुखण्डाणवः--

साधुः स्वादुमृदू महल्लघुतनुक्षिप्राणि तृद्धो गुरुः ।

वक्राकिञ्चनचारुपाकबहवो वत्सर्जुतृप्राणि च--

क्षुद्रः कालवृषौ महिश्च बहुलं ह्रस्वोऽथ होडः कृडुः ॥ ३९२ ॥

पृश्वादेरिभन् इत्यनेन तस्य भाव इत्यर्थे इभन् वा भवति । पक्षे यथा प्राप्तम् । पृथोर्भावः प्रथिम् । पार्थवम् ॥ पृथुत्वम् । पृथुता ॥ आशिमा ॥ प्रेमा ॥ अयमिभन्नन्तः । पुंलिङ्गस्सर्वत्र व्याकरणग्रन्थे पटिमालघिमेत्युदाह्रियमाणो दृश्यते । भर्त्रीश्वरेणापि वारणार्थानामित्यत्र पुंलिङ्ग एव प्रयुक्तः । सत्वेन परिगृहीतः प्रेमा संनिविशते । लिङ्गकारिकास्वप्ययं नित्यं पुंलिङ्ग एव । ततश्चार्थार्थान्तर्भावप्रसारिकापि कर्तुं न युज्यते ॥

भवतोऽपजनोपपदे अङ्गपदे पुंसि नित्यमिभनिच्च ॥

अपशब्दजनशब्दोपपदे यथासंख्यमङ्गपदे नित्यं पुंसि भवतः । अयमपाङ्गः । अयं जनपदः । इमनिच्च नित्यं पुंसीति वर्तते । पटिमालघिमेत्ययमर्थोऽस्याः । एवं य एते काव्यनाटकप्रयोगाः ।

प्रेमकारयति वा निरन्तरम् । प्रेम पश्यति भयान्त्यपदेऽपि ।

प्रेम नानमधूय यधूः स्वाः । सामर्थ्यं च तवार्जुनस्य च समं दुर्योधने प्रेम च ॥

इत्येकवाक्यतया नपुंसकेन दृश्यन्ते । तेऽपि च गतिः । स्नेहपर्याय
 श्रीणा दिकी मनिन् प्रत्ययान्तः प्रातिपदिकी वा व्युत्पन्नः प्रेमन् शब्दोऽस्तीति ।
 पाण्डिमा ॥ अयं श्रीभोजमतेन ॥ चण्डिमा ॥ पटिमा ॥ खण्डोर्भावः खण्डि-
 मा । दण्ड इत्यन्यः ॥ अयं शकटाङ्गमतेन ॥ धरिमा । उरुत्वम् । खण्डस्य
 भावः खण्डिमा ॥ अग्निमा । साधिमा । स्वादिमा । स्रदिमा । महिमा ।
 महारवम् । महत्ता । लचिमा । तनिमा । क्षेपिमा । क्षिप्रत्वम् । धर्षिमा ।
 वृद्धत्वम् । गरिमा । गुरुत्वम् । वक्रिमा । अकिञ्चनिमा । आकिञ्चन्यमिति ब्राह्म-
 णादित्वात् ॥ चारिमा । चारुत्वम् । अयं श्रीभोजमतेन । पाकिमा ॥ वयो-
 ऽर्थलक्षणेऽणि पाकम् ॥ बहोर्भावः । भूमा । यथा—परं भूमानमातन्वते ॥
 बाहवम् ॥ वत्सिमा ॥ वात्सम् ॥ ऋजिमा ॥ आर्जवम् ॥ तृप्तिमा ॥ अयं श्री-
 भोजमतेन ॥ क्षोदिमा ॥ क्षुद्रत्वम् ॥ कालिमा ॥ कालत्वम् ॥ अयं श्रीभोजम-
 मतेन ॥ वृषिमा ॥ महिमा ॥ महित्वम् । अयं शकटाङ्गमतेन ॥ बन्धिमा ॥
 बाहुल्यम् ब्राह्मणादिपाठात् शयट् । मनीष्णादिपाठात् बाहुलकम् ॥ हृत्तिमा ।
 ह्रस्वत्वम् । होडिमा(१) ॥ वयोऽर्थलक्षणेऽणि प्राप्ते ॥ ब्राह्मणादित्वात् । हौड्यम् ।
 कृधुर्मन्तुः । कृडिमा । कृडुत्वम् ॥ कर्डवम् ॥ ३९२ ॥ इति पृथ्वादिः ॥

दृढपरिवृढौ मूकशुक्रौ विशारदसम्भती--

बधिरमधुरौ वालो मूलं कलोजडपण्डितौ ।

लवणतरुणानुष्णः शीतः स्थिराम्लकशावृढौ--

विमतिविमनोमन्दा मूर्खो विघातभृशं तथा ॥ ३९३ ॥

वर्णदृढादेशर्यद्वेत्यनेन वर्णवाचिनो दृढादेश्चास्य भावः इत्यर्थेऽयद्भवति ।
 इमन् च वा शौक्यम् । दृढस्य भावः दार्व्यम् । द्रुडिमा । दृढता । दृढत्वम् ।
 परिवृढस्य भावः पारिवृढ्यम् ॥ परिव्रुडिमा ॥ भौव्यम् । मूकिमा । चुक्रम्
 अस्मन् (२) ॥ चौक्रम् । चुक्रिमा ॥ वैशारद्यम् ॥ शारदशब्दः प्रत्ययवाची ।
 यथा—रज्जुशारदमुदकम् । द्रूपच्छारदाः सक्तवः । सद्यो हि रज्ज्वीदृतमुदकं
 प्रत्यग्रमनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । सद्यश्च द्रूपदा पिष्टाः सक्तवो द्रूपच्छारदाः ।

(१) होडबालशब्दौ समानार्थौ । (२) चुक्रौऽस्लवेतसः ।

तत्रायं गुणप्रधानः । शारदं प्रत्यग्रत्वम् । अभिनवत्वम् । तद्धितस्य विशा-
रदः प्रवीणः । प्रवीणो लक्षणया । तथा हि—यो यत्र नवः स तत्र मूढः ।
यस्तु पुराणः स सर्वं जानाति ॥ अथवा—व्युत्पत्तिशून्यः प्रवीणवाची विशा-
रदशब्दः । सङ्गता मतिर्यस्यासौ सम्मतिः । तस्य साम्प्रत्यम् । सम्मतिना ।
शकटाङ्गजमते तु साम्प्रतमित्यपि । स हि लघ्वादेरिक इत्यस्य सूत्रस्यैवंविधम-
र्थमाह । तथा हि—लघुरादिः समीपभूतो यस्येकस्तदन्तात्तस्य भावे कृते वाण्-
प्रत्ययः । वामनादीनामप्येतत्सम्मतम् ॥ केचिल्लघ्वादेरिति प्रकृतेर्विशेषणमि-
च्छन्ति । काशानवम् आरातमित्यप्युदाहरन्ति । साम्प्रतमिति च नेच्छन्ति ॥
वाधिर्यम् ॥ साधुर्यम् ॥ वाल्यम् । मौल्यम् ॥ काल्यम् ॥ जाड्यम् ॥ पाण्डित्यम् ॥
लावण्यम् ॥ लवणिसा ॥ तारुण्यम् ॥ औष्ण्यम् । शैत्यम् ॥ स्थैर्यम् । आस्त्यम् ॥
अस्तिमा ॥ काश्यम् ॥ क्रशिमा ॥ वाढ्यम् ॥ ब्रह्मिमा ॥ रत्वविधौ परिवृढशब्दे
परिरतन्त्रः । अन्ये तु परिशब्दं विना दृढशब्दं पठन्ति । अयं शकटाङ्गजवा-
मनमतेन ॥ विविधा मतिर्यस्यासौ विमतिः ॥ वैजत्यम् ॥ वैमतम् ॥ विविधं
मनो यस्यासौ विमनाः । वैमनस्यम् ॥ मान्द्यम् ॥ मन्दिना ॥ मौख्यम् ॥
वैयात्यम् (१) । भाश्यम् ॥ अशिमा ॥ ३९३ ॥

विलातः स्यात्तथा शुक्रदीर्घसम्भनसो मताः ।

ताम्रमात्रं तथा तृष्णां प्राह श्रीशकटाग्रनः ॥३९४॥

विलातो विलासो वयोवचनश्च ॥ वैलात्यम् । विलातिमा(२) ॥ वयोर्थल-
क्षणेऽपि । वैलातम् ॥ शुक्रं वीर्यम् । शौक्रम् । शुक्रिमा ॥ दैर्घ्यम् ॥ द्राघिमा ।
वामनादयस्तु दीर्घमन्दवाल्गुशब्दान् पृथ्वादिगणे पठन्ति ॥ सामनस्यम् ॥ सम-
निमा ॥ ताम्रं शुल्बम् । ताम्रम् । ताम्रिमा ॥ आम्रम् । आम्रिमा । अयं
वामनमतेनापि ॥ ताण्ड्यम् । तृष्णिमा ॥३९४॥ इति दृढादिः ॥

ब्राह्मणो वाडबो भूर्तः कुशलालसबालिशः ।

सममध्यपरोभ्यः स्थः कविर्नुश्चार्हतो मतः ॥३९५॥

ब्राह्मणादिप्रत्यन्तगुणवचनात्कर्मणि वेत्यनेन ब्राह्मणादेः प्रत्यन्ताद्गुण-
वचनाच्चास्य भावः कर्मवेत्यर्थे खण्ड् वा भवति । पक्षे यथा प्राप्तम् च । ब्राह्मणस्य

(१) विरुद्धं यातं चेष्टितमस्येति वियात उद्धृतः । (२) विलातशब्दः
मथनवयोवाची । विलासिपर्याय इति केचित् ।

भावः कर्म वा ब्राह्मण्यम् ॥ घाहव्यम् ॥ धौर्त्यम् ॥ कौशल्यम् । न विद्यते लसः ।
 क्रीडनं यस्य सोऽलसः । न लसोऽलस इति वा । आलस्यम् । वालिश्यम् ॥
 सामरुध्यम् ॥ माध्यस्थ्यम् ॥ इष्टेऽप्यवलम्बितेर्षे ॥ पौरःस्थ्यम् ॥ काव्यम् ॥
 आर्हन्त्यम् ॥ आर्हन्ती ॥ ३९५ ।

निपुणचपलचोरास्तत्परेदंपरौस्तः—

सुहितपिशुनदीना माणवोऽथ प्रकाशम् ।

उचितगडुलशीला निष्कुलो दुष्कुलः स्यात्—

तरतमविषमस्थावेकभावाभ्यभावौ ॥ ३९६ ॥

नैपुण्यम् ॥ चापल्यम् ॥ चौर्ष्यम् ॥ तात्पर्यम् ॥ ऐदंपर्यम् ॥

यथा भवभूतेः—इदं त्वैदंपर्यं यदुत ऋपतेर्नर्मसच्चिवः ।

सुतादानान्मित्रं भवतु स भवान्मन्दन इति ॥

सौहित्यम् ॥ पेशुन्यम् ॥ दैन्यम् ॥ माणव्यम् ॥ प्रकाशमित्यस्य भावः
 प्राकाश्यम् ॥ प्राकाश्यं ते विभूतिषु ॥ औचित्यम् । औचित्ती ॥ गडुरस्यास्ती-
 ति गडुलः ॥ गाडुल्यम् ॥ शैल्यम् । शैली ॥ नैष्कुल्यम् ॥ दौष्कुल्यम् । तरतमे-
 त्यस्य भावः तारतम्यम् । द्विवहूपेक्षः प्रकर्षः ॥ वैषमस्थ्यम् ॥ एको भावो यस्य
 तस्य भाव ऐकभाध्यम् ॥ आन्यभाव्यम् ॥ ३९६ ॥

विदग्धदायादयथापुरहिभावा यथाकामयथातथौ च ॥

विराधयः कापुरुषस्वभावाभीक्षणं समग्रधिपतित्रिभावाः ॥ ३९७ ॥

वैदग्ध्यम् । वैदग्धी । दायमादत्ते दायादः । दायाद्यम् । यथापुरं पुरा-
 तनमित्यर्थः । यथापुरमित्यस्य भावः याथापुर्यम् । द्वैभाव्यम् । यथाकाममि-
 त्यस्य भावः याथाकाम्यम् । याथाकामी । यथातथं सत्यम् । याथातथ्यम् । यथा-
 तथेत्यन्यः । विपूर्वाद्द्विराधयतेरधि णेलुङ् न भवति गणपाठात् । जनपदसमान-
 नामा क्षत्रियः ॥ तस्मादपत्यार्थे विहितस्याजः कम्बोजादित्वात् श्लुकि । वैरा-
 धयम् । एवम् उपराधयापिराधयाराधयशब्देषु द्रष्टव्यम् । कापुरुष्यम् । स्वाभा-
 व्यम् ॥ अभीक्षणमित्यस्य भावः अभीक्षण्यम् । सामग्र्यम् । सामग्री । आधि-
 पत्यम् । त्रैभाव्यम् ॥ ३९७ ॥

ज्येष्ठश्रेष्ठप्रकटनिकटा विश्वरूपाभिरूपौ-

साक्षी तत्स्थश्चतुरपरमस्थेतिहाः शीर्षघाती ।

ऋत्विक् सत्राड् गणपतिमहाराजसंवादिदूताः-

सात्मस्तेनौ सुकरसदृशौ मानुषाराधयौ च ॥३९८॥

ज्यैष्ठ्यम् । श्रैष्ठ्यम् । प्राकट्यम् । नैकट्यम् । वैश्वरूप्यम् । आभिरूप्यम् ।

साक्ष्यम् । तस्मिंस्तिष्ठतीति तत्स्थः । तात्स्थ्यम् । चातुर्यम् । चातुरी । पार-
मस्थ्यम् । ऐतिह्यम् । शीर्षघात्यम् । आर्त्विज्यम् । साम्राज्यम् । गणपत्यम् ।
साहाराज्यम् । सांघाद्यम् । दौत्यम् । लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति
न्यायाद्दूतीशब्दादपि भवति । दूतीनां कर्म दौत्यम् । आगतप्रियकथैरपि दौ-
त्यम् । वणिक्सखिदूताद्य इत्यनेन ये दूत्यम् । दूतता । दूतत्वम् ॥ सहात्मना
वर्त्तते सात्म शरीरम् । तस्य कर्म भावो वा । सात्म्यम् । सात्मी । स्तेनश्चौरः ।
तस्य भावः कर्म वा स्तैन्यम् । आगमिकोऽयं शब्दः । स्तैन्याशयेनाभिसतं यदे-
वेति किमस्य लक्षणचिन्तया लोके । स्तेयमित्येव भवतीति कश्चित्स चेताः ॥
सौकर्यम् ॥ सादृश्यम् ॥ मानुष्यम् ॥ आराधय्यम् ॥ ३९८ ॥

पूर्वापरं दुष्पुरुषो विशायो विशालसंवेशिविधातिनश्च ।

स्वाराजसंभाषिविशस्तयोऽपीश्वराभिजातौ परिमण्डलश्च ३९९

पौर्वापर्यम् ॥ दौष्पुरुष्यम् ॥ वैशाय्यम् ॥ वैशाल्यम् ॥ सांवेश्यम् ॥

वैधात्यम् ॥ स्वाराज्यम् ॥ सांभाष्यम् ॥ वैशस्त्यम् ॥ विशायविशस्तिभ्यां त्वतलो
त्वनभिधानान्न भवतः ॥ ऐश्वर्यम् । आभिजात्यम् ॥ पारिमाण्डल्यम् ॥ ३९९ ॥

परिशेषराजपुरुषौ युगपत्प्रतिकूलनास्तिकपुनःपुनरः ।

प्रतिभूसुराजबहुभापिपरंपरमुत्तराधरसधर्मवणिक् ॥४००॥

पारिशेष्यम् ॥ राजपौरुष्यम् ॥ युगपद्यम् ॥ प्रातिकूल्यम् ॥ नास्तिक्यम् ॥

पौनःपुन्यम् । प्रातिभाव्यम् । सुराज्ञो भावः कर्म वा सौराज्यम् ॥ बाहुभाव्यम् ॥
पारंपर्यम् ॥ औत्तराधर्यम् ॥ साधर्म्यम् । वणिजी भावः कर्म वा । वाणिज्यम् ॥
अयं शकटाङ्गमतेन ॥ वणिज्या वणिज्यमिति वामनः ॥ मनिताक्षरा सजयु-
तावध सौ ॥ ४०० ॥

जनराजसमाचारपरिख्यातोपराधयः ।

युवराजयथात्मानुपूर्वहोडनियतिनः ॥ ४०१ ॥

जानराज्यम् ॥ सामाचार्य्यम् ॥ सामाचारी ॥ पारिख्यात्यम् ॥ पारि-
ख्याती ॥ औपराध्यम् ॥ अपिराधय इत्यपि । अपि भृशार्थे ॥ यौवराज्यम् ॥
याथास्यम् ॥ आनुपूर्व्यम् ॥ आनुपूर्वी ॥ हौड्यम् ॥ नैघात्यम् ॥ ४०१ ॥

पुरोहितग्रामिकचर्मिकास्तिकाः—

स्वस्थोऽथ शौण्डीरविधर्मकर्मिकाः ।

वालानुकूलं शिलिकोऽथ सूचिकः—

संरक्षसारथ्यधिराजदण्डिकाः ॥ ४०२ ॥

पौरोहित्यम् ॥ ग्रामोऽस्यास्तीति ग्रामिकः । ग्रामिक्यम् ॥ धर्मोऽस्यास्तीति
धर्मिकः । चार्मिक्यम् ॥ आस्तिक्यम् । स्वस्मिन्नात्मनि तिष्ठति स्वस्थः । तस्य
स्वास्थ्यम् ॥ शौण्डीरो गर्भवान् । शौण्डीर्यम् ॥ वैधर्म्यम् ॥ धर्मोऽस्तित्वात्
कर्मिकः । कार्मिक्यम् ॥ वाल्यम् । यथा—

अथाप ह्यालयोर्चितनीलकण्ठपिच्छावचूलाकलनामिधोरः ।

आनुकूल्यम् । शिलम्—उज्जम् । तदस्तित्वात् । शिलिक उज्जवृत्तिकः ॥
शैलिक्यम् ॥ सूचिक्यम् ॥ संरक्ष्यम् ॥ सारथ्यम् ॥ आधिराज्यम् ॥ दण्डास्तित्वात्
दण्डिकः ॥ दण्डिक्यम् ॥ ४०२ ॥

पर्यिकवर्मिकचौक्षोदासीनाः खण्डिकस्तथाञ्जनिकः ।

प्रविकाञ्जलिकच्छत्रिकसूचकविश्वस्तंविफलाश्च ॥ ४०३ ॥

पार्यिक्यम् (१) । परिषदिक इति वामनः ॥ अयं भोजसतेन ॥ धर्मोऽस्या-
स्तीति धर्मिकः । धार्मिक्यम् (२) ॥ चुक्षाशीलश्चौक्षः ॥ चौक्ष्यम् ॥ औदासीन्यम् ॥
खण्डोऽस्यास्तीति खण्डिकः । खण्डिक्यम् ॥ अञ्जनमस्यास्तीति अञ्जनिकः ।
आञ्जनिक्यम् ॥ अञ्जनक (३) इत्यपि शकटाङ्गजः ॥ प्राविक्यम् ॥ अयं भोज-

(१) पर्यः सेकोऽस्यास्तीति पर्यो अभिषिक्तः स एव पर्यिक इत्यधिकम् ।

(२) धर्मोऽस्यास्तीति धर्मिकः । धार्मिक्यमिति पा० ।

• (३) जनादागतं ज्ञानं न ज्ञानमज्ञानं तद्वान् अज्ञानिकः । अञ्जनिकः ।
अञ्जनवान् । इत्यधि० ।

मतेन ॥ अञ्जलिरस्यास्तीति अञ्जलिकः । आञ्जलिक्यम् ॥ छात्रिक्यम् ॥ सूचयतीति सूचकः । सौचक्यम् ॥ सूतक (१) इत्यन्यः ॥ वैश्वस्त्वम् ॥ विगतं फलमस्य विफलः । वैफल्यम् ॥ ४०३ ॥

क्षेत्रज्ञोऽथ यथातथपिशुनविदूरा यथापुरनृशंसौ ।

कुशलेश्वरनिपुणा अपि नञपूर्वाः सूरिभिः कथिताः ॥४०४॥

अक्षेत्रज्ञस्य भावः कर्म वा । आक्षेत्रज्ञम् ॥ नजः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलशुचि-
निपुणानामित्यनेन नित्यमुत्तरस्यारैच् पूर्वपदस्य वा ॥ आयाथातथ्यम् ॥ यथा-
गुणानामायाथातथ्यात् । अयाथातथ्यम् ॥ यथातथायथापुरयोः पर्यायेणे-
नारैच् । अन्येषां मतमेतत् ॥ आपिशुन्यम् ॥ आविदूर्यम् ॥ आयथापुर्यम् ।
अयथापुर्यम् ॥ आनृशंस्यम् ॥ आकौशल्यम् । अकौशल्यम् ॥ आनैश्वर्यम् ॥
अनैश्वर्यम् ॥ आनैपुण्यम् । अनैपुण्यम् ॥ भाष्यकारस्य त्वक्षेत्रज्ञानीश्वरश-
ब्दावेव संसनौ नजस्तत्पुरुषादित्यनेनैतेषां त्वतलोरेव प्राप्तयोः पाठः । शकटा-
ङ्गस्तु नञपूर्वाणां संवादिन्संवेशिन्बहुभाषिन्शीर्षघातिन्समस्यविषमस्यपु-
रःस्यपरमस्यमध्यस्यदुष्पुरुषकापुरुषविशालशब्दानामेतेषां ष्यणमाह ॥ ब्राह्मण-
वालिशशब्दौ प्राणिजातिवयोऽर्थौ ताभ्यामण्वाधनार्थम् ॥ नाणववाडवशब्दौ
चरणवचनौ ताभ्यामण्वाधनार्थम् । तत्स्यमस्यविषमस्यपरमस्यमध्यस्यश-
ब्दानां नज्मसासेऽपि पाठः ॥ विराधयाराधयोपराधयापिराधयशब्दानामप्र-
त्यक्षणस्याकणो वाधनार्थः । गणपत्यधिपत्योः पाठः परमसिद्ध्या । गडुल-
दायाद्विशस्तिविशंपुरशब्देभ्यस्त्वतलौ न भवत इति वृद्धाः । शकटाङ्गस्तु
बालिशसंवादिन्बहुभाषिन्शब्दानामपि नेच्छति । भौजः पुनर्विशस्तिविशा-
यवर्जितेभ्यः सर्वेभ्योऽपि त्वतलाविच्छति ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन यथा दर्श-
नमन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४०४ ॥ इति ब्राह्मणादिः(२) ॥

(१) सूक्तिकायाः सौत्तिक्यमिति पा० । (२) गडुलादीनामपि पाठं
केचिदिच्छन्ति । अन्ये तु बुधादीनामष्टानामेव [बुध । चतुर । संगत ।
लवण । वंड । कत । रस । लस] प्रतिषेधमिच्छन्ति । एषामेव विकल्पमपरे ।
अथ अणन्तानामेषां नज्मसासो भवति वा न वा । बुधस्य भावः कर्म वा बौ-
ध्यम् । न बौध्यमबौध्यमिति । भवतीत्येके । न भवतीत्यन्ये । पृथ्वादेरिम-
न्वा । वर्णद्वडादिभ्यश्च्यश्वा । प्रतिराजान्तगुणाङ्ग राजिभ्यः कर्मणिचेत्यधिकम् ।

युवमिधुनकुलीनभ्रातृसुखीप्रशास्तृ—
स्थविरचपलदुःस्त्रीदुष्टवो होतृसुष्टु ।

कुतुककितवकुस्त्रीकर्तृसब्रह्मचारि—

श्रमणनिपुणवध्वध्वर्यवः कन्दुकश्च ॥ ४०५ ॥

प्राणिजातिवयोर्ध्यायनान्तयुवादिदध्वादीकोऽण् इत्यनेन युवादेस्तस्य
भावः कर्मवेत्यर्थेऽण् भवति । पक्षे यथाप्राप्तम् ॥ यूनो भावः कर्म वा । यौवनम् ।
युवत्वम् । युवता । यौवनिकेत्यपि मनोज्ञादिपाठात् ॥ एवं युवतिशब्दस्यापि
लिङ्गग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति न्यायात् ॥ सैधुनम् । कौलीनम् ॥
आत्रम् ॥ सौस्त्रम् । प्रशास्ता ऋत्विक् । प्राशास्त्रम् ॥ स्थविर इव स्थविरः ॥
स्याविरम् । स्याविर्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वात् ॥ चापलम् ॥ केचिन्नञ्पूर्व-
स्याप्यस्य पाठं मन्यन्ते । तन्मत आघापलम् । अघापलम् ॥ एवं क्षेत्रज्ञकुशल-
निपुणानामपि ॥ अभ्यघाति मुनिचापलारवया । निन्दिता स्त्री दुःस्त्रीः ।
दौःस्त्रम् ॥ दुष्टु निन्दितम् दौष्टवम् । होता ऋत्विक् । हौत्रम् । होतुरित्यपि
भोजः । हौतवम् ॥ सुष्टु शोभनम् । सौष्टवम् ॥ कुतुकम् कुतूहलम् ॥ विवाह-
वाचीत्यन्ये । कौतुकम् ॥ कैतवम् ॥ कुरिस्ता स्त्री कुस्त्री । कौस्त्रम् ॥ कार्त्रम् ।
अयं भोजमतेन ॥ समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी । साब्रह्मचारम् । ब्रह्मादी-
नामित्यनेनान्त्याजादिलुकि ॥ सुब्रह्मचारिन्निति वासनः ॥ तन्मते सौब्रह्म-
चारिणम् ॥ ब्रह्मचारिन्निति चन्द्रः । तन्मते ब्राह्मचारिणम् । अनपत्ये चेति
प्रतिषेधात् इनोऽनोऽणादश्विति नान्त्याजादिलोपः ॥ आस्यतीति अमणः ।
आमणम् ॥ कथं आमण्यं प्रतिषेदिर इति प्रयोगो ब्राह्मणादित्वाद्भवति ॥
शृणोति तथोपदेशं अमण इति वासनादयः ॥ नैपुणम् ॥ वाधवम् ॥ अध्व-
र्युर्ऋत्विग्विशेषः । आध्वर्यवम् ॥ कान्दुकम् ॥४०५॥

कुशलवृषलौ क्षेत्रज्ञोऽथानृशंसकुतूहलम्—

पिशुनसुहृदावुन्नेताथो सहश्व कमण्डलुः ।

अपि च हृदयं दुःसोः पतेरथाद्गणकस्तथा—

हृदयपुरुषौ ज्ञेयावेतौ समासविपर्यये ॥४०६॥

कौशलम् ॥ वार्षलम् ॥ क्षैत्रज्ञम् ॥ आनृशंसम् ॥ कौतूहलम् ॥ पैशुनम् ॥
 शोभनं हृदयं यस्य सुहृन्मित्रम् ॥ निन्दितं हृदयं यस्य दुर्हृद् अमित्रः ॥
 सुहृद्दुर्हृन्मित्रमित्र इति हृदादेशः ॥ वामनमतेन हृच्छब्देनैतयोः सिद्धिः ।
 सौहार्दम् । दीहार्दम् । हृद्भगसिन्धूनामित्यनेनोभयपदारैच् । शोभनं हृदयं
 यस्य स सुहृदयः साधुः । दुष्टं हृदयं यस्य स दुर्हृदयः क्रूरः । तयोरणि हृदयस्य
 हृत्सासलेखाण्य इति हृदयस्य हृदादेशः । सौहार्दम् । दीर्हार्दम् । ब्राह्मणा-
 दित्वमप्येषाम् । तेन दीर्हार्द्यं सौहार्द्यम् । सौहृदय्यं दीर्हृदय्यमित्यपि ।
 इह सुहृदयदुर्हृदयशब्दाविव पठितव्यौ सुहृद्दुर्हृच्छब्दाविव वा न तु चत्वारः ।
 अन्यतरपाठोऽपि हि सौहार्दं दीर्हार्दमिति सिध्यति । उच्यते । अर्थभेदात्
 सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ मित्रामित्रवाचिनौ सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ तु नैवम् । तौ हि
 प्रशस्तनिन्दितहृदयसम्बन्धमात्रे वर्तन्ते । उभयत्रापि च सौहार्दं दीर्हार्दमि-
 त्युभयपाठः ॥ सौहृदं दीर्हृदमिति च प्रयुज्यते । यथा-तत्सौहृदं यत्क्रियते
 परोक्षं । कुसुमं कृतदीर्हृदस्त्वया । तदर्थमेकत्रोभयपदारैच् सा भूत् । अन्यथो-
 भयत्राप्येकरूपत्व उभयपाठानर्थक्यं स्यादित्युभयपाठः । अयं पक्षो वामन-
 स्यापि हृद्भगैत्यत्र सुहृदो भावः सौहार्दमिति दर्शयतः सम्मतो लक्ष्यते ।
 जयादित्यस्तु सुहृदयदुर्हृदयशब्दौ सुहृद्दुर्हृच्छब्दौ च पपाठ । सचैवं मन्यते ।
 ब्राह्मणादौ प्रयोगदर्शनादनयोः पाठाङ्गीकरणे वचनसामर्थ्यादेवाण् ष्यञ्च भ-
 विष्यतः । असाक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितोऽपि हि साक्षात्पठितवत्क-
 ल्पत आकृतिगणेष्विति ॥ सौहृदेनापि भाषे त्वामित्यादयस्तु कविप्रवाहे
 छन्दोवत्कवयः प्रयुज्जत इत्युक्तम् ॥ अन्द्रस्तु सौहृदमिति हृदयस्याणि हृदादेशो
 न हृदुत्तरपदं हृद्भगैत्युत्तरपदारैजभावमाह ॥ भोजस्तु सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्र-
 योरित्यत्र निपातनसामर्थ्यादवयवानर्थक्ये सौहृदं दीर्हृदमिति हृद्भगसिन्धोः
 पूर्वपदस्य चेत्युत्तरपदारैच् न भवति ॥ उन्नेता गवेषणशील ऋत्विग् वा । औ-
 न्नेत्रम् । साहसम् । कामगडलवम् । लघ्वादीक इत्यनेन सिद्धे त्वतलोर्निवृत्त्यर्थः
 पाठः । कगगडलुकमित्यन्ये ॥ पात्तिगणकम् ॥ रायगणकम् ॥ हार्दम् । पौरुषम् ॥
 समासे तु सहृदयता । सहृदयत्वम् ॥ सत्पुरुषता । सत्पुरुषत्वम् ॥४०६॥

परिव्राजकसुभ्रातृसुभगोद्गातृहायनाः ।

यजमानोऽथ भर्ता च दुर्भ्रातृविपुलौ दुर्हृत् ॥ ४०७ ॥

पारिव्राजकम् । अयं शकटाङ्गजमतेन ॥ सौभ्रात्रम् । यथा—समानेऽपि
हि सौभ्रात्रे यथा तौ रामलक्ष्मणौ ॥ सुभगस्य भावः कर्म वा । सौभागम् ।
हृद्भगसिन्धोः पूर्वस्य चेत्युभयपदारैच् ॥ अयं चन्द्रमतेन । जयादित्यस्तु सुभ-
ग मन्त्र इति पठति । यथा । महते सौभगाय । सर्वं विधयच्छन्दसि विकल्पन्त
इत्युभयत्रारैच् न भवति । मन्त्र इति किम् । सौभाग्यं ब्राह्मणादित्वात् प्यजेव
भवति । वामनस्यापि संमतमेतत् । उद्गतो गायत ऋत्विग् वा । उद्गाता । औद्गा-
त्रम् । हायनस्य हायनम् ॥ अयं वामनमतेन । याजमानम् । भर्तुः भार्त्तम् ॥
निन्दितो भ्राता दुभ्राता । तस्येदं दौभ्रात्रम् ॥ वैपुत्रम् । अयं वामनमतेन ॥
दुहदुदाहत एव ॥ ४०७ ॥

प्रतिहर्ता तथा पोता यलोपः श्रोत्रियस्य च ।

वृषपूर्वं गणं प्राह वामनस्तु तपस्विनि ॥ ४०८ ॥

प्रतिहर्ता ऋत्वक् । प्रातिहर्त्रम् । ये तु लघवादीक इत्यत्र लघवादेरि-
गन्तस्य विशेषणं मन्यन्ते तेषां मते तेनैव सिद्धं प्रातिहर्त्रम् ॥ परत्वात् त्वतल्भ्यां
बाध्यत इत्यशिवधानम् । उद्गावृ । उन्नेवृ । होवृ । पोवृ । प्रशास्वृ । अध्वर्युं
इत्येतेषां यदा ऋत्विग्भवत्त्वं तदा हीत्राभ्यंशश्च इति छे प्राप्ते पाठः ॥४०८॥

इति युवादिः ॥

मनोज्ञमेधाव्यभिरूपवृद्धाः कल्याणचौरप्रियरूपधूर्ताः ।

आढ्यस्तथा श्रोत्रियसारपत्राश्छात्रो युवच्छान्दसविश्वदेवाः ४०९

मनोज्ञादिगुरुपोर्त्तमयोपान्तादकञ् इत्यनेन मनोज्ञादेस्तस्य भावः कर्म
चेत्यर्थेऽकञ् वा भवति । मनो जानाति परितोषयतीति मनोज्ञं वस्तु । तस्य
भावः कर्म वा । मानोज्ञकम् ॥ नैधावकम् ॥ शोभनं रूपमस्य रूपमभिगत
इति वा । अभिरूपः । तस्य आभिरूपकम् ॥ वार्द्धकम् । यथा—

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगे नान्ते तनुत्यजाम् ॥

अन्ये तु वर्योर्थलक्षणोऽपि स्वार्थिकेऽके च वार्द्धकमित्याहुः । काल्याणकम् ॥
चौरिका । स्वभावात् स्त्रीत्वम् । अन्यस्तु चौरिकं धूर्तिकमिति नपुंसकलिङ्गे
ददर्श । प्रियं रूपं यस्य तस्य प्रियरूपकम् ॥ धूर्तिका । आपूर्णं ध्यायतीत्याढ्यः ।
आढ्यकम् ॥ श्रोत्रियकम् ॥ साराणि पत्राण्यस्य सारपत्रः । सारपत्रिका ।

सारपत्रकमित्यन्यः ॥ सरप्रयुक्तं पत्रं वाहनं सरपत्रमित्यन्यः । सारपुत्र इति भोजः । छत्तशीलः छात्तः । छात्तकम् ॥ यौवनिका । अके राजन्यमनुष्ययूना-मित्यनेनान्त्याजादित्नुगभावः । यथा समैव ।

नवे यौवनिकोद्भेदे यस्य न स्वलितं मनः ।

बृंहितं नापि सिद्धेश प्रसादेन मनीषिणः ॥

यथा वा धनञ्जयस्य-क्षणभङ्गुरमङ्गमङ्गिनां न गता यौवनिका निवर्तते ।

विभवास्तृणवारिचञ्चलानिचयामर्मरपत्रसंनिभाः ॥

खान्दसकम् ॥ वैश्वदेवकम् ॥ ४०९ ॥

बहुलामुष्यकुलादोरूपावश्यङ्कुपुत्रकुलपुत्राः ।

पुत्रकुमारकुलाला ग्रामात्सण्डश्च सुकुमारः ॥४१०॥

बाहुलकम् । दूढादिपाठाद् बंहिना । बाहुल्यमित्यपि ॥ आमुष्यकुलि-का । आमुष्यकुलकमित्यन्ये । अमुष्यपुत्र इत्यपि ॥ अदो रूपम् । अदो रूपम-स्येति वा । अदोरूपम् । तस्य आदोरूपकम् ॥ अदोरूपशब्दो रूपप्रशंसायाम् ॥ आवश्यकम् । कौपुत्रकम् ॥ अयं वामनमतेन । कौलपुत्रकम् । ग्रामपुत्रिका । ग्रामकुसारिका । ग्रामकुलालिका । ग्रामकुलमित्यप्यन्यः ॥ सण्डो वृषः । ग्रामस्य सण्डो ग्रामसण्डः । तस्य ग्रामसण्डिका । पुरुषादिवद्दीर्घत्वे ग्राम-सण्ड इत्यन्ये । ग्रामसण्ड इति जयादित्यादयः । एते चत्वारो नपुंसकलिङ्गा इत्यन्ये । सुष्ठु कुमारः सुकुमारः । सौकुमारकम् ॥४१०॥ इति मनोज्ञादिः ॥

इष्टार्चितौ निपठितागणितावकीर्णपूर्तोपसादित-
गृहीतनिराकृताश्च । संरक्षितानुपठितोपकृतानुयुक्ता-
म्नातश्रुतानुगणितास्त्वक्कल्पितं च ॥ ४११ ॥

इष्टादिभ्योऽनेनेत्यनेनेष्टादेः प्रथमान्तादनेनेति तृतीयार्थं इन् भवति ॥ इष्टोऽनेन यज्ञः । इष्टी यज्ञे । इष्टमनेन वा । इष्टी यज्ञे ॥ अर्चिती सिद्धराजे । निपठिती नीसांसायाम् ॥ अगणिती सदाने ॥ अवकीर्णी दुर्नये । पूर्वी दाने । उपसादिती सदसि ॥ उपासितमित्यन्ये ॥ उपासिती गुरुकुले । गृहीती वि-द्यासु । निराकृती कुकाव्ये । संरक्षिती प्रजासु । अनुपठिती वेदे ॥ उपकृती

मन्त्रे । अनुयुक्ती शास्त्रे । आस्राती छन्दसि ॥ श्रुती इतिहासे ॥ अनुगणित्ती
निरुक्ते । अवकल्पितौ कल्पे ॥ ४११ ॥

आसेवितपरिरक्षितनिकथितगणितोद्गृहीतपरिकलिताः ।

उपपादितपरिगदितौ सङ्कलिताधीतपरिगणिताः ॥४१२॥

आसेवितौ सिद्धपतौ ॥ परिरक्षितौ परिजने ॥ निकथितौ कथासु ।
निकथित इत्यन्यः । गणितौ ज्योतिषि ॥ उद्गृहीतौ उद्योगे । परिकलिती
कलासु ॥ उपपादितौ धने ॥ परिगदितौ परेषु ॥ संकलिती पदार्थेषु ॥ अधी-
तौ व्याकरणे ॥ परिगणितौ याज्ञिक्ये ॥ ४१२ ॥

अवगणितव्याकुलितौ निषादितोपाकृतावमुक्ताश्च ।

अवधारितपठितकृतानिगदितमनुगणितमायुक्तम् ॥४१३॥

अवगणितौ वादिनि ॥ व्याकुलितौ रिपुजने ॥ निषादितौ हास्तिके(१) ॥
उपाकृती पशौ । अवमुक्ती पापे । अवधारितौ शास्त्रार्थे ॥ पठितौ वेदे ॥
कृती धर्मे ॥ निगदितौ नयेषु ॥ अनुगणितौ अनुपदे ॥ आयुक्ती युद्धे ॥ मत्व-
र्थीयेनेनासिद्धे षड्विधैर्धर्मनिबिधानम् ॥४१३॥ इति इष्टादिः ॥

यवोर्मिवासाकर्मिभूमिबन्धवः क्रुश्चाककुत्कान्तिहरीन्दुविन्दवः ।

हनुस्तिमीक्षू मधुसानुभानवोद्राक्षाहरिच्छिन्विगरुद्द्रुचारवः ४१४

ऋयन्मान्पोपान्तान्सोष्यवादेरित्यनेन ऋयन्तान्त्वकारान्तादवर्णान्ता-
न्सोपान्तादवर्णोपान्ताच्च यवादिवर्जितान्मतोर्मकारस्य वकारो भवति ॥ यवा
अस्यात्र वा सन्ति यवसान् ॥ ऊर्मिसान् ॥ वासामान् ॥ वासाशब्दः स्त्रीलि-
ङ्गः । कर्मिसान् ॥ भूमिसान् ॥ बन्धुसती ॥ बन्धुसान् ॥ क्रुश्चामान् ॥ ककुद्धान् ।
ककुद्धानेऽपि हेपते ॥ कान्तिसान् ॥ हरिसान् ॥ इन्दुसती ॥ विन्दुसती ॥ हनु-
सान् ॥ तिसिसान् ॥ इक्षुसती ॥ मधुसान् पर्वतः ॥ सानुसान् ॥ भानुसान् ॥
द्राक्षामान् ॥ ब्राह्मेत्यपि भोजः ॥ हरिन्मान् ॥ शिन्विमान् ॥ शिन्वीमानित्य-
न्यः ॥ गरुत्मान् । गरुडः ॥ द्रुसती । श्रुसतीत्यपि भोजः ॥ चारुसती ॥ केषां-
चिदवर्णान्तात्प्राप्तः ॥ केषांचिद्योपान्तादिति । केषांचिज्जऋय-इति । केषाञ्चि-
त्सञ्ज्ञायामिति । आकृतिगणश्चायम् । तेन दल्लिमदअंशुसतीश्रीसतीगोमती-
ध्वजित्मत्प्रभृतयो ज्ञेयाः ॥४१४॥ इति यवादिः ॥

(१) निषादितौ याद्येष्विति पा० ।

वत्वन्तमुदन्नष्टीचक्रीकक्षीरुमण्विवो ज्ञेयम् ।

राजन्वान्सौराज्ये ज्योत्स्ना चर्मएवती नाग्नि ॥ ४१५ ॥

उदन्वदादिरित्यनेनोदन्वदादयः शब्दा निपात्यन्ते संज्ञायाम् ॥ उद-
कमस्मिन्नस्तीति उदन्वान् उदधिः ॥ उदन्वान्नाम ऋषिः । उदन्वान्नामा-
श्रमः ॥ अन्यस्तु धारणक्रियासम्बन्धाद् उदन्वान् घट उदन्वान् मेघ इत्यपि
मन्यते ॥ अष्टीवान्नाम जङ्घोरुसन्धिः ॥ अत्रास्थिशब्दस्याष्टीभावो निपात्यते ॥
चक्रीवान् रासभः ॥ चक्रीवान्नाम राजा । अत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभावः ॥
कक्षीवान्नाम ऋषिर्लौकिकः ॥ अत्र कक्षाशब्दस्य कक्षीभावः । रुमण्वान्नाम
पर्वतः । रुमण्वान्नाम मन्त्री । अत्र लवणशब्दस्य रुमण् भावः ॥ रुमन्निति
प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येके । तस्य वा णत्वम् (१) ॥ विशिष्टा वसवः किरणा यस्य
विषस्वान् । आदित्यः ॥ राजन्वान् देशः । राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।

सौराज्य इति किम् । राजवान् ॥ ज्योतिरस्यास्तीति ज्योत्स्ना चन्द्र-
ग्रभा । चर्मएवती नाम नदी ॥ नाम्नीति किम् । उदकवान् । अस्थिमान् ।
चक्रवान् । कक्षावान् ॥ लवणवान् ॥ वज्रमान् । ज्योतिष्मान् । चर्मवान् ॥
४१५ ॥ इत्युदन्वादिः ॥

ज्योत्स्नाशब्दस्तमिस्रा च कुतुपः स्याद्दिपादिका ।

विसर्पो नखरश्वापि कुण्डलोऽपि मतो बुधैः ॥४१६॥

प्रज्ञाज्योत्स्नापिच्छसिध्मलोमपानादेर्णाणिललशना इत्यनेनैतेभ्यस्तद्-
स्यात्र वास्तीत्येतस्मिन्नर्थे ण अण् डल ल श न इत्येते प्रत्ययाः क्रमेण भवन्ति ।
मत्तुश्च ॥ ज्योत्स्नाऽस्मिन्नस्तीति ज्योत्स्नः पक्षः । ज्योत्स्नी रात्रिः ॥ तमोऽ-
स्यामस्तीति तमिस्रा रात्रिः ॥ साऽस्यास्तीति तामिस्रः पक्षः ॥ कौतुपं गृहम् ॥
वैपादिकं कुष्ठम् ॥ विसर्पो व्याधिः ॥ नखरः श्वापदः ॥ कौरुहलः पक्षे ।
ज्योत्स्नावान् ॥ तमिस्रावान् ॥ ४१६ ॥ इति ज्योत्स्नादिः ॥

(१) लवणस्य रुमण्भावः । रुमण्वान्नाम पर्वतः । अन्ये त्वाहुः ।
रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्यैव तन्निपातनं नकारलोपाभावात् घ । वत्वं
तु यथागोगमस्त्येवेति पाठः ।

पिच्छोदरव्रीहिगुहाः पिचण्डस्तुन्दोदकोरोयवचूर्णपक्षाः ।
वर्णग्रहौ पङ्ककले च काकप्रज्ञे तुफेनो ध्रुवका च पर्णम् ॥४१७॥

पिच्छादेरिलः ॥ पिच्छान्यस्य सन्ति पिच्छिलः । उदरिलः ॥ व्रीहिलः ।
दिग्भ्वरस्तु व्रीहिग्रहणं स्वरूपार्थमर्थनिर्देशार्थं चेति (१) ब्रुवाणः शालिलो
व्रीहिल इत्याह ॥ गुहिलः ॥ पिचण्डिलः ॥ तुन्दिलः । उदकिलः ॥ उरसिलः ॥
यविलः ॥ चूर्णिलः ॥ पक्षिलः ॥ वर्णिलः ॥ ग्रहिलः ॥ पङ्किलः । कलिलः ॥
काकिलः ॥ प्रज्ञिलः ॥ फेनिलः । ध्रुवकिलः । ध्रुवकेत्यपि वामनः ॥
पर्णिलः ॥ पक्षे पिच्छवानित्याद्यपि भवति ॥ तुन्दोदरपिचण्डप्रभृतीनां
तुन्दादावपि पाठादृणौ भवतः । भोजमतेन लविषयेऽपि बीजप्रभृतीनां
केषाञ्चित् ॥ ४१७ ॥ इति पिच्छादिः ॥

सिध्मस्नेहौ पांसुपृथुरयामचटूनि प्रज्ञाग्रन्थीबीजकपी-
पिङ्गमृदू च । कर्णः शीतं मांसहनू मञ्जुगडू स्तः पत्रं नाभिः
श्रीमणिकण्डूदककृष्णाः ॥ ४१८ ॥

सिध्मादिलः ॥ सिध्मान्यस्य सन्ति सिध्मलः ॥ स्नेहलः । पांसुलः ॥
पृथुलः ॥ श्यामलः ॥ चटुलः ॥ प्रज्ञालः ॥ पिच्छादिपाठात् प्रज्ञिलः ॥ ग्र-
न्थिलः । यथा सुरारेः-इयमेभिरालयालैः पदे पदे ग्रन्थिलासु कुल्यासु ॥
बीजलः ॥ कपिलः ॥ पिङ्गलः ॥ मृदुलः ॥ कर्णलः ॥ शीतलः । मांसलः ॥ हनुलः ।
हनूल इत्यपि ॥ मञ्जुलः । पृष्ठग्रन्थिर्गडुः । गडुलः-कुवणः ॥ पत्रलः ॥ नाभिलः ॥

(१) व्रीहिग्रहणं किमर्थम् । यावता तुन्दादिषु व्रीहिशब्दः पठ्यते तत्र
ध्रुवनिष्ठनौ चकारेण विधीयेते । एवंतर्हि तुन्दादिषु व्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं वि-
ज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति । शालिलाः । शालिनः । शाली । शालिकः ।
शालिसानिति । व्रीक्षादिभ्यस्तैः । व्रीक्ष्यर्णतुन्दादेरिलश्च । व्रीक्ष्यर्थे । कलमा
अस्य अस्मिन् वा सन्ति । कलमिलः । कलमिकः । कलमी । कलमवान् । शा-
लिलः । शालिकः । शाली । शालिसान् । व्रीहिशब्दोऽपि व्रीक्ष्यार्थो भवति ।
किं तु तस्य पूर्वत्रोपादानादिलो न भवति । भावे हि तत्रोपादानमनर्थकं स्यात् ।
भवतीत्येके व्रीहिलइत्यधिकं पु० ॥

श्रीलः श्रीमान् ॥ मणिलः ॥ कण्डूलः ॥ उदकलः ॥ पिच्छादिपाठाद्
उदकिलः ॥ कण्णलः ॥४१८॥

सक्थि श्लेष्मा पित्तनिष्पाद्धमन्यः पेशः पाष्णी वात-
निष्पावपुष्काः । पार्श्वस्तुण्डिः पक्षमपर्शू कुशः स्याद्-
धारासक्तू वर्धर्मफेनोष्मपर्णम् ॥ ४१९ ॥

सक्थिलः ॥ श्लेष्मलः कफौ ॥ पित्तलः ॥ निष्पादयतीति निष्पात्
क्विप् । निष्पाह्लः ॥ निष्पदनं निष्पत् । निष्पह्ल इत्यन्ये ॥ निष्पाह्वान् ।
अयं शकटाङ्गमतेन ॥ धमनीलः ॥ पेशलः ॥ पाष्णीलः ॥ धमनीपाष्णीशब्दौ
दीर्घान्तावेव गणे पठ्येते ॥ तेन दीर्घान्ताभ्यामेव लः । ह्रस्वान्ताभ्यामेव मत्तुः ॥
वातलः ॥ निष्पावलः । निष्पानं निष्पा । निष्पाल इत्यन्यः ॥ पुष्कलः ।
पार्श्वलः ॥ तुण्डिलः ॥ तुण्डिवटिवलेर्भ इति भप्रत्यये तुण्डिभ इत्यपि ॥
पक्ष्मलः । पर्शूलः । पर्शूलं इति भोजराजः ॥ कुशलः । धारालः ॥ यथामुरारेः-

प्रेक्षाधारालवैरप्रसृमरसनरोड्ढामरौजाविडौजाः ॥

सक्तूलः ॥ वर्धमेन् । वर्ध्मलः । पामादिपाठाद्बर्ध्मन इत्यपि ॥
फेनलः । यथा—वैदेहि पश्या मलयाद्धिभक्तं मत्सेतुन्या फेनिलमम्बुराशिम् ।
ऊष्मला । यथा—घनुष्मन्तौ वत्सौ दशमुखभुजैरूष्मलतमाः ॥

पर्णलः । पर्णिल इत्यपि । यथाभट्टेः—अम्यर्णोऽम्भःपतनसमये पर्णलीभूतसानुम् ।
किष्किन्धाद्रिं न्यविशत मधुक्षीवगुञ्जद्द्विरेफम् ॥ ४१९ ॥

क्षुद्रजन्तूपतापाभ्यां प्राणयङ्गादात एव च ।

कालाघाटाजटाः क्षेपे वातादेरूडपि स्मृतः ॥४२०॥

क्षुद्रजन्तुरानकुलात् । यूकालः । नक्षिकालः । उपतापो रोगः । मूर्च्छालः ।
विघर्चिकालः । विपादिकालः । प्राणयङ्गादाकारान्तादित्यर्थः । चूडालः ॥
जड्दालः ॥ कालादयः क्षेपे प्रत्ययार्थस्य निन्दायां गम्यमानायां लभाजः । काला
कूर्चम् ॥ कालालः (१) ॥ घाटायीवावयवः । घाटालः (२) ॥ जटालः ॥ पिच्छा-
दिपाठात् कालिलः । घाटिलः । जटिलः । यथा—

(१) कालेति डोपान्त्यं केचित्पठन्ति । काडालः । काडिलइत्यधिकम् ॥

(२) घटा सभा संलापो वा घटालः । घाटा ग्रीवा घाटाल इति वर्धमानः ।

कटा क्षेपे कटालो गर्हितगरुडस्थलो गजइतिके० ॥

विशेष कश्चिज्जटिलस्तपोवनम् ॥

कालाशब्दस्य ल प्रत्ययं चन्द्राद्या न मन्यन्ते ॥ क्षेप इति किम् ॥ काला-
वान् । घाटावान् । अटावान् । १० क्षेपोऽत्र मनुना न गम्यत इति क्षेपे मतुर्न
भवति ॥ वातादेरुडपि स्मृत इति वातदन्तवलललाटानां लो भवति तत्संनि-
योगेनोडागमश्च ॥ वातूलः । दन्तूलः । बलूलः । ललाटूलः ॥ गलशब्दस्यापि
गलूल इति मन्यते भोजः ॥ पक्षे सिध्मवानित्यादि ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन
वर्णप्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥ ४२० ॥ इति सिध्मादिः ॥

लोमवस्तुमुनिः कर्को गिरिबभ्रू हरिः कपिः ।

लोमादौ विबुधैर्ज्ञेया रुरु रोम तथा भुरुः ॥ ४२१ ॥

लोमादेः शः । लोमान्यस्य सन्ति लोमशः ॥ वस्तुशः ॥ मुनिशः ॥
कर्कशः ॥ गिरिशः ॥ वभ्रुशः ॥ हरिशः ॥ कपिशः ॥ रुरुशः ॥ रोमशः ॥ भु-
रुशः ॥ पक्षे लोमवानित्याद्यपि ॥ ४२१ ॥ इति लोमादिः ॥

पामा वामा वलिः श्लेषमा सामहेमोष्मकद्रवः ।

कल्याणादङ्गशब्दाच्च लक्ष्म्या अञ्च कृमिस्तथा ॥ ४२२ ॥

पामादेर्नः ॥ पामनः ॥ वामनः ॥ वलिनः ॥ श्लेषणः ॥ सामनः ॥
हेमनः ॥ ऊष्मणः ॥ कद्रवः ॥ कल्याणमङ्गमस्या अस्ति अङ्गना ॥ कल्याण इति
किम् । अङ्गवती ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः । लक्ष्मीवान् ॥ कृमिणः ॥ ४२२ ॥

विष्वचो कृतसन्धिः स्याल्लुक् पदस्योत्तरस्य च ।

शाकीदद्रूपलालीनां ह्रस्वत्वं च स्मृतं बुधैः ॥ ४२३ ॥

विष्वक्शब्दान्नो भवति ॥ तत्संनियोगेन चाकृतसन्धिरुत्तरपदलोपः ।
विष्वच्चोऽर्थास्ते दिवसा वा रश्मयो वा गतिविशेषा वाऽस्य सन्ति विषुणः सू-
र्यः ॥ विष्वच्चन्तीति विष्वच्चो गतिविशेषा अस्य सन्ति त्रिपुणो वायुः । विष्व-
वान् ॥ विषुशब्दादिर्नानात्वे वर्त्तते । महच्छाकं शाकसमूहो वा शाकी ।
शाक्यस्मिन्नस्ति शाकिनस् ॥ दद्रुर्नाम व्याधिः । दद्रुणः ॥ भोजस्तु प्राक्सूत्रे
दद्रुशब्दम् । अस्मिन् सूत्रे च नागमाद्गृहगोधापर्यायं कद्रुशब्दमाह ॥ पला-
लिनम्(१) ॥ ४२३ ॥ इति पामादिः

(१) महान्यलालं पलालसमूहो वा पलाली तद्वत् पलालिनमितिके ॥

बलफलपरिणाहोद्दाममालाबलाका—

व्रतनिचुलमनीषामेखलामानशाखः ।

कुलमुकुलपताकाकर्मचर्मप्रयामाः—

स्तवकवडवचूडायामवीणोपयामाः ॥ ४२४ ॥

बलादेरिन् इत्यनेन तदस्यात्र वास्तीत्यर्थं इन् भवति मतुश्च ॥ बलम-
स्यास्तीति बली । बलवान् । फली । फलवान् । परिणाही । परिणाहवान् ।
एवं सर्वत्र ॥ उट्टानी ॥ उट्टास इत्यन्यः ॥ माली ॥ वशाकी ॥ व्रती ॥ निचुली ॥
मनीषी ॥ मेखली । मानी ॥ शाखी ॥ कुली दुर्गन्तेन । मुकुली ॥ पताकी ॥
कर्मी ॥ चर्मी । कर्मिकश्चर्मिक इत्येके ॥ प्रयामी ॥ स्तवकी ॥ वडवी । स्तव-
कश्च वडवा च स्तवकवडवम् । पञ्चाच्छेषैः सह द्वन्द्वः ॥ चूडी ॥ आयामी ॥
वीणी । यथा—सिद्धुद्वन्द्वैर्जगत्कणभयाद्वीणिभिर्मुक्तमार्गः ॥ उपयामी ॥ ४२४ ॥

कूलं जरोत्साहृद्योलदंष्ट्रा व्यायामधन्वोद्यमवर्मकेकाः ।

संज्ञाशिखारोहगदावरोहाः पुलाष्टकायासमुलानि सूना ॥ ४२५ ॥

कूलिनी कूलस्थाने । मूलमिति पठन्ति ॥ जरी ॥ उरसाही ॥ घृणी ॥
उली । यस्य कस्यचित्सञ्ज्ञा ॥ दंष्ट्री ॥ व्यायामी ॥ धन्वी । यथा—

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले ।

उद्यमी ॥ वर्मी ॥ वर्मिक इत्यप्यन्ये ॥ केकी ॥ सञ्ज्ञी ॥ शिखी वह्नि-
र्मयूरश्च ॥ शारोही ॥ गदी । गदावान् ॥ अवरोही ॥ पुली । यस्य कस्यचि-
त्सञ्ज्ञा ॥ अष्टकी ॥ अष्टकिक इति केचित् । आयामी ॥ मुली ॥ सूना घात-
नस्थानम् । सूनी ॥ उद्भास इत्यपि केचित् । इन्प्रत्यये सिद्धे ठवाधनार्थम्
॥ ४२५ ॥ इति वलादिः ॥

मणिविषुर्विम्बहिरण्यराज्यो मताः कुमारः कुररेष्टकार्णाः ।

गाण्डीधनुर्गाण्ड्यजके च नाग्नि पतञ्जलिनेच्छति गाण्डिशब्दम्

मण्वादेव इत्यनेनैतस्मात्तदस्यात्र वास्तीत्यर्थं वो भवति मतुश्च । मण-
योऽस्य सन्ति मणिवः । मणिवान् ॥ मणिव इति कस्यचिन्नागस्य सञ्ज्ञा ॥ विपु
साम्ये चादिः । तद्धितेषु विपुषम् । विपुषत् । यथा—

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ॥

विषुवानित्यमरमालाकारः ॥ मतीर्वत्वं लक्ष्यात् ॥ विषुर्नाम सुहूर्त्तः । सोऽस्यास्तीति विषुमान् । अहोरात्रप्रविभाग इति तु शाकटायनः । विम्बान्यस्यास्मिन्वा सन्ति विम्बावम् । ड्याट्त्वेऽच् ह्रस्वश्च बहुलमिति बहुलवचनादीर्घः । विम्बव इतिभोजः । हिरण्यवम् । हिरण्यवान् । हिरण्यवो नाम निधिः । कुबेरइत्यपरे ॥ राजीवम् । राजिशब्दस्यापि । कुमारवम् । कुररावम् । इष्टकावम् । अर्णवः कृतसलोपो द्रष्टव्यः । अर्णवः समुद्रः । गाण्डी गाण्डिर्वा दारुखण्डम् । दात्रादिग्रहणे मुष्टिस्थानभूतं ग्रन्थिव्यवच्छिन्नं मध्यपर्व वा । गाण्डीवं गाण्डिवं वा पार्थधनुः । यथा—

गाण्डीवधन्वनः खेभ्यो निश्चचार हुताशनः ॥

यथा—वेणीसंहारे—हस्ताकृष्टविलोककेशवसनादुःशासनेनाज्ञया—

पाञ्चालीममराजचक्रपुरतो गौर्नौरिति व्याहृता ।

तस्मिन्म्व स किं नु गाण्डिवधरोनासीत्पृथानन्दनो—

यूनः क्षत्रियवंशजस्य कृतिनः क्रोधात्पदं किं न तत् ॥

ह्रस्वादपि भवति ॥ गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या हि संहिताह्रस्वदीर्घयोरुभयथा सूत्रं प्रणीतमित्येतन्न संगतम् । कुतः । न आगमो न युक्तिः । आगमस्तावन्नास्ति वार्तिकभाष्ययोरभावात् । यदि च ह्रस्वसूत्रे गाण्डिशब्द उपात्तो दीर्घस्य न प्राप्नोति नापि गाण्डिगाण्डीशब्दयोरेकशेषोऽस्तीति भाष्यकारमतानुसारिणा केनाप्येतद्विचारितम् ॥ अजकावम् । पिनाकम् ॥ अजकवमिति वामनः ॥ यत्तु पिनाकोऽजगवं धनुरिति पाठो दृश्यते तत्राजगवोऽस्थिविशेषो विद्यतेऽस्य । अर्णवादित्रादत्रत्ययेऽजगवमिति सिद्धम् ॥ मगपादयः प्रयोगतो गम्याः ॥ ४२६ ॥ इति मगपादिः ॥

सुखप्रतीपप्रणयास्त्रसोढास्तृप्रास्त्रकृच्छ्रा दलशीलकक्षाः ।

अलीकदुःखे कृपणं हलं स्यात् क्षेपे तु माला करुणश्च शोफः ४ २७

सुरादिधर्मशीलवर्णान्तादित्यनेन तदस्यात्र वास्तीत्यर्थे इत्येव भवति । उपसंस्यास्तीति सुरी । प्रतीपी । मगधी ॥ अस्त्री ॥ सोढी ॥ तृपी ॥ आस्त्री ॥ कृच्छ्री ॥ दली ॥ शीली ॥ कक्षी ॥ अलीकी ॥ दुःखी ॥ कृपणी ॥ हली ॥

माली निन्दायाम् ॥ अन्यत्र मालायाम् ॥ करुणी ॥ शोफी ॥ वलादिषु माला-
शब्दः पठ्यते । इह तु पाठः क्षेपे मनुर्माभूत् ॥ ४२७ ॥ इति सुखादिः ॥

पुष्करो नडतमालहिरण्यकैरवाणि कुमुदं च शिरीषम् ।
कर्दमस्तटतरंगकपित्थाः पङ्कजोत्पलकरीषसरोजम् ॥४२८॥

पुष्करादेरिन् इत्यनेन पुष्करादेरस्त्यर्थे देशेऽभिधेय इन् भवति ॥ पुष्क-
राणि विद्यन्तेऽस्यामस्या वा । पुष्करिणी भूमिः ॥ नडिनी ॥ तमालिनी ॥
हिरण्यिनी ॥ कैरविणी ॥ कुमुदिनी ॥ शिरीषिणी ॥ कर्दमिनी ॥ तटिनी ॥
तरंगिणी ॥ कपिट्ठिनी । पङ्कजिनी ॥ उत्पलिनी ॥ करीषिणी ॥ सरोजिनी ॥ ४२८ ॥

राजीवनालीकसरोरुहाणि सृणालपद्मं पुटकारविन्दम् ।

अम्भोजमङ्गं कमलं विगर्हः कल्लोलशालूकविसं यवासः ॥४२९॥

राजीविनी ॥ नालीकिनी ॥ सरोरुहिणी ॥ सृणालिनी ॥ पद्मिनी ॥
पुटकिनी ॥ अरेविन्दिनी ॥ अम्भोजिनी ॥ अट्टिजनी ॥ कमलिनी ॥ विग-
र्हिणी । अयं जयादित्यनेन । विगर्ह इत्यन्यः ॥ कल्लोलिनी ॥ शालूकिनी ॥
विमिनी ॥ यवासिनी ॥ वासनस्तु बृहद्भूतौ यवमाषेति पठति । ततो यविनी ।
आपिणी ॥ दुर्गस्तु पय इति पठति ॥ देश इति किञ्च ॥ पुष्करायाम् हस्ती ।
कमलवान् । विसवान् । पुष्कराणि तीर्थान्यङ्गिदेशे सन्ति । अन्भिधा-
नादिन्न भवति ॥ एते च नियतार्थविषया एव शब्दा द्रष्टव्याः ॥ ४२९ ॥

इति पुष्करादिः ॥

कृष्यासुतीभ्रातृशिखापितासावुत्साहपुत्रौ परिषत्त माता ।

उत्सङ्गपर्षद्रजसोऽथदन्तः कृष्यादिसंज्ञे गदिता गणोऽस्मिन् ४३०

कृष्युषार्श आदेर्वलरात इत्यनेन कृषीत्यादेरस्त्यर्थे बलः । ऊप इत्यादे-
रः । अर्श इत्यादे रकारो भवति । कृषिरस्यास्तीति कृषीबलः कुटुम्बी ॥ रुढि-
शब्दोऽयम् ॥ अन्यत्र । कृषिभत् क्षेत्रम् । उयाङ्त्वोच् ह्रस्वश्च बहुलमिति दीर्घ-
भावः ॥ आस्रुतिः सुरापानम् ॥ आस्रुतीबलः—शौण्डिकः ॥ नाममालास्वा-
स्रुतीबलो यज्ज्ञोच्यते ॥ भ्रातृबलः ॥ शिखाबलो मयूरः ॥ शिखाबलं नगरम् ॥
शिखाबला स्थूणा । पिट्टबल ॥ उत्साहबलः ॥ पुत्राबलः ॥ परितः सीदति

परिषत् । परिषद्बलो राजा ॥ परिषदनं परिषत् पङ्कः सर्वतोऽवतारो(१) वा ।
सोऽस्यास्तीति परिषद्वलं तीर्थमित्यन्ये ॥ मातृबलः ॥ उत्सङ्गावलः ॥ पर्यङ्कलो
राजा । यथा सिद्धनागार्जुनस्यः—

लोकातीतामचिन्त्यां शमसुकृतफलाभात्मनो यो विभूतिम् ।

पर्यन्मध्ये विचित्रां कथयति महतीं धीमतां प्रीतिहेतोः ॥

रजस्वला स्त्री ॥ दन्तावलो नास राजा गजश्च ॥

आसुतिपरिषद्भजःशब्दानां यौगित्वं केचित्प्रतिपन्नाः । तन्मत आसुति-
मान् परिषद्भान् रजस्वान् ग्राम इत्यपि भवति ॥ परिषच्छब्द एव गृह्यते ।
यस्त्विदानीन्तनपुस्तकेषु संयोगः परिषच्छब्दो दृश्यते स प्रमादपाठ एव ।
पुराणेषु हि भाष्यपुस्तकेषु परिषदो बलच् । काव्येषु—

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्रहिणी ।

इत्यादिषु परिषच्छब्द एव दृश्यते । कथं तर्हि—

परिषद्बलान्महाब्रह्मैराटनैकटिकाश्रमान् ।

इत्यनुष्टुप् । अत्र हि रिशब्दे पृथगवस्थिते नवाक्षरः पादो भवति । न
चैतद्युक्तम्—त्रयः पादा अष्टाक्षरा अनुष्टुब् एको नवाक्षरः ।

इत्युच्यते । अयमप्यस्ति वृत्तप्रभेदो यत्रैकः पादो नवाक्षरोऽन्येऽष्टाक्षराः ।
यथा—प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनां गयन्ते कर्त्तुश्च कर्मणः ॥

इति । अत्र ह्याद्य एव पादो नवाक्षरः परि शिष्टां अनुष्टुभ एवेति क-
श्चित् ब्रूते । तत्त्वतिसूक्ष्मेक्षिकयोच्यते यतो व्याकरणलक्ष्यञ्च ह्याभ्यासपि शब्दाभ्यां
व्याप्तम् । क्षीरस्वामिनापि नार्पमारिप इत्यपि यथा—पर्यत्परिषदिति(२) टीकायां
विवृतम् । किञ्च । यो नवाक्षरः पाद उदाहरणीकतः सोऽपि न संगच्छते ।
प्रधाने कर्मणयाख्येय इति दर्शनात् ॥ ४३० ॥ इति कृष्यादिः ॥

ऊपनखपांसुकुञ्जाः खपाण्डुमधुसिन्धु [बन्धु] नगमुष्काः ।

पुष्कं कण्डूमुखशुपिनिर्मितह्रस्वा तथा कच्छूः ॥ ४३१ ॥

(१) परिषद्वलः । पर्यङ्कान् । परिषद्वलं तीर्थं पङ्किलमित्यर्थः । परिष-
द्वत् । इति पा० । (२) नर्पणात्सहनान्तारिपः । नार्पणोऽपि यथा परिषत् ।
इति पा० ।

ऊपादे रः। ऊषोऽस्मिन्नस्तीति ऊषरं क्षेत्रम् । ऊषवत् अन्यत् । नखरः ।
 पांडुरः(१) । कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः करी । कुञ्जशब्दोऽस्मिन् हनुपर्यायः ।
 कुञ्जवान् अन्यः । खं सहत्कण्ठे विधरमस्यास्ति खरो गर्दभः । खवान् अन्यः ॥
 घाण्डुरः ॥ मधुरी रसः । मधुरं मधु । मधुशब्दः स्वादुत्वलक्षणे गुणसामान्ये गुणे
 च वर्तमानो गृह्यते । न तु द्रव्यवृत्तिः । तत्र मधुमान् घटः ॥ सिन्धुरो हस्ती ।
 सिन्धुमान् अन्यः ॥ वन्धुरं नगरम् ॥ नगा वृक्षाः पर्वता वाऽस्मिन् सन्ति
 नगरम् ॥ मुष्कौ वृषणावस्य स्तः मुष्करः पशुः । मुष्कवान् अन्यः । पुष्करः ॥
 कण्डूरः पुरुषः ॥ मुखं सर्वस्मिन् वक्तव्येऽस्यास्ति मुखरो वाचालः । अथवा ।
 मुखविषया वाग् मुखम् ॥ मुखवान् अन्यः । शुषिच्छिद्रम् । शुषिरं काष्ठम् ।
 कच्छुरः ॥ ४३१ ॥ इत्युपादिः ॥

अर्शोऽभ्रतुन्दचतुरवलकर्मोरः कामान्त्वतुण्डलवणाः
 पलितं जटा च । घाटाघटे अघसुरे अपि शुक्रपद्मे
 स्वाङ्गाश्च हीनगुणतः परतश्च वर्णात् ॥ ४३२ ॥

अर्श आदेरत् । अर्शो गुंदकीलकः । तदस्त्वित्वाद् अर्शसः पुमान् ।
 विनि प्राप्ते । अर्शं नभः । ठेनोः प्राप्तौ ॥ तुन्दः । तुन्दिलः ॥ चतुरा अस्य
 सन्ति चतुरः सिद्धराजः ॥ वलः । वली । वलवानित्यपि ॥ कर्मः प्रदेशः ।
 वरसा वलं लक्ष्यते । वरसः ॥ वरसिल इत्यपि ॥ कामः । कामीत्यपि ॥ अस्त्रो
 रसोऽस्यास्तीति अस्त्रः ॥ तुण्डः—वाघाटः(२) ॥ लंबणो रसोऽस्यास्तीति लवणः
 सूपः । लवणा यवागूः ॥ पलितः ॥ जटनं जटा । सास्यास्तीति जटा—केशवि-
 न्यासः । जटास्त्वित्वाज्जट इत्यन्यस्य सतम् । घाटे अस्य स्तः घाटः(३) । निन्दाया
 अन्यत्र घटनं घटा । सास्त्यस्मिन् घटा व्यूहविशेषः ॥ अघः पापी । यथा—
 अविमृश्य गीघधसमुत्थमघमयमसीसरद्रूषा ।

सुरैषानस्ति सुरा देवाः । यतीऽब्धिजा सुरा तैः पीता । शुक्रं तेजोऽस्या-
 स्ति शुक्रो दैत्यगुरुः ॥ पद्ममस्या अस्ति पद्मा लक्ष्मीः ॥ हीनगुणत इति
 हीनोपाधिकादित्यर्थः ॥ खण्डः कर्णोऽस्यास्ति कर्णः । छिन्ना नासिकाऽस्या-
 स्तीति नासिकः । हीनगुणादिति किम् । कर्णवान् । नासिकावान् ॥ अन्ये तु

(१) पांडु विद्यतेऽस्मिन्निति पांडुरो मार्गइत्यधि० । (२) वाचालह-
 त्यधि० । (३) घाटा ग्रीष्म तद्गान् घाट इति पा० ।

काणमस्याक्ष्यस्तीति काणः । खड्गः पादोऽस्यास्तीति खड्गः । कुण्ठः पाणिरस्या-
स्तीति कुण्ठः । खल्वाटं शिरोऽस्यास्तीति खल्वाट इत्याद्युदाहरणान्याहुः ॥
शुक्लो वर्णोऽस्यास्तीति शुक्लः पट इत्यादि ॥ आकृतिगणध्यायम् । यत्राभिन्न-
रूपेण शब्देन तद्धतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् ॥४३२॥ इत्यर्शआदिः ॥

विमुक्तदेवासुरसत्त्वदग्ना-विष्णूर्वशीडामरुतो महित्री ।

सुपर्णरक्षोवसुवृत्रहन्तृदशार्णरक्षोऽसुरबर्हवन्तः ॥ ४३३ ॥

विमुक्तादेरण् इत्यनेन विमुक्तादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरभिधेययोरण् ॥

विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति विमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा ॥ देवासुशब्दोऽस्मिन्नस्ति
दैवासुरः ॥ अपरे विग्रहीतादप्युदाहरन्ति । दैवः । आसुरः । एवं सात्वतः ॥
सरधन्तुरित्यपि केचित् । तन्नते सात्वन्तवः । अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णु ॥
अग्नाविष्णुशब्दोऽस्मिन्नस्ति अग्नाविष्णवः ॥ भोजस्तु देवताद्वन्द्वे चेत्युभय-
पदारैचि । अग्नाविष्णव इत्युदाहरति । उर्वशी शब्दोऽस्मिन्नस्ति । श्रीर्वशः ।
ऐहः । लत्व ऐल इत्यपि । आरुतः । महयतीति महित्री । तृप्रत्ययेऽस्येडभा-
वोनुकार्यं तदनुकरणादण् । माहित्रः । सौपर्णः । राक्षसः । वासवः । वार्त्र-
हन्त्रः । वृत्रहन्त्रिति वामनः । दशार्णः । राक्षोऽसुरः । बार्हवन्तः ॥४३३॥

उपसहयोऽस्यहत्याः सोमापूषापतत्रिवसुमन्तौ ।

परिसारको दशार्हः पत्नीवानथ हविर्धानः ॥ ४३४ ॥

श्रीपसदः । अकारान्तोऽप्यन्येषां मतेन । नायसः । अस्यहत्यशब्दोऽस्य-
हत्याशब्दो वास्मिन्नस्ति । आस्यहात्यः । सोमश्च पूषा च सोमापूषाणी । देवता-
द्वन्द्व इति दीर्घत्वम् । सोमापूषन्शब्दोऽस्मिन्नस्ति । सौमापूषाः । सौमापौषा
इति भोजः । पातत्रिणः । वासुमतः । परिघावतीति परिसारकः । स शब्दोऽ-
स्मिन्नस्ति पारिसारकः ॥ दशार्हः ॥ पात्नीवन्तः । पात्नीवत इति शाकटाय-
नः ॥ हविर्धानः ॥ विमुक्तादयः स्वरूपनिष्ठा अनुकरणाभूताः प्रत्ययभाजो
द्रष्टव्याः ॥४३४॥ इति विमुक्तादिः ॥

गोपदेवस्यत्वादेवीरापस्तदेवकृष्णोऽस्यौ ।

देवींधियप्रतूर्णेपेत्वारक्षोहणोशानाः ॥ ४३५ ॥

गोषदादेरक इत्यनेन गोषदित्यादेरस्त्यर्थेऽध्यायानुवाकयोरको भवति ॥
 गाः सीदति गोषत् । सुषामादित्वात् षत्वम् । गोषदस्मिन्नस्ति गोषदकोऽध्या-
 योऽनुवाको वा । देवस्येति षष्ठ्यन्तं त्वेति युष्मदादेशः । तत्समुदायानुकरणाद-
 कः । देवस्यत्वकः ॥ देवीरिति च्छान्दसो जसन्तः । दीर्घाज्जसि च वा कृन्दसीति
 हि छान्दसं सूत्रम् ॥ आप इति च जसन्तः । तत्र देवीराप इत्यकारान्तभा-
 गानुकरणादकः । देवीरापकः । तदेवकः । अयं भोजमतेन ॥ कृष्णोस्यकः ।
 कृष्णोऽस्याखरेष्टक इत्यन्ये ॥ देवींधियश्चोद्योर्योऽकारान्तसमुदायस्तदनुकरणा-
 दकः । देवींधियकः ॥ प्रतूर्णकः ॥ इषे । इतीच्छतेः क्लिबन्ताच्चतुर्थी । त्वेति
 युष्मदस्त्वामौ द्वितीयाया इति त्वादेशः । तत्समुदायस्य । इषेत्वा इत्यखण्ड-
 निदमनुकरणम् । इषेत्वाशब्दोऽस्मिन्नस्ति इषेत्वकः ॥ रक्षांसि हन्तीति
 रक्षोहा । बहुत्वे जसि । रक्षोहणः ॥ तत्राकारान्तभागानुकरणादकः । रक्षो-
 हणकः ॥ उशानकः ॥ ४३५ ॥

वाचस्पतिः कृशानुश्च स्वाहाप्राणोऽञ्जनं तथा ।

पत्वासहस्रशीर्षश्च मातरिश्वा च घोषदा ॥ ४३६ ॥

वाचस्पतकः । कृशानवकः । स्वाहाप्राणकः । अञ्जनकः । पदेः क्त्वा ।
 पश्वकः । सहस्रशीर्षकः । मातरि श्वयति गच्छति मातरिश्वा वायुः ।
 तदनुकरणादकः । मातरिश्वकः । घोषदकः ॥ ४३६ ॥ इति गोषदादिः ॥

इति श्रीगोविन्दसूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानाविरचितायां स्वीयगणरत्नम-
 होदधिदृत्तावस्य सञ्जातमस्य भावः कर्म वानेनास्यात्र वास्त्यर्थविहित-

प्रत्ययगणनिर्णयो नाम सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथाष्टमोऽध्यायः ॥

येभ्यस्तद्धितसिंहेभ्यः शाब्दिकेभैः पलायितम् ।

गव्येनापि नया दत्तं पदं तद्गणमूर्धसु ॥

कण्डूज्मेधातुरणभुरणा गद्गदो दुःखवेदौ—

केलालाटौ समरभिषजौ तन्तसो मन्तुवल्गू ।

एलावेलासपरमगधाः पम्पसेरोमहीडः—

खेलालोटावुरणचरणसूषसो वेडूहणीडौ ॥ ४३७ ॥

कण्डूवादेर्यंगित्यनेन कण्डूजित्यादेर्गणात्स्वार्थं यन्भवति । कण्डू अङ्गघर्षणे । कण्डूयति- । कण्डूयते । नखादिना गात्रं घर्षति ॥ मेधा आशुग्रहणे । मेधायति ॥ तुरण त्वरायाम् ॥ तुरणयति । त्वरत इत्यर्थः । तुरण धारणपोषणयोरित्यन्ये ॥ भुरण प्रहरणधारणयोः(१) ॥ भुरणयति । सुष्यते धारयतीति वा ॥ गद्गदवाक्यस्खलचे ॥ गद्गद्यति । अन्ये तु गद्गदङिति पठन्ति । तन्तते गद्गद्यते । ङित्वात्तङ् ॥ दुःख तत्क्रियायाम् । दुःख्यति ॥ वेद्यति(२) । सायाम्रपञ्चमाचरति ॥ वेटलाजित्यन्ये ॥ वेटलायते । वेटलाङिति भोजः । केला विलासे । केलायति । विलासतीत्यर्थः ॥ लाट जीवने । लाटयति ॥ समर रणक्रियायाम् । समर्यति ॥ भिषज कुत्सायाम् । भिषजयति कुत्सयत इत्यर्थः । चिकित्सायामित्यन्ये ॥ तन्तस दुःखे । तन्तस्यति । दुःखी भवतीत्यर्थः । मन्तु रोषे वैमनस्ये च ॥ मन्तूयति ॥ मन्तूज् मन्तूयति । मन्तूयत इति चन्द्रः ॥ वल्गु साधुर्ये पूजायां च । वल्गूयति ॥ एला विलासे ॥ एलायति । इलाशब्द इत्यन्ये ॥ वेला कालविशेषे ॥ वेलायति ॥ सपर पूजायाम् । सपर्यति पूजयतीत्यर्थः । सपर्यया साधु स पर्यपूजत् ॥ सगध परिवेष्टने । सगध्यति । परिवेष्टत इत्यर्थः । नीचदासादिवृत्तिमनुतिष्ठतीत्यपरः ॥ पम्पसदुःखे । पम्पस्यति दुःखायत इत्यर्थः ॥ इरस् ईर्ष्यायाम् । इरस्यति ॥ महीड् वृद्धौ पूजायां च । महीयते । ङित्वात्तङ् ॥ खेला स्खलनविलासयोः । खेलायति ॥ खेला इत्यकारान्तमित्यन्ये । तन्तते

(१) भुरण रणधारणयोः । चुरण चौर्ये । प्रहरणधारणयोरिति वर्द्धमानः । इति पा० । (२) वेद धीर्त्ये स्वप्ने चेत्यधि० ।

खेल्यति ॥ लोट्यति षटुः । भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः । लेट् दीप्तावित्यन्ये(१) ॥
 चरश्यति षादिनम् ॥ चरण गतौ ॥ चरश्यति ॥ वरण इति भोजः । यथा—
 चरश्यन्वारणैर्वेलां तरश्यन्तौभिरर्णवम् ॥

असु मानस उपतापे च । असूयति ॥ अन्येतु असूडिति डितं दीर्घान्तं
 पठन्ति । तन्मते । असूयते ॥ उपस्यति रात्रिः प्रभाती भवतीत्यर्थः । वेडि-
 ति धौर्यं स्वप्ने च । वेटप्रति ॥ हृणीड् रोषे लज्जायां च । हृणीयते वीरवती
 न भूमिः ॥ ४३७ ॥

रेषाम्बरयोद्भवसः सुखेरजौ भिष्णाक्तिरोलाडिषुधेरधोऽगदः ।
 लेखालिटौ लेट् चुरणाररोरसोवेटाऽथलोटातरणौ तथा पयः ४३८
 रेखायति श्लाघामासादयति । रेखाकर्माचरंश्चित्रकरादिर्वोच्यते ॥ अ-
 म्बर्यति । सम्बर(२) इति वामनः ॥ इयस् ईशैश्वर्ययोः ॥ इयस्यति । अयं
 दुर्गमतेन ॥ द्रवस् परितापे परिचरणे च । द्रवस्यति ॥ सुख तत्क्रियायाम् ।
 सुख्यति ॥ सुखीभवतीत्यर्थः ॥ इरज् ईर्ष्यायाम् । इरज्यति । भिष्णज्
 उपसेवायाम् । भिष्णज्यति । उपसेवत इत्यर्थः ॥ तिरस्यति अन्तर्हितो भ-
 वतीत्यर्थः ॥ लाडिति वेट् षत् । लाट्यते । इषुध अस्त्रधारणे ॥ इषुध्यति ॥
 इरध्यति ॥ अगद्यति(३) । द्वयं भोजमतेन ॥ लेखार्थं रेखार्थवत् ॥ लिट् अ-
 ल्पार्थं कुत्सायां च ॥ लिट्यति ॥ लोट्यति ॥ भूमौ विपरिवर्तत इत्यर्थः ॥
 चुरण गतौ घौर्यं च । चुरश्यति ॥ गच्छति । चौरयति । अरर आराकर्मणि ।
 अरर्यति । अररेति नाम । आरापर्यायवाचि ।

स राक्षसेन्द्रस्य निशावरैन्द्रो विभेति चर्मार एव चर्मा ॥

अररो यज्ञाङ्गं रणप्रचेत्यन्यः ॥ उरस्यति ॥ वेटायति । लोटायति ॥
 एतौ वामननतेन ॥ वेटालाटेति केचित्पठन्ति । तेषां मते वेटालाट्यति ॥
 तरण गतौ । तरश्यति ॥ पयस्यति गौः । पयः प्रसूत इत्यर्थः ॥ ४३८ ॥

सम्भूयोभरणौ नन्दपुरणौ कुपुभेमसौ ।

ईयस्पुष्पौ तथा गोधा चित्रडाश्वर्य इष्यते ॥ ४३९ ॥

(१) लेट् लोट् धौर्यपूर्वभावे स्वप्ने च । दीप्तावित्येकद्विति पा० ।

(२) अग्रध्यति । अम्बर सम्बर संभरणे इति पा० । (३) अगद नीरो-
 गत्वे । इरज् ईर्ष्यायाम् ।

सम्भूयस्यति सस्यम् । वर्षति पर्जन्ये प्रभूतं भवतीत्यर्थः ॥ भरण धार-
णपोषणयोः । भरयति ॥ मन्द समृद्धौ । नन्द्यति ॥ पुरण गतौ । पुरयति
गच्छतीत्यर्थः । कुपुम क्षेपे । कुपुस्यति क्षिपतीत्यर्थः ॥ कुसुस्यति स्वदेहाश्रयां
परकर्तृकां निरोधक्रियामनुभवतीत्यर्थ इत्यन्ये ॥ इमस् ईयस् ईर्ष्यायाम् ॥
इमस्यति । ईयस्यति ॥ पुष्प सन्तोषे । पुष्प्यति ॥ गीधायति । अयं चन्द्रम
तेन ॥ चित्रीयते आश्चर्यमुत्पादयति ॥

कुसुभादीनामकारलोपश्च । द्विविधाः कण्डादयः स्वर्यन्ते भवादयश्च नामानि
च । तत्र भवादधिकाराद् भवादिभ्यः प्रत्ययः । तदुक्तमुभयम् । कण्डादीनि
धातवश्चैव प्रातिपदिकानि च । आतश्चोभयम् । कण्डूयतीति चङ्गघर्षणे प्रयु-
ज्यते । अस्ति मे कण्डूरिति वेदनाभात्रे ॥ अपरोधात्तु धात्वस्य विकल्पे युक्ति-
भाह धातोरित्यधिकारात् । ककारस्य च गुणप्रतिषेधार्थस्यासञ्जनादवसीयते ।
धातवस्तावत्कण्ड्वादय इति कण्डूञ् हृणीञ् इति च दीर्घं गणे पठति । यदि
च नित्यः प्रत्ययः स्याद् व्यप्तेगित्यनेनैव दीर्घत्वस्य सिद्धत्वादनर्थकं दीर्घोच्चा-
रणं स्यात् कृतं च तस्मादवसीयते धातुत्वमेव कण्ड्वादिषु विभाषितमिति ।
तदुक्तम्—

धातुःप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि ।

आह धायमिसं दीर्घं नन्ये धातुर्विभाषितः ॥

स्वाद्यधिकारः क्रिम् । कण्डूनाम्नः स्यादयो भवन्ति । नदीसञ्ज्ञकश्चायं
स्त्र्याख्यत्वात् । तेन निर्याङ् भवन्ति । रणेन कण्ड्वास्त्रिदशैः समं पुनः ।
मन्तुः बलगः । पाणिनिशकटाङ्गजदिग्वस्त्रवामनमतेन स्वार्थं कण्ड्वादिभ्यः
प्रत्ययः । चन्द्रादीनां मतेन करोत्यर्थे । आकृतिगणोऽयम् । तेन रैधत्तलप्रभृतयो
द्रष्टव्याः ॥४५॥ इति कण्ड्वादिः ॥

भृशतृपञ्चपलाण्डररेहतो हरितपण्डितकण्डररेफतः ।

अभिमानःशुचिदुर्मनसोजसः सुमनसोन्मनसोत्सुकवेहतौ ४४०

कर्तुर्भृशादेर्हल्लुक् चाच्चेरित्यनेन भृशादेरच्चन्ताद् अभूततद्भावविषयात्
कर्तृभूतात् षड् भवति । तत्संनियोगेन हलो लुक् । अभृशो भृशो भवति
भृशायते । वृषत् चन्द्रः समुद्रश्च । वृषायते । चपलायते । आण्डरो मूर्खो
मुष्करो वा । आण्डरायते । अण्डर इत्यन्ये । रेहत् नैर्घृणयधर्मवृत्तिभिर्लाभि-
लापधर्मवृत्तिर्वा । रहसि वर्तत इत्यन्ये । रेहायते ॥ हरितायते । परिहृतायते ।

कखडरायते ॥ रेफत् सदोष इत्यर्थः ॥ रेफायते ॥ अभिमनायते । शुचीयते ।
दुर्मनायते ॥ ओजःशब्दस्तद्धति वर्त्तते । ओजायते ॥ सुमनायते ॥ उन्मनायते ॥
उत्सुकायते ॥ वेहत् गर्भघातिनी । वेहायते ॥ सुमनसोन्मनसेति वृत्तीयान्ते पदे४४०
शीघ्रं फेनो नीलमन्दौ च वर्चः संश्वन्मद्रौ भद्रयुक्तौ भृशादौ ॥

शीघ्रायते ॥ फेनायते ॥ नीलायते ॥ दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ॥
वर्चायते ॥ संश्रायते सातत्येन भवति ॥ शश्वदिति शाकटायनः ।
सद्गायते ॥ भद्गायते ॥ ननु उदमनायतेत्यादयः प्रयोगाः कथं सिध्यन्ति ? ।
सप्रादीनामेपां पाठात् । नैवस् । सद्गामयतेः सप्रादेः स्वादिषु पाठात् ।
अन्येभ्योऽपि निरुपसर्गभ्य एव क्यडादिविधिः । तेन । उदपुच्छयत समभा-
शयतेत्यादयोऽपि सिद्धाः ॥ इति भृशादिः ॥

शब्दाटाट्याकएवमेवाश्रकोटाः षोटासोटाशुभ्रनीहारशीकाः४४१

शब्दादि करोति ष्यङ् वेत्यनेन शब्दादेः करोतीत्यर्थे ष्यङ् वा भवति ॥
शब्दं करोति शब्दायते ॥ शब्दयति शाब्दिक इत्यपि ॥ अटाट्यायते । कखवं
पापम् । कखायते ॥ मेघायते तपात्यये षायुः ॥ अश्रायते ॥ कुट कौटिल्ये ।
कोटयतीति कोटा स्त्री । कोटायते । षोटा स्त्री । षोटायते ॥ सोटायते ॥
शुभ्रायते शशी ॥ नीहारायते हिमर्तुः ॥ शीकायते । शीत्कारं करोतीत्यर्थः ॥४४१॥

सुदिनं दुर्दिनं युद्धं वैराटाटाट्टशीकराः ।

मुष्वावेगौयकएड्वाटा ममश्च कलहो मतः ॥४४२॥

सुदिनायते शरत् ॥ दुर्दिनायते प्रावृट् । युद्धायते सुभटः ॥

वैरायितारस्तरलाः स्वयं सत्सरिणः परे ॥

अटाटायते ॥ अट्टायते ॥ शीकरायते ॥ सुषदाहे । वन्नप्रत्यये । मुष्वा ।
मुष्वायते(१) । वेगायते तुरगः ॥ श्रीघायते ॥ कणैर्वप्रत्यये डक्चागमः ॥ कखडूज्
इत्यस्य वा वप्रत्यय ऊकारलोपश्च । कखड्वा कृपा । कखड्वायते ॥ अटायते ।
ससेति पष्ठमन्तानुकरणम् । ममायते ॥ कलहायते ॥४४२॥ इति शब्दादिः ॥

लोहितत्रयामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूर्च्छानिद्राकृपाधूमाः करुणा जिह्वचर्मणी ॥४४३॥

(१) मुष्वा मुष्वायते । मुष्वा मुष्वायत इत्यधि० ।

डालोहितादेस्तु क्यप् । इत्यनेन लोहितादेर्गणात् क्यप् भवति ॥ अलो-
हितो लोहितो भवति लोहितायते । लोहितायति । यथा—

लोहितायति सहस्रमरीचौ ॥

श्यामायति । श्यामायते । यथा—श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥
दुःखायति । दुःखायते ॥ हर्षायति । हर्षायते ॥ गर्वायति । गर्वायते ॥ सुखा-
यति । सुखायते ॥ सूच्यायति । सूच्यायते ॥ निद्रायति । निद्रायते ॥ कृपायति ।
कृपायते ॥ धूमायति । धूमायते ॥ करुणायति । करुणायते ॥
जिह्वायति । जिह्वायते ॥ चर्मायति । चर्मायते ॥

लोहितश्यामवर्जमन्वेषां तद्धति प्रत्ययः । तेनादुःखवार्त्तं दुःखवान् भव-
तीत्यादि वाक्यम् ॥ तुग्रहणं क्यपोऽवधारणार्थम् ॥ लोहितादेरेव क्यप् नान्वेश्यः ॥
आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । असुतं यस्य विषायति । इत्यादयः सिद्धाः ॥ ४४३ ॥

इति लोहितादिः (१) ॥

सुखदुःखास्त्रकच्छ्राणि प्रतीपः करुणस्तथा ।

कृपा चालीकतृप्रास्त्रकृपणाः सोढसंयुताः ॥ ४४४ ॥

सुखादिर्भुङ्क्ते इत्यनेन सुखादेर्गणाद् भुङ्क्ते वेदयतेऽनुभवतीत्यर्थे क्यङ्
भवति ॥ सुखं वेदयते सुखायते ॥ दुःखायते ॥ अस्यतेऽनेन अस्त्रम् । अश्रु(२)
रुधिरं वा । अस्त्रायते ॥ कृच्छ्रायते ॥ प्रतीपं प्रतिकूलम् । प्रतीपायते ॥ करुणं
शोचनम् । करुणायते ॥ कृपायते ॥ अलीकम् अनृतम् । अलीकायते ॥ तृप्रं(३)
दुःखम् । तृप्रायते ॥ अस्त्रमेवास्त्रम् । अस्त्रायते ॥ कृपणं दैन्यम् । कृपणायते ॥
सोढं सहनम् अभिभवो वा । सोढायते ॥ सुखादीन्वेषे लोहितादिष्विच्छन्ति ।
तेषां मते । असुखः सुखो भवति सुखायति ॥ सुखायते ॥ ४४४ ॥ इति सुखादिः ॥

ग्रहस्निहौ वदं दीधीभणौ रणपठौ कुचम् ।

लिखं च कम्पमन्दोत्तिमुम्भिं लोचं मथिं विदुः ॥ ४४५ ॥

(१) यत्तु गणरत्नमहोदधौ लोहितश्यामदुःखानि० इति पठित्वा श्यामादि-
स्योऽपि क्यपि पद्यद्वयमुदाहृतं तत्तूक्तभाष्यवार्तिकविरुद्धम् । तस्मात्तेभ्यः
क्यप्तेवेति ध्येयमिति के० ॥ (२) अस्यतेऽस्तु अस्त्रं च । अश्रुते आकण्ठ अश्रु
वाप्यो नानार्थे । इत्यधि० । (३) तृप्रं दुःखं चन्द्रं समुद्रं वा तृप्रायते इति० ।

क्षैरग्रहादेरित्यनेन ग्रहादिवर्जितात्परस्य क्षैरिङ् न भवति ॥ निगृ-
हीतिः ॥ अपस्निहितिः ॥ उदितिः ॥ दीधितिः ॥ भणितिः ॥ रणितिः ॥
निपठितिः ॥ निकुचितिः ॥ लिखितिः । विकम्पितिः ॥ अन्दोलितिः ॥ उ-
म्भितिः ॥ आलोचितिः । मथितिः ॥ ४४५ ॥ इति ग्रहादिः ॥

वारतर्परगराः द्वारभरे कन्दरः करभमण्डरकाराः ।

रघवरं कपरिकाङ्गुरिरिखा रोमकर्मपुरुषासुररिक्षाः ॥४४६॥

वारादेर्वेत्यनेन रश्रुतेर्लश्रुतिर्वा भवति ॥ वारः क्रियाभ्यावृत्तिः । बालः
केशः ॥ तर्परः धशूनां कण्ठघण्टा । तल्पलो गजपृष्ठैकदेशः ॥ गरो विषम् ।
गलः प्राण्यङ्गम् ॥ शरभोऽष्टापदः । शलभः पतङ्गः ॥ इराऽसृतम् । इला भूमिः ॥
कन्दरो गिरिगुहा । कन्दलः कन्दविशेषः ॥ करभ उष्ट्रः । कलभो बालहस्ती ॥
अण्डरो जीवविशेषः । अण्डलं बिम्बं सङ्घातो वा ॥ कारो रक्षानिर्वेशः । कालो
वर्णः ॥ रघुः राजा । लघुः अपचितपरिमाणः ॥ अरम् अत्यर्थम् । अलं पर्या-
प्तम् ॥ एतेषामर्थभेदे लत्वं रूढिवशात् । भोगस्तु सान्दान्येनाह ॥ कपरिका ।
कपलिका ॥ अङ्गुरिः । अङ्गुलिः ॥ रेखा । उखा ॥ रोम । लोम ॥ कर्म ।
कतन ॥ पुरुषः । पुलुषः ॥ असुरः । असुलः ॥ रिखा । लिखा ॥४४६॥

पांसुरकरीरमूर्त्तिर्पिरिकातरुणशुक्रपर्यङ्काः ।

परियोगमुकुरसरिरं रोहितपरिधौ सरोहियथौ ॥४४७॥

पांसुरः । पांसुलः ॥ करीरः । कलीलः ॥ मूरम् । मूलम् ॥ तिर्पिरिका ।
तिल्लिपलिका ॥ तिर्परीकसिति वामनः ॥ तरुणः । तलुनः ॥ शुक्रः । शुक्लः ॥
पर्यङ्क । पल्यङ्कः ॥ परियोगः । पलियोगः ॥ मुकुरम् । मुकुलम् ॥ सरिरम् ।
सलिलम् ॥ रोहितम् । लोहितम् ॥ परिधः । पलिधः ॥ रोहिणी । लोहिनी ॥
आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येषामपि लत्वं भवति ॥४४७॥ इति वारादिः (९) ॥

समादितः पर्दिं सदिं विदिं नहिं वृषिं प्रुषिम् ।

इणं वृतिं यतिं श्रुवं स्रुवं भरिं विदेन्धिना ॥४४८॥

(९) ऋफिडादीनां इञ्चलः । ऋफिहः । वृफिहः । लृतकः । ऋतकः ।
कपरिका । कपलिका । इत्थेधिकम् ।

सम्पदादेः क्विप् क्तिरित्यनेन सम्पदादेः स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कारके
क्विप्क्तिप्रत्ययौ भवतः ॥ सम्पत्तिः । सम्पत् ॥ विपत्तिः । विपत् ॥ व्यापत्तिः ।
व्यापत् ॥ प्रतिपत्तिः । प्रतिपत् ॥ संसत् । परिषत् । उपसत् । उपनिषत् ॥
संवित् । निर्वित् ॥ उपानत् ॥ प्रावृट् ॥ विप्रुट् ॥ ससित् ॥ नीवृत् । उपा-
वृत् ॥ संयत् ॥ प्रतिश्रुत् ॥ उपस्रुत् । उपभृत् ॥ विदेति जानात्यर्थेत्यन्यः ॥
समर्थितेऽनया ससित् ॥ वामनमते क्तिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥४४८॥

ऋधिं युधिं क्षुधिं तृधिं त्विधिं रुधिं रुजं शुचम् ।

ऋचिं मुदिं मृदिं गिरिं ह्रियं भियं लुवं भुवम् ॥४४९॥

ऋत् ॥ युत् ॥ क्षुत् ॥ तृट् ॥ त्विट् ॥ रुट् ॥ रुक् ॥ शुक् ॥ ऋक् ॥ मुत् ॥
मृत् ॥ गीः ॥ अत्रापि क्तिप्रत्ययो वामनमतेन ॥ भोजस्तु क्तिप्रत्ययं न ददर्श ॥
ह्रीतिः । ह्रीः ॥ भीतिः । भीः ॥ लूनिः । लूः ॥ भूतिः । भूः ॥४४९॥

कृत्रं भिदिं छिदिं नुदिं दृशिं नशिं युजिं ज्वरम् ।

अवं त्वरं श्रिवं मवं शकिं नुवं विदुर्बुधाः ॥४५०॥

कृतिः । कृत् ॥ भित्तिः । भित् ॥ छित्तिः । छित् ॥ नुत्तिः । नुत् ॥
दृष्टिः । दृक् ॥ नृष्टिः । नृक् ॥ युक्तिः । युक् ॥ जूर्तिः । जूः ॥ कृतिः । कृः ॥
तूर्तिः । तूः ॥ श्रुतिः । श्रूः ॥ मूतिः । मूः ॥ शक्तिः । शक् ॥ नुतिः । नुत् ॥
भोजोऽपि क्तिक्विपौ ददर्श ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन शासित्रैकशूयप्रभृतयो
द्रष्टव्याः ॥४५०॥ इति सम्पदादिः ॥

भिदिं छिदिं विदिं दयिं रुजिं मृजिं प्रछिं चुरिम् ।

अनामनि क्षिपिं तथा गुहिं तुलिं कसिं वपिम् ॥४५१॥

पिङ्गिदादिभ्योऽङ् इत्यनेन पितो भिदादेश्च स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कार-
केऽङ् भवति ॥ भिदा विदारणम् ॥ छिदा द्वैधीकरणम् ॥ विदा लाभो ज्ञानं
या । दया कृत्वा । रुजा [रोगः] ॥ मृजा [शरीरसंस्कारः] ॥ पृच्छा [प्रश्नः] ।
अत्र च्छन्दोभङ्गभयाद् द्विनं कृतः ॥ चुरा चौर्यम् ॥ क्षिपा [प्रेरणम्] । अना-
म्रीति किम् । भित्तिः । विच्छित्तिः । विलिप्तिरित्यन्तः ॥ अत ऊर्ध्वं नागनि ॥
गुहा पर्वत कुहरम् औपधियिशेषश्च ॥ तुला उन्मानम् ॥ वसा (१) स्नेहः ।
यषा जेदोविशेषः ॥ ४५१ ॥

(१) यथा स्नेहद्रव्यं धातुविशेषश्च । उष्टिरन्या इति पा० ॥

क्षपिं क्षियं रिखिं लिखिं शुभिं सिधिं मिधिं गुधिम् ।

अरिं गदिं घृजं तरिं करिं हरिं खिदिं विदुः ॥ ४५२ ॥

क्षपा रात्रिः (१) ॥ क्षिया आचारभेदः ॥ रेखा राजिः ॥ लेखा सैव ॥ रिखि-
लिखेः समानार्थः सौत्रधातुः ॥ शोभा कान्तिः ॥ सेधा सखम् । मेधा बुद्धिः ॥
गोधा प्राणिविशेषः । एतेषामरेड् च ॥ आरा शस्त्री ॥ गदा प्रहरणम् ॥ धारा
प्रपातः । तारा ज्योतिः ॥ कारा गुप्तिः । हारा मुक्ताफलमाला ॥ मानमिति
भोजः ॥ एतेषां वृद्धिश्च ॥ खेदा दैन्यम् ॥ निपातनादरेड् ॥ आकृतिगणश्चा-
यम् । तेन चूडा ङीडा ऊहा प्रभृतयो द्रष्टव्याः ॥४५२॥ इति भिदादिः ॥

नन्दिर्वासिर्वर्धिनर्दी च रोचिर्-दूषिर्भाषिर्भूषिशोभी मदिश्च ।
साधिर्यन्ताः सर्व एते च नास्मि क्रन्दिः कर्षिः स्यात्समोहर्षियुक्तः ॥

नन्दिप्रचिग्रहादिभ्योऽनाजिण इत्यनेन नन्द्यादिभ्यः पचादिभ्यो ग्रहा-
दिभ्यश्चाऽन अच् णिन् इत्येते क्रमेण कर्त्तरि प्रत्यया भवन्ति ॥ नन्दयतीति
नन्दनः ॥ वासयतीति वासनः ॥ वर्धनः ॥ नर्दनः । अयं
भोजसतेन ॥ रोचनः ॥ दूषणः । विभीषणः ॥ भूषणः । शोभनः ॥ मदनः ।
साधनः ॥ संक्रन्दनः ॥ संकर्षणः । संहर्षणः ॥ ४५३ ॥

रभिरुचिकृतितपितृदिपूदहिसहियुक्ता जुजल्पिदमयः स्युः ।

सञ्ज्ञायां लवणोऽथो आद्याद्वम्यर्दिनाशिसूदिमतम् ॥४५४॥

रमयतीति रमणः ॥ रोचत इति रोचनः विरोचनः ॥ विकर्त्तनः ॥
तपनः ॥ तर्दनः ॥ पवनः ॥ दहनः ॥ सहनः ॥ जवनः (३) ॥ जल्पनः ॥ दसनः ॥
सुनातीति लवणः (४) निपातनासत्त्वम् ॥ सर्वदसनः । जनार्दनः । वित्तविना-
शनः । मधुसूदनः ॥ असञ्ज्ञायामपि । रिपुदमनः । पुरार्दनः । रोगनाशनः ।
अरिसूदनः ॥ इति नन्द्यादिः ॥ ४५४ ॥

(१) क्रपेः संप्रसारणं च । कृपा । इत्यधि० ।

(२) वायु शब्दे । वाशि-वाशनः । इति पा० । (३) यु यीति निश्रभावं
प्राप्नोतीति यवन इति पा० । (४) लवणो राक्षसविशेषः । क्षारविशेषं
लवणमिति के० ।

पचं पतं वदं वशं व्रणं रणं क्षमं भृञ्जम् ।

वृत्रं गुपिं सृपिं नृतिं वृशिं मिपिं मिधिं विदुः ॥४५५॥

पचः । श्वपच इत्यपि ॥ पततीति पतः । पारापत इत्यपि । गस्तु
 उवलादिपाठात्पक्षे भवत्येव निपातः ॥ वदतीति वदः ॥ कद्ददो यद्दद इत्यपि ॥
 वष्टीति वशः ॥ व्रणयतीति व्रणः (१) ॥ अरिव्रणाशक्तिरित्यण् न भवति ॥ रण-
 यतीति रणः ॥ क्षमः । भरः । जारभरः ॥ नृणोतीति नृः । कन्यावर इत्यपि ॥
 गोपः । सर्पः ॥ नर्त्तः । दर्शः । मेघः । अनिमिष इति बहुलाधिकारात् कोऽपि
 भवति ॥ मेघः ॥ लगी प्रमाशयनन्तरम् ॥ ४५५ ॥

मिहिदिहिरुहयो नदभषदिवयः सिविचोरिगाहिगृचिलयः ।

तृदृचरयः सूदिस्कन्दी शिषिटृभिवहृष्टुदंशाः स्युः ॥४५६॥

मेघः ॥ देहः ॥ मारोहः ॥ नदः ॥ भषः ॥ देवः ॥ सेवः ॥ चोरः ॥
 गाहः ॥ गरः ॥ ब्राह्मणचेलः ॥ तरः ॥ दरः ॥ धरः ॥ सूदः ॥ स्कन्दः ॥ शेषः ॥
 दर्भः ॥ घहः । रघूदृहः ॥ रघावहः ॥ स्रवः ॥ दंशः ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥
 तेनान्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ४५६ ॥ एति पचादिः ॥

ग्रहिसंमर्दी मन्त्रिः स्याद् अपराधिरवरुध्युपरुधिस्थाः ।

ह्रस्वो वाभवः परिवेरुत्पूर्वा भासिदसिसहयः ॥ ४५७ ॥

गृह्णातीति ग्राही ॥ सम्मर्दी ॥ मन्त्री ॥ अपराध्यतीति अपराधी ॥
 अवरोधी ॥ उपरोधीति भोजः (२) ॥ स्यायी ॥ परिभाषी । परिभवी ॥ विभा-
 धी । विभवी । द्वयं भोजनतेन ॥ उद्गासी ॥ उद्गासी ॥ उत्साही ॥ ४५७ ॥

श्रुर्विशौ वपिरक्षी ज्ञावसिशीङ्श्व नेः पराः ।

याचिसंव्यवहृव्याहृव्रजा वदवसौ नञः ॥ ४५८ ॥

निश्राधी ॥ निवेशी ॥ निवापी ॥ निरक्षी ॥ निश्यति निशायी ॥
 नियासी ॥ निज्ञायी ॥ न याचते अयाधी ॥ असंव्यवहारी । असंव्याहारीति
 शकटाङ्गजयामनी ॥ अव्याहारी । अव्राशी ॥ अघादी ॥ अव्रासी ॥ ४५८ ॥

• (१) व्रणयति शब्दं कारयतीति व्रणः इति पा० ॥

(२) उपराधोतीत्युपराधी । एवमपराधी ।

नञ्पूर्वादेव स्यादचश्च धातोरचित्तकर्त्तृकतः ।

अभिवेर्भुवस्तु भूते विशयीविषयी च देशे स्यात् ॥ ४५९ ॥

अकारी परशुः ॥ अहारी गन्धः ॥ अचित्तकर्त्तृकादिति किम् । अकर्त्ता । अहर्ता ॥ केचिन्नञ्पूर्वादि न मन्यन्ते । तन्मते कारी हारीति स्यात् ॥ अभि-
भूतवान् । अभिभावी ॥ विभूतवान् । विभावी ॥ गुणैश्चित्ते विशेते विशिनोति
वा । विशयी विषयी वा देशः । निपातनात्पत्वञ् ॥ ४५९ ॥ इति ग्रहादिः ॥

सूलविभुजो महीध्रः पृथ्व्यादिभ्यो रुहश्च विज्ञेयः ।

रुत्र्याख्योर्षर्बुधनखसुचकुमुदं दाय्यादकाकगुहौ ॥ ४६० ॥

सूलविभुजादेरित्यनेन सूलविभुज इत्यादयः कप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ॥
सूलानि विभुजति वक्री करोति सूलविभुजो रथः ॥ तर्ही धारयतीति महीध्रः ॥
पृथ्व्यां रोहति पृथ्वीरुहः । त्ररित्यादयः ॥ स्त्रियमाचष्टे स्त्र्याख्यः ॥ उपसि
बुध्यते उपर्बुधोऽग्निः ॥ नखान् मोचयन्ति नखमुचानि धनूंषि ॥ कौ पृथिव्यां
सोदते कुमुदम् ॥ दायमादत्ते दाय्यादः ॥ काकेस्थो गूहितव्याः काकगुहास्तिलाः ॥
आकृतिगणोऽयम् (१) ॥ ४६० ॥ इति सूलविभुजादिः ॥

इति श्रीगोविन्दचूरिशिष्यपण्डितश्रीवर्धमानधिरचित्तायां स्वीयगणर-
त्नमहोदधिवृत्ताद्याख्यातकृदाश्रितप्रत्ययगणनिर्णयो नामाष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

किञ्चित्कञ्चित्कथञ्चिद्गचितं पद्यानुसारतोऽस्माभिः ।

सुन्दरमसुन्दरं वा तल्लङ्घ्यं सहृदयैरेव ॥ १ ॥

सप्तनवत्यधिकेष्टवेकादशसु शतेष्वतीतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥ २ ॥

इति श्रीवर्धमानधिरचितः स्वीयवृत्तिसहितो गणरत्नमहोदधिः समाप्तः ॥

(१) अपो विभर्त्ति अठ्ठं मेघः धर्माय प्रददाति धर्मप्रदः । एषं कामप्रदः ।
स्वर्गप्रदः । शास्त्रेण प्रजानाति शास्त्रप्रदः । एषमागमप्रद इत्यधिकम् ॥

अथ गणरत्नमहोदधेः-शुद्धिपत्रम् ॥

पृ०-प०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२-२६	गणनाह	गणानाह
३-१६	कारे वार्थो	कारेवार्थो
८-८	तुव	तुवै
८-२५	लोभं न यन्ति-	लोभं नयन्ति
१४-१५	द्युर्दिन	द्युर्दिन
१५-१५	भोजं	भोजं
१६-२	उपकुम्भम	उपकुम्भं
१६-१७	दीप्त्यादन	दीप्त्यादान
१८-२२	नभयन्ती	नभयन्ती
२२-२२	पुरा	पुरः
२१-२३	अन्नस्	अन्नस्
२२-१	क्रोष्टमा० ।	क्रोष्टुमा०
	कोष्टमा०	क्रोष्टुमा०
३६-११	काश्यावतानी	काश्यावतानी
३७-६	चैयट	चैटय
३८-४	गौकक्ष्या	गौकक्ष्याः
३८-१७	पायति	पाययति
४३-२	गोरिष	गोरिवा
४५-१४	कोपातका	कोशातका
४९-१३	नेच्छौ	नेच्छायां
५०-४	१६	५६
६०-३	कुक्कटं ।	कुक्कुटं ।
	कुक्कटः	कुक्कुटः
७१-१८	१८	९१
७२-११	कथनमयं	कथमयं,

पृ०-प०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
७८-२६	गौप्ट	गोप्ट
१००-१०	दूर	दुर
१०१-२२	लक्षयो	लक्ष्म्यो
१०२-१	मनसौ	मनसो
१०३-१०	उद्य	उद्यद्
१०३-२७	ऋषीणा	ऋषीणा
१०४-१८	आर्चयत	आर्चयत
१०६-१३	श्रद्धासि	श्रद्धांसि
"-२२	समा-	समानः
	नः ।	समानः
१०७-२३	सुजू	सुज्
१०८-३	दुन्दुभि-	दुन्दुभि-
	सेचनम्	पेचनम्
११४-२४	राहोरत्यम्	राहोरपत्यम्
११७-२१	हूत	हूतै
१२३-१७	पञ्चम्य	पञ्चस्य
१२४-६	ऽल्यो	ऽल्पो
१३३-११	कश	कशा
१३४-१९	०जीव०	०जीवि०
१३७-१०	कृष्णाय	कृष्णस्य० ।
	यथा	यथा
१३८-४	न्मुनेः	मुनेः
१५०-२३	दृपगण	दृपगण
१५१-२९	वमुञ्ज	वमुञ्ज
१५४-१८	जहः	जहः
१६३-७	शकाटा	शकटा

पृ०-प० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ०-प० अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१६९-७ वैस्ववन	वैस्ववन	२१८-१३ व मुकुकु-	वकुसुं मु-
१९७-१८ सप्तम्यन्ता	सप्तम्यन्ता	लमूलं	कुलम्
१७३-२२ सुतंगता०	सुतंगमा०	२१८-२५ मोदनी	मेदिनी
१७५-१ च्छैरीषम्	च्छैरीषकम्	२१९-७ भोक्तु	भोक्तृ
१७६-६ इन्द्रस्य	इन्द्रस्य	२२०-१२ भोजममतेन	भोजमतेन
१८३-१३ आयुर्वेदि	आयुर्वेदि	—२५ रजजश्रोद्धत	रजजश्रोद्धत
१८४-२ तेन	मतेन	२२२-१९ वैदग्ध्यम्	वैदग्ध्यम्
१८५-२७ अविमारक-	०	२२५-६ आक्षेत्रज्ञम्	आक्षेत्रज्ञम्
रित्यधिकम्	०	२२७-३ दृहृन्मि	दृहृन्मि
१८६-१४ वसुप्ति०	वसुप्ति	—४ दीहार्दम्	दीहार्दम्
१९१-१६ देशा	देश	२२८-४ विधयच्छन्द	विधयश्छन्द
१९०-२३ स्त्रीक्रियते	स्त्रीक्रियते	—९ दुहदु	दुहदु
१९४-२५ द्वैपो	द्वैप्यो	२३०-२८ याद्येष्विति	याद्येष्विति
१९५-१५ क्षत्रियाः	क्षत्रियाः	२३१-२६ यथायोग	यथायोग
—१८ आराक्षी	आराक्षी	२३४-१६ कद्रुणः	कद्रुणः
२०४-७ क्रौष्टकर्णः	क्रौष्टकर्णः	—२५ दद्र० कद्र	दद्र० कद्रु
२०५-५ पीलुकुणः	पीलुकुणः	२४४-१० अपरोधात्तु	अपरो
२१२-२७ इत्यके	इत्यके	धात्वस्य	धातुत्वस्य
२१७-३ किसरा	किशरा	२४७-३५ लफिहः	लफिहः

अथ गणारत्नमहोदधेः शब्दानुक्रमणिका ॥

अङ्क	१५३-१६	अकलुष	१५२-१६	अग्निपद	२०९-३
अङ्कुर	२१८-१३	अकाल	२००-५	अग्निवेश	१५८-१९
अङ्कुकुश	५८-१०	अकिञ्चन	२२०-८	अग्निशर्म	१५०-६
अङ्ग	१०-६	अकिञ्चन	८७-२६	अग्निशर्म	१३९-१०
अङ्ग	१७२-२	अकुतोभय	८९-५	अग्नीषोमौ	९१-२३
अङ्ग	२१५-१९	अकुशल	२२५-१०	अग्नीन्द्रौ	६९-१
अङ्ग	१७२-२	अकारी	२५१-३	अग्न्याहितः	७०-९
अङ्गविद्या	२०१-२५	अक्ष	२११-३	अग्नौकत्य	७७-१६
अङ्गार	५७-१७	अक्षर	२०६-१	अग्नौकत्वा	" "
अङ्गार	१९४-१४	अक्षकितव	८०-५	अग्र	१४९-१५
अङ्गार	१६५-१७	अक्षण	९६-२१	अग्रतः	१२२-२५
अङ्गार	२१८-२०	अक्षणक	" "	अग्रवणम्	६५-७
अङ्गार	१६४-२०	अक्षधूर्त्त	८०-७	अग्रे	११-१६
अङ्गारक	२१८-११	अक्षभार	२१०-२६	अग्रवणम्	६५-३
अङ्गारवेणु	११२-२	अक्षद्युत	२१४-१२	अग्निशर्म	१९०-११
अङ्गिरस्	३१-१	अक्षशौण्ड	७९-१९	अघ	२३९-२१
अङ्गीकृत्य	७४-२१	अक्षि	२०४-२७	अचपल	२२६-११
अङ्गुरि	२४७-१४	अक्षिभ्रुव	६८-५	अच्युत	१९१-१८
अङ्गुलि	" "	अक्षेत्रंक्ष	२२५-६	अच्युतन्त	१३५-३
अंशु	१७७-१४	अगद	२४३-१६	अज	१५७-१२
अंश	१७१-२२	अगस्त्य	१५७-१३	अज	१६५-४
अंशुक	१७३-९	अगणित	२२९-२४	अज	१४९-१३
अंस	५७-३	अगारवेणु	११८-१	अजक	२३६-१९
अंसभित्ति	८६-२	अगारधेनु	"-२	अजधेनु	१३८-१०
अंसभार	२१४-५	अग्निशर्म	१३८-९	अजपघ	१२७-१४
अंसभार	"-५	अग्नाविष्णु	२४०-१२	अजपाद	९३-१९
अ	१३-२३	अग्निममीरणी	६९-८	अजवस्ति	३१-१८
अकस्मात्	११-१०	अग्निवेशदशोरक	३६-२	अजवार	१४०-२०
अकशाय	१४५-६	अभिगष्टुन्	१०८-२२	अजमारक	१४०-२०
अकशाय	"-१			अजतुन्द	१०४-२५

अजस्तुन्द	१०४-२४	अण्डर	२४४-२७	अधीनाभ	७२-१७
अजवाप	१९४-१६	अण्डम्	५३-२३	अध्वर	१५०-१
अजस्त्रम्	१९-२५	अत्	९-२१	अध्वर	२०२-५
अजा	३८-१०	अतसी	४५-२	अध्वर्युं	२२६-२२
अजाविक	९२-४	अतिथि	१४५-२	अध्वन्	२०६-१
अजाशत्रु	११३-८	अतिखर	६३-११	अध्वर	६१-१३
अजाकपाणीय	१३३-२०	अन्त्रि	३०-१८	अध्यापकोदिता	८४-२१
अजिर	१४४-१४	अतीव	२०-७	अध्ययनतपसी	९१-१४
अजिर	१७३-२३	अथ	१२-३	अनुगङ्ग	२०१-३
अजिरवती	९९-१७	अथकिम्	९-१०	अनन्त	१२०-२६
अजिनफला	४०-१	अथर्वन्	१६४-२१	अनडुह	१५४-५
अजीगर्त	१३७-१०	अथो	१०-१९	अनडुहं	१३७-१२
अजैडकम्	९२-१५	अदस्	२७-२४	अनडुह	१५८-१०
अञ्जन	२४१-१५	अदोरूप	२२९-१२	अनडुह	२०३-३
अञ्जनक	२२४-२३	अर्द्धासन	२०४-१	अनडुही	४५-१९
अञ्जनिक	२२४-२२	अद्य	१४-१०	अनड्वाही	" २४
अञ्जलिक	२२५-१	अद्वा	२०-१७	अनभिहित	३४-१
अञ्जनागिरिः	९८-२४	अद्यद्वितीया	९०-२५	अनभिज्ञान	१४२-९
अञ्जसा	२०-१८	अद्यपञ्चमी	" "	अनिधि	१४५-१७
अञ्जीकूल	१९५-२४	अध	१०-२४	अनिपुण	२२५-११
अञ्जिकूल	" "	अर्द्धारुत्य	७७-२०	अन्तिषत्	१०८-५
अज्ञातक	१२८-२०	अधरेद्यु	१४-८	अनीक	५३-१८
अट्ट	२४५-२१	अधिकारी	४७-५	अनीश्वर	२२५-१०
अट्ट	२४५-२३	अधमर्ण	६५-१९	अनुकूल	२२४-१६
अट्टाट	" २१	अधरौष्ठम्	६७-२६	अनुगत	२१४-१९
अट्टाट्या	२४५-१३	अधमशाख	१९०-९	अनुगणित	२३०-१
अड	१३-२०	अधिदेव	११२-२२	अनुगणित	"-१३
अडारक	३३-१०	अधिपति	१६२-२	अनुधरी	४१-२१
अणीष	१४४-१६	अधिपति	२२२-२५	अनुचारक	२१५-१०
अणु	६४-३	अधिराज	२२४-१७	अनुजन	१९९-४
अणु	१२९-१७	अधिभूत	११३-७	अनुदृष्टि	१४५-७
अणुक	१२९-१७	अधुना	१४-१०		
अणुक	१२४-८	अधेनु	११२-२		
अण्ड	१७२-२५				

अनुद्विष्टि	१४६-१०	अनुसीर	२०१-४	अन्यतर	२७-१५
अनुतिल	२००-२८	अनुसीत	२००-२८	अन्यतरेद्यु	१४-८
अनुनाश	१७१-२०	अनुसूप	"-२६	अन्यत्र	१२-१
अनुपथ	२००-२८	अनुसंवरण	११२-१८	अन्येद्युः	१४-८
अनुपथ	९५-११	अनुसंवत्सर	११२-१६	अन्योऽन्यस्य	९-३
अनुपद	३२-२४	अनुसृष्टि	"-१७	अन्यभाव	२२२-१६
अनुपद	२१२-१०	अनुहोड	"-५	अन्यभाव	१२१-११
अनुपद	२००-२६	अनुयूप	२००-२६	अन्वक्ष	९५-१९
अनुपान	२०९-२०	अनूप	१९४-१४	अन्वक्	२१-११
अनुप्रवचन	२०९-१९	अनृत	२१६-१२	अन्ही	४८-५
अनुभङ्ग	२०१-३	अनृशंस	२२५-१०	अपजग्ध	३४-२०
अनुमाष	२००-२८	अनृशंस	२२७-१	अपदग्ध	" "
अनुपूर्व	२२४-४	अनेकप	६०-२१	अपदक्षिण	७३-१६
अनुयुक्त	२३०-१	अन्त	२००-२	अपधारय	१३५-२३
अनुरथ	२०१-४	अन्तर	२९-२६	अपर	२८-२९
अनुरहत्	"-१९	अन्तरेण	१२-१३	अपर	६१-३
अनुरहत्	११२-४	अन्तरे	१२-१९	अपरसमम्	१३-२५
अनुरोहण	२०९-२२	अन्तरा	१८-११	अपराधि	२५०-१७
अनुलेपिका	२१५-८	अन्तर्	१८-१४	अपराह्ल	५५-१३
अनुलोम	३४-२१	अन्तरीप	१९४-१५	अपरापहाणा	३९-११
अनुपठित	२२९-२६	अन्त	१२२-२५	अपरेद्यु	१४-८
अनुवचन	२०९-१९	अन्तादी	६९-२	अपवद्	१६२-१२
अनुवंश	२००-२६	अन्तेगुस्तु	७१-२	अपस्तम्ब	१५६-९
अनुवादन	२०९-२०	अन्तेवासि	९७-३	अपिधान	६२-०२
अनुवासन	२०९-२१	अन्तस्थ	१८९-१७	अपिराधि	२२४-४
अनुवाक	२१५-१४	अन्दोलि	२४७-३	अपिशुन	२२५-९
अनुवेशन	२०९-२०	अन्धकार	५८-९	अपूप	१९८-१८
अनुपण्ड	१९४-१०	अन्य	२६-२२	अपूप	२०६-१३
अनूपण्ड	"-"	अन्योऽन्य	२७-१२	अपेहिप्रकमा	८७-२१
अनुशक्तिक	१११-२१	अन्यकवर्त्तक	१३३-८	अपेहिप्रघसा	" "
अनुष्टुम्	१६२-१९	अन्यतः	१२२-२७	अपेहिस्वागता	८७-२०
अनुसात	२०१-२	अन्यत्	११-१४	अपेहिद्वितीया	" "
		अन्यतर	१४४-२१	अपेहिविघमा	"-२०

अपेहिवाणिजा	८७-१९	अमितौजस्	१३८-२७	अयःस्थूणा	४४-२५
अबन्धक	३४-२४	अम्भोज	२३७-१२	अयःस्थूणा	१४२-५
अवद्भुक्त	७-२५	अमुत्र	२१-७	अयि	९-१२
अञ्ज	२३७-१२	अमुत्र	१८६-२०	अयुत	५५-५४
अभय	१५८-२४	अमुष्य	१५०-७	अये	९-११
अभयजात	१५८-२४	अमुष्मिन्	१८६-२५	अरर	२४३-१८
अभिगम	११२-९	अमुष्यकुल	२२९-१२	अरस्	२४७-१२
अभिजात	२२३-१९	अमुष्यपुत्र	७-७	अरस	१७७-१
अभिजित्	१६०-५	अमुष्यकुल	१९९-६	अरदू	१४८-१८
अभिधान	५५-१४	अमूला	४०-३	अरहु	१७७-१७
अभिधानतः	१२३-१	अमृत	६०-१९	अरगघ	१८१-१३
अभिन्नतर	१२८-१३	असू	२३९-१८	अरराका	१५८-८
अभिभूतवान्	२५१-४	असू	२२१-११	अरघ्या	१४८-१७
अभिमानस्	२४५-१	असूस्	२१-२२	अरम्	१८-६
अभिरूप	२२३-५	अम्बर	५५-५	अराली	४९-२
अभिरूप	२२८-२२	अम्बर	२४३-१०	अरविन्द	२३७-१२
अभिहित	३४-२	अम्बरीष	५८-१९	अरिसूदन	२४९-२२
अभीक्ष्ण	२२२-२५	अम्बरीषपुत्र	१३९-३	अरिन्दम	१९१-२२
अभीक्ष्ण	१९-२३	अम्बा	३८-२२	अरित्र	१९२-२६
अभ्यवकाश	२१५-१	अम्बिका	१४४-७	अरिभ्रम	१७६-१३
अभ्युत्तति	२१२-१	अरभस्	२१६-१	अरिष्ट	१७६-१२
अभ्र	२३९-१५	अरभस्	१३८-२७	अरीहणी	४१-१९
अभ्र	२४५-१४	अरभोज	६०-१८	अरीहण	१८१-२१
अभ्र	१४०-१८	अयस	१७६-१८	अरीहण	१७५-६
अभ्र	२१७-२१	अयथातथ	२२५-७	अरुण	१९५-१०
अभ्रावकाश	२१५-१	अयथातथ्य	२२५-८	अरुण	१७६-१३
असरी	४३-२७	अयथापुर	७-९	अरुण	१३८-६
असा	५-१२	अयस्कण्ड	२४-१७	अरुण	१३८-६
असाकृत्य	७७-२०	अयस्कान्त	२५-६	अरुण	१३८-६
असावस्या	१९७-९	अयस्काण्ड	२५-१४	अरुण	१३८-६
असावास्या	७-७	अयःस्थूणा	३२-२	अरुण	१३८-६
असिन्न	२००-५	अयःस्थूणी	४४-२४	अरुण	१३८-६
असिन्न	१४८-८			अरुण	१३८-६

अर्कलूप	११३-१६	अर्पितोत	६४-२१	अवस्यन्दन	१९०-५
अर्कचन्द्रौ	६९-२	अर्षुदः	५६-१५	अवस्यन्द	१९०-५
अर्कलूष	१५२-१५	अर्म	६२-२१	अवादि	२५०-२४
अर्कलुप	१५२-१६	अर्वाक्	२२-२४	अथक्लिन्नपक्व	६४-२४
अर्कलुष	" "	अर्शस	२३९-१४	अवटकच्छप	८२-१५
अर्कस्वन	१५३-१५	अर्ह	१५३-२४	अवदातिका	१२५-६
अर्गल	२०६-२०	अर्हन्	१२७-४	अवधारित	२३०-१२
अर्शासा	१७८-२३	अर्हत्	२२२-४	अवमुक्त	२३०-१२
अर्शाव	२३६-७	अलका	५२-२२	अवमुक्तोपानरक	९६-३
अर्जुन	१९६-१४	अलङ्कारवती	९९-१७	अवर	२८-२९
अर्जुन	१७९-३	अलिगु	१५८-११	अवरोह	२३५-१८
अर्जुन	१३६-२७	अलम्	७-६	अवश्य	२२९-१४
अर्जुन	१५३-११	अलम्	२४७-१२	अवश्यम्	१९-१०
अर्जुनभीमसेनौ	६९-१४	अलस	२२२-२	अवासि	२५०-२४
अर्जुनपुरुषम्	९२-२५	अलिन्दी	४१-२४	अवसान	२०३-२४
अर्जुनपुरुषः	" "	अलीक	२००-५	अवरसम	७३-२५
अर्जुनशिरीषम्	" २६	अलीक	२३६-२७	अवसाय	१९६-१७
अर्थ	२१३-३	अलीक	२४६-१८	अवसानविरस	८०-११
अर्थधर्मौ	६८-२५	अलेखन	१४२-४	अवरकर	१०४-१९
अर्थकामौ	" २६	अल्पशः	१५-१४	अवि	१२८-१५
अर्थशब्दौ	" २५	अल्पदृशवा	८१-१८	अवरोधि	२५०-१८
अर्थगत	७०-१७	अव	१३-२०	अवरोहित	१८१-१९
अर्थकृत्य	७७-१०	अवस्	२०-२०	अविदूर	२२५-९
अर्थप्रवीण	८०-४	अवका	५२-२२	अविषम	७३-२४
अर्थतः	१२३-१	अवकरः	१०४-२१	अवेरे	१०-१५
अर्द्धासन	२०४-१	अवकल्पित	२३० २	अवोष	२०६-१७
अर्द्धवाह	२१३-८	अवगणित	"-११	अव्यय	५७-५
अर्द्धकरतीयम्	१३३-१०	अवकीर्ण	२२९-२४	अव्याहारी	२५०-२४
अर्थर्व	५३-७	अवट	१०१-८	अत्राजी	२५०-२४
अर्थम्	६२-२०	अवट	१५७-११	अशनि	४८-१७
अर्थिका	१२४-१९	अवतंस	५६-१६	अशनि	१९७-२०
		अवतण्ड	१९६-१५	अशनि	१७७-१३
		अवनत	१७६-१८	अशनि	१३४-१४

अशीतिपदी	९४-२४	अशवावतान	१५६-३	अश्वित	१७३-४
अशोक	६०-२१	अष्टक	२३५-१९	अस्तु	१७-४
अशोक	१७१-४	अष्टकिक	२३५-१९	अस्थि	१६९-७
अशोक	१४४-१०	अष्टका	२०५-२४	अस्मद्	२७-७
अश्न	१७७-१४	अष्ट	१३८-५	अस्मभ्यम्	४०-१४
अश्म	२१०-२२	अष्टम	२०७-१३	अस्पहत्या	११२-३
अश्मरथ	१५९-८	अष्टम	२१५-२६	अस्यहेति	„-६
अश्मर	१७०-२१	अष्टापद	५६-९	अस्यहेत्वा	„-७
अश्मन्	१७१-२१	अष्टापदी	९४-१४	अस्युद्यत	७१-२५
अश्रीतपिबता	९०-१	अष्टीवान्	२३१-६	असृ	२४६-१६
अश्र	१५०-१	अस	११६-१७	अस्र	२३६-२६
अश्व	१७८-६	असङ्कुला	७५-२४	अस्त्रव्याड	७९-२६
अश्व	२०६-२१	असंकृति	१५९-२६	अस्मद्	२७-६
अश्व	२१०-२१	असम्प्रति	७३-१७	अह	३-९
अश्व	२१३-२	असंव्यवहारी	२५०-२३	अहह	१२-२२
अश्वकुञ्जर	८५-१८	असायस	१७६-१९	अहहा	१२-२४
अश्वल	१५०-६	असि	१७-९	अहकम्	२७-७
अश्वत्थानां	१०१-१२	असि	६१-३	अहरणि	४८-१९
अश्वत्थ	१००-७	असिनास	११६-२१	अहर्पतिः	२६-२४
अश्वत्थ	१७८-१२	असिहत्य	११२-४	अहःपतिः	„
अश्वत्थ	१८१-१८	असिबन्ध	११६-१६	अहर्पुत्रः	„
अश्वत्थ	२०५-६	असु	२४३-४	अहःपुत्रः	„
अश्वत्थ	२१२-२५	असुर	११६-३	अहस्कर	२५-१५
अश्वत्थ	१७४-२२	असुर	१७७-५	अहमह्निका	८९-१६
अश्वत्थकपित्थौ	६९-१४	असुर	२४०-९	अहंपूर्विका	९०-१४
अश्वपति	१६२-१	असुर	२४७-१५	अहंप्रथमिका	„-२४
अश्वपत्र	२०६-१९	असुल	„-”	अहा	४८-७
अश्वप्रपदन	२०९-२४	असुर	२०५-२४	अहाय	९-१२
अश्वपाली	१४७-१२	असुर	१३४-७	अहिर्याग	३१-१७
अश्वमतल्लिका	८५-२४	असुर	१३७-२०	अहिंस	११६-१३
अशवा	३८-११	अस्तम्	२१-१५	अहीवती	९९-८
अशवावतान	३६-१६	अस्त	२१-१५	अहो	१०-१

(आ)

आ	१३-१६	आज्यानुवाक्ये	९१-२३	आदित्यव्रत	२१०-१३
आकाश	५६-७	आटरूपः	११९-२१	आनन्दी	४२-९
आकाश	२००-५	आट्टस्यली	१९६-९	आनट	५३-२५
आकाश	१५३-१७	आढकम्	५३-१४	आनुषक्	२१-१७
आकन	१७३-१७	आढकी	४१-२३	आनुषद्	॥-१८
आकर्ष	१९७-२२	आढगी	॥-२३	आनुतिः	११६-२७
आक्रन्द	२१२-१२	आढ्यः	१०२-१९	आनुराहति	११७-१
आकष	॥-२६	आणीवि	१४४-१६	आनुष्टुभम्	११७-२५
आकर्ष	२१३-१	आण्डर	२४४-२६	आनुषुकः	११९-५
आकथम्	१०४-२६	आण्डायन	१७२-२५	अनुगादिक	१३२-१२
आकस्मिक	१३२-१२	आण्डीवत	१७३-१५	आनर्त	१९५-१५
आखनिकवकः	८१-२८	आत्	११-९	आनकस्य	१९६-८
आख्यान	१८४-२०	आत्	१५-११	आनुडुह्य	१७३-१५
आख्यात	२०२-५	आतङ्क	१६-२६	आनृत	१६८-२४
आग्रहायणी	४७-१७	आत्मम्भरिः	४८-१८	आनृशंसि	१८८-२३
आग्रहायण	११८-२१	आताली	७६-१	आपिक्षिति	३७-१
आग्नीध्र	११९-३	आत्मचतुर्थ	७९-४	आपिशलि	॥-७
आग्रयण	॥-२४	आतपरमणीय	८०-१३	आपञ्चिक	४७-७
आग्रयणम्	॥-२५	आत्ययिक	१३२-१०	आपद	१०५-६
आग्रायणी	॥-॥	आत्मकामेय	१६८-१८	आपत्काल	१९२-२१
आगारम्	१२०-२	आतव	१५३-२१	आम्	१३-२०
आङ्गुलिक	१३१-२१	आतप	१८१-५	आमलकी	४६-९
आङ्गुलिकी	॥-॥	आथर्वण	१८४-८	आमिष	५८-१५
आचारनिपुण	७९-२६	आदह	१६-२२	आमात्य	११९-१५
आचपराचम्	८९-४	आदङ्क	१७-८	आमिषी	१८०-१६
आचोपचम्	॥-७	आद्यन्ती	६९-२	आमित्रि	१९०-७
आच्यपदि	९६-२८	आदित्यचन्द्रौ	६९-३	आम्र	२२१-२१
आचर्यम्	१०४-१९	आदितः	१२२-२४	आम्रात	२३०-१
आच्युतदन्ति	१३५-१	आदित्य	१२७-४	आयतीगव	७३-२३
आज्जीकूल	१९५-२३	आद्यवसाने	९१-८	आयतीसम	॥-२५
आजमारक	१४०-२०	आध्यषिव.	१८९-१०	आयःस्थूणी	४४-२३
		आदि	१९९-२४	आयःस्थेणी	४४-२५
		आद्यन्त	२०२-७		

आयान	२३५-१०	(आर्जुनायनक) १६९-३	आशु	२१९-१९	
आयास	२३५-१९	आरि	१७६-१३	आयाह	६०-१७
आयुध	५५-२६	आरुणि	१८२-८	आस	१६-१६
आयुर्वेद	१८३-१३	आरोहण	२०९-२१	आसन्दी	४२-९
आयुष्	२०९-१५	आरोह	२३५-१८	आस्यानी	४४-११
आयुक्त	२३०-१३	आलम्बी	४५-१	आसन	५६-६
आराव	५९-२६	आलक्षी	४६-४	आस्थाकृत्य	७७-२८
आरट्टी	४५-४	आलजी	"-५	आस्कथम्	१०४-२५
आरटी	४२-२	आलव्धी	४६-१०	आस्पद	१०५-६
आरकूट	६३-२४	आलिंगव्यायनी	५१-१६	आसन्दी	१८०-९
आरट्ट	६७-१४	आलम्बीकृत्य	७६-१५	आसुति	"-१३
आरट्टायनि	६७-१४	आलम्बि	१८२-१५	आसुरि	१८९-२०
आरट्टायनिचान्धनि	६७-१६	आलापी	१६०-४	आसुत्	"-"
आरट्टायनिबन्धनि	६७-१७	आलोष्टी	७६-१६	आस्य	२०५-१
आरट्टायनिबन्धकि	" "	आक्ती	"-१६	आस्था	२१६-२३
आरवध	१०२-१८	आलेखन	१४२-४	आस्तिक	२२४-११
आराज्ञी	१९५-१७	आलीढ	१४४-१६	आसेवित	२३०-५
आराल	२१८-१५	आवसथ	२१५-१	आस्र	२३६-२६
आराधय	२२३-१४	आवय	१९५-६	आसुति	२३७-२४
आरा	२४९-५	आवसथ	१२१-१४	आहोस्वित्	७-१
आर्ह्यायणी	५१-२८	आवास	२०४-६	आहि	१५-१०
आर्द्रकृत्य	७७-२६	आवान्तरदीक्षी	२१०-८	आह	१७-१५
आर्द्रकृत्य	"-२७	आविः	१९-१६	आहिताग्नि	७०-९
आर्द्रपदी	९४-१२	आविष्कृत्य	७७-४	आहूतब्राह्मण	७१-१७
आर्द्रवृक्ष	१४०-४	आविदन्तीय	१३५-१	आहरचेला	"-८८-४
आर्यश्वेता	१४२-३	आवृत	१६८-२४	आहरवसना	"-५
आर्य	२२-२३	आशु	१८-२५	आहरवनिता	"-६
आर्यहलम्	"-२२	आश्वक्या	३७-२७	आहरवितता	"-"
आर्द्र	६०-४	आश्वत्थि	१९०-१७	आहोपुरुषिका	८९-१३
आर्यमिश्र	८६-१	आश्रम	५७-७	आहिंसि	१९०-१२
आर्ग्यण	१०९-१०	आशीविष	१०२-९	इकाट	१७७-२२
आर्द्रवृक्ष	१८०-२६	आश्रय	१०४-१८	इकाट	१७९-१८
		आशन	११८-३		

इ	१३-२३	इन्द्रायुध	१६७-६	ईषत्	२१-१२
इक्रसु	५८-१७	इन्द्राविश	१६६-१६	ईपा	२१५-२७
इक्षुक	१२५-२	इन्द्रालिश	"-२०	(उ)	
इक्षु	२३०-२२	इन्द्रमौलि	७१-३	उकणी	४६-३
इक्षु	१९८-६	इन्द्रोद्यान	१०९-२०	उवध	१८२-२६
इक्षु	१६६-२३	इज	१४०-१२	उवध	१५८-२१
इक्षु	१८०-२	इभ	२११-२०	उक्षन्	१६५-११
इक्षुकीय	१७०-१४	इमकान्त	१९६-१९	उखा	२००-६
इक्षुभार	२११-१	इमस्	२४४-४	उखा	४१-४
इडा	१८१-१९	इयस्	२४३-११	उख्या	१८८-१६
इडा	२४०-१३	इरज्	"-१३	उच्चनीच	८८-२६
इतः	१२२-२७	इरध्	"-१६	उच्चावच	"-२१
इत्	१२-७	इरा	२४७-९	उच्चार	२१८-२१
इतर	२७-१२	इला	२४७-९	उच्चैः	१९-९
इतर	१८४-२	इला	२४०-१३	उचित	१२२-१३
इतरा	१४४-१५	इला	१४२-३	उज्	१२-२४
इतरेद्युः	१४-८	इव	४-२२	उज्जयनी	१९५-११
इतिश	१५०-७	इषु	६३-२२	उज्जहिजोडम्	९०-६
इति	१३-६	इषुक	१२४-१५	उज्जहान	११५-१८
इतिक	१४९-४	इषुध	२४३-१५	उज्जिहान	"-१७
इतिहास	१८३-१४	इषेत्वा	२४१-१०	उदज	६३-३
इतिह	५-१७	इषका	५२-९	उदुप	२१३-२४
इतिह	२२३-७	इषका	१८०-४	उदुप	२१३-२५
इदम्	२७-२४	इषका	२३६-७	उदुलीमन्	१३७-९
इदं पर	२२२-९	इषि	२१५-२७	उत	११-१०
इदं युग	१९९-९	इह द्वितीया	९०-२५	उताही	४-१०
इडा	२१-२४	इह पञ्चमी	८९-१४	उत्तम	१८९-१७
इदमावर्हिषी	९१-२३	इह पञ्चमि	"-१५	उत्तमर्ण	६५-१९
इन्द्रजनन	२०३-१५	इह लोक	११२-८	उत्तमशाख	१९०-९
इन्द्रवृक्ष	१८०-२४	(इ)		उत्तुप	२१३-२५
इन्द्रशर्मन्	१३८-९	ई	१३-२३	उत्करुटा	२१८-१
इन्द्रहू	१५८-२१	ईयम्	२४४-५	उत्कर्ष	२१८-२
इन्द्रावधारिताः	८४-२२	ईप्रम्	२२३-१९		
इन्द्रावधान	१६२-१४				

उत्कर	१८०-२३	उदञ्चन	१७५-९	उद्गाहनी	४७-७
उत्कास	३०-१५	उदस्यान	२१६-१३	उन्मनस्	२४५-२
उत्क्रोश	१८१-९	उदकशुद्धि	११३-२	उज्जेत्	२२७-२३
उत्थापन	२०९-१८	उदभृज्ज	११५-२	उन्मृजावसृजा	९०-२२
उत्पचनिपचा	८९-२०	उदमेघ	"-३	उपक	३२-१८
उत्पल	५७-२८	उदन्वान्	२३१-४	उपकलमक	३५-८
उत्पन्नतृप्रा	७१-१४	उदपान	२०२-१४	उपरिमेखला	३०-२२
उत्पत्यपाकला	९०-१२	उदर	२३२-३	उपवास	५९-२२
उत्पतनिपता	" २०	उदपान	१९३-२४	उपशरद्	९५-४
उत्पात	२०१-१८	उदपान	१६२-११	उपत्रिपाशम्	९५-४
उत्पाद्	" २५	उद्गृहीती	२३०-६	उपचतुरम्	"-१४
उत्पुट	२१३-२५	उद्गात्	२२७-६	उपतदम्	" "
उत्पुत	" "	उद्गुरीस्सृजा	९०-१७	उपजरसम्	" १४
उत्तर	२९-१५	उद्गानम्	१८०-२०	उपनिषद्	२०२-२१
उत्तरक	१९१-७	उद्गासि	२५०-१९	उपनिषद्	२०१-१५
उत्तरपद	१९१-७	उद्गासि	२५०-१९	उपनिषद्	२४८-३
उत्तरपथ	२०७-२५	उद्गारी	४९-४	उपनिषद्	२१३-८
उत्तराशन	१७७-१६	उद्गासीन	२२४-२१	उपगूढ	१७७-१५
उत्तराहि	१५-१०	उद्गशिवत्	१३७-७	उपवास	१९८-१२०
उत्तरात्	"-११	उद्गम्बर	१६७-७	उपाकृत	२३०-१९
उत्तराधर	२२३-२४	उद्गम्बरकमि	८१-१९	उपानस	९५-१
उत्तरेद्युः	१४-८	उद्गम्बर	१६९-२	उपांशु	२१-८
उत्स	१६२-१०	उद्गम्बरमशक	८२-२४	उपास्ति	२१३-१५
उत्सङ्ग	२१३-२३	उद्ग्रावसृजा	८८-१८	उपसित	२२९-२३
उत्साहि	२५०-१९	उद्गमविधमा	८९-१३	उपोपानहम्	९५-१४
उत्साह	२३७-२६	उद्यान	५५-१६	उत्सगाढ	६५-१
उत्साही	२३५-१४	उद्गण्ड	१७५-६	उपकलाप	२००-२२
उदस्यान	१६३-११	उद्गाम	२३५-७	उपस्थान	" "
उदङ्ग	३२-२०	उद्गास	" "	उपसृणु	"-२१
उदकंरुत्य	७७-२६	उद्यग	२३५-१७	उपसीर	"-२२
उदक	२००-९	उद्यम	६२-१६	उपयन्ता	२०८-३
उदक	२०२-१५	उद्यतासि	७१-२४	उपवास	"-११
उदक	२३२-५	उद्योग	५४-३	उपवास	"-२४
उदक	२११-२०	उद्गपनिषपा	८८-१२	उपयन्ती	२१३-९

उपवेश	२१३-१०
उपदेश	"-१६
उपनिजस्त	"-१६
उपहस्तिन्	"-१७
उपवेश	"-
उपस्य	"-१८
उपस्यान	"-
उपयास	२१४-१५
उपस्यान	२१६-२४
उपराधि	२२४-४
उपसादिता	२२९-२५
उपकृत	"-२६
उपपादित	२३०-७
उपयाम	२३५-११
उपसत्	२४०-१८
उपसदि	२४८-३
उपानत्	"-
उपावृत्	"-४
उपस्तुत्	"-५
उपभृत्	"-
उपकृधि	२५०-१८
उपधारय	१३५-२३
उपगाढम्	६५-१४
उब्जककुम्	३५-१८
उभय	२७-१
उभ	२७-१०
उभय	४३-१६
उभयेद्यु	१४-६
उभयद्यु	"-
उभयाञ्जलि	९७-९
उभयादन्ति	"-
उभयापाणि	"-१०
उभयाबाहु	"-११
उभयाहस्ति	"-१३

उभयाकर्णि	"-१०
उभयत	१२२-२७
उभाञ्जलि	९७-९
उभादन्ति	"-१०
उभापाणि	"-
उभाकर्णि	"-
उभाबाहु	"-११
उभाहस्ति	"-१३
उम्	७-११
उमा	४२-२५
उम्भि	१८८-७
उम्भि	२४७-३
उररी	७४-२५
उरःकवाट	८६-६
उरभ्र	१६५-१०
उरल	१७२-१९
उरस	२३६-५
उरगा	२४३-२
उपचार	१३२-१७
उपमा	१२१-१६
उपाय	१३२-१७
उरसा	२०३-२५
उरस्	२३९-१७
उरस्	१४७-२६
उरस्	२४३-२१
उरस्यः	१३०-१७
उरु	२२०-५
उदी	४६-५
उर्वशी	२४०-१२
उर्वभुद्	२६-७
उल	२३५-१५
उल	१७२-१७
उलूक	१६४-१९
उलूक	१५८-५

उलूखलमुसल	६८-४
उलूखनमुसले	९१-२०
उलूखल	१०२-२३
उशीरवीजम्	६७-१९
उशीरबीजः	"-२०
उशीरवीजसिञ्जास्य	६७-२२
उशीनर	१३४-१३
उशीनर	१३६-५
उशीनर	१६२-१०
उशीर	२१७-५
उपस्	२४३-५
उपबुधा	२६-७
उपबुध	२५१-१२
उपान	२४१-१२
उष्ण	१२९-१९
उष्णक	"-
उष्ट्रखर	९२-२१
उष्ट्रशश	९३-२
उष्णिहा	३९-२३
उष्णिक्	"-
उष्णिक्	१६२-११
उष्णिक्	११९-९
उष्ण	२२१-१०
उष्ट्र	१६५-८
उष्ट्र	१७५-१६
उष्ट्रग्रीवा	१२७-१६
ऊ	
ऊ	१३-२४
ऊक्	१६६-६
ऊक	८४-२५
ऊकावकल्पिता	८४-२५
ऊम्	६-१२

कडभाय्यं	७०-१७	ऋजुनी	१९५-४	एहिविघसा	८७-२०
कधस्	२०६-१	ऋतभाग	१५६-६	एहिप्रघसा	५-२१
करीकृत्य	७४-२१	ऋतम्	८-१४	एहिप्रकसा	०" "
करीवत्	"-२६	ऋतु	२०८-२	एहीडम्	८८-११
कर्णनाभ	१४१-२६	ऋत्विक्	२२३-७	एहियधम्	"-१६
कर्णनाभ	७१-९	ऋते	१८-१८	एहिरैयाहिरा	९०-१०
कर्णा	२१०-२२	ऋष्य	४५-१८	एकपदी	९४-८
कर्णावत्	१६०-६	ऋषि	२०१-१६	एकतः	१८२-२७
कध्वदम	१८६-२०	ऋषीवती	९९-९	एरगडक	१२५-१३
कध्वदम	"-२३	ऋष्य	१७७-११	एक	२७-२३
कध्वमुहूर्त्त	"-२४	ऋष्य	१८०-१८	एक	१५८-७
कध्वदेह	१८७-६	ऋषिषेण	१४३-१६	एकलू	"-१३
कध्वदेह	"-७	ऋषिषेण	१५६-९	एकपलाशिका	१८९-११
कध्वकाल	१९२-२२	(ए)		एकशाख	१९०-९
कर्मि	२३०-१९	ए	१३-२४	एकग्राम	"-१०
कप	२३९-१	एकपदे	१२-२२	एकतर	"-१२
कषर	२६९-१	एधा	१५-९	एकवृक्ष	"-१५
कपर	१७०-२३	एतर्हि	"-८	एकभक्त	२०७-१३
कधमन्	२३३-१७	एन	"-१०	एकभाव	२२२-१५
कधमन्	२३४-"	एहि	१७-८	एडका	१४०-६
कहा	२४९-८	एतद्	२७-"	एरका	१४०-७
ऋ		एक	२७-२३	एला	२४२-१९
ऋ	१३-२५	एडका	३८-१४	(ऐ)	
ऋकसामे	९१-८	एकपुष्पा	४०-४	ऐ	१३-२१
ऋक्	२०२-४	एव	३-१३	ऐकपदि	९७-६
ऋक्ष	१५९-१	एवम्	३-१६	ऐकाग्रः	११९-२८
ऋक	१५०-१७	एपणी	५१-१०	ऐकभाव	१२७-१०
ऋक्	१०५-१२	एपणां	" "	ऐकद्य	१४-११
ऋक्	२४८-९	एरका	५२-१३	ऐतिद्या	१२१-७
ऋगयन	२०१-१३	एडका	"-२५	ऐपुकारिभक्त	१६९-२२
ऋगिन्य	१५०-१२	एकान्त	७२-२७	ऐहलौकिकम्	११२-७
ऋचभाग	१८२-१५	एहिवाणिजा	८७-१७	ऐन्द्रायण	१७६-६
ऋजीव	२१८-१६	एहिस्वागता	"-१९	ऐरस्	१७७-१
ऋजु	२२०-११	एहिद्वितीया	५८-२०	ऐरावत	५५-५

(अ)

ओ	१३-२४
ओकशी	४६-३
ओजस्	२४५-५
ओडवि	१३४-२३
ओदन	२०६-१६
ओदन	२०८-१७
ओद्य	२४५-२५
ओदन	५६-२१
ओदन	१९८-७
ओम्	११-५
ओम्	२०-१
ओष्ठ	२०४-२८

(औ)

औडायनभक्त	१७०-५
औदमञ्जि-	११५-१६
औज्जहानिः	"-१७
औज्जहानिः	"-१८
औदव्रजि	११५-१३
औदन्य	"-"
औदशुद्धि	११५-११
औदकशुद्धि	११५-११
औदञ्चि	११४-२४
औद्गाहमानिः	११५-१५
औद्गाहमानी	४६-८
औरसलङ्कट	३५-६
औपध	५५-२५
औपचेय	११९-१८
औपध	१२०-२०
औपयक	१२३-१७
औपविन्दधि	१९०-१६
औद्गाहमानि	१९०-१७

औदमेधि	२०५-१६
औदवापि	"-१७
औदवाहि	"-"
औलपि	१३५-१
औदङ्गि	१३५-१

(क)

कं	४-७
कम्	२०-२
कंकट	५३-६१
कंथक	१५७-१८
कंस	२०४-१
कंस	५९-२४
कंस	१६७-४
कवाट	६०-३
कंकट	१७७-२२
कंकट	१७८-१२
कङ्कटिल	"-१२
ककुप्	१६३-२०
ककुभ	६४-१०
ककुभ	१४१-१८
ककुत्स्थ	"-१३
कञ्जु	२३९-१०
कञ्ज	१९४-४
कञ्चुकं	२१८-१३
कज्जल	२१८-९
कटशाठ	१८२-६
कटोलपाद	९३-१८
कहस	३२-५
कडारजैमिनि	६९-२२
कणक	१२६-१३
कण्टकारी	१६६-१४
कण्टकमर्दन	२१४-१५
कण्ट,	१५८-७

कण्ठगुडु	७१-१
कण्डू	२३९-८
कण्डू	२३३-१
कण्डूज्	२४२-८
कण्डर	२४५-१
कण्टक	२१८-१०
कण्व	२४५-१४
कण्ड्वा	"-२३
कैचन	३-२६
कच	१७८-५
कच्चन	६-४
कच्चित्	१०-४
कट	१७९-१
कटक	६२-२०
कटक	२०६-१५
कटा	५१-९
कटी	"-"
कटुमन्थ	३१-२१
कटुक	३१-२१
कटेट	४७-३
कटोलपाद	९३-१८
कठेरणि	३३-१२
कत	२०४-१९
कत	१९०-२
कत्	१०-२२
कतम	२७-२६
कत	१५८-९
कथम्	१४-१५
कथा	१९८-६
कथञ्जन	३-२६
कथक	१५७-१८
कथञ्चित्	१३२-१६
कदली	४२-१८

कदरी	॥—	कवन्ध	५८-६	करीर	२०५-६
कदम्ब	१२६-११	कम	४-९	करीर	२४७-१८
कदम्बक	॥—	कमक	३२-२२	करीर	१८०-८
कदल	१७१-१०	कमन्दक	३३-१५	करीरी	४४-११
कदाचन	३-२६	कमन्तक	३४-१६	करीष	५८-२०
कदासत्	३४-१७	कमली	४८-४	करीरवान्	९२-१९
कद्रु	१४४-१७	कमला	॥—	करुण	२४६-१७
कनल	१७५-२२	कमल	१८२-८	करुश	१३६-५
कनिष्ठा	१४६-२०	कमल	२३७-१२	करुष	॥—
कन्दर	१७०-२४	कमलकीरक	१९३-२४	कर्कटी	४१-२०
कन्दर	२४७-१०	कमलभिद्	॥—२५	कर्करी	॥—
कन्दर	६१-२०	कम्पन	२१५-२७	कर्कट	१५९-८
कन्दली	४५-४	कम्पिल	१७१-२६	कर्कन्धु	२०५-६
कन्यका	५२-२२	कम्पील	॥—	कर्कन्धु	१०३-१
कन्दल	२४७-१०	कम्बलहार	३२-६	कर्कन्धु	२०५-९
कन्दल	२१८-९	कम्बलाश्वतरौ	९१-१८	कर्कन्धु	१८०-१६
कपट	५३-१९	कम्बलिका	१७२-२७	कर्कन्धु	१६६-२३
कपरिका	२४७-१३	कम्बोज	२०४-६	कर्ण	१७३-१३
कपलिका	॥—१४	कम्बोज	१९४-१४	कर्ण	१७४-२
कपाल	५९-१६	कम्बोज	१३५-१७	कर्ण	२०४-२३
कपाटिका	१३१-१५	कम्बोजमुण्ड	८७-९	कर्ण	२०३-२५
कपालिका	॥—१३	करका	५२-१९	कर्ण	२३९-२५
कपि	१५९-२९	करण	१९२-४	कर्ण	१७४-२३
कपिष्ठल	३४-५	करण	२१४-६	कर्ण	१४१-२३
कपित्थ	६०-१७	करट	॥—७	कर्णक	२१७-१९
कपित्थ	१००-८	करभरासभ	६९-७	कर्णक	३२-२१
कपिष्टिका	१३१-१६	करस्कर	१०४-९	कर्णकार	१४०-२६
कपिलिक	१४३-१६	करभ	१२६-१२	कर्णकग्राह	१४७-११
कपीवती	९९-९	करभ	२४७-१०	कर्णवेष्ट	२०६-१७
कपोतकीय	१७०-१४	करवीर	१७१-४	कर्णवेष्टक	॥—
कपोतपाद्	९३-१९	करि	२४९-६	कर्णाट	३१-४
कवरा	४९-२८	करिपथ	१६७-१४	कर्णाढक	॥—५
कंवरी	॥—	करीर	१६७-६	कर्णु	१९४-१४

कर्णचुरचुरा	८२-१०	कल	२२१-९	कशकृत्स्न	३४-८
कर्णटिहितिः	७-१२	कलापिन्	१४२-१०	कशकृत्स्न	१७५-१०
कर्णबुद्धचक्रः	७-७	कलितहरण	७१-२५	कशा	२००-८
कर्तुम्	१५-१४	करवीर	१७२-४	कशा	५१-८
कर्दम	२१८-१६	कला	१७३-१०	कशा	२११-२१
कर्दम	१७७-१२	कलक	५४-९	कशी	५१-८
कर्दम	१७८-१४	कलम	२४७-१५	कश्चन	३-२६
कर्दम	२३९-१६	कलमा घी	४३-८	कश्मीर	१७१-१८
कर्पट	५३-२३	कलमासी	४३-९	कश्मीर	१३६-६
कर्पासी	१६६-२३	कल्पसूत्र	१२५-१६	कश्मीर	१९४-७
कर्पूर	६३-१८	कल्याणी	१४६-६	कश्मीर	२०४-१
कर्पूर	१४४-१७	कल्याणक्रोडा	४०-२७	कश्यप	१३८-१७
कर्पूर	१७८-१४	कल्याणवाला	४१-२	कश्यप	१५५-२६
कर्पट	५३-२२	कल्याणगोखा	७-५	कषक	३२-५
कर्म	२१६-१९	कल्याणखुरा	४१-६	कषाय	१८२-६
कर्म	२४७-१४	कल्याणगुदा	७-८	कषाय	१९६-२७
कर्मध्यानः	८०-८	कल्याणा	४८-२६	कसकृत्स्न	३४-९
कर्मा	५५-१४	कल्याणी	७-७	कस्क	२४-७
कर्मार	१३९-१०	कल्याणीप्रियः	९७-२४	कहय	१४१-१७
कर्प	२११-१०	कल्याणीस्त्रः	७-७	कहूय	१४१-१७
कर्ष	१४४-३	कल्याणीदुर्भग	९८-१	कहूष	१४३-८
कर्पापण	१३४-१३	कल्याणीसुभग	७-३	कहोड	१४१-२५
कलन्दन	३१-३	कल्याणीदुहितृक	७-७	कहोडहोड	७०-५
कलल	५८-१९	कल्याणीवालः	७-४	क्षम	२५०-६
कलभ	२४७-१०	कल्याणौतनय	७-७	क्षमा	२२-२४
कलश	५८-१८	कल्याणप्रिया	७-५	क्षय	६०-२१
कलशीपदी	९४-७	कल्याणमनोज्ञा	७-७	क्षत्रियोच्छादक	७८-१७
कलशीकरुठ	३२-२३	कल्लोल	२३७-१३	क्षत्रियमता	८४-२१
कलाविद्ध	१०३-१६	कल्लोल	२१८-१०	क्षत्रियभीरुः	८६-१९
कलाह	२४५-२४	कवच	६०-२१	क्षपा	२४९-३
कलकूट	१९३-२०	कवन्तक	३४-१२	क्षरा	२०६-८
कलङ्क	२१८-१६	कषाट	६०-३	क्रकच	६१-१९
		कवि	१४०-३	क्रम	१८६-३

क्रमेतर	१८४-१०	काथल	१४८-२४	काल	२४७-११
क्रमेतर	२०१-२१	कान्तारपथ	२०७-२५	कालकीट	१८३-२०
काञ्चन	१६७-१२	कान्तार	५९-२६	काल	२२०-१२
कांदिशीक	८९-८	कान्थक्यायली	५१-१९	कालापा -	१११-८
कांदिशीक	१००-१७	कान्ति	२३०-२१	कालिका	१२५-६
काकणी	४६-४	कापिष्ठलि	३७-६	काला	२३३-२४
काकमयूरौ	६८-९	कापुरुष	२२२-२४	काली	४९-१७
काकताल	१३३-४	कापिञ्जहादि	१४०-२	काव्य	१२२-१२
काकशाव	९८-१३	काप्यायनी	५१-१९	काव्य	१५०-१२
काकारह	"-१४	काम	१८-७	काश	२००-२
काकादनी	४७-११	कामप्रस्य	१९०-३	काश	१७८-११
काध्यरह	"-१३	काम्पित्यसिद्ध	८०-१०	काश	१५३-१७
काक	१४७-१८	काम	२३८-१७	काश्य	१४९-१५
काकगुहा	२५१-१३	कामलकीट	१८३-२०	काशकुशम्	६९-८
काकदन्तक	१३४-२३	काम	२०९-१४	काश्यप	१२७-९
काकीशाव	८-१३	कामार्थौ	६८-२६	काश्यप	१५०-१
कावन्दकि	१३४-२२	कामुकी	४९-१४	काशफरी	१८७-२४
काकन्द	१३४-२२	कामुक	१४९-१४	काशस्यली	"-"
काचन	३-२६	कामक	१४९-२२	काश्या	३७-२७
काशद्रोण	७०-५	कायायस	८०-१०	काशि	१९१-१७
काण्यविध	१६९-१६	कार	११९-२	काष्ठकीय	१७०-१५
काण्ड	५४-१९	कार	२४७-११	कास्तीर	१०४-२४
काण्डपुष्पा	४०-४	कारणवती	९९-१९	क्षत्रविद्या	२८५-११
काण्डधार	२०३-२६	कारस्कर	१०५-३	क्षान्त	१५३-१२
काण्डवरक	"-"	कारेणुपालि	११६-१४	क्षान्ति	१८१-१५
काण्डर	१७०-२४	कार्कट्य	१४७-२१	किम्	१२-११
काण्ड	१६६-१६	कार्यसाधय्य	८०-८	किम्	२७-४
काठेरिणि	१८९-२४	कार्यशब्द	२१२-१९	किंकर	१४९-७
काठेरिणि	"-२५	कार्यापण	५४-१७	किंकल	"-२३
कातर	१४९-७	कार्यकारी	१४०-२६	किंकिल	७-४
कातल	"-२४	कार्यापण	११९-१७	किंवदन्ती	८३-१७
कातीर	१०४-२५	कार्या	१२०-१९	किंकिरात	"-"
कात्यायनी	५१-१५	कार्किक	१३१-२३	किंनर	"-"

किञ्चन	३-२६	किरणा	१७६-३	कुटिल	१५८-१९
किञ्चत्क	१५२-७	किन्न	१३-४	कुटीगु	१५९-७
किञ्चव	२०६-१५	क्षिप	२४९-३	कुठार	१४२-१२
कित	१५४-७	क्षिपका	१७९-१९	कुण्ड	२४०-१
कितव	१५३-१४	क्षिपा	२४८-२४	कुठारिका	१४५-२
कितव	१४८-४	क्षिप्र	२२०-७	कुटीनय	१६८-१२
कितव	१०२-३	क्षीरहृद्	१४३-१५	कुडीकुड	९३-५
कितव	१८१-१३	क्षीरहोता	७९-५	कुण्डो	४९-१०
कितव	२२६-१५	कीर्ध	१५५-२४	कुण्डल	५९-६
किर्ध	१५५-२४	कुङ्कुमा	८५-३	कुण्डप	६१-१९
किंदात्	७-१८	कुङ्कुटागिरि	९९-५	कुण्डमाण्डितः	६९-२५
किंदास	१५२-७	कुङ्कुटाक्ष	१४७-९	कुण्डल	१७४-२०
किंनर	२०४-३	कु	२०-१४	कुण्डना	१८८-५
किंपुत्रष	८३-१७	कुञ्ज	५२-७	कुण्ड्या	७-१४
किंशुक	७-१६	कुञ्ज	२३९-२	कुड्या	७-१४
किंशुकागिरि	९८-२५	कुञ्ज	१५६-१८	कुडि	३०-१७
किंशुलकागिरि	९९-३	कुङ्कुटाण्ड	९८-१२	कुण्डल	२३१-२२
किंस्वित्	६-१	कुङ्कुट्यण्ड	७-७	कुङ्कुल	२१८-२०
किंतराम्	१५-८	कुक्कट	६०-३	कुण्डोपरध	१४३-१३
किमुत	४-१६	कुच	२४७-३	कुण्डिनी	१५८-७
किल	७-१	कुचवार	१५६-१०	कुण्डलरम्	१७०-२५
किलात्	१५५-२५	कुचवार	२०४-१६	कुण्ड	१७२-२५
किशत्	१८०-९	कुक्षि	१९५-२०	कुणप	१६३-१२
किशर	२१७-४	कुञ्जर	१०२-२४	कुणप	५६-१
किशोरिका	१४४-२५	कुट	१५४-६	कुणपदी	९४-१५
किष्कु	१०४-११	कुट	२११-३	कुणया	१८८-१७
किष्किन्ध	१०४-२६	कुट	१४०-४	कुचकलशी	८४-३
किष्किन्धा	१०५-१२	कुट	५३-२०	कुतः	१५-१
किष्किन्धा	२०४-८	कुटमार	२१०-२७	कुतप	५६-१
किष्कुत	१०५-८	कुटजभार	७-७	कुतुक	२२६-१५
कितलय	४१-१०	कुटीकुट	९३-४	कुतुप	२३१-२१
किमलय	२१८-१०	कुन्दिम	५६-१५	कुतुगण	२२०-१
किरीट	५३-२०			कुतुगण	२१८-११

कुरसा	३०-१६	कुमारीश्वसुरक	१२५-१३	कुलपुत्र	२२९-१४
कुत्स	१७२-२७	कुम्भकार	२०२-२५	कुल्लत	१९४-४
कुङ्कि	१४७-१	कुम्भ	१७१-२२	कुल	१९४-१०
कुन्ती	१७३-१८	कुम्भ	१७२-२५	कुन्व	"-"
कुनास	१९२-२	कुम्भी	"-"	कुलिश	१७३-१९
कुन्दुस	८४-२७	कुम्भीपक्व	८०-११	कुलनाप	१९८-२०
कुन्दुमा	८५-१	कुम्भपदी	९४-५	कुलाल	२०२-२०
कुन्दुम	१६६-६	कुम्भ	१२६-१५	कुल	१५४-६
कुपिञ्जल	१४२-१८	कुम्भिका	"-१६	कुलार	१७०-२४
कुपुत्र	२२९-१४	कुमुद	१७४-२०	कुवली	२०५-१०
कुवेरकेशवी	६६-१	कुमुद	१७८-५	कुवली	४३-२५
कुब्जवामन	९२-५	कुम्भी	१८८-६	कुवल	२०५-९
कुब्जकिरात	"-१९	कुमार	२३६-६	कुवत्	११-१६
कुब्जकैरातक	"-"	कुमुद	२३७-७	कुमलय	२१८-३
कुब्जक	१२६-९	कुमुद	२५१-१३	कुवेरिका	१४४-२३
कुमारभ्रमणा	८३-४	कुमार	१४९-१४	कुशनाख्यात	८४-२६
कुमारप्रव्रजिता	"-"	कुरङ्ग	१२०-१९	कुशकाश	६९-८
कुमारकुलटा	"-५	कुरगडस्यलपूलास	६७-१०	कुशा	४९-२४
कुमारपटु	"-"	कुरुश्रेष्ठ	६५-१६	कुशी	४९-२४
कुमारसृदु	"-"	कुव	१२६-१०	कुशावती	९९-९
कुमरतापसी	"-८	कुवक	१२६-१०	कुशल	२२२-१२
कुमारनिपुष्या	"-"	कुर्पासक	६३-१८	कुशल	२२७-१
कुमारदासी	"-"	कुरु	१९४-८	कुश	२३३-१२
कुमारगर्भिणी	८३-८	कुरु	१३९-१५	कुशाम्ब	१४५-१७
कुमारध्यापक	"-"	कुरु	१४२-१९	कुशीतक	१४६-१
कुमारकुशल	"-९	कुरु	१४८-३	कुशिक	१५६-५
कुमारपरिडत	"-"	कुरुकत	१५८-१२	कुशीरक	१७१-१०
कुमारचपल	८३-९	कुरु	१६२-१५	कुपीतक	३२-२०
कुमाराभिरूपक	"-"	कुरुकत	१६३-१२	कुपुभ	२४४-३
कुमारपट्टी	"-१२	कुल	६०-१८	कुष्ठवित्	१९८-२२
कुमारसृष्टी	"-"	कुल	१७२-१८	कुसुभ	२१७-१७
कुमारनन्दी	१०९-२४	कुलनास	१९२-३	कुसुम	५८-१६
कुमारीपुत्रक	१२५-१३	कुलटा	१०१-८	कुसुम्भी	४६-१६

कुसूलपाद	९३-१९	ककण	२०२-१४	कष्णा	१३७-१०
कुस्तम्बुरु	१०५-८	ककला	१३७-२०	कष्णा	२३३-२
कुस्त्री	२२६-१६	कति	२४८-१४	कष्णाजिनकष्णासुन्दर	
कुन्	३९-२१	ककलास	१०३-१६		३५-७
कुद्र	२२०-१२	ककलाश	"-	कष्णाजिन	३२-२४
कुद्र	१८१-१४	ककिलास	"-	कष्णापिङ्गल	३३-११
कुधा	२१८-३	कच्छू	२३६-२७	कष्णासुन्दर	३३-१८
कुधा	३९-२१	कच्छु	२४६-१७	कष्णापदी	९४-११
कुत	२४८-९	कडु	२२०-१६	कषि	२३७-२२
कुद्रकमाला	१६४-२६	कतवीर	१६०-४	कष्णोऽस्य	२४१-६
कुङ्	३९-२१	कत	६-९	कष्णोऽस्य	२४१-७
कुञ्जा	३९-२१	कतान्त	१८४-११	कष्णोऽस्याखरेष्टक२४१-७	
कुञ्जा	२३०-२०	कत	२३०-१३	केकर	१५०-१३
कुञ्जा	१४१-२१	कति	२४९-१८	केकय	१३६-९
कुञ्जकीय	१७०-१६	कत्वस्	१४-२४	केका	२३५-१७
कुत्	२४९-९	कन्दिद्विचक्षणा	८९-१	केचन	३-२६
कुचवार	१५६-१०	कन्दिद्विविक्षणा	"-१	केशिनी	१४०-२७
कुन	२३५-१४	रुपणा	४९-२	केशभ्रमश्रु	६७-२
कुल	१९६-१९	रुपणी	४८-२६	केशर	६२-१०
कुट	१७१-२१	रुपणाख्यात	८४-२३	केशहस्त	८६-२
कुट	१७४-२१	रुपण	२३६-२७	केशपास	"-
कुट	५३-२०	रुपा	२४६-६	केतकी	४४-११
कूपमराडुक	८१-२०	रुपा	"-१८	केवाती	७६-१६
कूपकच्छपावट-		रुपा	"-१९	केवाली	"-१५
कच्छप	८२-१४	रुपण	२३०-२०	केदार	५७-७
कूपक	१७६-१८	रुमि	३२-३	केदार	१६५-४
कूप	२०५-२६	रुश	२२१-१२	केरल	१३५-१७
कूपत्	७-२६	रुश	१७६-१०	केला	२४२-१४
कूप	१७७-२१	रुशाश्व	२४१-१५	क्षेत्र	१६४-१५
कुर्व	५३-१४	रुगानु	२१६-१५	क्षेमघृत्विन्	१३७-२६
कुर्प	२०६-७	रुपि	४२-२२	द्वेहित	५५-११
कुवाचर	१५६-१०	रुषी	१५८-११	कौरव	२३७-७
ककलास	१४५-६	रुष्णा	१५०-१३	कैर्मदुर	२०४-१
		रुष्णा		कैशीरि	१३९-२६

क्षेमधृत्वि	१९०-१५	कौशास्वी	१८७-२०	खद	२०५-२५
क्षेमवृत्ति	२०५-१८	कौत्तार	१६८-११	खदिर	२०५-१०
कोकिला	३८-१२	कौषुम	१११-१०	खदिर	१८०-२४
कोकिला	१४१-२२	क्रीञ्जा	११८-२३	खदिर	१७७-१३
कोलाहल	६४-१०	क्रीष्टायणा	१७६-४	खदिर	१७५-२०
कोटर	६३-७	क्रीष्टिक	१३५-११	खदिर	१७४-१५
कोटरावण	९८-३२			खदिरवती	९९-१७
कोटरवन	९९-२१	ख	२३९-३	खदूर	१४५-१
कोटर	१७०-२६	खञ्जुवाटस्य	७०-१	खदूरक	१४२-१२
कोटा	२४५-१५	खञ्जु	२४०-१	खपुरवती	९९-१८
कोहित	१४२-३	खञ्जार	१४१-१३	खरप	१४९-११
कोरक	२१८-१०	खञ्जाल	१४२-४	खर	२०५-२४
कोश	५८-१५	खञ्जेन	"-१८	खरप	३०-१७
कोशातकी	४५-२४	खञ्जेर	१४१-१४	खरकुटी	१२७-६
कोष	५८-१६	खड	१८०-२०	खरनादि	१३६-२६
क्षोध	१८१-२०	खड	१५४-६	खर्जूरकर्ण	१४३-३
क्रौष्ट	१५०-१४	खडोन्मत्त	१४५-१८	खर्जूर	१५३-१४
क्रौष्टपाद	३१-२६	खट्टा	२११-३	खर्जुल	"-"
क्रौष्टमाय	३१-२१	खट्टाभार	२१०-२७	खरीजङ्घ	३२-२७
क्रौष्टमान	३२-१	खरड	५४-३	खरीख	३४-१८
क्रौष्टकर्ण	२०४-७	खरड	५३-२५	खरोन्मत्त	१४५-१९
क्रौष्टकशब्द	"-"	खरिडक	१६४-९	खलु	८-९
क्रौष्टकर्णक	"-"	खरडर	१७०-२५	खलिना	६०-२०
कौरुकाट्य	१११-२४	खरिडित	१७४-२	खलतिखारपायण	६९-२३
कौरव्य	१३६-१४	खरिडक	१७४-१	खल	७३-६
कौरव्य	१४८-९	खरिडक	२२४-२२	खल	१६५-२४
कौरुठोपरथ	१३५-९	खरडल	५९-६	खला	५०-१९
कौरुडोपरथ	१३५-८	खरडु	१७५-२०	खलाजिन	१८१-५
कौरुद्रायण	१७६-७	खरड	१७७-१३	खली	५०-१९
कौडि	२६-२२	खरडाजिन	१८१-५	खलीन	६०-२०
कौतुस्कृत	२४-१०	खरड	"-२३	खलेबुध	७२-१७
कौसुक	१८०-१	खरडु	२२०-५	खलेबुध	७३-७
कौलिशिक	१३२-१	खदिर	१५३-२३	खलेयव	"-"

खलवाटविल्वीय	१३३-६
खलवाट	२४०-२
खलवा	१४८-११
खलवका	"-"
खस	१३५-१७
खाटूर	१९६-१८
खाडायन	१८२-१३
खाडायन	१८९-१
खाज्जागिरि	९८-२६
खाशहवीरगा	१७५-२
खाडायनसता	१७०-६
खादतसोदता	९०-२
खादिरी	१८७-२३
खारी	४१-१९
खारपारायणखलति	६९-२४
खासिक	१३२-३
खिल	१७३-५
खिव	१५४-७
खेदा	२४९-७
खेलशासिडलय	७०-६
खेला	२४२-२४
खेल	"-"
खोः	१३-१९
खोटकहोड	७०-५

(ग)

गङ्गा	१४८-४
गङ्गा	१४१-२१
गङ्गा	१४४-११
गहिक	१७४-६
गहु	२३२-१८
गहुल	२२२-१४
गहुली	४३-७

गडुक	३३-१
गडुलगाखव	७०-२
गडेर	३५-२३
गडुकखठ	७१-१
गडुशिरख	"-२
गगा	१८३-१०
गगा	१५६-२२
गगा	१९८-१०
गगा	१९८-२३
गगा	२१०-२७
गगापति	२२३-२
गगाित	२३०-६
गगाकार	१४०-१७
गगापति	१६२-२
गगहु	१५८-२१
गगडपाद	९३-१९
गगडोलपाद	"-१८
गगडोलकपाद	"-२१
गगिकापाद	९३-१७
गगाित	१८३-१२
गजघटा	४९-२६
गजाश्व,	६८-६
गतार्थ	७०-१७
गतागत	२१४-१३
गद	१५३-२२
गद	१३७-२६
गदा	२३५-१८
गदद	२४२-१२
गन्ध	१२४-१३
गन्धार	१९४-५
गन्धार	२०३-२५
गन्धपिङ्गला	१४३-२३

गडिका	२०४-६
गभरित	१००-१५
गर	२४७-८
गर	२१८-४
गरी	४६-७
गरुत	२३०-२४
गर्भ	१५७-१०
गर्गर	१३९-२६
गर्जा	२१९-१
गर्भिणी	१६४-२३
गर्त्त	१७८-६
गर्त्त	१७९-१७
गर्त्त	१९५-८
गर्त्त	१८१-१२
गर्भेशूर	८१-११
गर्भसुहित	"-"
गर्भतप्त	"-१३
गर्भद्रुप्त	८१-१४
गर्भधीर	"-१६
गर्व	२४६-५
गार्ध	२१८-३
गर्व	"-१
गल	१६५-२५
गल	२४७-९
गलहा	३३८-२२
गवयी	४३-३
गवादनी	४०-६
गवाश्व	९२-४
गवाविक	"-७
गविष्ठल	१५२-१९
गविष्ठिर	१५२-५
गवेषुक	१६६-२२
गह	१८८-१३

गहू	१७०-२४	गिरि	२३४-११	गुपि	२५०-७
ग्रन्थि	२३२-१५	गिरिगादी	१०९-४	गुल्म	५७-१५
ग्रह	२३२-६	गिरिगाख	"-	गुल्फ	२०४-२७
ग्रह	१७८-१८	गिरिगद्दु	"-५	गुल्म	२०४-८८
ग्रहि	२५०-१७	गिरिगितम्ब	"-	गुरु	२२०-८
गाजवाज	६७-११	गिरिनदी	"-४	गुरुपरिचारक	७८-२२
गाण्डी	२३६-७	गिरिनख	"-	गुरुमध्य	७१-२
गाण्डि	"-१५	गिरिनद्दु	"-	गुर्वन्त	७१-२
गाधेर	१४७-१९	गिरिनितम्ब	"-	गुल्गुधाकृत्य	७४-२६
गन्धर्व	११८-२१	गिरिक	१२९-२५	गुल्गुधा	७५-१
गायत्र	११९-१७	गी	४०-५	गुहलु	१६०-३
गायत्री	४६-८	गीर्पति	२६-५	गुह	२३२-५
गालवगडुल	७०-२	गीर्पुत्र	"-	गुहा	२४८-२४
गारि	१८७-२२	गीष्यति	"-	गुहर	१००-२६
गारेट	१४७-२०	गीःपुत्र	"-	गुलुगुसा	७६-१
गाहि	२५०-१२	ग्रीवा	१५३-७	गुहा	१७८-१४
गाही	६३-५	ग्रीष्म	१६२-१८	गुध	५६-१
ग्रामिक	२२४-१०	ग्रीष्म	१५३-८	गूर्दी	४३-७
ग्रामपुत्र	२२९-१४	ग्रीष्म	१८४-७	गृह	६०-१
ग्रामकुमार	"-१५	ग्रीष्मवसन्ती	६९-३	गृहीतपाणि	७१-१२
ग्रामकुलाल	"-	गुगुलु	२१७-६	गृहदीपक	७९-१०
ग्रामकुल	"-	गुहप्रियः	७०-१९	गृहकलविद्ध	८१-२६
ग्राममण्ड	"-१६	गुहूनी	४३-२६	गृहसर्प	८२-१६
ग्रामसाण्ड	"-१७	गुदरम्	१७०-२४	गृहमवेशन	२०९-२५
ग्रामपण्ड	"-	गुहरम्	"-	गृहीत	२२९-२५
ग्राम	१८८-१०	गुणवृद्धी	६९-७	गृष्टि	१४६-२०
ग्रामटी	४१-२०	गुणवदी	९४-१६	गृष्टपति	१६२-१
ग्रामपृष्ट	८६-२०	गुण	१८३-१४	गृ	२५०-१२
ग्रामकुरख्या	१८८-१५	गुह	१९८-९	नेष्ट	६४-१४
ग्राम्य	१४८-८	गुण	"-११	नेष्टप्रगल्भ	८१-४
गिरा	४०-५	गुणसगर	२०३-२७	नेष्टद्वेषी	८१-६
गिरि	१८०-२१	गुधि	१६९-५	नेष्टनर्दी	"-
गिरि	१८०-२१				

गेहे विजिती	२-८	गोधूम	१६६-१६	गौपालिधानपूलास	
गेहे पटु	२-९	गोफिल	१७१-६		६६-१२
गेहे पशिडत	२-१०	गोप्रकारड	८६-१	गौरी	४१-१८
गेहे व्याडः	८१-१०	गोमचर्चिका	२-३	गौरगोतम	६९-२३
गेहेशूर	२-११	गोमूत्र	१२६-१९	गौरिषक्थ	१०८-२०
गेहे नन्दी	२-२५	गोलोमन्	१३१-१०	गौरषक्थ	२-११
गेहे नर्ती	२-२६	गोमतल्लिका	८५-२४	गौर	११८-३
गेहे मेही	८२-५	गोविन्दारक	८५-१८	गौरव	२१७-१८
गेहे दाही	२-१५	गोशी	४९-१९	गौवासन	१९१-२१
गेहे मेली	२-२६	गोतेमगौर	६९-२३	गौरपीव	२०५-१६
गेहे विचिती	२०५-२३	गोतम	३१-२०	गौहलव्यायनी	५१-२४
गो	१६५-१९	गोपवन	३६-१३	गौगिक	१३२-३
गोकस	१५८-७	गोपालिका	३९-१५	गौपुच्छ	१३१-१०
गोमठ	१७४-२५	गोमय	६३-११		
गोमन	१७५-१५	गोमयपावक	७९-१०	घ	१२-३
गोलक्षण	१८५-१५	गोभिल	१७१-५	घटक	१२८-२१
गौवासन	१९१-२०	गोऽश्व	९३-१२	घटा	४९-२६
गोमती	१९३-१२	गोलन्द	१५८-१०	घटा	२३९-२१
गोदान	२१०-१३	गोष्ठा	५०-१६	घटी	४९-२६
गोनत्त	२११-११	गोष्ठी	२-१५	घाट	२३९-२०
गोकल्प	१४८-१३	गोष्ठी	१९३-१३	घाटा	२३३-२४
गोमिन्	१५३-१३	गोष्ठेप्रगल्भ	८१-५	घास	२१३-२
गोलाहू	१५३-१६	गोष्ठेदेवेही	२-६	घासकुन्द	१७४-२२
गोधापदी	९४-७	गष्ठेनदी	८१-६	घुणाक्षर	१३३-१५
गोधा	२४४-५	गोष्ठेविजिती	२-९	घृणा	२३५-१४
गोपत्	२४१-२	गोष्ठेपटु	२-११	घृत	५५-१२
गोमयपायस	१३३-१९	गोष्पद	१०५-१३	घृतपीत	७८-१८
गोपिका	१४२-४	गोष्ठेपशिडत	८१-९	घृतपरिवेपक	७८-२४
गोपालिका	१४३-१०	गोष्ठेव्याड	२-१०	घोपस्थान	१९६-९
गोफिल	१४३-१३	गोष्ठेशूर	२-११	घोष	१९५-८
गोधा	१४४-६	गोकली	३८-१	घोषदा	२४१-१७
गोदन्त	१४५-१७	गोतमी	४६-२७		
		गौपालिधान	६६-११	घ	२-१८

च	१०-२४	चन्द्राकौ	९१-२०	चर्मि	१४७-२०
चक्र	१५३-१४	चन्द्रराहू	"-३	चर्मि	१६४-२३
चक्रवाक	१७१-२१	चन्द्रादित्यौ	६९-२	चर्मशक्ती	१८८-८
चक्र	१७१-१४	चन्द्रमसू	१४८-१२	चर्मिक	२२४-११
चक्र	५८-८	चतुर	१३९-१६	चपक	५९-१२
चक्रवाकवती	९९-१८	चतुर	२२३-६	चषाल	५९-६
चक्रीवान्	२३१-७	चपन	१५३-७	चाक्षुष	११८-८
चञ्चत्	१२३-२४	चपल	२२२-९	चाक्र	१११-११
चञ्च	१२४-१२	चंपल	२२६-१०	चातुराग्रभ्य	१२१-२४
चञ्चा	१२७-६	चपटक	१३९-२७	चातुर्वर्ग्य	१२२-१५
चटक	१४९-११	चमसी	४७-१६	चातुर्युग्म	"-
चणक	१५८-१९	चमस	५९-२२	चान्द्रायणभक्त	१७०-५
चणक	२०४-१८	चमस	१५७-१२	चान्द्रभागा	४८-८
चटु	२३२-१५	चमर	१६७-५	चातुर्वैद्य	११२-२०
चटका	३८-१३	चमसि	१४९-१६	चातुर्वैद्य	१२१-२२
चटका	५२-२१	चय	१९७-२४	चाप	६३-३
चण्डा	४८-२२	चय	१६७-४	चाफट्टिकि	११७-३
चण्डी	"-	चर	१४९-२	चार	११९-९
चण्डाल	११७-२७	चर	४१-१२	चारित्र	११७-१९
चण्ड	२२०-४	चर	२५०-१२	चारुनद	११०-९
चण्डाल	२०२-२४	चरक	५५-१०	चारु	२२०-९
चण्डाल	१३९-८	चरका	५२-१८	चारु	२३०-२४
चण्ड	१४१-११	चरण	५४-२७	चिकित	१५८-१९
चतस्तः	४०-१३	चरय	१३७-१६	चित्रास्वाती	६६-४
चतुष्पाश्र्य	१२०-१६	चरण	१७८-१८	चित्ररथवातहीकौ	६८-१३
चतुर्दशी	१९७-१३	चरम	१८३-१६	चित्ररथमल्लिक	"-१५
चन	२१-५	चरमगुण	१८३-१७	चित्रक	१२४-१३
चन्द्रक	२१७-२६	चरण	२४३-२	चित्र	१७२-२४
चन्द्रक	१२५-१२	चर्चा	१८३-८	चित्र	१४९-१५
चन्दन	५६-२०	चर्चा	२०१-१७	चित्रहू	२४४-६
चन्द्रभागा	४८-९	चर्म	१८१-२२	चित्	१२-८
चन्द्रभागी	"-१०	चर्म	६१-२	चिन्ताकृत्य	७७-१
चन्द्राकौ	६९-१	चर्म	१६४-२४	चिन्ताकृत्य	७७-२

चित्ताकृत्वा	७८-२	चैतयत	१४८-२०	छान्दसवठर	७०-२
चित्तीन्माकद	७९-४	चैतयतविध	१६९-१७	छायाशुक्क	८०-११
चिरम्	२१-१३	चैकयत	३७-४	छित्ति	२४८-१४
चिरस्य	७-११	चैतयत	१६९-६	छिद्रा	४-२२
चिररात्राय	१३-५	चैकीर्षित	११८-२५	छिन्नशीर्ष	७१-२२
चिरन्त	१७१-२६	चोरी	४४-१२	छेद	२११-९
चिरात्	८-१३	चोर	२२२-९		
चिराय	७-२१	चोर	२२८-२५	(ज)	
चिखल्ल	१०३-२१	चोर	२५०-११	जघन	२००-५
चिकीर्षित	११८-२४	चोल	१३५-१७	जग्धसारङ्ग	७१-१२
चिरेण	८-२४	चौक्ष	२२४-२१	जङ्गलपथ	२०७-२५
चीर	१७१-१२	चौपयत	३७-१०	जङ्गारथ	३०-१९
चुक्षा	२१६-२०	चौर	११७-१९	जङ्गा	२३३-२३
चुप	१५४-७	चौपयतविध	१६९-१७	जङ्गा	१३६-२८
चुपदासक	१५४-४			जङ्गाप्रहत	२१४-१२
चुरा	२१६-११	(छ)		जङ्गाप्रहत	"-"
चुरण	२४३-१८	छगल	१७१-५	जटिलक	३४-९
चुरा	२४८-२४	छगल	२०४-१	जतुक	३३-१
चुल्या	१७२-१६	छगला	१३८-२१	जतुरक	३४-७
चुलुक	१५८-१८	छत्र	५६-७	जटा	२३३-२४
चूर्ण	६४-५	छत्र	२१६-६	जटा	२३९-१९
चूर्णाक	१२४-१६	छत्रवंशक	८७-४	जटिलक	१४१-११
चूडारक	३३-१७	छत्रिक	२२५-१	जठर	५९-२५
चूडार	१७१-१९	छन्दोभाष	२०१-२३	जड	१५४-११
चूडा	२०९-१०	छन्दोनाम	"-२४	जड	२२१-९
चूहा	२३३-२२	छन्दोविजित	"-२३	जतु	१७८-१९
चूहा	२३५-१०	छन्दोविचित	"-"	जन	१५०-१२
चूहा	२४९-८	छन्दोव्याख्यान	"-२४	जन	१५३-२२
चूहा	१३७-८	छन्दोमान	"-२३	जनन्धर	१४९-१७
चैदी	४२-७	छम्बट्	१०-१३	जनराज	२२४-३
चैत्	९-११	छागमित्र	१९२-१५	षान	१९१-४
चैदि	१९२-४	छात्र	२२२-२	जनार्दन	२४९-२०
चेल	२५०-१२	छात्रव्यंसक	८७-७	जनश्राद्	१८८-१९
		छारदस	२२२-२	जनेवाद	४-१७

जनोवाद्	१९८-२०	जातशमश्रु	१७-२१	कटिति	२०-४
जन्ययात्रा	२१२-१२	जातु	६-८	कगिति	२-५
जन्या	१८१-६	जानकि	१३५-१०	(ट)	
जन्तुक	३३-२७	जानु	६४-१०	टङ्क	५३-१९
जन्तु	६४-८	जाम्बवान	१७५-१२	टिक	१४५-२०
जम्बूक	१७५-१९	जारस्त्री	१४६-२०	टिरिटिरा	८२-६
जम्भ	१४१-२६	जायापती	६६-८	(ड)	
जम्पती	६६-८	जाल	२१३-१	डतर	२७-२५
जय	१९७-२१	जालपदी	९४-१२	डतम	२७-२५
जया	४२-२६	जाल	२१३-१३	डहाल	११९-१६
जरति	१४५-१	जालकीट	१९३-२०	(त)	
जरती	१४६-२०	जालमानि	१३५-१०	तक्षन्	१४१-२४
जगत्कारु	१४२-१०	जालन्वर	१४९-१७	तक्षकीय	१७०-१६
जरा	२३५-१४	जित्याविपूयविनीयाः	६९-१६	तक्षशिला	२०३-२४
जल्पन	२४९-१९	जिनवचनाधीन	८०-५	तगर	२१७-४
कालापाह	१०८-२२	जिह्माशिन	१४५-१७	तट	२३७-७
ज्वर	२१८-४	जिह्म	२४६-८	तटी	४६-२४
जलहृद्	१४१-१४	जीमूत	१०२-२६	तडाग	५४-२२
कर्त्त	१३५-१७	जीव	१४५-१०	तगृह	१५८-५
जलहा	१३७-१३	जुहूत्	११८-१२	तगडक	६०-२२
जलन्वर	१४९-१७	जूर्ति	२४९-१५	तगिहन्	१५८-५
काहिजीह	९०-६	जृम्भ	५८-५	तगडुल	२०६-१६
जवन	१३५-१७	जैव	११८-४	तगडुलकियव	६६-२०
जवन	२४९-१९	ज्येष्ठा	१४६-७	तत्	२७-३
जाजला	१११-९	ज्येष्ठ	२२३-५	तत्	११-१३
जाजल	१४८-२०	ज्येष्ठा	३९-२	ततस्	१५-१
जात	१५४-१३	जैमिनिकहार	६९-२२	ततस्	१२२-२६
जातदन्त	७०-२४	जैगीपव्यायणी	५१-२८	तरपर	२२२-९
जातपुत्र	२-२५	जोष	१९-१९	तत्र	१५-८
जातनामा	७१-१३	ज्योतिष	१८३-१९	तथा	५-५
जातसंवत्सरा	२-२	ज्योक्	२२-११	तत्स्य	२२३-६
जातसुरा	२-२	ज्योरत्रा	२३१-२०	तक्षानीम्	१४-९
जातदुःखा	२-१४				

तद्वैष	२४१-६	तरङ्ग	२३७-८	ताम्र	२२१-२१
तन	७-१४	तरङ्गवती	१८५-१९	तारङ्गि	१९२-२६
तनु	२२०-७	तरङ्ग	२१७-२०	तारका	२१७-१७
तनु	१५७-१९	तरुणा	२२१-१०	तारक	"-"
तनु	१२२-२५	तरुण्ड	६४-४	तारसिक	१३१-२८
तनुक	१२९-२५	तरसा	२०-६	तारा	२४९-६
तनुवृणविन्दु	६९-२४	तरतम	२२२-१४	ताक्षर्यायणभक्त	१७०-८
तनूनपात्	१०६-१८	तरी	४६-११	तारुक्षयायणी	५१-२१
तन्तु	१५९-१५	तरुणी	४७-१६	ताल	१६६-१३
तन्तस्	२४२-१६	तरुक्ष	१५८-१०	तालीकृत्य	७५-२२
तन्त्र	१८४-१२	तरुण	१६२-२४	ताली	५०-१४
तन्त्र	२१८-२१	तरुणा	२४७-१९	तालुक्षयायणी	५१-१९
तन्त्वय	१९०-१७	तर्कारी	४२-२७	तावत्	८-१५
तन्द्रा	२१७-२०	तर्पितदाक्षि	७१-१७	त्यास्मक	१४९-२३
तन्द्रा	२१८-२१	तर्पर	२४७-८	त्रयाहाव	१९५-२१
तपन	२४९-१९	तर्हि	१५-८	त्वाव	८-६
तपस्	२१६-२४	तस्कर	१०१-२	त्वावत्	"-"
तमस्कारण्ड	८६-५	त्रयोदशी	१९७-१०	तिक	१५०-९
तमस्कारण्ड	२५-१२	त्र्यक्षयायणभक्त	१७०-४	तिक	१४७-२५
तमा	४५-११	त्व	२७-१५	तितिक्षा	२१६-२१
तमाल	१७१-१०	त्वत्	"-११	तिमि	२३०-२२
तमाल	२३७-६	त्वचिसार	८०-९	तिरस्	२४३-१४
तमिस्रा	२३१-२१	त्वस्त	१९७-२२	तिर्पिरिका	२४७-१८
तमी	४५-६	तारङ्गव	५४-१९	तिर्परीक	"-१९
त्यत्	२७-८	तारण्ड्य	१८२-७	तिलिपलिका	"-"
तल	६२-२६	तारुक्षयायणी	५१-१९	तिन्दुकज्योति-	
तलुन	२४७-१९	तान्तव्यायनी	५१-२१	वीय १३४-२	
तलुक्ष	१५९-१२	तानव्यायनी	५१-२१	तिक	१८०-२५
तलुनी	४७-१७	तापसी	४६-२५	ति तिरुभ	१५९-२६
तलुन	१६२-२४	तातपाद्	८६-२	तित्तिरि	१५८-२४
तलपल	२४७-८	तात	११९-१	तितिक्षा	१५८-१२
तर	२५०-१२	तादृश्य	१२२-१४	तिमिर	५९-२१
तरुण	२४३-२३	तापसापसद्	८६-१९	तिलक	१२५-१०

तिलकालक	२-९	तुरण	२४२-१०	तृट्	२१८-१०
तिर	२२-१२	तुगिडन्	२३३-११	तृष्णा	२२१-२२
तिककितव	३५-४	तुगिडभ	२३३-११	तृप्र	२२०-११
तिसृ	४०-१३	तुलभ	१३४-२१	तृप्र	२३६-२६
तिष्ठद्गु	७२-१०	तुना	२४८-२६	तृप्र	२४६-१८
तिषिर	१८०-८	तुवै	८-७	तृपत्	२४४-२६
तिलव्रत	२१०-८	तुप्र	१७२-२४	तृट्	२४८-९
तिलक	२१७-२५	तूणा	४८-३	तृदन	२४९-१९
त्रिगर्त	१३६-१३	तूणी	२-२	तृक्षाक	१४१-१२
त्रिलक्षण	१८५-२२	तूर्ण	२०-६	तृणकर्ण	१४२-१०
त्रिभाव	२२२-२६	तूर्तिः	२४८-१६	ते	७-१३
त्रिवेणी	१४३-१३	तूरः	२-२	तेजनी	४७-७
त्विट्	२४८-९	तूर्यनाण	१०९-७	तेजु	१६९-४
त्रिकोय	१७०-१५	तूर्यमान	१०९-७	तैतल	१४८-५
त्रिपदी	९४-१३	तूलकत	८५-८	तैतली	१११-९
त्रिभाष	१२२-१	तूष्णीम्	१९-१७	तैल	५९-१५
त्रिष्टुम्	१६२-२०	तृण	१४९-१४	तैलवलि	११५-२३
त्रिफला	४०-२	तृण	१७८-२२	तैलवल	१६९-८
तीर्थ	५५-२१	तृण	१६५-१७	त्रैगर्त	१७५-१६
तीर्थ	१९५-९	तृण	१७८-१२	त्रगर्त	१६९-५
तीर्थ	२०२-१४	तृण	१८०-२४	त्रैष्टुभ	११९-१७
तीर्थ	२०८-२५	तृण	२०२-१४	त्रैशब्द	१२२-२
तीर्थयात्री	२०९-१२	तृणविन्दु	१३८-४	त्रैकाल्य	२-८
तीव्र	१६९-१	तृक्ष	१५८-२०	त्रैलोक्य	२-७
त्रिविद्य	१८५-१०	तृण	५५-१५	त्रैविद्य	२-५
तु	४-२३	तृणकर्ण	३१-१८	त्रैश्वर्यम्	२-२
तुगड	२३९-१८	तृणमय	१६८-१	त्रैषण	१८१-२१
तुद	१४४-१८	तृणविन्दुननु	६९-२	त्रै	१०-११
तुगडदेवभक्त	१७०-९	तृणकाष्ठम्	९३-४	तोणक्	२१-४
तुन्द	२३२-५	तृणोलप	९२-११	तोसर	५७-१८
तुन्द	२३९-१५	तृणोत्पन्ना	७१-४	तोरणम्	५४-१८
तृम्	२०-१४	तृणोति	१०९-१९	तीलवलि	११५-२३
तृयुक्त	१८२-७	तृयया	१८८-१६		

(ध)

थलाथल	३३-१०
था	१५-१२
द	
दक्ष	१४८-१३
दक्षिण	१६४-९
दक्षिणापथ	१८६-१
दक्षिण	२९-९
दक्षिणा	१५-१३
दण्ड	२११-१७
दण्ड	११३-७
दण्ड	१७७-१५
दण्ड	१८२-१३
दण्ड	२१५-२६
दण्ड	२२०-५
दण्ड	१४२-३
दण्डग्राह	१४७-११
दण्डप	१५०-१
दण्डन	"-"
दण्ड	१२७-१९
दण्ड	१२६-१४
दण्ड	५४-२०
दण्डका	५२-५
दण्डक	६१-१९
दण्डपाणि	७१-२६
दण्डमाथ	२१२-९
दत्त	१७१-६
दण्डिन्	१४९-१६
दद्रु	२३४-२४
दद्र	"-२५
दधिपयसी	९१-७
दधिपीत	७१-२२
दधिरथः	१०३-१

दन्त	२३८-६
दन्त	२०४-२८
दन्तजात	७०-२४
दन्ताग्र	१८९-२४
दम्भ	१४०-१७
दमन	२४९-१९
दम्पती	६६-८
दाय	२४८-२३
दर	५९-२५
दर	२०५-२४
दरद	२०३-२४
दर्भ	१७०-२२
दर्भशर	९२-७
दर्भपूतीक	९३-८
दर्भपूतिक	"-९
दर्भपूलिक	"-"
दर्शनीयाकान्तः	९७-२४
दर्शनीयासप्त	९८-२
दश	१७१-२१
दशाहं	१३४-१४
दशाहं	२४०-२२
दशाहं	"-१५
दल	१७२-१७
दल	२३६-२७
दलवृ	१७६-३
दलीप	११६-२६
दत्तम	१५८-२०
दशाहं	१२०-१७
दशोरकगडेरक	३६-१
दशाहं	१२९-३
दशग्राम	१७४-२३
दशग्राम	१७८-५
दशुग्राम	१९२-१०

दहन	२४९-१९
दंश	१६३-१२
दंष्ट्रा	३९-१२
दंष्ट्रा	२३५-१५
दर्भमय	१६८-१२
द्रवस्	२४३-१२
द्रव्य	१३०-२०
दाक्षायणभक्त	१७०-७
दाक्षायण	१६८-२५
दाक्षि	१६९-४
दाडिमी	४७-१६
दाडिम	५८-१३
दाक्षिकूट	७०-६
दाक्षिभिक्षुक	६९-२४
दाण्ड	१११-११
दाण्डकि	१३५-१०
दान	१२९-१२
दानक	"-"
दामकरठ	३४-२२
दामनि	१३४-१९
दामोष्णीवि	१४०-३
दायाद	२२२-१९
दायाद	२५१-१३
दारगव	६७-१
दारकार	"-२७
दारार्थ	६८-१०
दाण्डायन	१९६-१०
दास	६२-१३
दावा	१८७-२३
दालीपि	११६-२५
दाशी	४३-२२
दाशग्राम	१९२-११
दासमित्रायण-	
भक्त	१७०-५

दासमित्रिभक्त	१६९-२४	दिवोद्यान	॥-९	द्वीप	५५-२६
दास	१४९-३	दिवोहा	॥-११	द्वीपिन	६३-२४
दास	॥-४	दिवीकस	१०३-७	दुन्दुभिसेचन	१०६-३
दासक	१५४-४	दिश	१४४-१५	दुन्दुभिवैरा	॥-४
दासमित्र	१९२-१५	दिशा	३९-२१	दुर्ग	१३७-१९
दासीदास	९२-१४	दिषट्क्या	७-८	दुर्विज्ञा	१४९-१९३
दासीसाणवक	॥-१५	द्विपदी	८४-१७	दुर्मनस्	१५४-८
दासीपदी	९४-१०	द्विपयः	९६-८	दुर्विन	२४५-१९
दासी	१२७-७	द्विदण्डिप्रहरति	९६-२६	दुर्मनस्	२४५-२
दासी	४३-२०	द्विसुसलिप्रहसति	॥-२७	दुर्भ्रातृ	२२८-८
द्राक्	२०-१०	द्विदण्डा	९७-१५	दुर्याधन	१२७-४
द्राक्षा	२३०-२३	द्विसुसल	॥-॥	दुर्हृत्	२२७-२
द्वादशाह	२०९-१२	द्विपद	१८४-१७	दुर्भगा	१४६-१७
द्वापर	१००-१७	द्विभाव	२२२-२१	दुल	१७२-१७
द्वारका	५२-१०	द्विभाव	१२१-१५	दुपन्धि	१०७-२६
द्वारपालिका	३९-१७	द्विदन्	१२०-२	दुःषमस्	७३-२६
द्वार	१०३-२२	द्विप्रिय	७०-२०	दुःषाम	१०७-२२
द्वारपाली	१४७-१२	द्विता	११८-६	दुःपेध	१०७-२७
द्वयक्षायणभक्त	१७०-४	द्विः	१४-२३	दुष्कुल	२२२-१४
द्वयाहाव	१९५-२२	द्वि	२७-७	दुष्पुरुष	२२३-१७
द्विक्	३९-२१	द्विषूथ	५५-२७	दुष्टु	२२६-१३
द्विक्	१९९-१९	द्वीक्षा	२१९-१	दुष्टु	२२-६
द्विन	५६-२२	द्वीक्षातपसी	६८-१२	दुहिता	४०-१३
द्विवरूपतिः	२५-१८	द्वीक्षातपसी	९१-१४	दुःस्त्री	२२६-१३
द्विवस	५९-२२	द्वीप	२०६-१८	दुहितृ	४०-१२
द्विवा	१८-४	द्वीर्षान्ही	४८-५	दुःख	२४२-१३
द्विवाधीश्वर	१०३-६	द्वीर्षाहा	॥-७	दुःख	२३६-२७
द्विवाङ्गना	॥-॥	द्वीर्षलघू	६९-९	दुःख	२१७-२०
द्विविपद	१०८-१८	द्वीर्ष	२२१-१९	दुःखजाता	७१-१४
द्विवूहा	१०३-११	द्वीन	२२२-१२	दुःख	२४६-५
द्विवेश्वर	१०३-८	द्वीस	॥-८	दुःख	॥-१६
द्विघोटा	१०३-८	द्वीप	१९५-१०	दुः	१४-१४
द्विवीतिः	॥-॥	द्वीप	१९४-१०	दुःघण	१७५-२१

ब्रह्मि	३०-३३	देव	२४०-९	दैवति	११६-६
ब्रह्मिणी	४४-२१	देव	१९१-४	दैवोति	"-"
ब्रह्मन	२०-६	देव	२५०-११	दैवयज्ञि	"-२०
ब्रह्मपद	१७३-१६	देवदत्त	१९१-२३	दैलीपि	"-२६
ब्रह्म	२३०-२४	देवदर्श	१८२-१३	दैवमति	११७-७
ब्रह्म	१४१-२३	देवराज	१९२-१९	दैवत	११८-८
ब्रह्मभ	१००-२२	देवराज	२०२-२३	दैवशर्मि	१८९-१८
ब्रह्मभ	"-"	देवहू	१५९-१५	दैवम्	१५-१२
ब्रह्मश	१०१-२	देवयातव	१६८-२५	दीटो	४५-५
ब्रह्मशा	१००-१०	देवराजन्	२०२-२३	दीलक	१२९-८
ब्रह्म्य	"-११	देवयात्रा	२२९-१२	दीषा	१८-९
ब्रूत	२२३-८	देवव्रत	२१०-७	दीह	२११-१०
ब्रूता	५०-२०	दैवस्यत्वक	२४१-४	द्रोह	२१८-२
ब्रूती	"-"	दैवशर्मन्	१३८-९	द्रोह	२११-१०
ब्रूषण	२४९-१४	दैवर	१४८-२	द्रोणी	४१-२४
ब्रूत	६०-१९	दैवत्रा	१४-२४	द्रोणा	५४-१४
ब्रूदतिः	१०३-११	दैवरथ	"-"	द्रोणभीष्मौ	६९-२
ब्रूहा	"-"	देवापिशन्तनू	६९-१७	द्रोणीपदी	९४-१०
ब्रूक्	३९-२१	देवाज्ञात	८४-२२	दौवारिक	११३-२२
ब्रूह	५६-२०	देवासुर	२०३-७	दौवारपालि	११४-३
ब्रूर्म	२५०-१३	देवासुर	२४०-९	दौवारपालिक	"-४
ब्रूशा	३९-२१	देवीधिष	२४१-८	(ध)	
दर्श	२५०-७	देवीराघप	२४१-६	धन	२०९-१५
द्रुष्टि	२४८-१५	देवी	४३-९	धन	२१०-२०
द्रुक्	२४८-१५	देशविरतिव्रत	२१०-८	धन	० ६२-२२
द्रुपदुपल	६७-८	देह	५८-१३	धनज्जय	१५७-१२
दर	२५०-१२	देह	२५०-११	धनपति	१६१-२७
देवका	५२-१३	देही	४७-६	धनुः	६१-१३
देविद्	३९-२२	देहली	४६-२४	धनुष्कपाल	२५-१९
देवाविशा	"-"	देधा	१५-१०	धनुष्पाणि	७२-२
देवदाली	४७-२४	दैवदत्ति	३७-३	धनुर्दण्ड	२१३-१६
देवपथ	१२७-१२	दैवत	६२-४	धनुष	"-१७
देव	२०२-२३	दैवः स्यानि	११४-२६	धनुवपति	१६२-२

धन्व	२३५-१५	धिग्	२१-१६	नकुल	१०६-२
धन्य	१५३-२१	ध्रुवक	२३२-७	नक्र	८-४
धमनी	२३३-८	ध्रुवका	५२-१७	नक्षत्र	८-८
धर्मविद्या	१८५-१०	ध्रुवका	१७९-१५	नकिर	९-१५
धर्मपति	१६२-२	ध्रुवका	१३८-४	नक्तंचर	१८-१३
धर्मकारक	७८-१६	ध्रुवक	२३२-७	नखमुच	२५१-१२
धर्म	६०-२३	ध्रुवक	१२४-२८	नखर	२३९-१
धर्मा	६१-१	ध्रुवका	५२-२४	नख	१००-८
धर्मांशौ	६८-२५	ध्रुवका	१७९-१४	नख	२०४-२७
धर्मांशि	६०-२४	ध्रुवका	१३७-२७	नख	१०६-७
धनी	१६४-१४	धूम	१६५-१७	नख	५४-११
धर्मिणी	१४५-२१	धूमावती	९९-११	नख	६३-२२
धर्म्य	१५३-९	धूर्त	१५७-१२	नखर	२३१-२२
ध्वजवत्	१४८-१७	धूर्जटिः	१०१-११	नग	२३९-६
ध्वज	५३-७	धूर्त	२२२-१	नगर	१७०-२६
ध्वजा	४९-१	धूर्त	२२८-२६	नगरी	१८८-६
ध्वजी	८-८	धूर्पतिः	२६-२५	नग्न	१०६-१३
ध्वजे	१२७-५	धूर्पुत्रः	८-२६	नग्नमुषित	६७-४
ध्वंसकला	७५-१७	धुःपतिः	८-२५	नगरप्रवा	८२-६
ध्वन	१५४-१३	धुःपुत्रः	८-२६	नगरकाक	८-१६
धातकी	१८७-१३	धूलीकृत्य	७५-१७	नगरवायस	८-१७
धात्रीगोपक	८-२०	धूसीकृत्य	८-१	नगरमर्दिन्	१३८-२०
धान्यक	१२५-९	धूम	१७६-११	नचेत्	१३-१४
धान्यपति	१६२-१	धूकर	१७७-१	नञ्	५-१९
धामा	६०-४	धूम	१९५-४	नटी	४६-१
धाया	१९९-२३	धूम	२४६-७	नट	१२७-५
धारका	५२-१०	धूम	१५३-८	नह	१६५-२५
धारिणि	११५-२५	धेनु	१६२-११	नहभक्त	१६९-२५
धातंराज्ञी	१९५-१७	धेनु	१५५-२५	नह	२७०-१४
धातंराष्ट्री	८-१८	धैवर	१४८-१८	नह	१७८-१९
धारा	२३३-१२	धूमत	१७६-४	नह	१७९-४
धारा	२४९-५			नह	१४९-२
ध्रास्ता	२३०-२३			नतानत	२०२-७

(न)

ग

६-५

मर्त्त	२५०-७	नरवाहन	११०-५	नाम	११-२३
मर्त्त	२११-१०	नराची	१३१-१४	नाम	२०२-६
नदर	२७०-२२	नल	१७२-२	नाम	१५३-२४
नद	२५०-११	नल	१-१७	नामा	५५-१४
नदी	१८७-११	नग	५७-२६	नामाख्यात	२०२-५
नदी	४२-९	नलद	२१७-६	नारङ्ग	१०६-१०
नर्दन	२४९-१३	नलागिरि	९८-२७	नाराच	१०६-४
ननुव	५-१५	नलिन	५५-२१	नाल	५७-२६
नन्द	२४४-२	नवर्त्तते	१७-१	नाला	५७-२७
ननान्द्रु	१५२-१८	नवा	३-२०	नालीक	२३७-११
ननान्द्रु	४०-१२	नवेदा	१०६-१५	नाशिका	१७१-२५
ननान्द्रु	१०६-१७	नवै	६-१९	नासत्या	१०६-३
नर्नत्ति	११०-१०	नष्टि	२४८-१५	नासा	१७१-१९
नन्दा	११९-१५	नह	३-१९	नासिका	२३९-२६
नमन्दन	२४९-१२	नहवै	७-२२	नास्ति	१७-५
नन्दी	४७-२२	नहि	३-२०	नास्तिक	१०६-१४
नपात्	१०५-२६	नहिकम्	४-९	नास्तिक	२२३-२२
नपुंसक	६३-६	न्यग्रोध	१७८-५	न्याय	२००-८
नपुंसक	१०६-१०	न्यग्रोध	१७९-१८	न्याय	२०१-१६
नभ्राट्	१०५-२६	न्यग्रोध	१७७-१३	न्याय	१८४-११
नभस्	१०६-१४	नाक	१०६-९	न्यास	१८३-५
नभाग	१-१६	नाग	१०५-२६	निकटिन	२३०-६
नभाग	१४२-५	नागी	४९-१४	निकट	२२३-५
नमस्	१८-१३	नाची	४५-१	निकट	२१४-२४
नमस्कृत्य	७६-२७	नाचिकेत	१०६-११	निकट	५४-१०
नमेरु	१०६-१	नाटी	४२-२	निकषा	१८-१०
नय	१९७-२४	नाट्य	१४९-१२	निकथित	२३०-५
नयाति	१६-१९	नाथ	१७२-२	निकाम	१९-२०
नर	१४९-३	नाना	२३-२	निकुञ्ज	५३-९
नरद	२१७-७	नान्तरीयक	१०६-८	निकुञ्चकशि	८८-१४
नरनारायण	९१-२२	नापित	१०६-१४	निकुञ्चकशि	९६-२८
नरनारायण	६८-१२	नाभि	२३२-१८	निखदित	२३०-१३
नरव्याघ्र	८५-१९	नाभी	२०६-२	निगड	५९-७

निगम	११८-१७	निरुक्त	१८४-७	निष्पदी	९४-१६
निगम	२०१-१७	नित्त्वयनी	१०२-१६	निष्पात्	२३३-६
निघातिन्	२२४-५	निर्धनोपकृता	८४-२४	निष्पा	१-१०
निचय	१९७-२४	निर्वित्	२४८-४	निष्पाल	१-११
निचयोच्चारिताः	८४-२१	निर्यास	१७८-६	निष्ठेव	६३-२१
निचुल	२३५-७	निर्यास	५८-१८	निष्ठा	१८६-२६
निताज्जवृक्ष	१८१-१०	निवास	२५०-२३	निःषर्ग	२०९-११
नित्य	२०९-१	निषात	१७३-८	निसर्ग	२०८-१०
नित्य	१९-२४	निषाकु	१३७-२७	नीचैः	१९-९
नित्य	१२९-२	निवलि	२५०-२३	नीह	५५-१६
नित्यशब्द	२१२-१९	निवेशिन्	२५८-२२	नीचापक	१८१-१८
निराघ	३३-१६	निषपिन्	१-११	नील	१४८-१०
निदाघ	५४-११	निवृत्	२४८-४	नील	२४५-५
निद्रा	२१७-२५	निश्चप्रचा	८८-२७	नीली	५०-१
निद्रा	२४६-६	निश्चत्वम्	१-२८	नीहार	२४५-१६
निधन	५५-२६	निःषम	७२-२६	नुत्	२४८-१६
निधनकृत	८४-१९	निपक्षश्यामा	९०-२१	नु	५-९
निधान	१७७-१३	निपद्यश्यामा	१-११	नुकम्	१०-२४
निपठित	२२९-२४	निश्राविन्	२५०-२२	नुत्	२४८-१४
निपठिति	२४७-३	निःषन्धि	१०८-७	नुवै	८-८
निपत्यरोहिणी	८८-४	निःषामा	१-६	नूपुर	६४-३
निपुण	२२६-२२	निपाद्	१५२-८	नृनम	१०९-२२
निपुण	२२२-९	निपाद्	१३९-८	नृनमन	१-२१
निपुणक	१९१-९	निपाद्	२०२-२१	नृवर	६५-२
निपुणोदाहृताः	८४-१९	निपादित	२३०-११	नृवराह	८५-१८
निवृद्ध	१७४-१७	निषेध	१०७-२३	नेत्	१०-५
निवन्ध	१७७-११	निःषेध	१०८-१५	नेत्र	१२६-१२
निमग्न	१७४-१४	निष्क	५३-१८	नेत्र	५७-५
निमित्त	२०१-१६	निष्कला	४४-५	नेत्रक	६१-१८
निरनूप	११०-४	निष्कली	४५-१२	नेम	२७-१
निरक्षी	२४०-२२	निष्कल	२२२-१४	नैकती	१९३-१६
निराकृत	२२८-२६	निष्कनय	२१८-२०	नैकी	१-११
निरुक्त	२०१-१८	निष्पात्	२३३-६	नैमिषिः	११७-५

त्रैमिशि	११६-५	पट्	१०-१५	पताका	२६५-८
त्रैमिवि	"-४	पट	६२-२७	पत्र	२०६-१८
त्रैवकि'	"-५	पटाक	३१-१९	पत्तिगणक	७९-३
त्रैवाकत्र	१८१-८	पटली	४४-२७	पत्तिगण	२२७-२५
त्रै	१०-१२	पटपटा	१५-१२	पथिन्	२००-६
त्रोचेत्	१३-१५	पटक	१२८-२०	पथिकारिन्	१४०-२८
त्रो	३-२०	पटच्चर	१९३-१७	पदक	३२-४
त्रोहि	१०-३	पट्टी	४६-१	पदव्याख्यान	२०१-१६
त्रौ	१२६-१६	पट्टार	१९६-२	पद्	२०१-१९
त्रौका	"-१६	पट्टु	२२०-४	पदवी	२१२-९
त्रौषेचिका	१०८-१	पट्टोली	४७-२४	पद्	१८६-४
त्रौषिका	१०८-२	पठित	२३०-१२	पद्गति	४८-२५
त्रौषेचन	"-"	पराडारी	४९-१९	पदक्रम	१८३-११
	(प)	पराडा	२१८-९	पद्म	२३९-२४
पक्ष	२३५-६	परिडत	२४४-२८	पद्म	६०-९
पक्ष	१९९-२२	परिडत	२२१-९	पद्मनाभ	७१-९
पक्षमन्	२३३-११	परिडतज्ञाता	८४-२०	पद्मावती	९९-१२
पक्ष्म	५३-१४	पर्या	२३३-१७	पदात्पद	१८५-७
पक्ष्म	२३२-६	परिण	१३७-१४	पदेयपद	१८४-१८
पक्ष्मज	२५७-८	पञ्चकल्प	१८५-२२	पदोत्तर	१८५-३
पक्ष्मक	६१-१८	पतञ्जल	३३-४	पयस्	२४३-२३
पञ्चकत्वस्	१४-२४	पतञ्जलि	"-५	पम्पस्	२४२-२२
पञ्चधा	१५-९	पंकभाटे	२१४-६	पत्तिवान्	२४०-२२
पञ्चकपाल	१२२-२	पच	२५०-३	पतत्रि	२४०-२१
पञ्चरेवत	५०-१३	पचतभृजजता	९०-३	पत्वा	२४१-१६
पञ्चुरीहिण	५०-१३	पञ्चव्याकरण	१८५-२३	पन्नग	१०६-१७
पञ्च	४०-१४	पत	२५०-३	परिसीर	२००-१९
पञ्च	१३७-२१	पत्तन	६३-१५	परियोष्ठ	"-१९
पञ्चसूच	४२-२०	पत्त	५८-१४	परिहनु	"-"
पञ्चजन	१९९-१	पत्तमूलक	१२४-८	परिरथ	"-२०
पञ्चाल	१५०-८	पत्रक	१२४-२२	परिखा	१९३-१४
पञ्चदशी	१९७-७	पत्र	२३२-१८	परिशाल	२००-२०
पचलवशा	८८-१३				

परिषत्	२००-२१	परपहाणा	३९-११	पर्ण	२३३-१७
पर्यत्	"-"	परःशता	६४-२५	पर्ण	२३२-८
परिषत्	२०३-३	परःसहस्रा	६५-२०	पर्णाट	३०-२१
पर्यत्	२०४-८	परस्त्री	१११-२०	पर्णाढक	३१-१५
परिषत्	२०८-२५	परमस्य	२२३-६	पर्णु	१३४-६
परिवृत्त	१७७-१६	परंपर	२२३-२४	पर्यद्	१८४-२१
परिवाप	१७८-१	पर	१९१-४	पर्णु	२३३-१२
परिवाप	१७९-१८	परकुल	१९९-६	पर्याप्त	२१२-१८
परिगूढ	१७७-१३	परयुग	१९९-१२	पर्य	"-२४
परिवंश	"-१४	परदारा	२१२-७	पर्यिका	२४२-३
परिपद्	१८४-२१	परत्र	१८६-१८	पर्याप्त	११-१५
परिभाषी	२५०-१८	परलोक	१८७-७	पर्यिक	२१४-२०
परिल	१४१-१२	पराशर	१७६-१२	पलाशडुभक्षिती	७१-११
परिसिन्धु	१९४-४	परापहाणा	३९-११	पलाल	५९-१०
परिमुख	२००-१८	परारि	१४-११	पलित	५५-१३
पर्यलूख	"-"	परिशेष	२२३-२२	पलाश	१००-८
परिख्यात	२२४-३	परिमण्डल	२२३-१९	पल्लि	१९५-१६
परिव्राजक	२२८-१	परिवृद्ध	२२०-२३	पल्लव	६३-७
परिरक्षित	२३०-५	परिल्लव	१२०-१७	पल्लविका	१२४-२१
परिकलित	"-६	परिगहन	१०९-२५	पवित्र	५७-१९
परिगणित	"-८	परिनट	"-२७	पवित्र	१५३-९
परिपक	१४३-१३	परिभर्त्तन	१०९-२१	पविन्द	१५३-२५
परिधि	१४४-२३	परिज्याकौशिकी	९१-२१	पश्चार्ध	१०३-१२
परिणाह	२३५-६	परिचूत	१०९-२३	पश्चानुपूर्वी	"-१५
परिपत्	२३८-१	परुत	१४-११	पश्चाभिमुख	"-१५
पर्यत्	२३८-१	परुपांसक	१८२-१६	पलाश	१८०-२६
परिसारक	२४०-२१	परेद्यवि	१४-११	पलाश	१७८-१२
पर्यद्	२४७-१९	परोक्ष	२५-१६	पलालिन्	२३४-२१
पल्पद्	"-२०	पर्ण	१४१-२३	पल्लव	२१७-१८
परिष	"-१९	पर्ण	१८१-१३	पलित	२२९-१९
परियोग	"-"	पर्ण	१७९-३	पलियोग	२४७-२०
परस्पर	२७-१२	पर्ण	२१७-५	पलिघः	"-"
परभृता	३८-११	पर्ण	२२२-१५	पलदी	१९३-११

यमिङ्ग	१८२-१२	पाश	१७८-१२	पायणी	२३३-८
पशु	८-२३	पात्र	५७-१९	पांसु	२३२-१४
पशुपालिका	३९-१६	पात्री	५०-५	पांसु	२३९-२
पशुकृत्य	७५-२८	पात्रीव	५९-४	पांसुर	२४७-१८
पश्य	२७-१४	पाद	१५३-१४	पांसुल	"-"
पश्यत	२६-२०	पादी	४४-२७	प्याट्	९-२७
पाक	२२०-९	पादाली	७६-१८	पिङ्गर	१४९-२४
पातक	६३-७	पादातिक	१३२-१५	पिङ्गल	"-"
पाङ्क	१२०-३	पादिका	१२४-२०	पिङ्ग	२३२-१७
पाट्	१५-१४	पानक	१२३-१६	पिङ्गलक	३३-१४
पाठेय	१९५-१५	पाप	८९-२३	पिङ्गल	४७-२१
पानक	१२३-२१	पामन्	२३४-१५	पिङ्गलमाण्डव्य	६९-२२
पाणिमण्डल	११३-१७	पास्पिकृत्य	७६-१४	पिङ्गलागिरि	९९-४
पाणिपञ्चव	८४-४	पास्पालीकृत्य	"-१६	विचण्ड	२३२-५
पाणिपद्म	"-"	पात्रेसमिता	८०-११	पिच्छ	"-३
पाणिनीयरौढीय	६९-११	पाल्लेवहुला	८१-२	पिञ्जूर	१५३-२४
पाणिगृहीती	७१-१२	पापसम	७३-१३	पिञ्जूलक	३३-२०
पाणिवज्र	७२-१	पार	५६-१६	पिट	१२९-७
पाणिदण्ड	७१-२६	पारकर	१०४-८	पिटक	५४-२१
पाशहस्त	७२-२	पारस्कर	"-"	पिठरी	४४-१
पाण्टी	४२-१	पारस्त्रैण्य	१११-२०	पिण्डफला	४०-१
पाठा	१८७-१२	पारलौकिक	११२-९	पिण्डीजङ्घ	३१-२
पाण्डु	२२०-४	पाण्डी	४२-१	पिण्डी	४२-६
पाथेय	१९५-२२	पाण्डुघृतराष्ट्र	६८-११	पिण्डिशूर	८१-१७
पाद	१९७-१९	पाण्डु	१४२-२०	पिण्ड्याक	६३-२१
पाद	२०४-२७	पाण्डु	२३९-४	पिचण्ड	१९७-२४
पाद	२१३-९	पाण्डव	१४४-१२	पितृदेवता	२११-२२
पारायण	२०७-१४	पारिमाण्डल्य	११३-१०	पितृ	२३७-२६
पाद	१८०-१५	पारी	१०-६	पितृक	१९१-१०
पादस्वेद	२१४-१४	पाश्व	२३३-१०	पिप्पल	२०२-१५
पादस्वेदन	२१४-१४	पाश्व	५९-४	पिशाच	१९७-२१
पामा	१८७-१२	पाश्वतस्	१२२-२५	पिशाच	१३४-१२
पाषा	१८७-११	पाश्वतस्	१८९-२	पिप्पल	१८०-२५

पिप्पली मूल	१८१-७	पीततैल	७०-२५	पुष्य	२४४-५
पिचुक	१८१-८	पीनमद्य	७-२६	पुष्कर	१८८-५
पिटक	२१३-२३	पीतदधि	७१-२२	पुष्करसद	१३६-२६
पिटक	१४०-१२	पीतविष	७-२३	पुङ्ख	५४-४
पिटाक	७-७	पीतक	१२८-२४	पुच्छ	५५-२६
पिष्ट	१४०-१७	पीत्वास्थिरक	८७-२६	पुण्डुक	१२५-१२
पिटाक	२१३-२५	पीनी	५१-५	पुण्यसन	७२-२२
पितृमत्	१४०-११	पुक	१७९-१७	पुण्य	१२९-८
पितृमत्तु	७-७	पुटकं	२३७-१२	पुत्र	१५२-१८
पिण्ड	७-७	पुट	१७९-१४	पुत्र ०	१२९-१९
पितरिशूर	८२-२३	पुट	१५४-६	पुत्रजात	७०-२४
पितमह	१०८-१४	पुटक	१२८-२३	पुत्रप्रौत्र	९२-१९
पितामही	४२-१०	पुटी	४२-२	पुत्रपती	६६-९
पितापुत्री	९१-१७	पुण्यहाहवाचन	२१०-१	पुत्रपशू	६७-८
पित्त	२३३-६	पुतचाल	२१३-१३	पुत्राध्यापक	७८-१९
पिनाक	५३-१८	पुत्र	२३७-२६	पुत्र	४३-५
पिपास	२१७-१९	पुनरुक्त	२०१-१५	पुनः	१८-४
पिप्पली	४४-२	पुनरुक्त	१८४-७	पुनःपुनर्	२२३-२३
पिप्पका	५२-८	पुरण	२४४-२	पुनर्भूः	१५२-१९
पिशङ्गी	४३-२३	पुराण	१८३-१०	पुनाग	८५-१९
पिशुन	२३७-१	पुरगा	९८-२३	पुरार	१७६-१४
पिशाच	१००-११	पुरीष	२१८-३	पुर	५७-२४
पिष्टमोदक	७९-११	पुरुष	२४७-१५	पुर	२१-२०
पिष्ट	३२-२०	पुरोहा	२१६-१४	पुरस्	१४-१२
पिष्टका	१२४-२०	पुरोद्	२१६-१४	पुरस्तात्	१४-१७
पिष्टातक	१३०-४	पुल	१७९-४	पुरतः	२०-६
पीडा	१८०-१९	पुल	२३५-१८	पुरगावण	९८-२३
पीडा	२४९-८	पुलिङ्ग	१८२-१२	पुरःस्य	२२२-३
पीमूल	१७८-१४	पुलुष	२४७-१५	पुरा	९-१७
पीलु	२०५-५	पुष्य	२०५-८	पुरागा	९-१९
पीलुमूल	२०९-३	पुष्य	२१७-१८	पुरागा	४८-२६
पीला	१४०-१८	पुष्य	२०५-२	पुरुषव्याघ्र	८४-१
पीतपृत्त	७०-१८	पुष्कर	२३७-६	पुरुमहिय	७-७

पुरुपत्तु	८४-१	पूली	४६-२६	प्रतित्यद्	९५-१०
पुरुपकुञ्जर	"-२	पूर्यते	१७-११	प्रतिदिश	"-"
पुरुपवराह	"-"	पूर्व	२८-२४	प्रतिपथ	"-११
पुरुपवृषभ	"-"	पूर्व	५९-५	प्रतिष्कश	१०४-११
पुरुपवर्ष	८४-४	पूर्व	"-५	प्रतिकश	"-१४
पुरुपवर्ष	"-"	पूर्त	२२९-२४	प्रतिष्णिका	१०८-१९
पुरुपहस्ती	"-५	पूल	५९-१५	प्रतिकूल	२२३-२२
पुरुपवृक	"-८	पूजक	१२८-२३	प्रतिभू	"-२३
पुरुपवृष	"-१०	पूलासकुराड	६७-९	प्रतिहृत्	२२८-१२
पुरुपसिंह	८५-२०	पेट	५४-२४	प्रत्यक्ष	९५-१६
पुरुपोद्दा	८६-१	पेश	२३३-७	प्रत्यनडुह	"-१४
पुरोहित	१४२-१२	पैठसर्प	१११-१०	प्रचार	२१८-१५
पुरोडाश	१०२-१४	पैङ्गलोदायनि	११५-७	प्रजापति	२१५-९
पुरोहित	२२४-२०	पैल	११४-२२	प्रजावती	"-१०
पुलिन	५५-२२	पैशाच	११७-१८	प्रणय	२३६-२६
पुलिभवती	९९-१९	पोटा	२४५-१५	प्रतिजन	१९८-"
पुष्कला	४४-५	पौराडरीक	१३१-१५	प्रतिपत्	२४८-३
पुष्कली	४७-१९	पौष्यः	११५-२६	प्रतिपत्	१९७-११
पुष्पक	१२०-१८	पौर्णमासी	१९७-१३	प्रतिबिम्ब	२१८-९२
पुष्पक	१२८-१	प्रकट	२२३-५	प्रतिश्रुत्	२४८-५
पुस्तम्	६३-२२	प्रकाश	"-१२	प्रतीप	२४६-१७
पूग	१९९-२२	प्रज्ञा	२३२-७	प्रद्युम्न	१३७-२७
पूर्णाकाल	१९२-२२	प्रज्ञा	१७६-१९	प्रतीप	२३६-२६
पूतर	१९२-२२	प्रतिबोध	१५२-९	प्रत्यय	२१८-२२
पूप	२०६-२२	प्रतिकियत	९५-६	प्रतूर्ण	२४१-८
पूर्वपद	१८५-५	प्रतियद्	"-"	प्रथम	२२२-७
पूर्वपक्ष	१८९-२३	प्रतिदूश	"-"	प्रद्युम्नाभिगमन	२०३-१५
पूतयव	७३-४	प्रतिविद्	"-७	प्रयास	२३५-९
पूतयव	"-५	प्रतिदिव	"-८	प्रपापूरण	२०९-२६
पूरुषः	१०१-११	प्रतिदिव	"-८	प्ररोहण	२०९-२२
पूयमानयव	७३-५	प्रतिद्यव	"-"	प्ररोह	२१६-११
पूयी	४६-२१	प्रतिविश	"-९	प्रवास	१९८-८
		प्रतिमनस	"-"	प्रवास	२०८-१३

प्रभूत	२१२-१६	प्रथम्	७२-१६	प्रान्तम्	७२-२५
प्रवेशन	२०९-२	प्रशान्	२२-२२	प्राधान्य	१२२-१२
प्रलेपिका	२१५-८	प्रशास्त्र	२२६-९	प्रायः	१९-१
प्रस्थ	१९१-६	प्रविक	२२४-२३	प्रायश्चित	१०१-९
प्रस्थक	॥-॥	प्रष्टक	१२९-२	प्रायश्चित्तिः	१०२-३
प्रावृष	१४१-४	प्रसह्य	२०-९	प्रायोगिक	११२-१०
प्राशिता	१०८-६	प्रस्कषव	१०४-१७	सु	१५०-१३
स्रग्वा	१४५-११	प्रहाणकलित	७१-२५	प्रिय	२१९-१०
प्रसादारोहण	१०९-१६	प्रहितनरक	३५-१७	प्रियक	१५६-९
प्रयोग	२११-११	प्रहसनेकृत्य	७७-१	प्रियगुड	७०-१४
प्रकामम्	१८-७	प्रहत	१५३-१३	प्रियविश्वं	॥-॥
प्रचेतोरजन्	२६-२६	प्राकृत	११८-२२	पियाद्वि	॥-२०
प्रचेताराजन्	॥-॥	प्राकारसर्दी	१३६-२७	प्रियमधुक	९५-२६
प्रतपने	७७-७	प्रचय	१५४-१२	प्रियदधिक	९६-३
प्रकर्ष	२११-१०	प्राजरुहाकृत्य	७७-२५	प्रियपयस्क	॥-६
प्रतान	३३-३	प्रान्तपुष्पा	४०-४	प्रियपुस्क	॥-॥
प्रत्यवरोहिणी	४७-११	प्रादृत	१५४-७	पियनौकः	॥-७
प्रतिलोम	३४-३	प्राकपुष्पा	४०-४	प्रियलक्ष्मीक	॥-॥
प्रथम	१८४-९	प्राज्ञ	११७-१४	प्रियरूप	२२८-२६
प्रथमगुण	॥-॥	प्राज्ञे	९-१	प्रियानहुक्त	९६-६
प्रदक्षिणम्	७३-१४	प्राग्रामात्	१५-१०	प्रियासचिव	९८-१
प्रमृग	॥-१६	प्राज्ञम्	७२-२१	प्रियावासन	॥-॥
प्रमाणत	१२२-२५	प्राटाहति	११७-६	प्रियाक्षान्त	॥-॥
प्रग्रीष	५८-१६	प्राडाहति	॥-॥	प्रियारक्षान्त	॥-२
प्रकृत्य	१५-१६	प्राण	१४९-५	प्रियाचपल	॥-॥
प्रगे	७-१२	प्राठर्	१८-१५	प्रियानिचित	॥-॥
प्रत्युत	६-१	प्रातिभाव्य	११३-८	प्रियावाम	॥-॥
प्रबाहुकम्	२२-९	प्रतिभव	॥-१७	प्रीणितकट	७१-१७
प्रतिसर	५६-७	प्रातिभ	१२०-४	प्रेषण	११३-७
प्रवाल	५७-२७	प्रादुस्	१९-१४	प्रेषण	२११-१२
प्रवर	६२-२०	प्रादुस्	७६-७	प्रेषण	॥-॥
प्रवर्योपमदी	९१-१३	प्रादुष्कृत्य	७८-३		
प्रयुत	५५-११	प्रादोहनि	११६-२७		

पेशिका	११५-१५	फलक	१७९-१९	वर्बर	२०४-३
प्रेक्षा	१७९-१०	फलक	५५-१४	वर्बर	१७८-१५
प्रेहिस्वागता	७-१४	फलीकृत्य	७-७	वल	२३५-६
प्रोहित	९-६४४	फलीकृत्य	७५-२०	वल	७-६
प्रेहिवाणिजा	८७-१२	फलूकृत्य	७-२५	वल	१७९-४
प्रोथ	१५५-२१	फाला	५१-८	वल	५८-१४
प्रोष्ठ	१४-११	फाली	७-६	बलय	६१-३
प्रोष्ठिक	७-१३	फेन	२३२-७	वलवत्	१९-१३
प्रोहकपर्दा	८८-१४	फेन	२३३-१५	वलाका	२३५-७
प्रोहकटा	७-२५	फेन	२४५-५	वलाका	७-५
प्रोहकर्दमा	९०-१६	वक	१४९-२	वलाहक	१०१-१५
प्रोह्यपदि	७-२५	वकनखगुदपरिगृह्णा	३५-१३	वलाका	१३८-११
पृच्छा	२४८-२३	वठरछान्दस	७०-१	वलात्	२३-८
पृथु	२१९-१९	वकुल	२१८-१	वत्त्वज	१७७-२
पृथुक	२०६-१८	बडवा	४०५-५	वत्त्वजभार	२१०-२६
पृष्ठ	२०५-१	बत	१०-१६	वत्त्वज	२११-२
पृथ्वीरुह	२५१-११	बदर	२०५-३९	वलीवर्द	१४६-१०
पृथा	१४२-१८	बदर	१४९-१४	वलीवर्द	१००-२१
पृथक्	२३-४	बध्योग	११३-१	वस्त	१५३-२४
पृथोर्जककुभ	३६-४	बन्दी	४७-१८	बह्यस्क	१५२-८
पृथिवी	४५-२	बन्धु	२३९-६	बह्लीक	१३४-११
पृथिवीप्रशवण	८०-९	बन्धुमित्र	२१२-१	बर्हवत्	२४०-१५
पृथिवीविदित	७-७	बन्धुका	१७९-१६	बह्री	४९-३
पृथु	२३२-१५	बध्योग	१५२-१४	बहिः	१८-८
पृदाकु	१५२-९	बधिरक	३५-२२	बहिर्योग	२९-२४
पृषोदर	१००-५	बधिर	२४१-१२	बहिर्योग	३१-१७
पृषोद्धान	७-२०	बन्धा	१४८-१४	बहु	६०-७
फट्	१३-३	बन्धका	४५-१८	बहुभाषिन्	२२३-२३
फल	२१८-११	बन्धकी	१४४-२२	बहु	२२०-१०
फल	२३५-६	बन्धु	२३४-११	बहुल	२२०-१३
फल	१७९-४	वरटी	४२-७	बहुल	२२९-११
फल	१८१-६	वर्वरी	४७-१६	बहुसर्पिष्क	९५-२६
फल	५९-१०	वर्वर	१९२-२५	बहुपयस्	९६-८

बहुतन्त्री	९६-१८	विस	१७८-१९	ब्रह्मवर्चस्	२१०-१९
बहुतन्त्रीक	"-"	विस	१८०-१२	ब्रह्मगुप्त	१३५-८
बहुतर्द	११८-२१	विसाङ्कुर	५७-२४	ब्रह्मगुप्त	१४२-४
बाहु	१७७-१२	विन्दु	३६-१३	ब्रह्मगुप्त	१३५-८
बान्धव	११८-९	बीज	१४४-१०	ब्रह्मदत्ता	१४९-१३
बान्धकि	११६-७	बीजाश्व	"-११	ब्रह्मकत	१४५-१९
बाहुकि	"-१८	बीजरुहा	७६-२७	ब्रह्मप्रजापति	९१-२२
बाणम्	५४-१४	बीजर्योक्त्य	७७-५	ब्रह्मचारिन्	२२६-१८
बाभ्रवी	५१-१६	बीज	२३२-१७	ब्रह्मन्	२१३-२४
बारबाणम्	५४-२६	बीज	१७७-२२	ब्राह्मण	२२२-२
बाल	१४८-१०	बीज	२०६-७	ब्राह्मण	२०२-५
बालशिशु	"-"	बुक	१७९-१७	ब्राह्मण	२०२-२४
बाला	"-"	बुभुक्षा	२१६-२४	ब्राह्मण	१८५-३
बाल	५७-१०	बुध	५७-२३	ब्राह्मण	१५०-५
बालवृद्ध	९३-९	बुध	१७८-४	ब्राह्मण	१११-७
बाला	३८-१६	बृहत्	१२३-२५	ब्राह्मणयाजक	७८-१४
बाल	२२४-१३	बृहत्	१२५-१२	ब्राह्मणतुर्य	"-२१
बाभ्रव्यायणी	५१-१६	बृहती	"-"	ब्राह्मणमत	८४-२०
बाल	२२१-४	बृहतीका	१२९-२३	ब्राह्मणचेल	८६-१९
बालिश	१४९-२३	बृहतीकार	१३९-१९	ब्राह्मणजालम	"-"
बालिश	२२२-२	बृहस्पति	१००-१५	ब्राह्म	१११-५
बाहीक	१९३-१५	बृसी	४५-२४	ब्रूहि	१६-१८
बाहु	१३६-२५	बृसी	१०३-२	भङ्गा	२१०-२२
बाहुकीट	१८३-२०	ब्रैत्य	१५३-९	भङ्गी	४२-२५
विचर्चिका	२३३-२२	ब्रैत्वयत	३७-१४	भगल	१७५-२१
विन्दु	१५६-४	ब्रैत्वकी	११५-२७	भक्षाली	१९६-४
विस्व	१४८-१८	ब्रैजवापि	१३५-२	भक्षितपलाशुहु	७१-११
वित्त्व	१७५-११	ब्रैजवापि	२०५-१५	भक्षादी	१९६-५
विस	२२०-१६	ब्रैज्य	१८९-९	भक्षा	२१६-१८
विहाल	१०१-१४	ब्रैन्दवि	१३४-२०	भगन्दर	६२-१३
विस्वा	४१-२६	बोघ	२०४-१८	भग	६४-११
विस्वी	४१-२६	ब्रध	१५६-१९	भगला	१३८-२२
विल	१७९-४	ब्रह्म	६१-१६	भगी	५-६

भञ्जन	१८८-१९६	भवतु	२७-७	भारत	८४-१९
भञ्जनागिरि	८८-२४	भव्यासनोच्च	८७-२४	भास्कर	२५-७
भण्डित	१५४-३	भर्ग	१३६-५	भास्त्र	१७५-१७
भण्डिल	१५४-३	भर्त्त	१३४-८	भाष्यवर्तक	७८-१९
भण्डिल	१५४-३	भर्त्तु	१४०-१९	भिक्षा	२१७-१९
भण्डित	१५९-१५	भर्ग	१५४-१४	भिक्षा	१६४-५
भण्डित	१५४-६	भद्र	२४५-७	भिक्षुकी	४६-५
भण्डित	१५९-२६	भक्षकीय	१६२-१०	भिक्षु	१२९-४
भण्डिति	२४७-२	भव्यभाला	४१-३	भिक्षुकदाक्षि	६९-२३
भण्डित	३३-४	भस्त	६३-२१	भिक्षुक	१६४-१९
भरट	२१४-५	भस्त्राफला	४०-१	भिक्षुक	२१४-२४
भरग	२१४-४	भस्त्रा	१८१-८	भिक्षुक	२४८-१४
भर	२५०-६	भस्त्रा	२१४-३	भित्	२-२२
भर	२१८-४	भस्मसात्	१५-११	भिद्वा	९०-११
भरग	२४४-१	भस्मसू	१४-२२	भिन्दिलवशा	२४२-१५
भरत	१६२-२०	भष	२५०-११	भिषज	१५-१०
भरत	१३४-८	भषी	४२-२२	भिषा	१५९-१५
भरत	१३४-१७	भारत	२०७-१२	भिषणज्	२४३-१३
भरत	२४४-१४	भाजन	१५५-२६	भिष्याज	१६०-३
भरतर्षभ	८५-२०	भाण्डा	१८८-१६	भी	२४८-११
भद्राकृत्य	७७-९	भागवतीभागवत	८३-३	भीम	१२७-५
भरद्वाज	१५५-४	भाजन	३६-१५	भीमसेनार्जुन	६९-१४
भरद्वाज	१५६-९	भाजा	४९-२३	भीमार्जुन	८१-१७
भरभ	१४५-१०	भाजी	४९-२३	भीरुमान	१०८-२२
भरुजा	४८-३	भाण	१४-४	भीष्मद्रोण	६९-२
भरुजी	२-४	भानु	२३०-२२	भुक्तासुहित	८८-१७
भवति	१७-२	भारत	१४४-१४	भुरग	२४२-११
भवतु	२-१३	भारम	१४५-१०	भुवन	६३-७
भघन	६३-१३	भारद्भि	१९२-२५	भुव	२३४-१२
भलन्दन	३१-३	भारुजिक	१३-२४	भुः	२४८-१०
भलन्दन	१७५-८	भार्यापति	६८-२	भूर्ज	६४-१२
भलन्दन	१४२-९	भार्योद	७०-१८	भूत	५५-११
भल	१७१-६	भाष	६३-१८	भूतनिराकृत	८४-२६

भूमि	२०२-१४	भौलिकी	४७-९	मठ	५५-१०
भूमि	१४१-१८	भौरिकी	४७-१६	मठिका	१२५-२
भूरि	७-२५	भौलिकि	१४८-१८	मठी	४४-१०
भूमत्तृ	७८-१८	भौलिकिविध	१६९-१४	मडार	१७१-२२
भूयस्	१८-१४	अंशकलाकृत्य	७४-२५	मगडली	४२-२१
भूयस्क	१३०-३	अमर	१०१-१८	मगडल	५७-२४
भूयस्	१३८-२६	अमरक	१२९-२५	मगड	५४-२०
भूर्भुवस्	२०-१	अमर	१२६-११	मगडर	२४७-११
भूषण	२४९-१४	अमरक	१२६-११	मगडप	५४-१४
भूषण	५४-१५	अष्टका	३४-१९	मगडल	२४-११
भू	२०४-२८	अष्टककपिष्ठल	३५-१८	मगडकी	४२-२१
भृगु	७-८	आवृ	२२६-९	मगडपिका	१२५-३
भृङ्गी	४५-३	आवृ	२३७-२५	मगडु	१५७-१९
भृतक	१२९-९	आलुषपुत्रः	२५-७	मणि	२३३-१
भृति	२१३-९	मङ्गल	१५८-१९	मणि	२३५-२४
भृश	२२१-१५	मङ्गल	१८-२४	मणिक	१२१-१०
भृश	२४४-२६	मकर	१७२-२५	मणिक	१२१-१०
भृष्टलुञ्जित	६५-८	मकष्ट	१४५-१७	मणिपाली	१४७-११
भेद	२११-९	मक्षिका	२३१-२१	मणिपाली	२१५-७
भेषज	१२१-१६	मङ्गव	७-७	मत	१७७-१५
भोस्	५-६	मङ्गल	५९-११	मति	१४०-५
भोगावती	९९-१३	मङ्गव	१४१-२	मतुवर्ष	१८९-२५
भोज	३७-१५	मगदी	१७२-३	मत्स्य	१२७-१९
भोजंभोजम्	१५-१४	मगघ	१८९-२३	मत्सी	४२-२७
भौजि	१८९-९	मगघ	२४२-२१	मत्स्यक	१२८-२
भौरिकिविध	१६९-१४	मघष्टु	१४५-२०	मधि	२४७-४
भौरिकि	१४८-१९	मञ्जुक	५४-२४	भेद	२४५-७
भौरिकि	३७-२०	मञ्जुरी	२१७-१९	मदाघ	३४-११
भौलिकि	७-२१	मञ्जुरी	४५-११	मदि	२४९-१४
भौलिङ्गि	४७-४	मञ्जीर	६४-३	मद्यपीत	७०-२६
भौलिङ्गी	११५-१२	मञ्जीरक	१४१-२३	मद्रस्यला	१९-६
भौलिङ्गी	४७-४	मञ्जु	२३२-१८	मद्रकूल	१९६-३
		मटर	१५२-६	मद्रशर्मन्	१३८-९

मध्य	१९१-७	मनस्	२१-५	मरुत्	२४०-१३
मध्य	५७२-२०	मन्वर्थे	१८९-२५	मरुत्	१८०-३
मध्या	३९-१	मनायी	१५७-१७	मरुत्	१३४-१३
मध्यसा	३९-३	मनीषा	२३५-८	मर्मर	६२-३
मध्यस्थ	२२२-३	मनीषी	१०२-१	मर्यादा	९६-८
मध्यम	६१-१२	मनीषित	१०१-२०	मल	५७-१०
मध्यमिका	१९१-७	मनु	१५९-८	मलिन	१७२-७
मध्यमक	१९१-८	मनुष्य	१६५-११	मसमसा	७५-१८
मध्यतस्	१२२-२४	मनुष्यी	४३-१७	मसुरकर्ण	१४१-१४
मध्यमा	१४६-१३	मनुषी	४३-१८	मसूर	१६६-४
मध्या	१४६-७	मनुवृद्ध	७०-५	मसुरकर्ण	३३-२४
मध्येगुरु	७१-२	मनोज्ञ	२२८-२१	मस्कर	१०५-२
मध्येगुरु	८०-९	मन्मथ	१०२-२०	मस्करी	१७४-२६
मधु	१८०-१	मन्तु	१५७-१७	मस्तक	१२४-९
मधु	२०२-२०	मन्तु	१४२-१७	मस्मसा	७५-२०
मधु	१७४-२३	मन्द	२४५-५	महस्	१७९-१४
मधु	२३०-२२	मन्द	१४४-१३	महत्	१६२-२८
मधु	२३९-४	मन्द	२२१-१४	महत्	२२०-६
मधु	१०८-९	मन्द	७८-१८	महत्क	१२५-१२
मधु	५३-११	मन्त्रमित	८४-२०	महाजन	१९८-२७
मधु	१५९-२०	मन्त्रि	२५०-१७	महापुत्र	१७४-१
मधुक	१२५-१३	मन्त्रणार्ह	८३०-२३	महाचित्त	१७४-२
मधुर	२२१-९	मन्दार	१७८-२०	महाराज	२२३-८
मधुपर्क	२११-२१	मन्त्र	२१६-२१	महाव्रत	२१०-८
मधुकर्ण	१७४-२२	मन्त्रित	१५२-१३	महानाम्नि	२१०-११
मधुमत्	२०४-२	मन्त्रे	१७-३	महानस	१६२-२०
मधुमान्	१९४-१५	मम	२४५-२४	महानद	६२-१२
मधुर	१७४-१८	मम	८-१९	महित	१५८-२०
मधुसर्पिस्	६९-२	मयूरगड	९८-१४	महाप्रयाण	१६२-२५
मधुसर्पिस्	९१-७	मयूरगड	९८-१४	महाप्राण	१६२-२५
मधुसूदन	२४९-२१	मयूर	१०२-२७	महिलापाद	९३-१७
मनस्	१६०-३	मयूरव्यंसक	८७-१	महाशूद्री	३९-२६
		मयूरव्यंसकप्रिय	९०-२८	महित्री	२४०-१३

सहित	१६२-१२	साधव	११८-१०	सांस	१९८-७
सहित्थ	१०३-२	सानस	११८-१२	सांस	२३२-१७
सही	१८७-१४	सान	६१-१५	सांसशोषित	९३-८
सहिष	१०१-१२	सान	७१-१५	सांस	२०८-१२
सहीङ्	२४२-२२	सान	२३५-८	सांसौदन	२०८-१३
सहिमत	१६२-२३	सानकस्थली	१९६-९	सांसौदन	१९८-६
सहिषी	२१५-६	सानव्यायनी	५१-१८	मित्रयव	३१-२३
सही	२२०-१३	सानाध्यायनी	५१-२४	मित्र	१९५-१०
सही	४२-१०	सानस्थली	१९६-९	मित्र	१९९-२३
सहीध्र	२५१-१०	सानुष	२२३-१४	मित्र	१४९-३
सा	९-९	सान्तव्यायनी	५१-२०	मित्रयु	१५२-७
साङ्	९-९	साया	१८७-१२	मित्रयु	१४७-१
साङ्क्षव्यायणी	५१-२१	सारुत	११७-१९	मित्रयु	३१-२३
साङ्खव्यायनी	५१-२७	साल	२३५-७	मित्रावरुण	९१-१८
साकि	९-२	सालक	६२-३	मिथुन	२२६-१८
साठर	१९५-२३	सालव	१६९-२	मिथुन	२०-१५
साठरा	१५२-६	सालती	४२-११	मिथ्याकृत्य	७७-२६
साणव	२२२-१२	साला	२३७-१	मिथु	५२-२६
साण्डव्यायनी	५१-१९	साल्वा	१८७-१५	मिथ्या	२०-११
साण्डलिक	१३२-३	साल्य	१२१-१५	मिथस्	२१-८
साण्डव्यपिङ्गल	६९-२२	सावा	१८७-१२	मिमत	१४९-१३
साण्टिकुरट	६९-२५	साशब्द	२१२-१९	मिप्रकावण	९८-२२
साण्डरिक	१३१-२८	साषादन	१९५-९	मीन	१७०-२४
साची	४४-२६	साषशराखिन्	१३८-२०	मीमांसा	१८६-४
साजिरक	१४१-२३	साषस्थली	१९६-८	मीमांसकदुर्दुरुट	८६-१५
सातरिपुरुष	८२-२१	साप	५८-२०	मुकयी	४३-४
सातरिश्वन्	२४१-१६	साषोण	१०९-८	मुकुर	२४७-२०
साट	४०-११	सास	५८-१७	मुकुर	२१८-१
सातामही	४२-१०	सासजाता	७०-१२	मुकुर	२१८-१
सातृक	१९१-१०	सासक्षपण	२०७-१४	मुकुल	२३५-८
सातापितृ	८१-१८	साहकस्थली	१९६-८	मुकुल	५८-२६
सात्रायाम्	८-१८	सापोन	७-९	मुकुल	१४७-२०
सादित	१७२-१२	सांसी	४६-११	मुक्ता	१३२-१६

मुक्ति	१८६-१६	मुसल	१०६-३	मुषिक	५६-२१
मुख	२३९-९	मुसल	५१-२६	मुषिका	१३७-२१
मुख	२००-२	मुसली	४७-२१	मुषी	४९-२
मुख	५६-८	मुसल	२०६-२२	मुकरण्ड	१४४-२४
मुख	१३०-१३	मुसक	२६९-७	मुकरण्डु	१४४-२४
मुख	२०५-१	मुहमहुम	२२-१६	मुगपद	९८-१४
मुखचन्द्र	८४-३	मुहः	२२-१६	मुगक्षीर	९८-१३
मुखतम्	२-२४	मुहूर्त	२०१-१७	मुगचपला	९८-१५
मुखपुण्डरीक	८४-३	मुहूर्त	१८४-२२	मुगावती	९९-१२
मुखतम्	१९०-५	मुहूर्त	६२-२१	मुगीपद	९८-१५
मुञ्ज		मुर्च्छा	२४६-६	मुगीचपला	९८-१५
मुञ्ज	१४९-३	मुर्च्छा	२३१-११	मुगीक्षीर	९८-१३
मुण्डसम्भावित	८४-२०	मुर्च्छा	२१८-२०	मुजा	२४८-२३
मुत्	२४८-९	मुढ	१४०-१९	मुणाल	२३७-११
मुद्गल	१५९-१६	मुति	२४८-१६	मुणाली	५७-२३
मुद्रिका	१२४-१९	मुत्रपुरीष	९२-२२	मुणामुजा	५-७
मुद्रा	२१७-२५	मुत्रशक्त	९३-२	मुणाल	१०२-२६
मुनि	१४१-१३	मुत्र	२१७-३०	मुणाल	५७-२३
मुनि	२३४-१०	मुत्रशक्त	६९-१५	मुत्	२४८-१०
मुनिचित्त	१७४-१	मुल	२४७-१८	मुदु	१४५-१२
मुनिचित्त	८६-१७	मुर	२४७-१८	मुदु	२३२-१७
मुनिचन्दन	८४-३	मुलविभुज	३५१-९	मुदु	२२०-६
मुनिस्थल	१७४-२१	मुल	२२१-९	मुपा	२१-१४
मुनिखेट	८६-१४	मुल	१७४-२३	मु	७-१३
मुनिपुङ्गव	८५-१९	मुलक	६३-१२	मेखला	२३५-८
मुनिप्रदी	९४-१०	मुलाटी	४२-८	मेखला	१०३-३
मुनिधूर्त	८६-१७	मुल	२-१८	मेघ	२११-२०
मुनीवती	९९-११	मुल	२१-१३	मेघ	२४५-१४
मुरल	१३५-१७	मुलभार	२१०-२६	मेघ	१९९-२३
मुर	१३९-२६	मुल	५९-३	मेघ्य	२०-१३०
मुल	२३५-१९	मुलक	१२४-१८	मेढ	६४-४
मुसग	२११-२०	मुषिका	३८-१४	मेधी	४३-२६
मुसल	१५८-२०	मुग	४९-२	मेदरिपण्ड	२५-१०

मेघ	२५०-८	यज्ञ	१४८-१२	यवाम	२३७-१४
मेघा	२४२-९	यतस्	१२२-२६	याज्ञकोपाध्याय	९३-१०
मेघा	२४९-४	यदुत	४-७	याज्ञदत्ति	३०-२७
मेघा	१९९-६२	यद्	२७-२	यातृ	१०-१४
मेघा	२०५-२४	यद्	११-१३	याति	१६-२१
मेघा	२११-१९	यत्र	१०-५	यातोपयात	२१४-१४
मेघाविन्	२२८-२१	यथा	१५-१३	यात	२१४-१४
मेधी	४३-५	यथाकषाच	९-४	यान	५५-१६
मेघातपस्	६९-९	यथातथ	२२२-२१	याव	१२८-१०
मेघातपस्	९१-१४	यथापुर	२२६-२०	याधित्	६-२१
मेनका	५२-५	यथाकान	५-२१	युक्तम्	२२-१९
मेघ	२५०-७	यथात्मन्	२२४-५	युग	२०५-२५
मेह	२५०-११	यदा	६-१०	युग	१६४-१५
मेत्र	१७५-१५	यदिव	६-२२	युग	२११-२१
मोदक	५४-४	यदि	४-६	युगन्धर	१५०-५
मोदमान	१९१-१९	यदिनाम	५-१८	युगपत्	२२३-२२
मोदन	१८८-१०	यदृच्छा	८९-१८	युगपत्	१९-२०
मोदन	१९१-१९	यमल	१७३-३	युगधरजा	१६४-२३
मौञ्जायन	१३४-२३	यमसभ	२०३-१६	युक्ति	२४८-२५
मौनिक	१३२-१	यवक	१२६-१८	युधिष्ठिर	१३८-१२
मौद्रल्य	१७६-१२	यवक्रीत	१८५-१७	युत्	२४८-९
मौलीन्दुः	७०-३	यमष्टु	१४५-१९	युद्ध	२४५-१९
यका	५२-४	यमुन्द	१४७-२६	युवन्	२२८-२
यकृष्णोमन्	१९३-२२	यव	२३०-१९	युवराज	२२४-४
यकृष्णोमन्	१९३-२२	यव	२३२-६	युवराज	१९२-१९
यकृन्मेदस्	९२-२२	यवनमुग्रह	८७-१०	युवन्	२२६-६
यच्च	६-२	यधास	१६६-२	युधति	१६४-९
यजमान	२१५-१३	यशस्	२०९-१५	युष्मद्	२७-५
यजमान	२२८-७	यधाम	१७७-२२	युष्मद्	४०-१३
यजुस्	१८३-१८	यधास	१७९-१३	यूफा	२३३-२१
यश्च	१८३-७	यश्क	३०-१३	यूप	२००-२
यष्टदत्त	१७६-३	यश्क	१४१-२३	यूप	५५-२०
यश्च	२०१-१६	यष्टि	२१५-२३	यूप	१०१-१९

सूथर	१७०-२२	रथकार	१३९-२४	राजपुरुषायशि	११३-१८
सूधी	४३-२५	रथपा	१०४-१०	राजस्थल	१९६-५
सूप	२०६-१४	रथकार	१३९-२४	राजपुत्र	१६५-१३
सूधी	४२-२६	रथगणक	७९-३	राजन्य	१६५-५
सूष	५६-२०	रथन्तर	१६२-१८	राजद्वितीय	७९-५
सूषी	४२-२६	रथस्य	१०४-९	राजन्य	१६८-१७
येन	७-१४	रथ	१६५-२०	राजस्नापक	७८-२०
योग	२०८-११	रथगण	२२७-२५	राजपरिवेषक	४८-२३
योध	५५-२२	रथकार	१७४-२४	राजतुरीय	७८-७
योध	११८-११०	रथन्तर	१५२-१५	राजसूय	५९-२१
यौवन	५५-१६	रथीतर	१५२-१५	राजपथ	१२७-१३
	(२)	रसि	२४९-१८	राजशाहूल	८५-१९
रक्षस्	२४०-१४	रराका	१५८-८	राजी	२३६-६
रक्षोऽसुर	२४०-१५	रवण	१४२-१३	राजप्रौरुष्य	११३-११
रङ्कु	१९४-८	रस	५७-१८	राजीव	२३७-११
रक्षोघ्न	११८-२३	रस	१८५-१४	रामलक्ष्मण	९१-७
रक्षोहन्	२४१-१०	रहस्	२००-२	राम	१३७-८
रक्षोमुख	३१-९	रहस्	२०४-१८	रामायण	२०७-१३
रक्षस्	१३४-११	रहूगण	१५८-८	रामोद्	१५३-१४
रघुवृषभ	८५-१९	रहोगण	१५८-८	रावण	११९-१८
रणप्रखिडत	७१-२६	राग	२१८-४	राशिकल्पित	८४-२६
रजःकर्णी	२५-१६	राक्षस	११७-१९	रासमकरभ	६९-७
रजत	१६७-४	राक्षोऽसुर	२०३-७	राष्ट्र	५९-२६
रजत	६१-२	राशि	११४-२६	राहुचन्द्र	६९-३
रज्जु	१९४-१४	राजन्	२०२-२३	रावणि	११६-१
रजस्	२३८-६	राजन्	१९१-३	रावणि	११४-२५
रज्जुभार	१२-८	राजन्	१६५-४	राहक्षिति	११५-१
रज्जुकण्ठ	१८२-५	राजन्वत्	२३१-११	रायस्पोष	१७५-२२
रण	२५०-६	राजहंस	८५-१८	राष्ट्रपति	१६२-२
रण	५४-१६	राजगृह	१९६-५	राहवि	११४-२४
रण	२१३-२	राजदन्त	६४-१६	रिक्त	१२९-२४
रण	२४७-२	राजद्वितीय	७१-५	रिक्षा	२४७-१५
रणपथ	१२७-१४	राजपुरुष	२२३-२२	रिपुदमन	२४९-२१

रिपूत्सादक	७८-१७	रोदसी	१९-२७	लत	१५४-११
रिष्टि	१८०-५	रोध	१४२-३	लति	२४८-१०
रुचि	२४९-१८	रोम	२४७-१४	लतु	१५७-१८
रुक्	२४८-९	रोम	१८०-३	लघु	२०-६
रुजा	२४८-२३	रोम	२३४-११	लमक	१४९-३
रुद्र	२०२-२३	रोमन्	१७२-४	लमक	३२-१९
रुमत्	१८०-१८	रोमक	१९३-२१	लवणी	४७-२०
रुमणवत्	२३१-८	रोमक	१७६-१८	लवण	२३९-१८
रुस	२०२-२२	रोमश	१७७-६	लवणा	४७-२१
रुस	२३४-११	रोमाञ्च	२१८-४	लवृण	२२१-१०
रुस	१३१-२२	रोह	१७१-१०	लवली	४४-२७
रुट्	२४८-९	रोहिणी	१४५-१	लवणकृत्य	७७-६
रुक्मिणी	१४५-११	रोहिणी	५०-९	लशुन	६५-१३
रुक्ष	१५९-१	रोहित	२४७-२१	लहका	५२-२२
रुक्ष	१४८-१३	रोहिणी	२४७-२१	लहका	१३८-१
रुष्य	१४८-९	रोहिण	१५४-३	लह्य	१४१-२३
रेख	१४१-२४	रोहीतक	१६७-११	लाट्	२४३-१५
रेखा	२४९-३	रौत्त्यायणी	५१-२८	लाट्	२४२-१४
रेखा	२४७-१४	रौढि	३७-२८	लाडि	३७-९
रेखा	२४३-१०	रौढीयपोशिनीय	६९-११	लातेव्यायनी	५१-२७
रेफत्	२४५-१	(ल)		लावेरणि	१९०-१०
रेभ	१५८-२१	लक्षण	१८४-६	लाङ्गला	१११-९
रेधती	१४७-९	लक्ष्य	१८३-१२	लिङ्गा	२४७-१५
रेधती	५२-९	लङ्कशान्तमुख	३५-१५	लिङ्गु	१५०-५
रेणु	६२-२६	लङ्क	१४९-११	लिखिति	२४७-३
रेणु	२४४-२७	लक्ष्मण	१४५-१४	लिङ्गुशीघ्र	६९-२५
रेवका	५२-९	लङ्गा	१४७-१८	लिट्	२४३-१७
रेवतिक	२०५-१४	लङ्का	१४७-१८	लिप्रवासित	६५-१०
रेवत	१७५-१०	लङ्क्य	१४८-१२	लृ	१३-२५
रोगनाशन	२४९-२१	लफुल	१७२-१८	लृन	१२८-१८
रोग	२१८-४	लघु	२४७-१२	लृनयव	७३-८
रोचनाकृत्य	७७-२	लघु	१८०-७	लृयमानयव	७३-१८
रोचन	२४९-१४	लघुदीर्घ	६१-९	लेख	१४१-२५

लेखाभू	१४४-७	लौहित्यायनी	५१-१५	वतगड	१५८-५
लेखाभू	३३-२	(व)		वतगड्डी	५१-२६
लेखा	२४७-१४	वक्षस्तस्	१२२-२७	वत्	१५-१४
लेखा	२४३-१३	वकसवध	३१-१९	वत्	६-११
लेट	२४३-१	वक्र	२२०-८	वत्स	१६५-५
लेट	२४३-१८	वक्र	५८-१२	वत्स	२२०-११
लेह्य	३१-६	वक्रणितम्बा	१०९-६	वत्सक	१२८-१८
लोकायत	१८३-१३	वक्रणदी	१०१-६	वत्स	१५७-११
लोचना	७७-४	वङ्ग	१९०-१६	वत्सोद्दरण	२०४-३
लोट्	२४३-१	वङ्गरभगडीरथ	३५-८	वद	२५०-४
लोटा	२४३-२१	वञ्जूल	१७८-१८	वदरी	४१-२७
लोमश	१७६-११	वचाकु	१३७-१२	वदनेन्दु	८४-२
लोम	१५६-२०	वज्रपाणि	७२-१	वदि	६-१
लोमा	९२-२६	वज्र	५८-५	वध	२११-२०
लोमक	१७३-८	वज्र	१७१-२	वधिका	१२७-७
लोमक	१७६-१८	वट	१८०-१७	वधू	२०२-२०
लोमक	१४८-८	वट	१९५-२२	वधू	२२६-२२
लोम	२३४-१०	वटर्ज्य	६-१२	वन	११९-१६
लोम	२४७-१४	वट	६४-५	वन	१८७-२१
लोमन्	१७२-२६	वड	१७२-१८	वन	१८७-२७
लोमन्	१७२-२	वटाकु	१३८-२१	वन	१८९-३
लोह	१६६-५	वटारक	३२-२७	वन	१७८-१२
लोह	६०-२०	वडवा*	१७-१५	वन	१५३-११
लोहा	१४९-१४	वडवा	१०१-१८	वन	१०२-१८
लोहागडी	४१-२७	वडवा	२२२-१	वन	१६५-१९
लोहित	५६-२३	वडवा	१६४-२१	वनवासी	१८७-१४
लोहित	५६-२४	वडवा	१४१-१७	वनकौशाम्बी	१८७-१४
लोहित	१५७-१८	वडवा	२२२-१	वनरूपति	१०२-५
लोहित	२४६-२	वडवा	२३५-९	वन्या	१८८-१६
लोहित	२४७-२१	वडभीकार	१३९-१९	वपा	२४८-२७
लोहितागिरि	९८-२६	वडारक	३३-१७	वप्र	६२-२२
लौमन	१३१-९	वणिय	१९६-१६	वर्मिक	२२४-२१
लौहितिक	१२३-२	वज्रगड	१४१-११	वयस्	१३४-१२

वयस्क	१२८-३	वर्म	२३५-१७	वसन्तग्रीष्म	६९-३
वयस्	२४०-१८	वर्मली	१८८-८	वसान	१६९-६
वरस्	२२-५	वर्मिन्	१४७-२१	वसाति	१६८-१८
वर	२५०-६	वर्वड	१९५-२४	वसा	२४८-२६
वलगु	२४२-१७	वर्थ	२१०-२	वसु	२४०-१४
वराही	४७-२६	वर्थ	५६-१०	वसु	१४८-१८
वराण	१७८-२४	वर्षा	१८३-१९	वस्त्र	५५-५
वसयण	१८१-२२	वर्षमक	३१-१९	वस्तु	२३४-१०
वराह	१०४-११	वलाह	१७४-१४	वरत्रा	१६४-२४
वस्त	१३९-८	वर्षुक	३१-९	वह	२५०-१३
वस्त	२०३-४	वर्ण	१९४-६	वह	१५४-१३
वरेण्य	१४८-४	वलि	२३४-१६	वहद्गु	७२-२३
वर्ग	१९९-२२	वल्कल	५८-१४	वा	३-५
वर्च	१९५-१०	वलगु	१५७-१७	वाक्	१३९-२४
वर्चस्क	५३-१४	वल्मीक	५३-२४	वाक्	३९-२१
वर्चस्	२४५-६	वल्मीक	१८०-१९	वाक्चपल	७९-२६
वर्ण	१७९-२	वल्मीक	१३८-२	वाकिन्	१४७-१७
वर्णक	२१७-१९	वल्या	१८८-१५	वाक्	२१४-१९
वर्णक	३३-२०	वसका	४४-२७	वागवज्जु	८४-२
वर्णतस्	१२३-१	वलय	५०-८	वाग्देवताभक्ति	९७-२५
वर्ण	२३२-६	वंश	२११-२	वाग्मिन्	१५३-१३
वर्णिका	१२४-१७	वंश	१९९-२२	वाङ्मनस	९१-८
वर्णकपेशिका	२१५-१५	वंशभार	२१०-२५	वाचस्पति	२४१-१५
वर्णक	२१५-१६	वंशावती	९९-९	वाचा	३९-२१
वर्ण	२०४-३	वशिष्ठ	१७३-१८	वाजपेय	५९-२४
वर्णते	१६-२३	वशिष्ठ	३०-१६	वाज	६०-१८
वर्ण	५६-५	वशीक	२-१५	वाजसनेय	१८२-५
वर्तुण	१७५-१२	वशैकृत्य	७८-३	वाट्	१०-४
वर्तनास	१४१-२४	वपट्	९-५	वाटाकू	१३८-२१
वर्तमान	१६३-१२	वर्षाशरद्	१८४-१७	वाजघ्य	१५०-१३
वर्ध	२३३-१४	वपट्	७५-४	वाटूर	१८६-१८
वर्धन	२४९-२	वसन्त	५५-१२	वाट्य	१२५-५
वर्म	२१८-१५	वसन्त	१८३-५	वाह्यलि	१०२-२२

वाणिज	११८-१८	वारिपथ	२०७-२५	विकसा	१४४-८
वाणिजक	१६८-१७	वाकलि	११६-७	विकटी	४८-५
वाणिकाजय	१६८-१८	वारिपथ	१२७-१४	विकटा	४८-५
घात्	१०-३	वाहर्षायणी	५१-२०	विकर्ष	२११-८
घात	१६५-२३	वार्चल	१७५-१२	विकर्ण	१४६-१
घात	२३३-१०	वार्त्त	१२०-८	विकली	४४-३
घातकि	१४०-२६	घातिंकनूत्र	१८५-१५	विकला	४४-५
घातरहायन	१६६-१५	घादांवान्	८८-११	विकुट्यास	१७७-५
घातगडी	५१-२६	घादांलीकृत्य	४६-१८	विकिर	१०५-१८
घातघ	१६५-१	वार्मिक	२३५-५	विगर्ह	२३७-१२
घातावती	८८-१३	वाल	१४६-५	विघातिन्	२२३-१८
घातागर	१८१-२३	वाल	२४७-७	विचार	२१७-१८
घात्सखल्ल	७०-१	वालगव्यायनी	२१-१८	विचप्रचा	८८-३
घाद्यक	१२४-२८	वालमीकि	१८०-२	विग्र	१७४-६
घादन	१४५-३	वालगुक	१२२-३	विग्रह	१७४-५
घादांली	१८०-६	वावत्	८-४	विग्रा	१४४-१५
घानरश्वा	८४-५	वाव	८-५	विघात	११८-२४
घानसन्तरा	१००-२३	वास	१७८-१३	विघ्न	२१८-२१
घानुजि	१४०-२५	वासर	६४-५	विजापक	१८४-८
घान्तवृक्ष	१४१-१	वासर	६४-५	विजावक	१८४-५
घाश्रव्यायणी	५१-१६	वासव	११८-१	विटङ्क	५५-१०
घासन्	२३४-१६	वासवदत्त	१७१-४	विजिगीषा	१८०-२६
घासरज्जु	१२७-१७	वासवदत्ता	१८५-१८	विटप	५७-४
घायस	१२०-१४	वासा	२३०-१८	विटी	४४-२१
घायस	१२८-३	वासि	२४८-१३	विडौजा	१००-१२
घायसविद्या	८८५-८	वास्तु	६२-१८	वितपन	७७-८
घायुदत्त	१४५-१२	वास्तुविद्या	२०१-२४	वितान	५६-२२
घायुदत्त	१७१-५	वाह	२१३-८	वित्तविनाशन	२४८-२०
वारत्र	५४-२४	विक्षा	२१६-१८	वितरहा	१८८-८
वार	२४७-७	विकङ्कत	१६७-११	वित्त	६४-१२
वाराटकि	१८०-३	विकङ्कत	१७८-२	विल्लीकृत्य	७५-१८
वाराणसी	१८७-२२	विकर	१७२-२२	विडङ्क	५४-२४
वाराटिकि	१८०-३	विकथा	१८८-१७	विद	१५३-१५

विद्	१३८-१८	विप्रचित्त	१२३-२३	विलेपिका	२१५-११
विद्	१५५-२३	विप्रकर्ष	२११-१०	विषस्वत्	२३१-११
विदन्त	१२०-११	विप्रयोग	२११-११	विषहं	२३७-१३
विदेह	१९५-११	विप्रश्न	२११-११	विचित्त	१७६-१९
विदर्भ	१५५-२४	विफल	२२५-३	विशयिन्	२५१-६
विदग्ध	२२२-१९	विबुधप्रधान	८०-७	विशंप	१५४-७
विदमृत्	१५८-२१	विभग्न	१७४-१५	विश	१४३-२३
विदा	२४८-२२	विभीतक	१६६-११	विशस्ति	२२३-१८
विधारय	१३५-२३	विभाषा	३-६	विशङ्कटी	४९-५
विद्या	२०१-२०	विभीतकी	४७-२२	विशाय	२२३-१७
विदार	५०-१९	विभू	२४९-१४	विशाल	५९-१५
विधर्म	२२४-१२	विभू	२५१-५	विशाल	२२३-१७
विनद	६२-२५	विमति	२२१-१४	विशाली	४९-१
विधवा	१४४-२	विमनस्	२२१-१५	विशाला	४९-१
विनत	१७६-२०	विमति	१४०-४	विशाल	१५३-१३
विनाद	१९६-१६	विमति	१४४-२३	विशिका	२१६-१२
विताली	७६-१	विमान	५६-२२	विशिखा	२१६-१२
विना	३२-२५	विमुक्त	२४०-८	विशाल	१८१-२०
विन्द	२३०-२१	विस्व	१३९-८	विशाल	१७५-११
विन्दु	१३७-१	विस्व	५७-४	विशारद	२२०-२४
विपञ्ची	५०-१४	विस्व	२३६-४	विशिष	८४-२४
विपत्	२४८-२	वियात्क	१२९-१७	विशिष्ट	८४-२४
विपथ	१०५-२०	वियात	१२९-१८	विपु	२३५-२५
विपदी	९४-६	वियात	२२१-१६	विश्वानर	१५३-२०
विपद	१८४-१७	विपुल	२२८-२१	विशेष	१८४-३
विपाट्	१४२-५६	विरङ्ग	२११-१३	विश्वतर	२-४
विपाश	१७५-६	विराघय	२२२-२३	विश्वस्त	२२५-२
विपादिका	२३१-२२	विरूपक	१९४-१४	विश्व	१२२-२६
विपादिका	२३३-२२	विरूपाक्ष	११४-१७	विशवावसु	५७-१८
विपाश	१५६-२२	विरोहित	१५७-११	विश्व	२७-१
विप्रुट्	२४८-४	विगात	२२१-१९	विश्वकथा	१९८-१९
विपूयविनीयजित्या	६९-६१	विलावती	१८५-१९	विश्वजन	१८८-२७
		विलाता	३८-१६	विश्वघा	२१६-१९

विश्वदेव	२२९-८	वीणा	१७७-१४	वृष्णिवृद्धि	१४२-१४
विश्वानर	१५५-२६	वीणा	१३५-११	वृष्णिक	१४३-३
विश्रवण	१४२-१५	वीणा	१३५-२	वेग	२४५-२२
विश्रयं	१४४-२५	वुल्या	१८८-१६	वेग	२१७-१८
विश्रि	१४६-२६	वृक्षमूल	२१५-१	वेट्	१०-२२
विश्रि	३१-२	वृक्ष	१५७-१३	वेट	१८०-१७
विष	५९-११	वृक्ष	१८०-२४	वेट	२४३-५
विष	२०५-२६	वृकवन्ध	१४७-१३	वेटलाञ्	२४२-१४
विषपुट	३०-२४	वृकवञ्चिन्	१४७-१३	वेटा	२४३-२१
विषपीत	७१७-२३	वृकग्राह	१४७-११	वेटालाट	२४३-२२
विषमत्स्य	२२२-१५	वृकला	१३७-९	वेटावान्	९९-१२
विषम	७२-२४	वृकशाण्डिल्य	७०-१	वेणु	१६६-२२
विषम	१८९-१८	वृट	२२१-१२	वेणु	१९८-१०
विषयिन्	२३१-६	वृत्त	५५-११	वेणुक	१९१-५
विष्किर	१०५-१८	वृत्रहन्	२४०-१५	वेणु	१७७-१४
विषु	१२-८	वृत्रघ्नी	४९-३	वेणुकीय	१७०-१६
विष्णुप्रदी	९४-७	वृत्रहा	४९-३	वेत्	१०-२२
विष्वक्	२३४-२२	वृत्रहन्वृ	२४०-२४	वेतन	२१३-७
विष्टपुर	१४४-३	वृत्ति	१९८-७	वेतसकीय	१७०-१५
विष्टपर	१४४-३	वृत्ति	१८४-२	वेतसी	४५-२४
विष्णुवासव	६६-२	वृथा	२०-१२	वेताली	७५-२७
विष्णुवृद्ध	१५२-१४	वृद्ध	२२८-२२	वेत्र	१८१-२०
विष्वक्	२१-१	वृद्ध	१६५-११	वेत्रक	१९१-७
विष्वक्सेन	६६-१४	वृद्ध	२२०-७	वेत्रकीय	१७०-१५
विहायसा	१८-२५	वृद्धमनु	७०-५	वेद्	२०६-१
विसर्प	२३१-२२	वृद्धिगुण	६९-८	वेद्	१२९-१३
विसर्ग	२०८-१२	वृन्द	१७०-२३	वेद्	२४२-१३
विसहन	७७-२६	वृष	२२०-१३	वेददर्श	१८२-१४
विहसनेकृत्य	७८-२	वृषगण	१५०-११	वेन	१४०-२१
विष्वक्सेनार्जुन	६६-१३	वृषदंश	१६३-२	वेश	२१३-१०
विहार	५०-१७	वृषल	२२७-१	वेशम	१७७-१५
विहाय	६२-२७	वृषगण	१५८-८	वेशम	१७६-११
वीह्य	१५३-२३	वृष्टि	१७२-९	वेशम	२१३-८

वेप	६४-११	वैशीति	११६-१९	व्रज	५४-४
वेला	२४२-१८	वैशेषिक	१३२-९	व्रण	५४-२२
वेपि	१७७-१	वैश्वदेवभक्त	१६९-२५	व्रण	२१८-६
वेहत	२४५-३	वैश्वदेवभक्त	१७०-९	व्रण	२५०-५
वैङ्कि	११६-२	वैश्वमानवभक्त	१६९-२३	व्रणकलि	८१-१८
वैकर्ण	१६८-१८	वैश्वानर	११९-४	व्रन	६२-१९
वैकर्णी	११६-१२	वैषट्	९-२७	व्रत	२३५-७
वैकारि	६६-१७	वैव	४-५	व्रीहि	१६६-२२
वैकारिमत	६६-१८	वैषट्	७५-५	व्रीहि	२३२-३
वैकारिमतगाजवाज	६६-२०	व्यंसक	८६-२७	शङ्कर	१८१-१८
वैणकि	११५-२४	व्यङ्ग	११४-१४	शङ्कर	२०४-१९
वैयाकृत	११९-६	व्यत्कस	११३-२३	शक	१३५-१७
वैजयन्ती	४४-३	व्यवहारपटु	८०-१३	शक	१५७-११
वैतुलौक्य	११३-१८	व्याकुलित	२३०-११	शक्	२४८-१६
वैदत	११८-२२	व्याघ्रपात्	१५९-१५	शकट	१६५-२३
वैदुप	११९-९	व्याकरणसभापन	२०९-२६	शकट	५३-२४
वैद्य	११८-११	व्याकरण	२०१-१८	शकट	१७८-१
वैद्यशलाका	५१-१०	व्याव्यान	२०१-१८	शकट	१४९-१६
वैधेय	१२०-१	व्याघ्र	८३-२८	शकल	१५८-७
वैनयिक	१३२-९	व्याघ्र	१३९-१०	शकला	१४४-१०
वैनीतक	६३-२४	व्याघ्र	१६६-११	शकन्धु	१४०-९
वैमत	१७५-१६	व्याहि	३६-२५	शक	२०४-१०
वैयत्कस	११३-२३	व्याहि	११४-१५	शकन्धु	१०२-२७
वैयाकरणखसूची	८६-११	व्याहि	१८९-२०	शकन	१८०-७
वैयाकरणखसूचि	८६-१३	व्याधि	२१८-३	शक्ति	२१३-७
वैयात	१२०-७	व्यायाम	२३५-१५	शक्ति	४८-१७
वैयाकृत	११८-८	व्याल	२१३-२	शक्ति	२१५-२०
वैर	२४५-२०	व्यावहारिक	११४-१५	शकुनि	१४३-२४
वैरकि	११५-२४	व्यावहारिक	१३२-११	शकुलाद	१९२-८
वैरतन	८४-६	व्यास	२१३-२	शङ्कुपथ	१२०-२४
वैराफण	१८१-१२	व्यास	१३९-७	शकुनी	१९६-२७
वैगठक	१६९-५	व्यूढोरस्क	९५-२६	शकुनि	१९७-२
वैषाकवि	१४०-१८	व्युष्ट	२०८-२४	शङ्कु	१४०-९

शङ्कु	१७-१४	शवल	१७७-५	शर्करा	१७८-५
शकन्मूत्र	६९-१५	शञ्जल	१४४-१७	शलाघल	४३-९
शकलाकृत्य	७५-२७	शवली	४३-७	शर्कारी	४३-५
शकृत्पदी	९४-१५	शबराग्नि	१०९-२६	शशवत्	७-२३
शङ्ख	२०४-१९	शब्द	२४५-१३	शर्करामर्दन	२१४-१८
शङ्ख	१५४-११	शब्दतस्	१२३-१	शलभ	२४७-९
शङ्ख	१५६-११	शब्दार्थ	६८-२६	शलल	६४-१३
शङ्ख	६०-२१	शनैस्	२१-९	शलाका	१४३-२३
शङ्खपाणि	७१-१०	शन्तनुदेवापी	६९-१७	शलाकाभू	१४५-६
शची	४६-१०	शम	२०-१४	शलाघला	१४५-६
शट	१५६-२२	शमी	१८०-१४	शलाका	१८०-४
शट	१५७-११	शमी	४५-५	शशवत्	१९७-७
शठा	५०-२०	शमीवत्	१६०-६	शर्करा	१७४-१२
शठी	५०-१०	शमी	२०५-५	शर्करोन्मज्जन	१३४-१
शंङ्खिल	१५८-२१	शम्बल	६१-१९	शष्प	१९५-१६
शशिङ्खलकशकृत्स्न	३५-१४	शम्भली	५०-२३	शयगडभक्त	१८०-३
शशा	१५०-१३	शयन	५५-२६	शलाका	१४०-१६
शतमान	५६-१७	शय्या	२१३-१०	शलङ्कु	१५०-१४
शत	५५-१५	शर	१८०-२	शलङ्कु	१३८-२७
शतद्वार	१४५-६	शर	१७७-१२	शल्यका	१४८-२
शतकुम्भ	१११-२५	शरद्वत्	१५६-९	शशादन	१९५-९
शतपदी	९४-६	शर्करा	१७७-१४	शस्वागिरि	९९-४
शतपति	१६२-१	शरलोम	१३७-९	शशिशेखर	७१-९
शतपुष्पा	४०-४	शरद्व	१८३-२४	शल्य	५७-७
शतपथ	१२७-१५	शरभ	२४७-९	शष्कण्डी	१४५-२३
शताहर	१४५-१९	शरावती	९९-८	शष्कुली	१०५-१२
शलमान	५६-१७	शरीर	५९-२५	शष्कुली	४६-२२
शलतिक	१२९-१८	शरपुरुषीय	१३३-१८	शाक	१४०-१६
शलप	१५४-१४	शरमय	१६८-११	शाक	१५६-२३
शलप्	१३-१८	शरणा	१३०-१५	शाक	१८०-२५
शलफ	६४-३	शरनिवेशन	११०-३	शाक	५४-९
शलफर	१८१-११	शरनिवेश	१०९-२४	शाकल्यायनी	५१-२७
शलवर	१५२-१०	शखैरोद्घर्त्तक	७८-१५	शाकिन्	१४०-१२

शाकी	२३४-२३	शालूक	२३७-१३	शिरोजानु	६६-४
शाक्यपदी	९४-२५	शालूक	१४४-४	शिरोविजु	६६-४
शाङ्खव्यायनी	५२-२४	शात्मलि	२७-२२	शिरोविजु	६६-५
शाङ्गपाणि	७२-१	शाल्वागिरि	९८-२७	शिलिक	२२४-१७
शाख	२३५-८	शास्त्र	२१७-२०	शिशपा	१७५-७
शाख्य	१३०-१०	शाख	२०३-२५	शिशुकन्द	२०३-१३
शाटीमच्छद	९३-१	शास्त्रप्रवीण	८०-३	शिववैश्रवण	९१-२२
शाटीपट्टिक	९३-१	शायारुढभक्त	१६९-२५	शिव	१४१-११
शात्य	१४८-११	शांष्पेय	१८२-११	शिव	१५३-१५
शाण्डिल्यकृक	७०-१	शाख	१८७-१४	शिध	१२७-४
शाण्डिल्य	१७५-१६	शाण्डुलिक	१३२-१	शिवाकु	१३८-२२
शाण्डिल्यखेल	७०-६	शाख	१३६-१४	शिरःशेखर	८०-११
शातपत्र	१३१-१४	शाश्वत	११९-५	शिशपा	१५०-७
शान्तिवाचन	२१०-१	शिक्षा	१८६-४	शिशिर	१८३-६
शात्रम	११७-२३	शिक्षा	२०१-१६	शिशपा	१६६-२३
शान्तनमुख	३५-१६	शिक्षा	२१६-१८	शीक	२४५-१६
शालुन्तप	१३४-२२	शिक्ष	१७०-२२	शीकर	२४५-२१
शापेय	१८२-१२	शिक्षर	६२-७	शीघ्र	२०-६
शाफेय	१८२-१३	शिखा	२३७-२५	शीघ्र	२४५-५
शायरुढायनभक्त	१७०-८	शिखा	२३५-१७	शीत	१२९-१९
शाकर	१३१-८	शिखा	१४८-१	शीत	२२१-११
शाकरी	१३१-८	शिखानत्र	१६०-५	शीत	१४८-३
शालङ्कि	११५-१०	शिशु	१५६-१०	शीत	२३२-१७
शालभङ्गिका	१२९-२६	शिशु	३६-१३	शीतंकृत्य	७८-२
शाल	१९-११	शिम्वि	२३०-२३	शीधु	५३-९
शालंकायन	१६९-४	शितिपदी	९४-२५	शील	२३६-२७
शाला	१८१-५	शिरसिगड्डु	७१-२	शील	५९-११
शाला	५१-६	शिरीष	१७५-११	शील	२१-१४
शालास्थलि	३७-२२	शिरीष	२३७-७	शीपंगय	१३१-३
शाली	५१-५	शिरीष	१६७-४	शीपं	१७१-२१
शालीन	१४०-१९	शिरीष	१७८-१	शीपंनू	१७३-८
शालावत्	१६०-५	शिरीषा	१७४-२५	शीपंच्छिन्न	७१-२२
		शिरीष	१७४-१४	शीपंमाय	३१-७

शीर्षघातिन्	२२३-७	शुभ	७-२५	शेखर	५७-६
शीर्षभार	२१४-४	शुभ	१५६-१९	शेष	२५०-१२
शीर्षभार	२१४-५	शुभा	१४८-२	शेष	१८६-१९
शु	२२-१७	शुभ्र	१५०-८	शैखरवृ	१११-२०
शुक	१६४-१९	शुभ्र	२४५-१६	शैलाल	१११-१०
शुक	९-१	शुभ्र	१४३-२३	शैशुकन्द	२०३-१४
शुक	१४३-२३	शुपि	२३९-९	शैलूपक	१६९-५
शुक्ति	१८०-४	शुत्क	५४-११	शैवल	२१८-१३
शुच	२४८-९	शूक	५४-१०	शैशिरि	१८९-२१
शुचि	२४५-१६	शद्रार्थ	६८-६	शोणा	१४९-११
शुचिपदी	८४-११	शूद्रक	१२६-८	शोणा	४८-२
शुचिशुक्र	६९-७	शूद्रक	१५३-२०	शोणी	"-"
शुचिवती	९९-१२	शूद्रा	३९-२५	शोफ	२३७-१
शुविडक	२०२-१३	शून्यक	१२९-२४	शोभा	२४९-३
शुविडा	१५६-२३	शून्य	१२८-४	शोभन	२४९-१४
शुविडका	२०४-१४	शूर	१३८-४	शौङ्गि	१८९-२१
शुन	१५४-३	शूरसेन	१९३-१६	शौण्डलिगु	६९-२५
शुन	२२-१९	शूरसेन	१३६-४	शौण्डीर	२२४-१२
शुनक	१५६-९	शूर्पणाय	१८१-७	शौण्डभक्त	१६९-२५
शुनासीर	२२-१८	शूर्प	५५-२५	शौद्रायणभक्त	१७०-६
शुनःकर्ण	२५-३	शूर्पी	४२-८	शौनक	१८२-४
शुक्र	२११-१९	शूर्पणाय	१३९-१९	शौवावतान	१९२-२५
शुक्र	२३९-२३	शूलपत्रिणि	७२-१	शौव	११३-२५
शुक्र	१४४-१५	शूल	५०-८	शौवाद्दंष्ट्रा	११४-४
शुक्र	१७४-१	शूलिका	१२४-२१	शौवन	११३-२५
शुक्र	२४७-१९	शूपी	४३-२५	शौवस्तिक	११३-२२
शुक्ल	२४७-१९	शुक्ललोदि	१३६-२८	श्रयवक	१५६-१०
शुक्ल	२४०-३	शुक्लक	१२९-२५	श्रयापर्य	२६-१७
शुक्रशुची	६९-७	शुक्ल	२०४-२८	श्रयाम	१५३-१६
शुक्लमाथ	२१२-९	शुक्ल	५४-३	श्रयाम	१४५-१३
शुक्लपक्ष	१८९-१	शुक्लार	२१८-१३	श्रयाम	२४६-४
शुक्लरुष्ण	९१-१७	शुक्ली	४१-२३	श्रयाम	२३५-१५
शुक्ली	१५-१२	शुक्ल्य	१३०-१९	श्रयामक	३६-१५

श्यामाक	३६-१४	श्रुततपस्	९१-१४	षण्ड	१०२-२३
श्यामाक	१६६-१५	श्रुमत्	१६०-६	षत्वणात्त्व	२०२-७
श्याप्रथ	१४१-१	श्रुव	१५७-१८	षष्ठान्नव्रत	२०७-१२
श्यापुत्र	१४०-५	श्रूः	२४८-१६	षष्टिक	६०-१७
श्यावपुत्र	१४०-५	श्रेणिविहित	८५-५	षष्टि	६३-१९
श्यामायन	१८२-१४	श्रेणीकृता	८४-१७	षाड्गुण्य	१२१-२५
श्यावप्रथ	१४१-१	श्रेणिनिरूपित	८५-५	षोडन्	१०२-१९
श्यावनाय	१४१-१	श्रेण्यासीन	८५-५	षोडश	१०१-३
श्यावरथ	१४०-२१	श्रेयस्क	१३०-३	षोढा	१०१-२
श्यावनाय	१८०-२६	श्रोत्रिय	२२८-२७	षोडैन	११८-२२
श्येनकपोतीय	१३३-१२	श्रेष्ठ	२२३-५	संकथा	१९८-१९
श्रद्धातपस्	६६-१	श्रीव्यायगी	५१-१५	संक्रत	१९५-८
श्रविष्ठा	१५३-२२	श्रीति	१८९-२१	संक्रम	२०८-१९
श्रमशान	२१५-१	श्रीपट्	९-२७	सङ्कट	१७८-६
श्रयवक	१८१-८	श्रीपट्	७५-५	सङ्कला	७६-१५
श्रयवक	१५६-१	श्लेषमन्	२३३-६	संकलित	३०-७
श्रमशान	१०१-२०	श्लेषमन्	२३४-१५	संकलिका	१२५-४
श्रमण	२२६-२०	श्लक्षणा	२०१-१६	संकर्षणा	१३७-५
श्रमण	८३-४	श्रमश्रुजात	७१-२१	संकाश	१७१-१८
श्रद्धा	२१८-१६	श्लक्षणाभार	२११-११	सङ्कृत्य	१४९-१२
श्रद्धा	२०९-१२	श्रवचणहाल	९२-७	सङ्क्रम	६३-१३
श्रद्धातपस्	८१-१४	श्रवन्	१७-१४	सङ्कट	१७९-१३
श्रद्धामेधा	९१-८	श्रवन्	१६४-१५	संकलित	२३०-७
श्लक्षणा	१८४-५	श्रवन्	२१८-१४	संग	५८-१२
श्रमणविश्रुत	८४-२६	श्रवपाक	२०२-२२	संग्रह	१८४-६
श्रावस्ती	१८७-१३	श्रवन्	१४५-१९	संग्रह	१९८-८
श्री	२३३-१	श्रवन्	२०-६	संग्रहसूत्र	१८५-१५
श्रीमत्	१६०-६	श्र्वेत	१७४-६	संग्राम	१९८-१८
श्रीमदुखा	४१-५	पट्	१३८-२६	संग्राम	२०८-१२
श्रुत	२३०-१	पट्पदी	९४-१८	संग्राम	२०८-२५
श्रुकृत्य	७६-२	पहण्ड	१९५-८	संग्रह	१८४-२
श्रुततपस्	६९-११	पह्वा	१०२-१६	संग्रह	१८४-२
		पहाण्ड	१९-३८	संग्रह	१८४-१

संघात	२०८-१०	संहतखुसम्	७३-२१	सप्त	१३७-१२
संघात	१९८-९	संफगा	४०-१	सत्रासाह	१९५-१४
संघात	२०९-३	संप्रहाण	३९-१७	सत्वन्तु	२४०-१०
संघाट	१८४-१	संप्रयोग	२११-९	सत्वर्ज	२४०-९
संपर	१८१-७	संप्रश्न	२११-११	सम्पत्	१९७-८
संज्ञा	१८३-१०	संक्रन्दन	२४९-१५	सकर्णक	१७३-९
संज्ञा	२१८-२०	संभाषिन्	२२३-१८	सकृति	१५७-१२
संज्ञा	२३५-१७	संभूयस्	१३८-२७	सक्तु	२३३-१४
संयोग	२०८-१२	संहतयवम्	७३-२२	सक्तु	१९८-९
संवत्सर	२०१३-१८	संहिता	१८३-२३	सकथिल	२३३-६
संवत्	१८-२	सकर्णक	१७२-९	सस्राणक	९६-२७
संवत्सरजाता	७७-१३	सकल	१७२-२७	सखिदत्त	१७१-४
संवास	२०८-१९	सकुक्षि	१०७-१	सत्वक	१८९-३
संशकला	७५-२३	सक्तु	५४-२१	सक्तुसिन्धु	१९४-९
संवेशिन्	२२३-१७	सक्तु	२०८-१७	सद्यस्	१४-१३
संवेशन	२०९-२०	सकल्लोमन्	१९३-२१	सक्तु	२३३-१४
संशय	२०७-१२	सजूःकृत्य	७५-१४	सक्तुमांसौदन	२०८-१३
संस्था	२१६-२३	सजनपद्	१०६-२३	सनामा	१०७-७
संवेश	२०८-१७	सजातीय	१०७-८	सरूप	१००-६
संवार्त्तिक	१८५-२४	सज्योतिस्	१०६-२३	सरूप	१०७-६
संवाह	९१-२५	सत्व	२१४-१९	सयुग	१९९-१०
संवादिन्	२२३-८	सपत्नी	१०६-२४	सरस	४४-२२
संवत्सर	१९-३	सपद्मि	९७-५	सरसेन	१७२-१२
संरक्षित	२२९-२६	सपत्नी	१४२-३	सखि	१७१-२०
संश्रुत्	२४५-६	सत्यम्	१८-२२	सर्वदमन	२४८-२०
संसर्गविद्या	१८५-९	सरव	६४-९	सर्वसेन	२०४-१६
संसार	६४-५	समल	१५०-८	सरिर	२४७-२०
संस्तीय	१९५-९	सत्वत्	१२४-१३	सर्वलोक	१८६-२५
संस्फीय	१९५-९	सत्वल	१५०-८	सर्पिर्मधु	६९-९
संस्थान	१०७-७	सतुल	७१६-२३	सर्पाण	१८०-१४
संसेविन्	१३८-१	सत्य	२१६-२१	सर्वविद्या	१८५-९
संह्रियमाणयवम्	७३-२२	सत्यंकार	१४०-१	सलिल	२४७-११
संह्रियमाणखुसम्	७३-२२	सत्	१९-२५	सवर्ण	१०७-७

सवेणी	१०७-१	समया	१८-२	सनातन	१९-२६
सवयेष्टा	१०८-१६	समरूप्य	१८९-१	सनाह	२०८-१७
सवयेष्टात्	१०८-१५	समनय	१८९-१	सन्निपात	२०८-१३
सवयास्	१००-१२	समग्र	२२२-२५	सनख	१५३-२४
सख्यानस्	१०७-७	समपदाति	७२-२७	सनाभ	१०७-७
सहशय	११३-१	समल	१७१-२६	सनत्	१८-२०
सत्	१३-३	समानदेश	१८७-५	सन्धिवेला	१८७-१२
सत्यक	१३७-२५	समानधर्म	१०७-९	सगोत्र	१०७-१२
सदम्	१४-१६	समाचार	२२४-३	सपर	२४२-२०
सदा	१४-१२	सम्पराय	२०८-१२	सम्पत्त्य	१८१-२३
सदा	१९-२४	समान	१०६-२४	सपक्ष	१०६-२३
सदृश	२२३-१४	समारम्भण	२०९-२२	सपिशह	१०६-२६
सदृश	१७६-१८	सतपःश्रुत	६९-१०	सबन्धु	१०६-२४
सनत्कुमार	१८-२०	सम्पन्नशालिक	९६-५	समक्ष	९५-१६
सना	१९-२५	समावेशन	२०९-२२	सनभूमि	७२-१९
सनुतर	१८-१२	समयुग	१९९-९	समपक्ष	७३-१२
सन्ताप	२०८-९	सम्मानतीर	७३-१४	सनर	५९-२१
सन्धि	१४१-२५	समुदाय	२०८-२५	सनभूमि	७२-१८
सत्पुष्पा	४०-४	समुपजीव	१३-१८	सनल	१९९-११
सदामत्त	३२-२	सम्मर्दिन्	२५०-१७	सनस्य	२२२-३
सधर्म	१०-९	सम्मति	२२१-४	सनर	२४२-१४
सधर्म	२२३-२४	सम्बन्ध	१६०-४	समित	२४८-४
समल	१७२-१०	सम्बन्ध	२०८-१९	सम	६-८
सम	४०-१४	सम्बन्ध	१५६-१०	सङ्कुचित	२०४-८
सफुट	१५३-२१	सम्भूयस्	२०४-१	संसेवित्	२४८-३
सम्पादन	२०८-१२	सञ्ज्ञ	२२३-७	समिन्ध	२४८-६
सपदि	१९-११	सन्मादन	२०७-११	समित	२४८-४
समपदाति	७३-१	सदेश	१०६-२६	समानतीर	७३-१४
सम्रत्नचारिन्	२२६-१३	सधमित्र	१९२-१६	समानतीर्थ	७३-४
सभापति	१६२-१	सधर्मा	१०७-८	समानशाल	१९०-४
सम	२७-१३	सद्यस्काल	२५-२	समानग्राम	१९०-१०
सम	१८८-२५	सत्तात्	१६२-१५	समानदेश	१८७-५
समल	१७२-२७	सनाभि	१०६-२६	समानग्राम	१८७-५

सम्पत्	२४८-२	सहचरी	४२-२२	सात्वत	११८-५
समान	५६-२०	संहियमाणवव	७३-२२	सात्मन्	२२३-११
समीरणाग्नी	६९-८	सह	५-१	सात्वन	११८-५
सम्प्रिय	१६९-८	सहस्रशीर्षन्	२४१-१६	सान्तपन	११७-२४
सम्मानस्	२२१-२०	सहतपुच्छि	७६-२६	सान्त	११७-२४
समुद्र	१९६-२	सहसा	१८-२७	साधि	२४९-१५
समुद्रकुक्षि	१९५-२०	संहृतयव	७३-२२	साधारण	११७-२४
समुद्रस्थली	१९६-११	संहियमाणबुस	७३-२२	साधारणा	११७-२५
सम्यक्	३६-१८	सहनबुस	७३-२१	साधुपूजक	७८-२१
सरात्रि	१०६-२६	संहिता	१८३-२३	साधु	२२०-६
सरक	१७३-४	सहक	१७३-९	सानाय्य	११९-२४
सरक	१७१-११	सहकृत्य	७७-७	सानु	२३०-२२
सरस	१७३-९	सहचरा	४१-२२	सानु	५३-२४
सरक्ष	२२४-१६	सह	५-१३	सान्निध्य	१२२-१३
सरक	५४-३	सहस्रशीर्षन्	२४१-१६	सान	२३४-१६
सरस	१७१-१३	सहतपुच्छि	४६-२६	साम	१८६-५
सरोज	२३७-८	सहसा	१८-२७	सामयिक	१३२-९
सरोरुह	२३७-११	सहक	१७३-९	सामयिकव्रत	२१०-९
सर्प	२५०-७	सामिन्	२२३-६	सामल	२०३-२५
सर्पिकुण्डिका	२५-१९	साक्षात्कृत्वा	७६-२५	साम्रत	११९-१६
सर्पिर्मधु	९१-७	साक्षात्कृत्य	—	सामान्य	१२२-१३
सर्वतस्	१२२-२६	साक्षात्	१८-१९	सामि	१९-२२
सर्वकेश	२०४-१७	साकम्	६-८	साम्रदानिक	१३२-१०
सर्वनाम	१०९-२७	साङ्गतिक	१३२-१०	सामाचारिक	१३२-१५
सल्लकी	४६-२७	साङ्क्रामिक	११३-३	सामयिक	१३२-१५
खर्व	२६-१२	सांगरव	१८२-७	सामाप्य	१२१-१३
सवर्ण	१५९-१	साचि	१८-२१	सामुत्कर्षिक	१३२-१२
सवर्ण	५४-१५	साडि	१८९-६	सामूहिक	१३२-९
सर्ववेद	११३-१७	सात्	१५-११	साम्ब	१३७-१३
सरम	१७१-१२	साङ्गतिकी	१३२-११	साम्पर	१७५-१६
सहस्र	१६४-१५	साङ्गामिक	१३२-१२	साम्बध्यायनी	५१-२३
सवचन	१०७-१२	सात्वन्तव	१२०-३	सांयाति	१९१-२६
सहस्	२२७-२४	सात्यंकासि	११५-६	सायम्	१८-१
सहकृत्य	७७-७				

सारपत्रक	२२९-१	सिन्धु	१९४-५	सुखजाता	७१-१३
सारपत्र	२२८-२०	सिन्धुमित्र	१९२-१४	सुखशय्या	२१३-१२
सारपुत्र	२२९-१	सिद्धगति	१२७-१६	सुतङ्गम	१७३-२२
सारङ्गजग्धि	७१-११	सिन्धुपथ	१२७-१५	सुन्दर	४९-५
सारधि	२२४-१७	सिंहकर्ण	२०४-२	सुदन्त	१४४-१६
सारङ्गी	४१-३२	सिपल	१७६-१९	सुदक्ष	१४५-२
सार	८१-४	सिरिन्द्र	२०२-२६	सुदामन्	१४५-१३
सारस्यायनभक्त	१७०-७	सीतान्वेषण	२०३-१५	सुदि	२३-५
सारिकावण	८८-२२	सीपाल	१७८-१९	सुदिन	२४५-१९
सार	६१-३	सीम्	९-१९	सुन्दरी	१८५-१९
सार्द्धम्	६-२३	सीमन्त	२१८-३	सुधावत्	१३७-१०
सार्वलौकिक	१११-२१	सीमन्त	१०१-१९	सुधामन्	१३८-९
सार्वसेनी	१३४-२२	सीर	१७२-१	सुधामित्र	१९२-१५
सार्ववैद्य	१२१-१८	सुकर	२२३-१४	सुधायु	३४-९
सार्ववैद्य	१२१-९	सुकर	१७६-१४	सुधात्	१३९-७
सार्ववेदिक	११३-१८	सुक	१२-१०	सुनामन्	१३७-१९
सार्वभौम	११२-१०	सुकर	१७६-११	सुन्दरा	५०-२६
सार्ववैद्य	११३-१७	सुकुमार	२२९-२८	सुन्दरी	५०-२५
सार्वलौक्य	१२१-२१	सुकृत्य.	१२२-१२	सुनामन्	१४५-२०
सात्व	१९४-५	सुख	२१७-२०	सुन्दरी	४६-२०
सावित्रीपुत्र	१३४-२३	सुख	१७६-१९	सुनामन्	१४८-१८
सांशित्यायनी	५१-२४	सुगला.	४७-३	सुपिष्ट	१४२-१२
साहस	१२०-७	सुख	२४६-५	सुपिष्ट	३३-१९
सिंह	१०२-२७	सुख	२४६-१६	सुपर्ण	२४०-१४
सिक्तसंमृष्ट	६५-१६	सुख	२३६-२६	सुपरि	१७२-६
सिक्तसंसृक्त	६५-१६	सुयानिद्रा	११२-१	सुपर्ण	६३-२१
सिद्धास्य	८७-११	सुखशय्या	"-	सुपथिन्	२७२-११
सिनीवाली	४६-२६	सुखतपस्	"-	सुब्रह्मचारिन्	२२६-१८
सित	१७७-१४	सुखरात्रि	"-२	सुभगा	४१-४
सिध्म	२३२-१४	सुखशयन	"-१४	सुभ्रात्	२२८-१
सिद्धकावण	९८-२२	सुखशय	"-३	सुभाग	२२८-२
सिन्धु	२०३-२३	सुखदिवस	"-२	सुमङ्गल	२०४-७
सिन्धु	२३९-५	सुख	२४३-१३	सुमनोहरा	१८५-१९
				सुमनम्	१५२-८

सुमनस्	१५०-१३	सुस्थल	१३६-६	सेधा	२४९-४
सुमनस्	२४५-२	सुस्नात	२-२७	सेना	१२१-१३
सुमित्रा	१३७-१८	सुस्त्री	२२६-९	सेना	२०२-२१
सुयामन्	१४८-३	सुमवी	४६-६	सेव	२५०-११
सुरस	१७१-११	सुहृत्	२२७-२	सेनापति	१६१-२७
सुरङ्गा	४१-११	सुहित	२२८-१२	सेवाली	७६-१६
सुरनदी	११०-९	सुरा	२३९-२३	सेवाकुशल	८०-४
सुरोहिका	१४३-१६	स्यूण	२०६-१९	सेवितक्षत्रिय	७१-१७
सुराजन्	२२३-२३	सूकरपदी	९४-१६	सैकयतविष	१६९-१५
सुशर्मन्	७५-२२	सूचिक	२२४-१७	सैन्धव	६१-११
सुलेखन	१४२-४	सूचक	२२५-२	सैकयत	१४८-२०
सुलामिन्	१५८-१२	सूची	४२-१९	सैकयत	३७-२६
सुलोमिन्	१५८-१२	सूची	५०-५	सैन्धव	६१-१२
सुलस	१८५-३	सूचीपदी	९४-१०	सैन्धव	२४७-२६
सुवर्चल	१७६-१३	सूत	३८-१७	सौनव्यायनी	५१-२७
सुवर्णक	१७२-२६	सूतक	२२५-२	सैन्धवी	६-१२
सुवर्ण	१८०-२६	सूद	२५०-१२	सैरिन्धी	२०३-३
सुवर्ण	१७८-२३	सूदी	४३-८	सफैयकृत	११४-८
सुवर्ण	५४-१४	सूत्रनड	११२-१८	सोढ	२४६-२७
सुवर्ण	१६२-२०	सूत्रनट	११२-१९	सोढ	२३६-२६
सुवक्षत्	१४५-१२	सूत्रिका	१२४-२२	सोदन	१८८-१८
सुषामा	१०८-१७	सूना	२३५-२०	सोममित्र	१९२-१५
सुपम	७३-३	सूनु	१५७-१८	सोमरुद्र	६६-३
सुपाग्णी	१०५-१८	सूप	२०६-१६	सोममय	१६८-१२
सुपन्धि	१०८-८	सूपत्	१०-४	सोमापूषा	२४०-१९
सुष्टु	२२६-१५	सूप	४२-८	सौख्यम्	१२१-१८
सुष्टु	२०-८	सूर	१७१-२६	सौकरसद्य	१११-१०
सुषामा	१०७-२१	सूमी	४४-१	सौधाताक	३७-२
सुपम	१०७-२२	सूकरगडु	१४४-२४	सौत्रनाडी	११२-१९
सुपीम	१०८-१७	सूपाटी	४२-६	सौधर्मी	४४-२६
सुपवी	४३६-५	सूदाकु	१५२-८	सौध	६२-२६
सुपेघ	१०४-२८	सूगोल	१०२-०	सौधायणभक्त	१७०-९
सुस्थाल	१३६-५	सेतकी	१८७-२१	सौपर्व	१११-१०

सौमतायन	१७६-४	स्तम्भ	१८२-१६	स्थूणापदी	८४-५
सौमायन	१७६-५	स्तात्	१५-१०	स्नातकराजन्	६७-३
सौमित्रि	१९०-१५	स्तेन	२२३-११	स्नातक	१२९-१३
सौम्य	१२१-२	स्तेन	५५-२२	स्नात्वाकालक	८७-२५
सौव	११-२२	स्थपुट	२१७-१०	स्नेह	६१-२
सौवर	११४-६	स्थली	४९-१२	स्नेह	२३२-१४
सौव	११३-२४	स्थाने	२२-५	स्पन्दन	१६६-६
सौवादुमृद्	११४-१	स्थलपथ	२०७-२५	स्फिगचाल	२१३-१२
सौवाध्यायिक	११४-५	स्थलपथ	१२७-१८	स्फिग्ज्	१८३-१६
सौवादुमृदव	११४-२	स्थलसिन्धु	१९४-६	स्म	९-७
सौवरितक	११३-२४	स्थगल	२१७-६	स्यात्	१६-२४
सौवीरभक्त	१६९-२३	स्थलपूलास	६७-२६	स्त्राक्	२०-१०
सौसायन	१७६-६	स्थायिन्	२५०-१८	स्त्रीकुमार	९२-९
सौवैरण	१९०-११	स्थाणु	६१-१५	स्त्रीकुञ्जा	७४-१
स्कन्द	१३०-१२	स्थाणु	१८०-११	स्तुक्	२०५-२६
स्कन्ध	१५६-२०	स्थान	५५-२५	स्त्राख्य	२५१-४
स्कन्ध	१८२-१६	स्थाली	५०-९	स्व	६४-२
स्वद्य	२०५-२६	स्थगर्	२१७-६	स्व	१९७-२०
स्कन्धय	१३१-५	स्थगल	३२-७	स्वर्ग	२०-१४
स्कन्द	१२७-९	स्थविरवती	९९-१७	स्वस्ति	२१-१९
स्कन्द	१५६-२०	स्थविर	२२६-९	स्वधाकृत्य	७५-३
स्कन्द	२५०-१२	स्थण्डिल	२०२-१५	स्वधा	१४४-३३
स्कन्दविशाखा	९१-१३	स्थिर	२२१-१०	स्वर	१७-२६
स्करभ	१५६-२१	स्थिरक	१५०-५	स्वस्ति	११२-२८
स्कन्ध	११२-७	स्थूरा	१५८-८	स्वर्गमन	११२-१८
स्तनकुम्भ	८४-३	सूर्याचन्द्रमसू	९१-१६	स्वभाव	२२-२४
स्तनतट	८६-२	स्थूणभार	२१०-२७	स्वन	१५३-१५
स्तन	६१-१५	स्थूण	२११-३	स्वकुलाल	१८२-१०
स्तवक	२३५-९	स्थूण	१७७-१२	स्वर्भानु	११०-७
स्तम्बक	१२८-२२	स्थूल	१७४-१५	स्वयम्	१९-१
स्तवक	२१७-१९	स्थूलक	१२३-२३	स्वन	१७४-५
स्तम्ब	१४९-१५	स्थूलशिरसू	१३७-५	स्त्रधर	११४-१३
स्तम्बक	१२९-४	स्थूल	६०-१९	स्वस	४०-११

स्वस्थ	२२४-११	हरिणी	४३-२५	हस्त	१२७-१८
स्व	२८-१	हरित	१२४-२७	हस्त	१७३-३
स्वतस्	१२२-२८	हरितवर्तिन्	११०-११	हस्त	५५-१२
स्वर	१०२-१७	हरिनन्दन	१०४-२०	हस्त	१२८-१
स्वाजनिक	११४-१७	हरिद्रा	२१७-६	हस्तक	२१८-२०
स्वागति	११४-१३	हरिद्रु	१८२-११	हस्तक	१२४-१४
स्वाङ्गि	११४-१७	हरिश्चन्द्र	१०४-१७	हस्तकटक	८०-११
स्वापतेय	११४-१६	हरिद्रु	२१७-५	हस्तिन्	१७३-३
स्वागत	२१२-१७	हिरण्य	९९-१९	हस्तिकर्षु	१९२-१
स्वादु	२२०-६	हरिद्रुपर्णी	२१७-६	हस्तिन्	१५०-२
स्वाराज	२२३-१८	हरिवास	९१-१२	हस्तिपाद	९३-१७
स्वाहा	७५-४	हरीकणी	४१-१९	हस्तिपाद	१४२-२५
स्वाहाप्राण	२४-१५	हरीतकी	४६-९	हस्तिशिरस्	१३७-२
स्वाहा	१-३	हर्यग्नि	१०९-२६	ह्यस्	१८-९
स्वापिशि	२०५-१६	हर्यश्व	१५७-४	ह्रद्	१९७-२४
स्तिन्	१२-१२	हर्ष	२४६-५	ह्रस्व	२२०-१४
ह	३-९	हर्ष	२१८-२	हंही	५-६
हनु	२३०-२१	हल	१६४-१८	हा	४-११
हनु	२३२-१७	हल	५९-६	हाधन	२२८-७
हनूमान्	९९-८	हल	२३६-२७	हार	३२-५
हनूमान्	९९-८	हल	१६६-१	हास्य	१२२-११
हन्त	१०-८	हलम्	२२-२३	हाद	१९८-१
हन्तृ	१४०-५	हलवन्ध	१६४-१९	हाद	१९७-२०
हम्	१०-२१	हत्या	१४७-२	हि	३-२७
हयी	४३-१७	हविर्धान	२४०-२३	हिम्	१०-२१
हये	८-१२	हविस्	२०५-२५	हिम	१८०-१०
हरि	२३४-१२	हंस	६१-३	हिम	५८-१४
हरि	२४९-६	हंस	१९०-१६	हिरण्य	१७९-१९
हरि	२३०-२१	हंसक	१४९-२४	हिरण्य	५९-२५
हरिचन्द्रम	६३-११	हंसक	१७२-२६	हिरण्य	१९२-५
हरित	२४४-२८	हंसपथ	१२७-१४	हिरण्य	२२७-७
हमित्	२३०-२३	हंसपथ	१६३-११	हिरण्य	२३६-५
हरित	१५२-५	हंसगद्गदा	९८-१५	हिरण्यकरण	१९२-११

हितक्	१२-७	हे	४-१५	हैरगय	१२५
ही	४-१३	हेतु	१२३-१८	हो	२२५
ही	२४२-१०	हेती	८-१३	होह	२२०
हुम्	८-२०	हेमन्	२३४-१७	होह	२२०
हृषीङ्	२४३-२	हेमन्त	१२३-१८	होहा	३८
हृदिक	१४०-१	हेरम्भ	१०२-१८	होतु	२२६
हृषीङ्	२४३-६	हेहय	१४३-१०	होद	२२६
हृदय	२२७-२५	है	४-२	है वृयजमान	२१६
वृष्टि	१४६-२६				